

Historia oświaty i wychowania w Polsce

1944-1956

Władysława Szulakiewicz

Historia oświaty i wychowania w Polsce
1944-1956

Wydawnictwo WAM

Kraków 2006

© Wydawnictwo WAM, 2006

Recenzenci
prof. dr hab. Jan Draus
prof. dr hab. Józef Miąso

Redakcja naukowa
prof. dr hab. Ryszard Terlecki

Projekt okładki
Lesław Sławiński – PHOTO DESIGN

ISBN 83-7318-777-4

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 012 62 93 200 • fax 012 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY

tel. 012 62 93 254, 012 62 93 255, 012 62 93 256
fax 012 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Zapraszamy do naszej KSIĘGARNI INTERNETOWEJ

<http://WydawnictwoWam.pl>
tel. 012 62 93 260

Drukarnia Wydawnictwa WAM • ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział pierwszy	
Lata II wojny światowej	11
1. Straty osobowe i materialne historii oświaty i wychowania w okresie wojny i okupacji	11
2. Losy historyków wychowania w latach wojny i okupacji	18
Rozdział drugi	
Instytucjonalizacja historii oświaty i wychowania po II wojnie światowej	43
1. Sytuacja nauki polskiej po II wojnie światowej – uwagi ogólne	43
2. Jednostki naukowe w uczelniach wyższych i ich skład osobowy	50
3. Komisja do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania Związku Nauczycielstwa Polskiego	63
4. Komisja Historii Wychowania Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego	66
5. Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa Polskiej Akademii Umiejętności	74
6. Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk	79
7. Komitet Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk	84
8. Serie wydawnicze	86
Rozdział trzeci	
Środowisko historyków oświaty i wychowania	91
1. Środowisko historyczne – uwagi terminologiczne	91
2. Liczebność i struktura środowiska	93
3. Wykształcenie i stopnie naukowe	98
4. Zainteresowania badawcze i aktywność naukowo-organizacyjna	105

Rozdział czwarty	
Refleksja teoretyczno-metodologiczna nad historią oświaty i wychowania	113
1. Poglądy na przedmiot badań przeszłości oświatowo-wychowawczej	113
2. Zagadnienia periodyzacji historii wychowania	116
3. Historia wychowania i jej związki z pedagogiką	119
4. Badania regionalne dziejów oświaty i wychowania	128
5. Założenia metodologii marksistowskiej w historiografii oświaty i wychowania	130
Rozdział piąty	
Główne kierunki twórczości i działalności popularyzatorskiej	135
1. Edytorstwo źródeł	138
2. Historia szkolnictwa i oświaty	153
3. Historia myśli pedagogicznej	181
4. Biografistyka historycznooświatowa	191
Rozdział szósty	
Nauczanie historii wychowania w szkołach wyższych	197
1. Podręczniki do nauczania historii wychowania	199
2. Uniwersytecka edukacja w zakresie historii wychowania	209
Zakończenie	231
Zusammenfassung	239
Wykaz skrótów	243
Bibliografia	245
Źródła fotografii	277
Aneksy	279
Indeks nazwisk	305

Wstęp

Rozprawa poświęcona została rozwojowi polskiej historii oświaty i wychowania w latach 1944-1956. Był to początkowo czas odbudowy życia naukowego, tworzenia nowych programów badawczych oraz organizacji ośrodków naukowych, ale już od 1948 roku nastąpił okres przyspieszonej sowietyzacji, ograniczania autonomii nauki i niszczenia naukowych instytucji. Ramy chronologiczne pracy przyjęto kierując się ustaleniami zawartymi w literaturze przedmiotu¹. Jednak wyznaczone w tytule cezury czasowe, autorka pracy świadomie niekiedy przekracza, przenosząc swoją refleksję w czasy po 1956 roku, aby tym samym uniknąć jednostronności w ocenach osób, uwzględniając ich poglądy metodologiczne i zastosowanie w praktyce badawczej. Uwaga ta odnosi się głównie do rozdziału czwartego i piątego.

Podstawą źródłową pracy jest przede wszystkim piśmiennictwo historyczno-oświatowe w postaci monografii, studiów, artykułów i recenzji. Ten rodzaj materiału służył poznaniu głównych kierunków badań prowadzonych przez historyków wychowania. W niniejszej pracy wykorzystano w głównej mierze publikacje profesjonalnych badaczy historii oświaty i wychowania. Tylko w nielicznych przypadkach odwoływano się do publikacji pedagogów, historyków, historyków kultury.

Podczas przygotowania rozprawy wykorzystano także opracowania poświęcone rozwojowi polskiej historiografii, w tym drobne jak dotychczas szkice odnoszące się do historii oświaty i wychowania, a przede wszystkim publikacje dotyczące życia i działalności powojennych historyków wychowania².

¹ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 198-212; J. Maternicki, *Cztery dziesięciolecia badań nad dziejami historiografii*, w: *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. II, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1987, s. 439-446; S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po II wojnie światowej (1944-1956)*, Warszawa 2005; L. Szuba, *Polityka oświatowa państwa polskiego 1944-1956*, Lublin 2002.

² Por. *Bibliografia* niniejszej pracy.

Drugą ważną podstawę źródłową stanowiły materiały archiwalne, mieszczące się w: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie i archiwach: Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Łódzkiego, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Uniwersytetu Poznańskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego i Akademii Pedagogicznej w Krakowie. Wykorzystano znajdujące się tam spuścizny uczonych, akta personalne, akta doktorskie i habilitacyjne. Spożytkowano też archiwalia jednostek naukowych (zakładów, katedr) i towarzystw.

Niezbędne dla przedstawienia wielu zagadnień okazały się źródła drukowane takie jak: spisy wykładów i składy osobowe uczelni oraz kroniki poszczególnych szkół wyższych.

Ważnym źródłem okazała się też prasa. Szczególnie sięgnięto do takich periodyków jak: „Kwartalnik Historyczny”, „Nasza Przyszłość”, „Nauka i Sztuka”, „Nowa Szkoła”, „Pamiętnik Literacki”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Przegląd Zachodni”, „Sobótka”. Zawierały one nie tylko ważne artykuły i studia z dziejów oświaty i wychowania, recenzje publikowanych prac, lecz także sprawozdania z prac towarzystw naukowych i instytucji patronujących badaniom historycznooświatowym. W czasopiśmie zamieszczało także sporo materiałów biograficznych.

Praca ma charakter problemowy. Rozdział pierwszy wykracza poza wyznaczone ramy chronologiczne, a jego treść stanowi poniekąd wprowadzenie we właściwą problematykę. Przedstawiono w nim wojenne losy historii wychowania i historyków wychowania. Zdaniem autorki okazało się to niezbędne, gdyż dzięki informacjom na ten temat można lepiej zrozumieć działalność, a niekiedy i postawy powojennego pokolenia historyków wychowania.

Rozdział drugi poświęcony został problemom instytucjonalizacji powojennej historii wychowania. Refleksje na ten temat rozpoczęto od zaprezentowania uwag na temat sytuacji rozwoju nauki polskiej po II wojnie. Zebrane materiały na ten temat pozwoliły stwierdzić, że historycy wychowania w okresie powojennym włożyli wiele wysiłku w stworzenie infrastruktury tej dyscypliny. Wartość tych działań jest tym większa, że powołane wówczas do życia niektóre instytucje przetrwały do dzisiaj.

Próbie stworzenia portretu historyków wychowania lat 1944-1956 podjęto w rozdziale trzecim. W charakterystyce środowiska uwzględniono takie aspekty jak: pokoleniowy układ, panujące w nim relacje, wykształcenie, zainteresowania badawcze i udział w życiu naukowym.

W rozdziale czwartym przedstawiono niektóre przejawy myśli teoretycznej i metodologicznej historyków wychowania. Szerzej jednak problem metodologicznych podstaw historii wychowania został przedstawiony w rozdziale piątym, mówiącym o głównych kierunkach badań. Zagadnienie to zostało ukazane dzięki analizom treści najważniejszych prac historycznooświatowych.

Kolejna część pracy, tj. rozdział piąty, stanowi próbę zaprezentowania głównych kierunków dorobku twórczego lat 1944-1956. Sporo miejsca zajmuje omówienie dorobku edytorskiego. Uczyniono tak dlatego, że – zdaniem autorki – w dotychczasowych opracowaniach zbyt mało uwagi poświęca się temu rodzajowi działalności historyków wychowania, który jest jednak niezmiernie ważny, tak ze względów naukowych, jak i dydaktycznych. Rozdział ten ma przede wszystkim charakter analityczny, nie zaś syntetyczno-oceniający. Wynika to z faktu braku częściowych opracowań, dotyczących poszczególnych historyków wychowania, ich twórczości, i ich „postaw w nauce”. To w wielu wypadkach uniemożliwia wydawanie wyważonych sądów ogólnych, dotyczących twórców historiografii oświatowo-wychowawczej i ich dorobku. Odwoływano się jedynie do recenzji, opinii, omówień oceniających prace opublikowane w tym czasie. W rozdziale tym wzięto pod uwagę także publikacje, które ukazały się po roku 1956, o których jednak wiadomo, że powstały w okresie omawianym, a niekiedy nawet prace nad ich powstaniem rozpoczęto jeszcze w okresie międzywojennym, lecz z różnych przyczyn nie zostały opublikowane do roku 1956.

W ostatniej części pracy, rozdziale szóstym, przedstawiono zagadnienie nauczania historii wychowania w szkołach wyższych, głównie uniwersytetach. Jest tu mowa o podręcznikach do historii wychowania, programach kształcenia i wykładowcach.

I wreszcie *Zakończenie*, które spełnia podwójną rolę. Bowiem oprócz nakreślenia cech charakterystycznych polskiej historii wychowania lat 1944-1956, zasygnalizowane zostały w nim niektóre aspekty badań historycznooświatowych po II wojnie światowej w innych krajach, tj. Europie Zachodniej, Stanach Zjednoczonych i Związku Radzieckim.

Autorce niniejszej pracy przyświecały dwa cele. Pierwszym i podstawowym zamierzeniem, była próba stworzenia ogólnego wizerunku tej dyscypliny, na który składa się kilka elementów. Należą do nich: osoby ją tworzące, instytucje patronujące jej rozwojowi, badanie przeszłości i jego efekty w postaci dorobku twórczego oraz nauczanie. Drugą, nie mniej ważną intencją, było stworzenie podstaw do dalszych badań nad historią wychowania drugiej połowy XX wieku.

W czasie pracy nad niniejszą rozprawą zaciągnęłam dług wdzięczności wobec wielu osób. Pragnę złożyć podziękowanie przede wszystkim moim Recenzentom, Panu Profesorowi Józefowi Miąso i Janowi Drausowi za wnikliwą lekturę maszynopisu pracy i wiele cennych wskazówek, które przyczyniły się do nadania pracy ostatecznego kształtu. Wdzięczna jestem za redakcję naukową Profesorowi Ryszardowi Terleckiemu. Wyrazy głębokiej wdzięczności za pomoc w publikacji rozprawy kieruję do O. Profesora Ludwika Grzebienia.

Za życzliwość i gotowość służenia mi pomocą podczas zbierania materiałów dziękuję Pani Profesor Kalinie Bartnickiej z PAN i Pani Profesor Irenie Szybiak z Uniwersytetu Warszawskiego oraz Pani Doktor Ricie Majkowskiej z Archiwum PAN i PAU w Krakowie.

Rozdział pierwszy

Lata II wojny światowej

1. Straty osobowe i materialne historii oświaty i wychowania w okresie wojny i okupacji

Wojna przyniosła ogromne straty potencjału ludzkiego, pomniejszając grono wykwalifikowanych badaczy, zmarłych w obozach lub w wyniku trudów wojennych¹. W grupie tej byli tacy historycy jak: Stanisław Bednarski, Ignacy Chrzanowski, Maria Hornowska, Ludwik Kamykowski, Józef Lewicki, Karol Mazurkiewicz, Ludwik Posadzy, Stefan Rudniański.

Straty osobowe

Pierwszym z wymienionej wyżej grupy historyków wychowania, którzy zginęli w czasie wojny był Ludwik Posadzy (1878-1939), historyk, pedagog, filozof². Studiował w Berlinie filozofię, historię i filologię polską. Stopień doktora filozofii uzyskał w 1906 roku na podstawie rozprawy poświęconej poglądom i twórczości Johanna Gottfrieda Herdera. Od 1920 roku zamiesz-

¹ W pracy jest mowa jedynie o stratach osobowych i materialnych odnoszących się do historii oświaty i wychowania. Szerzej o stratach całego środowiska naukowego m.in. w opracowaniach: S. Mauersberg, *Nauka polska i szkolnictwo wyższe w latach wojny (1939-1945)*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, pod red. B. Jaczewskiego, Wrocław 1987, s. 235-267 i M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1978 oraz *Straty kultury polskiej 1939-1944*, pr. zb. pod red. A. Ordegi i T. Terleckiego, t. 1 i 2, Glasgow 1945; *Straty wojenne Polski w latach 1939-1945*, Poznań 1962.

² *Straty kultury polskiej 1939-1944*, t. 2, s. 527, oraz J. Hellwig, *Ludwik Posadzy (1878-1939)*, w: *Słownik pedagogów polskich*, pod red. W. Bobrowskiej-Nowak i D. Dryndy, Katowice 1998, s. 171-172.

kał w Poznaniu, gdzie od 1923 roku pracował jako bibliotekarz w Bibliotece Uniwersytetu Poznańskiego. W roku akademickim 1930/1931 objął wykłady zlecone z historii wychowania przedszkolnego w Polsce. Przygotował rozprawę habilitacyjną na temat *Poglądy pedagogiczne Adama Mickiewicza*³. Do habilitacji nie doszło na skutek wybuchu wojny. Aresztowany przez gestapo został zamordowany 3 XI 1939 roku w Forcie VII w Poznaniu.

Z kolei Józef Lewicki (1882-1942) 5 lipca 1942 roku został rozstrzelany na terenie getta warszawskiego⁴. Był wykładowcą Instytutu Pedagogiki w Warszawie, a później Wydziału Pedagogiki Wolnej Wszechnicy Polskiej, gdzie w 1921 roku został powołany na stanowisko docenta historii pedagogiki, a w 1924 roku profesora tego przedmiotu. W latach 1925/1926 pełnił tam także funkcję dziekana. Od chwili powstania Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce uczestniczył w pracach Oddziału Warszawskiego, gdzie sprawował kolejno funkcje: sekretarza, skarbnika, przewodniczącego oraz redaktora „Prac Naukowych Oddziału Warszawskiego Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce”. Jako historyk wychowania poświęcił się głównie badaniu dziejów Komisji Edukacji Narodowej⁵. Nie zdołał zrealizować wszystkich planów badawczych i wydawniczych. Przygotowywał do druku m.in. raporty wizytatorów generalnych KEN z lat 1787-1793 i korespondencję Kołłątaja, maszynopisy wraz z całym dorobkiem Lewickiego spłonęły w roku 1944 w Warszawie.

Kamilla Mrozowska, przedstawiając życie J. Lewickiego o jego aktywności w okresie wojny i okupacji pisała:

W okresie okupacji hitlerowskiej L. brał czynny udział w ruchu oporu. Redagował artykuły do prasy podziemnej, użyczał swego mieszkania na pomieszczenia drukarni, prowadził intensywną pracę wojskową i łącznikową w Warszawie i w pow. garwolińskim. Aresztowany w swym mieszkaniu 4 lipca 1942 roku został nazajutrz rozstrzelany...⁶.

³ Praca została nagrodzona przez PAU, por. J. Hellwig, *Ludwik Posadzy (1878-1939)*, s. 172.

⁴ O Józefie Lewickim por. H. Barycz, *Józef Lewicki (1882-1942)*, „Kwartalnik Historyczny” 1939-1945, s. 533-535; K. Mrozowska, *Józef Lewicki (1882-1942)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972, s. 231-232; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, Toruń 2000, passim.

⁵ Na temat KEN opublikował m.in.: *Geneza Komisji Edukacji Narodowej. Studium historyczne*, „Przegląd Pedagogiczny” 1922, z. 4, 1923, nr 1 i odb., Warszawa 1923; *Geografia za czasów KEN – pierwszego w Europie ministerstwa oświaty*, Lwów 1910; *Komisja Edukacji Narodowej w świetle ustawodawstwa szkolnego*, Warszawa 1923; *O rozwoju pomysłu państwowej władzy wychowawczej przed Komisją Edukacyjną*, Warszawa 1922; *Prasa polska XVIII w. jako czynnik pomocniczy przy powstaniu Komisji Edukacyjnej*, „Kresy” 1923; *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773-1793)*, zebrał i opatrzył wstępem J. Lewicki, Kraków 1925.

⁶ K. Mrozowska, *Józef Lewicki (1882-1942)*, s. 231-232. O okolicznościach śmierci J. Lewickiego pisze też W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939-1944*, wyd. 2, Warszawa

Dnia 19 stycznia 1940 roku w Sachsenhausen zmarł wybitny historyk literatury i kultury oraz edytor źródeł Ignacy Chrzanowski (1866-1940)⁷. Aresztowany przez Niemców, wraz z innymi profesorami UJ, zmarł w obozie na obustronne zapalenie płuc, jego ciało zostało spalone w krematorium obozowym. Marta Wyka pisze, że „świadkowie tego ostatniego okresu życia Chrzanowskiego podkreślają jego bohaterstwo i niezłomność”⁸. Był autorem obszernego dzieła pt. *Historia literatury niepodległej Polski*, które do 1994 roku miało 20 wznowień. Dla historii wychowania zasłużył się jako autor publikacji o Śniadeckim, Konarski, KEN i edytor wyborów źródeł, m.in. był wydawcą wspólnie ze S. Kotem źródeł pt. *Humanizm i reformacja w Polsce*⁹. Był także członkiem Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce.

W okresie wojny zginęło w obozach również dwóch historyków oświaty kościelnej – ks. Stanisław Bednarski (1896-1942) i ks. Karol Mazurkiewicz (1881-1942).

Ks. Karol Mazurkiewicz zginął w Dachau ok. 14 października 1942 roku¹⁰. Należał do uczniów Antoniego Danysza, pod jego kierunkiem przygotował rozprawę doktorską pt. *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu...*, którą obronił w 1922 roku. Cztery lata później habilitował się na UJK na podstawie pracy *Benedykt Herbest, pedagog – organizator szkoły polskiej w XVI wieku...* W okresie międzywojennym był członkiem Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce oraz Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU.

Z kolei Stanisław Bednarski zmarł 16 listopada 1942 roku w Dachau z wyczerpania, spowodowanego głodem, szykanami i ciężką pracą. Był uczeniem

1970, s. 196 (zeznanie żony Lewickiego, Marii Lewickiej z 8 stycznia 1947 roku o okolicznościach stracenia jej męża).

⁷ W. Folkierski, *Ignacy Chrzanowski*, w: *Straty kultury polskiej 1939-1944*, t. 2, s. 17-42; A. Ordęga (J. Hulewicz), *Ignacy Chrzanowski*, w: tamże, s. 43-55; S. Pigoń, *Ignacy Chrzanowski (1866-1940)*, w: *Poloniści Uniwersytetu Jagiellońskiego*, wydał H. Markiewicz, Kraków 1998, s. 295-310; A. Śródka, *Uczeni polscy XIX-XX stulecia*, t. 1: *A-G*, Warszawa 1994, s. 274.

⁸ M. Wyka, *Ignacy Chrzanowski*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Filologicznego*, pod red. J. Michalika i W. Waleckiego, Kraków 2000, s. 188-192.

⁹ Wykaz publikacji I. Chrzanowskiego, w: W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, s. 210.

¹⁰ F. Lenort, *Mazurkiewicz Karol*, PSB, t. XX, s. 311-312. W literaturze istnieją rozbieżności co do miejsca śmierci ks. Mazurkiewicza. H. Winnicka podaje, że ks. Mazurkiewicz zginął w Dachau, por. H. Winnicka, *Mazurkiewicz Karol, Słownik polskich historyków wychowania*, Warszawa 1994, s. 345; H. Barycz zaś, że ks. Mazurkiewicz został zamordowany w Mauthausen w 1942 roku, por. H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1947 nr 3, s. 9; z kolei J. Hellwig pisze, że „W 1941 roku został aresztowany przez gestapo na swoim probostwie i przywieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau. W 1942 r. prawdopodobnie przewieziono go w okolice Linzu (Austria) i pozbawiono go życia w komorze gazowej. J. Hellwig, *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001, s. 159.

Stanisława Kota, wybitnym historykiem szkolnictwa jezuickiego, autorem dzieła *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, opublikowanego w 1933 roku¹¹. W czasie wojny S. Bednarski był dwukrotnie aresztowany. Po raz pierwszy 14 października 1939 roku, jednak po kilku dniach przesłuchań (24 IX) został zwolniony. Drugi raz 8 lipca 1940 roku, w czasie akcji likwidacji Wydawnictwa Apostolstwa Modlitwy, a jak napisał Bronisław Natoński: „Zabrano go od biurka, na którym pozostawił korektę jednego z rozdziałów pisanego na bieżąco, a zarazem drukowanego dzieła: Stanisław Warszawicki”¹². Była to przygotowywana praca habilitacyjna. Przez miesiąc przebywał w więzieniu Montelupich, następnie w Sachsenhausen, a skąd został przewieziony do Dachau. Zmarł mając zaledwie 46 lat. Jak podkreślają zgodnie jego biografowie nie ukończył wielu rozpoczętych prac naukowych i planów wydawniczych.

Do ofiar wojny należy zaliczyć także Stefana Rudniańskiego (1887-1941), historyka filozofii i myśli pedagogicznej, pedagoga, docenta filozofii nowożytnej na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej¹³. Spod jego pióra wyszła praca pt. *Idea wychowania społecznego w dziejach myśli społecznej*, opublikowana w roku 1938. Po wybuchu wojny znalazł się we Lwowie. Zginął 22 czerwca 1941 roku w okolicach Złoczowa w nie wyjaśnionych okolicznościach¹⁴.

Rok 1944 przyniósł kolejne ofiary. Prawdopodobnie w czasie Powstania Warszawskiego zginęła Hornowska Maria (1875-1944)¹⁵, która była autorką

¹¹ O S. Bednarskim piszą m.in.: H. Barycz, *Ks. Stanisław Bednarski*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, s. 423-424; J. Draus, *Stanisław Bednarski – historyk kultury i wychowania*, w: *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, pod red. M. Surdackiego, Lublin 2002, s. 395-405; A. Ordega, *X. Stanisław Bednarski T.J.*, w: *Straty kultury polskiej 1939-1944*, t. 1, s. 17-33; J. Paszenda, *Działalność naukowa ks. Stanisława Bednarskiego SJ*, „Nasza Przeszłość” t. 80, 1991.

¹² J. Draus, *Stanisław Bednarski – historyk kultury i wychowania*, s. 395-405.

¹³ Na temat S. Rudniańskiego m.in. w publikacji: S. Michalski, S. Dziamski, *Filozoficzne i pedagogiczne poglądy Stefana Rudniańskiego*, Warszawa 1980.

¹⁴ O okresie wojennym S. Rudniańskiego: A. Kochański, *Rudniański Stefan*, PSB, t. XXXII, 1989-1991, s. 608, oraz S. Michalski, S. Dziamski, *Filozoficzne i pedagogiczne...*, s. 103-106. J. Szmyd podaje, że S. Rudniański zginął we Lwowie podczas bombardowania miasta. J. Szmyd, *Wizerunki filozofów i humanistów polskich. Wiek XX*, pod red. J. Szmyda, Kraków 2000, s. 300. A. Kochański pisze, że „Według relacji rodziny Rudniański wstawał się niejednokrotnie za więzionymi przez radzieckie organa bezpieczeństwa działaczami lewicy polskiej (m.in. za W. Broniewskim i A. Watem)”. Początkowo wykładał na Uniwersytecie im. I. Franko język rosyjski, a w maju 1940 roku został profesorem i wykładał historię filozofii. W roku 1941 starał się o przyjęcie do Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików).

¹⁵ M. Hornowska została uznana za zmarłą postanowieniem Sądu Grodzkiego w Warszawie, dnia 31 X 1949 r. Informacje o M. Hornowskiej: BJ Dział Rękopisów, Przyb. 148/69 Halina Zdzitowiecka-Jasieńska, Wspomnienia o Marii Hornowskiej. Opracowania: H. Zdzitowiecka-Jasieńska, *Maria Hornowska (1875-1944)*, PSB, t. IX, s. 628-629; tejsze, *Maria Hornowska*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 339-340.

kilku przyczynków z dziejów oświaty zamieszczanych w *Pracach Naukowych Oddziału Warszawskiego Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce. Biuletynie za lata 1925-1926*, a w 1930 roku wydała także *Rękopisy Biblioteki Ordynacji Krasieńskich dotyczące dziejów szkolnictwa polskiego*. W czasie wojny pracowała nad przygotowaniem wykazu poloników znajdujących się w bibliotekach austriackich i niemieckich.

Dniu 6 listopada 1939 roku wraz z innymi profesorami UJ został aresztowany Ludwik Kamykowski (1891-1944), historyk literatury i kultury. Przebywał kolejno w krakowskim więzieniu Montelupich, następnie we Wrocławiu i obozie koncentracyjnym Sachsenhausen. Po powrocie z obozu w lutym 1940 roku początkowo uczył w szkole powszechnej w Krakowie, następnie pracował w Zakładzie Chemii Lekarskiej, a jednocześnie uczestniczył w tajnym nauczaniu na poziomie uniwersyteckim. Zmarł 13 listopada 1944 roku na gruźlicę, na którą zachorował podczas pobytu w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen.

Nagłą śmiercią w dniu 4 grudnia 1944 roku zmarł w Peebles Zygmunt Kukulski (1890-1944), wykładowca historii wychowania w Studium Pedagogicznym Uniwersytetu w Edynburgu, przed wojną był profesorem pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹⁶.

Straty materialne

Zniszczeniu uległo zarówno wiele archiwów państwowych i bibliotek¹⁷, jak i archiwów prywatnych, zgromadzonych przez indywidualnych badaczy źródeł czy przygotowanych do druku prac.

Oto kilka przykładów zniszczeń materialnych w czasie II wojny światowej. Cały nakład pracy Wandy Bobkowskiej pt. *Pruska polityka szkolna...*, wydanej w 1939 roku, spłonął, ocalał jedynie rękopis, dzięki któremu praca została ponownie opublikowana w 1948 roku¹⁸.

¹⁶ J. Draus, *Zygmunt Kukulski (1890-1944)*, „Rocznik Nauk Społecznych” t. XVII, 1989, z. 2, s. 17.

¹⁷ Obraz strat przedstawiono m.in. w takich publikacjach: *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. I i II, Warszawa 1994; *Straty bibliotek polskich w czasie II wojny światowej*, oprac. B. Bieńkowska, Warszawa 1994; W. Suchodolski, *Straty archiwów warszawskich w czasie wojny*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, z. 3-4.

¹⁸ A UJ, DXVII-4 – Spuścizna W. Bobkowskiej, Korespondencja, List z Drukarni Pawła Mitregi z dnia 1 sierpnia 1939 r., potwierdzający, iż przyjęto do druku prace W. Bobkowskiej i prosi w nim o jej korektę. Por. także na ten temat: K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945-1965*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, s. 151; W. Szulakiewicz, *Wanda Bobkowska (1880-1948). Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*, Rzeszów 1998, s. 68.

Spalona została także książka Heleny Radlińskiej i B. Śliwińskiej pt. *Materiały do dziejów walki o duszę narodu (1864-1913)*. Fragmenty przedmowy tej książki opublikowano w *Studiach z dziejów kultury polskiej*¹⁹. W czasie powstania zginęły inne prace H. Radlińskiej, były to głównie opracowania z zakresu pedagogiki społecznej²⁰. Henryk Barycz podaje, że spłonęły w Warszawie rękopis monografii Hugona Kołłątaja autorstwa Wacława Tokarza oraz materiały do działalności H. Kołłątaja zgromadzone przez Józefa Lewickiego²¹. Swoją wojenną historię ma także tom drugi, *Dziejów Gimnazjum Toruńskiego* Stanisława Tynca. Pierwszy tom opublikowany został w 1928 roku²². Druga część historii gimnazjum toruńskiego S. Tynca, licząca, jak stwierdził sam autor, 36 arkuszy drukarskich, została złożona do toruńskiej Drukarni S. Buszczyńskich i do końca sierpnia 1939 roku wydrukowano 15 arkuszy przeznaczonych do korekty. W czasie wojny zachowały się jedynie wydrukowane egzemplarze, rękopis całości zaginął. S. Tync w zrekonstruowanej częściowo pracy wydanej dwadzieścia lat po ukazaniu się pierwszego tomu (1949) stwierdził, że wojna zniszczyła plon dziesięcioletniego jego trudu badawczego²³.

W czasie Powstania Warszawskiego spłonęło także wiele prac Marii Hornowskiej. Między innymi przygotowane do druku *Materiały do dziejów szkolnictwa polskiego z rękopisu Biblioteki Ordynacji Zamoyskich*, *Słownik bibliotekarski*, czy zbiory polskich bibliotek klasztornych. Uratowana część materiałów dotyczących polskich bibliotek klasztornych została przygotowana przez jej siostrzenicę Halinę Zdzitowiecką-Jasieńską i wydana po wojnie²⁴.

O swoich wojennych losach S. Truchim w swoim życiorysie napisał:

W powstaniu zostałem lekko ranny i kontuzjowany, mieszkanie, biblioteka licząca 4000 tomów oraz „Archiwum pijarskie”, gromadzone wysiłkiem całego życia, prace dyplomowe słuchaczy oraz moje własne prace naukowe uległy spaleni²⁵.

¹⁹ *Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949, s. 517-537. Praca ta została przygotowana, przez uczniów, kolegów i przyjaciół S. Kota, jako księga pamiątkowa dla uczczenia czterdziestolecia jego pracy naukowej. Por. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 239-240.

²⁰ Irena Lepalczyk podaje, iż w Powstaniu Warszawskim spłonęła m.in. praca *W służbie kultury wsi*, oraz książka traktująca o zasadach pracy umysłowej, przeznaczona dla studentów i badaczy. Por. I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, Toruń 2001, s. 123-124.

²¹ H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju*, s. 9.

²² S. Tync, *Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568-1600)*, t. I: *Wiek XVI*, Toruń 1928, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 34.

²³ S. Tync, *Dzieje Gimnazjum Toruńskiego*, t. II, Toruń 1949, s. 1-2.

²⁴ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średnio-wiecznej*, Warszawa 1947.

²⁵ A UŁ, Akta osobowe S. Truchima, nr 4019 Życiorys.

Podobny los spotkał prace Henryka Barycza. W czasie wojny zaginął rękopis dwutomowego zarysu dziejów szkolnictwa w Polsce²⁶ oraz zarys dziejów uniwersytetów w Polsce²⁷. Prawdopodobnie zaginęły także teki Ferdynanda Bostla zawierające materiały do dziejów szkolnictwa galicyjskiego z lat 1772-1918²⁸ i wiele innych opracowań i źródeł²⁹.

Zniszczeniu uległ również przygotowany do druku egzemplarz pracy doktorskiej o „Przeglądzie Tygodniowym” Ryszarda Wroczyńskiego, jak też inne jego prace³⁰.

Straty dotyczące dorobku naukowego dotknęły także badaczy, którzy zmuszeni byli opuścić dotychczasowe miejsca pracy, porzucić dotychczasowe swoje warsztaty naukowe. Dotyczyło to m.in. lwowskich historyków. Jako przykład można wymienić Karola Lewickiego, który opuszczając w maju 1944 roku Lwów, zostawił w depozycie Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa częściowo opracowane materiały do dziejów Uniwersytetu Lwowskiego³¹. Niektórzy z grona lwowskich historyków wprowadzie przewieźli materiały, czy rozpoczęte prace naukowe, często jednak, na skutek nowych obowiązków organizacyjnych i naukowych, nigdy nie ukończyli, lub też nie powrócili do tych tematów. Przykładem na to, że do podejmowanych przed wybuchem wojny prac niekiedy nie powracano jest Łukasz Kurdybacha. W liście do S. Tynca (1960 roku) napisał, że przed wojną podjął się napisania pracy na temat życia umysłowego i pedagogiki Galicji w pierwszej połowie XIX wieku, ale nie zdążył ukończyć jej przed wojną i już nigdy zapewne do realizacji tego tematu nie wróci³². Podobne informacje znajdujemy w materiałach biograficznych Anto-

²⁶ Podaję za: A.K. Banach, *Działalność uniwersytecka Henryka Barycza*, w: *Henryk Barycz 1901-1994. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 22 czerwca 2001 r.*, Kraków 2004, s. 90.

²⁷ Tamże.

²⁸ Chodzi o materiały zbierane i przygotowywane do pięciotomowego wydawnictwa zbiorowego pt. *Historia szkolnictwa galicyjskiego w okresie 1772-1918*. Była to inicjatywa Lwowskiej Podkomisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce. Por. F. Bostel, *O materiały do historii szkolnictwa galicyjskiego*, „Wiadomości z Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce” 1922, nr 2, s. 18-19.

²⁹ H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3/4, s. 10.

³⁰ A UŁ, Akta personalne Ryszarda Wroczyńskiego, nr 3189, Życiorys. R. Wroczyński był absolwentem UJ, gdzie uzyskał magisterium (1933) i doktorat (1938) na podstawie pracy pt. *Przegląd Tygodniowy jako programowe pismo pozytywizmu warszawskiego*.

³¹ Materiały te zawierały: *Bibliografię Uniwersytetu Jana Kazimierza* (kilkaset pozycji bibliograficznych) oraz pracę pt. *Uniwersytet Lwowski w świetle pamiętników*. A UJ, W FII 504, Akta doktorskie Karola Lewickiego (Życiorys).

³² A PAN Warszawa, spuścizna S. Tynca, sygn. III-138, j.145. List Ł. Kurdybachy do S. Tynca, w którym prosi o ocenę swojego dorobku w związku ze staraniami o tytuł profesora zwyczajnego.

niego Knota³³. Także trud S. Łempickiego związany z gromadzeniem instrukcji wychowawczych podczas pracy w Ossolineum w czasie wojny, nie został uwieczniony publikacją.

Niektórym historykom udało się uchronić od zniszczenia ważne materiały archiwalne. Tak było w przypadku Ludwika Chmaja i źródeł do historii pijarów. Autor, interesując się działalnością wychowawczą pijarów w Polsce, sprowadził ów rękopis z archiwum warszawskiego do Krakowa i sporządził dokładny odpis. Przenosząc się w 1938 roku do Wilna, gdzie otrzymał katedrę pedagogiki, zabrał go ze sobą. Jak twierdzi, ocalał on w czasie wojny dzięki jego żonie Stefanii³⁴.

W sumie można powiedzieć, że wiele prac opublikowanych w pierwszych latach po II wojnie światowej ma swoją dramatyczną historię. Przykładem niech będzie opublikowana w 1949 roku zbiorowa książka pt. *Studia z dziejów kultury polskiej*. Jej skład rozpoczęto na początku lipca 1939 roku w drukarni Pawła Mitreği w Cieszynie. Niestety wspomniany właściciel drukarni, został zamordowany przez Gestapo, a jego zakład zniszczono. Z 35 autorów, współpracowników książki, aż dziesięciu zginęło w czasie wojny. Ocalały odbitki korektorskie 15 artykułów, które wykorzystano do wydawnictwa powojennego, zaś inne artykuły zrekonstruowano.

2. Losy historyków wychowania w latach wojny i okupacji

O losach opisywanej społeczności historyków wychowania można mówić w kategoriach ogólnych stwierdzeń, zawartych w literaturze przedmiotu dotyczącej funkcjonowania oświaty, kultury i nauki polskiej w tym trudnym okresie³⁵. Brak bowiem, jak dotychczas opracowań dających szczegółowy opis poszczególnych środowisk naukowych, co uniemożliwia stworzenie całościowego obrazu życia naukowego w latach II wojny światowej. Istniejące jedynie opracowania cząstkowe ukazują ten problem w odniesieniu do środowiska

³³ A UW, Akta personalne A. Knota sygn. 120. Knot w okresie powojennym kontynuuje w swoich pracach tematykę oświaty galicyjskiej. Do prac, które miały być ukończone jednak nigdy nie ukazały się należy publikacja pt. *Działalność galicyjskiego sejmku na polu szkolnictwa 1861-1873*. W materiałach biograficznych podaje, że w 1959 roku wziął urlop w celu zakończenia tej pracy.

³⁴ *Historia Domus Varsaviensis Scholarum Piarum*, oprac. L. Chmaj, Wrocław 1959, s. VI. Wydawnictwo składa się z: Przedmowy (s. V-VI), Historii *Domus Varsaviensis* (s. 1-151), Przypisów (s. 155-206), Indeksu nazwisk (s. 209-218).

³⁵ Z opracowań ogólnych poświęconych tej problematyce można wymienić: B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984; M. Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995; *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Wrocław 1978; tenże, *Szkolnictwo zawodowe w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wrocław 1993. Więcej jednak informacji zawierają opracowania poświęcone poszczególnym ośrodkom akademickim.

historyków warszawskich³⁶, lwowskich³⁷, funkcjonowania uniwersytetów³⁸, czy nauki w tym czasie na emigracji³⁹. Ten stan rzeczy utrudnia całościowe spojrzenia na losy historyków wychowania. Dlatego ograniczymy się do zasygnalizowania tylko niektórych aspektów tego zagadnienia, skupiając uwagę na kwestiach udziału w tajnym nauczaniu na różnych poziomach kształcenia, w pracy konspiracyjnej, próbach kontynuacji pracy naukowej, popularno-naukowej i publicystycznej. Na podstawie dotychczasowych badań trudno jest jeszcze stworzyć syntezę, co więcej wydaje się, że nie jest ona zasadna, gdyż przy bliższej analizie nawet najskromniejszych materiałów (wspomnień, nekrologów, krótkich opracowań biograficznych) dotyczących poszczególnych przedstawicieli omawianego środowiska można bezsprzecznie wyrobić sobie przekonanie, iż każdy z historyków zapisał osobną kartę polskiej historii okresu wojny. Z tego właśnie względu przedstawienie chociażby skromnych informacji z życia poszczególnych przedstawicieli środowiska wydaje się zasadne.

W analizowanej grupie trudno byłoby znaleźć takich przedstawicieli, którzy w tym okresie nie uczestniczyli w tajnym nauczaniu na różnych poziomach kształcenia: powszechnym, średnim, czy akademickim⁴⁰.

³⁶ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999, s. 168-179; H. Winnicka, *Historycy warszawscy w latach wojny i okupacji*, „Przegląd Humanistyczny” 1975, nr 8, s. 75-89; teźże, *Historycy warszawscy w latach wojny i okupacji 1939-1945 (Zarys problematyki)*, w: *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. II, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1987, s. 412-437.

³⁷ W. Bonusiak, *Losy historyków lwowskich – Polaków podczas II wojny światowej*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II, pod red. J. Maternickiego i L. Zaskilniaka, Rzeszów 2004, s. 401-412; M. Inglot, *Polska kultura literacka Lwowa lat 1939-1941*, Wrocław 1995; *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939-1945*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa 1992; Z.S. Olesiak, *O lwowskim środowisku akademickim podczas wojny*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” nr 2, 2001.

³⁸ *Alma Mater w podziemiu, kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941-1945*, red. M. i A. Zarębowie, Kraków 1964; J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1939-1944*, w: *Historia, społeczeństwo, wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, pod red. K. Bartnickiej, przy współpracy J. Schiller i zespołu pracowników, Pułtusk-Warszawa 2004, s. 77-100; tegoż, *Tajny Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* (maszynopis); S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1979, *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/1945*, oprac. T. Manteuffel, Warszawa 1948.

³⁹ Informacje o nauce polskiej i środowisku naukowym na emigracji w opracowaniach: J. Draus, R. Terlecki, *Polskie szkoły wyższe i instytucje naukowe na emigracji 1939-1945*, Wrocław 1984; J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin 1993; T. Radzik, *Szkolnictwo polskie w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej*, Lublin 1986. Wiadomości na ten temat znajdują się także w wydawnictwach pokonferencyjnych: *Przez burze pod wiatr. Szkolnictwo i oświata polska na zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, red. T. Zaniewska, Białystok 2001, *Światło wśród burzy. Szkolnictwo i oświata polska na zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, Białystok 2004.

⁴⁰ Przykładowo wiele informacji na temat tajnego nauczania w WWP przynosi opracowanie E. Podgórskiej, *Sekcja Pedagogiczna Wydziału Wolnej Wszechnicy Polskiej w okresie okupa-*

Wielu z nich brało także udział w walce zbrojnej. I tak przykładowo w Powstaniu Warszawskim udział wzięli: Kamilla Mrozowska, Bogdan Nawroczyński, Helena Radlińska, Hanna Pohoska, Stefan Truchim, Wiktor Wąsik i inni. W oddziałach Armii Krajowej (AK) służyli m.in.: Kazimierz Kubik, Antoni Artymiak, Franciszek Januszek. Większość z nich łączyła te dwie formy walki z okupantem, była to więc walka na froncie wojskowym i oświatowym.

Walka z okupantem i dążenie do obrony kultury polskiej, przybierały różną postać nie tylko ze względu na działania wojenne, ale i miejsce. Inaczej nieco uczestniczyli w tej walce ci, którzy znaleźli się w Warszawie, we Lwowie, czy Krakowie, czyli na ziemiach polskich, a inaczej ci przebywający w tym czasie na emigracji.

Historycy wychowania w kraju i na obczyźnie

Rozpoczynając od sytuacji na ziemiach polskich, podajmy kilka przykładów wojennych epizodów z życia historyków wychowania w latach wojny i okupacji.

Antoniego Artymiaka wybuch wojny zastał w Jędrzejowie. W życiorysie napisał:

Po zamknięciu szkół średnich przez Niemców zorganizowałem w mieście i powiecie tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej. Pracowałem też naukowo nad historią regionu jędrzejowskiego. W latach akademickich 1943/44 i 1944/45 wykładałem historię i jej nauki pomocnicze na Tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Kielcach⁴¹.

Podaje on też, że od jesieni 1943 roku działał w obwodzie jędrzejowskim Armii Krajowej w stopniu porucznika, od 23 czerwca 1944 roku zagrożony aresztowaniem przez gestapo ukrywał się po okolicznych wioskach⁴².

O sytuacji, w jakiej znalazł się Henryk Barycz w momencie wybuchu wojny jego uczeń Julian Dybiec napisał:

cji, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 3, s. 320-328. Autorka podaje informacje o programie nauczania, wykładowcach, egzaminach magisterskich i tematach prac magisterskich oraz publikacjach naukowych i dydaktycznych wydanych w tych latach. Wartość tej publikacji polega na tym, że E. Podgórska była studentką, absolwentką tychże tajnych kompletów i magistrantką S. Truchima. E. Podgórska (wówczas Brysik) obroniła pracę na temat: *Organizacja szkolnictwa średniego w Polsce 1918-1939*. Obraz tajnych studiów w WWP (organizacja, osoby uczestniczące) przynoszą wspomnienia Heleny Brodowskiej-Kubicz, *Z chłopskiej łąki. Wspomnienia*, Łódź 1994 (rozdz. VII: *Tajne studia w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie*). H. Brodowska była uczennicą H. Radlińskiej, w latach 1937-1939 studiowała pod jej kierunkiem. Po wojnie ukończyła studia na UŁ.

⁴¹ A PAN Warszawa, Spuścizna A. Artymiaka, sygn. III-120, j. 55.

⁴² Tamże.

Uznanie zdobyte w wyniku licznych publikacji spowodowało, że w roku 1938 został przedstawiony przez Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego na opróżnioną katedrę historii kultury. Wybuch wojny przeszkodził realizacji powołania na warszawską katedrę i otworzył szczególnie trudną epokę w życiu uczonego. Tylko nieobecności w Krakowie zawdzięczał, iż nie został uwieczniony wraz z profesorami UJ i nie znalazł się w obozie⁴³.

Został wyrzucony przez Niemców z mieszkania, zniszczeniu uległa jego biblioteka. W 1940 roku władze niemieckie powołały go do służby archiwalnej, a w roku 1941 na stanowisko dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Otrzymał także propozycje przekładu na język niemiecki *Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*. Obydwie propozycje, tj. tak objęcia stanowiska, jak i przekładu swojej pracy, odrzucił. Aby utrzymać rodzinę pracował np. w krakowskich tramwajach (od listopada 1940 r.), czy w Izbie Aptekarskiej (od 1943 r.). Jak podaje J. Dybiec pod koniec wojny włączył się do prac Rady Głównej Opiekuńczej. W okresie tym uczestniczył w zebraniach i dyskusjach konspiracyjnych na temat organizacji nauki historycznej w wolnej Polsce⁴⁴.

Z kolei Wanda Bobkowska udzielała się niezwykle aktywnie w Radzie Głównej Opiekuńczej, wypełniając zadania wynikające, ze jej statutu⁴⁵. Jak większość pracowników UJ uczestniczyła w tajnym nauczaniu⁴⁶.

Profesor Jan Dobrzański 28 sierpnia 1939 roku został zmobilizowany, a pod koniec września wzięty do sowieckiej niewoli. W ramach wymiany jeńców Rosjanie przekazali go Niemcom. Przebywał w obozie jenieckim w Malaszewiczach, skąd zbiegł dzięki pomocy kolegów. Poszukiwany przez gestapo jako uciekinier i działacz Polskiego Związku Zachodniego ukrywał się. W tym czasie pracował m.in.: w zakładzie fotograficznym (jako laborant w ciemni) oraz brał udział w tajnym nauczaniu⁴⁷.

Franciszek Januszek podczas okupacji pracował początkowo jako robotnik w olkuskich kamieniołomach. W lutym 1942 roku został wywieziony do pracy przymusowej w Berlinie, skąd uciekł po 2 miesiącach. W połowie roku 1944 został ponownie aresztowany i osadzony w obozie pracy w Mysłowicach. La-

⁴³ J. Dybiec, *Henryk Barycz (1901-1994)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, nr 1, s. 137; także A.K. Banach, *Henryk Barycz (1901-1994)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, pod red. J. Dybca, Kraków 2000, s. 408.

⁴⁴ Pisze o tym m.in. P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi. Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994, s. 7-8.

⁴⁵ Bogata dokumentacja dotycząca działalności W. Bobkowskiej w RGO w latach 1941-1942, por. A UJ, DXVII-2.

⁴⁶ W. Szulakiewicz, *Wanda Bobkowska (1880-1948). Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*, s. 22.

⁴⁷ K. Poznański, *Profesor Jan Dobrzański (1901-1997) – pro memoria*, w: *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz Przyjaciel*, red. K. Przybyłko, Lublin 2001, s. 84.

tem 1944 roku skierowano go do przymusowej pracy w Zakładach Azotowych w Chorzowie, skąd zbiegł. Wówczas nawiązał kontakt z podziemnym ruchem oporu, wstąpił do AK i walczył w oddziale dywersyjnym „Babinicza”, aż do zakończenia działań wojennych na ziemi kieleckiej, tj. stycznia 1945 roku⁴⁸.

Antoni Knot w czasie wojny podejmował się zajęć w różnych instytucjach naukowych Lwowa, pracował głównie jako bibliotekarz. Początkowo do 31 lipca 1940 roku, był zatrudniony jako kierownik biblioteki w Technikum Handlu Radzieckiego (dawnego Liceum Handlowego), następnie w Bibliotece Instytutu Historii Lwowskiej Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie, Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego, a od 1 sierpnia 1941 do 31 lipca 1944 roku był kustoszem Archiwum Miejskiego we Lwowie. Prowadził też wykłady i ćwiczenia z historii wychowania na tajnym Uniwersytecie. Po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej do Lwowa A. Knot objął stanowisko dyrektora Obwodowego Kolektora Bibliotecznego i naczelnika wydziału książkowego w instytucie państwowym „Knyhokul’ttorh”, gdzie pracował do 15 stycznia 1945 roku⁴⁹.

Kazimierz Kubik w czasie wojny został żołnierzem Armii Krajowej, a w jej ramach nauczycielem tajnego nauczania. Otrzymał wówczas zadanie zorganizowania Państwowej Komisji Egzaminacyjnej „Kuźnica” na terenie Inspektoratu AK Rzeszów⁵⁰. W Komisji działającej od 1 maja 1940 roku do 30 lipca 1944 roku. K. Kubik od jesieni 1942 roku do jesieni 1943 pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego na powiat dębicki⁵¹, wizytatora kompletów tajnego nauczania oraz wykładowcy i egzaminatora z zakresu małej i dużej matury. Józef Żerko podaje, że tylko na terenie powiatu dębickiego „Kuźnica” pod kierunkiem Profesora przeprowadziła 17 sesji egzaminacyjnych, dzięki czemu powołano Szkołę Podchorążych Rezerwy, którą w latach 1942-1944 ukończyło 54 absolwentów⁵².

Karol Lewicki po zajęciu Lwowa przez Sowieców, we wrześniu 1939 roku został zwolniony z Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza, gdzie pracował od 1934 roku, i przez pewien czas pozostawał bez zajęcia. Utrzymywał się z dorywczej pracy fizycznej m.in. przy sortowaniu ziemniaków w piwnicach na przedmieściu Lwowa. Dopiero 15 lipca 1940 roku otrzymał pracę w Wy-

⁴⁸ E.J. Kryńska, *Franciszek Januszek (1922-1996)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 1-2, s. 121.

⁴⁹ J. Szocki, *Antoni Knot – historyk oświaty, bibliotekarz, organizator życia naukowego*, „Przegląd Biblioteczny” 1982, z. 1/2, s. 6-7.

⁵⁰ O działalności oświatowej K. Kubika (ps. „Wolski”, „Kazik”) w czasie wojny pisze G. Brzęk, *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskim i Dębickim w mroku hitlerowskiej okupacji*, Rzeszów 1988, passim; tenże, *Z Błażowej ku źródłom wiedzy*, Lublin 1992, s. 263, 266, 369. Autor pisze także o działalności wojskowej brata K. Kubika, Ludwika Kubika (ps. „Lucjan”), tamże, s. 282, 320.

⁵¹ G. Brzęk, *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskim i Dębickim...*, s. 146.

⁵² J. Żerko, *Kazimierz Kubik 1910-1986*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1987, s. 302.

dziale Żywnościowym Zarządu Miejskiego m. Lwowa, w październiku 1944 roku zaś, znalazł zajęcie w prywatnej wytwórni szyldów i pieczęci⁵³.

Mistrz lwowskich historyków wychowania S. Łempicki uniknął tragedii innych profesorów wymordowanych przez Niemców w 1941 roku⁵⁴. Jednak wybuch II wojny światowej zmienił jego dotychczasowe życie. Wraz z przekształceniem UJK we Lwowie w Uniwersytet im. I. Franki i wprowadzenia nowej struktury według systemu sowieckiego, S. Łempicki utracił Katedrę Historii Oświaty i Szkolnictwa, został zaś włączony do zbiorowej katedry historii literatury kierowanej przez Juliusza Kleinera. Krótko (do zajęcia Lwowa przez Niemców) wykładał literaturę staropolską⁵⁵. Bogdan Suchodolski wspominając S. Łempickiego z początku wojny dodawał, że dom Łempickich stał się przystanią dla niektórych osób ze sfer rządowych udających się na emigrację⁵⁶. W 1941 roku S. Łempicki wrócił do Ossolineum. Alfons Schletz, jego uczeń, położenie lwowskich uczonych opisał tymi słowami:

Słowo polskie zostało wyrzucone z sal prastarego Uniwersytetu Lwowskiego... Profesorowie musieli zająć się pracą zupełnie dla siebie nieodpowiedzialną... Mimo to Uniwersytet istniał. Cały szereg młodzieży pozostawał w ścisłym kontakcie z profesorami. Promieniował i wtedy prof. Łempicki i ze skarbnicy swej wiedzy rozdawał potrzebującym. Udzielał cennych rad, a pracując w Ossolineum, ułatwiał wraz z wielce zasłużonym ówczesnym kustoszem tej instytucji, prof. Mieczysławem Gębarowiczem, młodzieży dostęp do bogatych zbiorów rękopiśmiennych i bibliotecznych⁵⁷.

Stanisław Łempicki w latach 1941-1944 znalazł schronienie w Ossolineum. We *Wspomnieniach ossolińskich* tak mówił o tym fakcie:

Ossolineum przygarnęło mnie z całą gotowością i serdecznością. Kierownik Zakładu, a dawny kustosz Muzeum Lubomirskich, Mieczysław Gębarowicz,

⁵³ W. Berbelicki, *Karol Lewicki (1909-1991)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” R. XLIII, 1993, s. 249-250.

⁵⁴ A UJ, S. III, Akta personalne S. Łempickiego, Rękopis zyciorysu.

⁵⁵ W zyciorysie podawał, że od jesieni 1939 roku do lata 1941 roku wykładał literaturę staropolską.

⁵⁶ Podają za: E. Brodacka-Adamowicz, *Stanisław Łempicki. Człowiek i historyk*, Toruń 2003, s. 32.

⁵⁷ A. Schletz, *Stanisław Łempicki (1886-1947)*, „Nasza Przeszłość” t. IV, 1948, s. 11-12. Sporo informacji o sytuacji Polaków we Lwowie, w tym także o życiu naukowym przynosi praca G. Hryciuka pt. *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000 oraz K. Lanckorońskiej pt. *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939 – 5 IV 1945*. Słowo wstępne L. Kalinowski i E. Orman, Kraków 2003 (rozdz. I: *Lwów (22 września 1939 – 3 maja 1940)* oraz rozdz. V: *Na ulicy Łąckiego we Lwowie 8 lipca 1942 – 28 listopada 1942*).

jak brat najlepszy i kolega najzyczliwszy stanął ze mną i był mi zawsze wytrwale pomocny⁵⁸.

W niedługim czasie, jak wspominają jego koledzy, i on stał się duszą tej instytucji naukowej i kulturalnej. Zapamiętano go z tego okresu jako człowieka, który wytwarzał atmosferę spokoju i dodawał otuchy, chociaż sam niekiedy miewał okresy przygnębienia i odczuwał brak wiary w zakończenie wojny⁵⁹.

Po zakończeniu we Lwowie okupacji niemieckiej i wznowieniu działalności Uniwersytetu Lwowskiego w roku 1944 rozpoczął wykłady z historii literatury polskiej, w następnym roku przeniósł się do Krakowa na UJ⁶⁰.

Józef Madeja podczas okupacji zarówno udzielał korepetycji, jak i dawał lekcje grupie młodzieży polskiej w zakresie programu gimnazjum⁶¹.

Tadeusz Mizia, któremu wybuch wojny przerwał studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, aresztowany zbiegł z transportu Polaków wywożonych do pracy przymusowej w Niemczech. W czasie wojny pracował jako robotnik rolny, prowadził też sekretariat parafii w Niepołomicach koło Krakowa, a także udzielał prywatnych lekcji w zakresie programu gimnazjalnego⁶².

Kamilla Mrozowska w czasie wojny (do 6 października 1944 roku) przebywała w Warszawie, gdzie wraz z matką Haliną Mrozowską prowadziła działalność konspiracyjną. Znalazła się w strukturach podziemnej oświaty reprezentowanej przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj. Na tajnych kompletach uczyła historii i języka polskiego. Brała udział w Powstaniu Warszawskim, pracując w służbach sanitarnych i informacyjnych w randze podporucznika⁶³.

⁵⁸ S. Lempicki, *Wspomnienia ossolińskie*, Wrocław 1948, s. 8. We wspomnieniach tych, Lempicki czasów okupacji nie zdążył już opisać.

⁵⁹ Osobę Lempickiego z tamtych czasów upamiętnił Andrzej Rybicki, lwowski poeta w wierszyku napisanym z okazji jego imienin. Por. S. Lempicki, *Wspomnienia ossolińskie*, s. 178.

Senior? Pomyłka chyba! W całym naszym gronie
Znicz młodości najpiękniej w Twoim sercu płonie;
Sercu, co niby chore, przecież wśród klęsk mrowia
Najmłodszych może uczyć energii i zdrowia.
Wszystkim szczerze otwarte, przyjazne i bliźnie
Takie, które jest słońcem nowych dni w Ojczyźnie.

⁶⁰ A. Borowski, *Stanisław Lempicki (1886-1947)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Filologicznego*, s. 342.

⁶¹ F. Marek, *50 lat pracy profesora doktora Józefa Madei*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu” nr VI: *Pedagogika* 1972, s. 9.

⁶² A UW, Akta personalne Tadeusza Mizi.

⁶³ A. Meissner, *Profesor Kamilla Mrozowska (1917-2002)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2004, nr 3-4, s. 238; tenże, *Profesor Kamilla Mrozowska (1917-2002)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2002, s. 5-6. O działalności matki K. Mrozowskiej w czasie wojny pisze

Teodor Musioł 13 października 1939 roku został aresztowany przez gestapo i osadzony w więzieniu w Lublińcu. Za odmowę podpisania Volkslisty w dniu 17 kwietnia 1940 roku został przewieziony do więzienia w Opolu, gdzie był sądzony za przemyt do Rzeszy polskich podręczników szkolnych. Za zdradę stanu skazano go na dożywocie. Przez dwa miesiące przebywał w więzieniu opolskim, a 16 czerwca został odtransportowany do obozu w Dachau, gdzie przebywał pięć lat, tj. do czasu oswobodzenia, które nastąpiło w dniu 29 maja 1945 roku⁶⁴.

Bogdan Nawroczyński w okresie wojny i okupacji pełnił funkcję inspektora tajnego nauczania w dwu działających na terenie Warszawy Uniwersytetach: Warszawskim i Ziem Zachodnich. Czuwał nad prawidłowym funkcjonowaniem uczelni, sam wykładał oraz rozdzielał profesorom i wykładowcom zasiłki przychodzące z Londynu⁶⁵. Ponadto prowadził zakonspirowane zajęcia w Studium Pedagogicznym, które funkcjonowało pod jego kierunkiem do wybuchu powstania. Kierował również pracami Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, organizując zebrania naukowe, które cieszyły się dużą frekwencją i zainteresowaniem szerokich kręgów naukowych. Po przejściu obozu w Pruszkowie znalazł się w Częstochowie, gdzie zorganizował Kursy Akademickie, gromadząc wokół siebie profesorów Uniwersytetu Warszawskiego, Politechniki Warszawskiej, Wyższej Szkoły Handlowej oraz Uniwersytetu Ziem Zachodnich. Dopełnieniem działalności na polu tajnego szkolnictwa było sprawowanie funkcji prezesa Trybunału, powołanego przez polityczne władze podziemne do osądzania wykroczeń „przeciw moralnej i politycznej dyscyplinie obowiązującej Polaków w czasie terroru i okupacji”⁶⁶.

Wojenne losy Hanny Pohoskiej były niezwykle tragiczne. Wojna zabrała jej wszystko: męża, dzieci i dom⁶⁷. Ona i jej rodzina uczestniczyła w działalności konspiracyjnej od pierwszych dni wojny. W domu Pohoskich mieścił się ważny ośrodek walki konspiracyjnej, w czasie Powstania Warszawskiego znajdował się w nim posterunek AK. Oprócz działalności wojskowej H. Pohoska zasłużyła się wielce w tajnym nauczaniu, tak na poziomie średnim, jak i uniwersyteckim. I tak kolejno od listopada 1939 roku do czerwca 1944 roku uczy-

J. Maternicki, *Polska dydaktyka historii 1918-1939. Materiały i komentarze*, Warszawa 1978, s. 139.

⁶⁴ F. Marek, *Profesor dr hab. Teodor Musioł – człowiek i dzieło w 65 rocznice urodzin i w 45 lecie pracy nauczycielskiej i badawczej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, S. A. Pedagogika IX, 1976, s. 10-11.

⁶⁵ B. Nawroczyński, *Dziela wybrane*, t. I, wybór, przedmowa i wstęp, A. Mońka-Stanikowa, wyd. I, Warszawa 1987, s. 36-40; A. Mońka-Stanikowa, *Bogdan Nawroczyński – człowiek i dzieło*, w: *Bogdan Nawroczyński uczoney-humanista-wychowawca*, red. nauk. A. Mońka-Stanikowa, S. Mieszalski, A.A. Kotusiewicz, Warszawa 1996, s. 10-24.

⁶⁶ Tamże, s. 37.

⁶⁷ Szerzej o tym pisze: M.J. Żmichrowska, *Hanna Pohoska (1895-1953)*, Olsztyn 1995, s. 145-150.

ła historii na tajnych kompletach w XVI Państwowym Liceum i Gimnazjum im. A. Piłsudskiej, w latach 1942-1944 wykładała na Wydziale Ekonomicznym WWP, uczestniczyła w wojennej działalności Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie prowadziła wykłady i ćwiczenia z historii wychowania⁶⁸. Wykładała też na Kursach Akademickich w Częstochowie (od X 1944 do I 1945 r.)⁶⁹ O swoim udziale w tajnym nauczaniu na poziomie uniwersyteckim napisała:

Mój udział w tajnym nauczaniu na poziomie uniwersyteckim był różnorodny w poszczególnych latach okupacji. Lata szkolne 1939-1943 pracowałam indywidualnie, bez zawiadomienia o tym ośrodka tajnego uniwersytetu. Praca moja w tym czasie szła w następujących kierunkach: przyjmowałam słuchaczy z lat poprzedzających wybuch wojny, poprawiając ich prace zgłoszone przed wojną, udzielając im wskazówek metodycznych, bibliograficznych i pożyczając im książek. Prowadziłam systematyczny roczny kurs metodyczny z historii dla kilku słuchaczek nie mogących uczęszczać na tajne kursy uniwersyteckie z powodów materialnych. Rok szkolny 1943-1944 prowadziłam wykłady i ćwiczenia z historii wychowania, zlecone mi przez Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego...⁷⁰.

Dodać do tego należy, iż niezwykle przydatna w tajnym nauczaniu była biblioteka domowa H. Pohoskiej, z której korzystali uczniowie i studenci.

Helena Radlińska nie przerwała działalności naukowej i społeczno-oświatowej. W okresie wojny i okupacji odbywały się konspiracyjne zajęcia Sekcji Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz inne kursy przygotowujące kadrę administracji pedagogiczno-wychowawczej. Irena Lepalczyk działalność Studium Pracy Społeczno-Oświatowej w czasie okupacji oceniała jako przykład ogromnego poświęcenia. Działalność Studium według niej „świadczy o niezwykłych siłach wykładawców, organizatorów i studentów, ich dążeniu do utrwalania wartości nieprzemijających, wbrew temu, co niosła codzienność”. I dalej ta sama autorka napisała: „Sądzę, że można określić pracę Studium jako wielki ruch w walce o wolność i niepodległość”⁷¹. H. Radlińska uczestniczyła także w tajnym nauczaniu na poziomie średnim, tworzyła palny dla organizacji szkół i bibliotek oraz projekty kształcenia nauczycieli dla podziemnych władz oświatowych⁷². Po zniszczeniu gmachu WWP, gdzie mieszkała, znalazła schronienie w klasztorze Sióstr Urszulanek przy ul. Gęstej 2,

⁶⁸ *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40 – 1944/45*, oprac. T. Manteuffel, Warszawa 1948, s. 39.

⁶⁹ A UW, Akta H. Pohoskiej, sygn. K-1542.

⁷⁰ Cytuję za: J.M. Żmichrowska, *Hanna Pohoska (1895-1953)*, s. 149-150.

⁷¹ I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 130.

⁷² W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1977, s. 30-31.

gdzie nadal pozostawała aktywna naukowo⁷³. Helena Brodowska wspomina też, że ... prof. Helena Radlińska, mieszkająca tam w swoim małym pokoju, prowadziła wykłady z dziejów pracy społecznej i metod badań życia wsi...⁷⁴.

Ludwik Ręgorowicz z końcem września 1939 roku znalazł się w Krakowie, gdzie rozpoczął działalność konspiracyjną w Okręgowym Komitecie Szkolnym w charakterze referenta organizacyjnego. W dniu 6 listopada 1939 roku został wraz z grupą profesorów aresztowany i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Oranienburgu. Z obozu wrócił w lutym 1940 roku, następnie pracował w tarnowskim Komitecie RGO, od stycznia 1942 roku pełnił funkcję przewodniczącego Powiatowej Komisji Oświatowej w powiecie Dąbrowa Tarnowska⁷⁵.

Stefan Truchim był jednym z pierwszych organizatorów tajnych kompletów Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Wykładał historię szkolnictwa, organizację i ustawodawstwo szkolne oraz technikę pracy umysłowej. Od stycznia 1940 do lipca 1944 roku wypromował 23 magistrów filozofii z zakresu pedagogiki. Od września 1940 roku pełnił obowiązki zastępcy dyrektora w II Gimnazjum Kupieckim w Warszawie, nauczając historii i języka łacińskiego. Równocześnie wykładał na tajnym Pedagogium ZNP. Brał udział w Powstaniu Warszawskim i był ranny. Przebywał także w obozie w Pruszkowie, z którego wydostał się dzięki pomocy swoich słuchaczy. Po wyjściu z obozu, rozpoczął tajne wykłady dla studentów WWP. W październiku 1944 roku wyjechał do Częstochowy i podjął wykłady na Tajnych Kursach Uniwersytetu Warszawskiego, w tajnych zespołach WWP i Szkoły Głównej Handlowej⁷⁶.

Ryszard Wroczyński, w chwili wybuchu wojny miał 30 lat, a rok wcześniej uzyskał stopnia doktora na UJ. W pierwszych latach wojny (1939–1940) przebywał w Brześciu nad Bugiem. W latach 1940-1941 znalazł się w Grodnie, gdzie pracował w szkolnictwie i wreszcie następane trzy lata (1941-1944) mieszkał w Białymstoku, gdzie uczył w tajnych kompletach i pracował jako urzędnik w Towarzystwie Rolniczym⁷⁷.

Ignacy Zarębski, uczeń Stanisława Kota, w czasie wojny był kierownikiem Księgarni Ossolineum w Krakowie, brał także udział w tajnym nauczaniu⁷⁸. W lutym 1941 roku został aresztowany przez gestapo i osadzony w więzieniu

⁷³ I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 122-132.

⁷⁴ H. Brodowska-Kubicz, *Z chłopskiej łąki. Wspomnienia...*, s. 134.

⁷⁵ A PAN Warszawa, Spuścizna L. Ręgorowicza, sygn. III-111; także *Ludwik Ręgorowicz (1888-1970)*, w: L. Ręgorowicz, *Wspomnienia śląskie i poznańskie*, Opole 1976, s. 8.

⁷⁶ E. Podgórska, *Stefan Truchim (1896-1967)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, s. 327.

⁷⁷ A UŁ, Akta personalne R. Wroczyńskiego. Życiorys.

⁷⁸ C. Majorek, *Ignacy Zarębski (1905-1974)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, s. 263.

na Montelupich za kolportaż książek szkolnych przeznaczonych do tajnego nauczania⁷⁹.

Na zakończenie zaprezentowanych przykładów losów historyków w tym trudnym okresie warto wspomnieć o wojennej biografii Ludwika Chmaja, historyka filozofii i kultury, pedagoga, która miały dalszy ciąg, bowiem nie zakończyła się na roku 1945⁸⁰. Otóż, L. Chmaj lata wojenne przeżył w Wilnie uczestnicząc w tajnym nauczaniu. Według ustaleń Jana Drausa i Leszka Zasztowta kontynuował działalność dydaktyczno-naukową w okresie okupacji sowieckiej (1940-1941) i niemieckiej (1941-1944)⁸¹. Jednocześnie pracował w miejscowych bibliotekach i archiwach, gromadząc cenne wypisy, na podstawie których opracowywał oraz przygotowywał nowe publikacje⁸². L. Chmaj zaangażowany był także w działalność polityczną w Wilnie⁸³.

Ryszard Wołoszyński pisze, że L. Chmaj tak wysoko cenił zgromadzone materiały naukowe, iż „...w okresie wojny zrezygnował z możliwości wyjazdu do neutralnej Szwecji wobec niemożności zabrania ze sobą całości papierów⁷⁹(!)⁸⁴. W końcu sierpnia 1944 roku wraz z innymi Polakami został aresztowany. Lech Szczucki podaje, że był to wynik prowokacyjnych oskarżeń beriowszczyzny⁸⁵. Tragizm aresztowania L. Chmaja oraz proces przedstawił J. Draus i L. Zasztowt⁸⁶. O re-

⁷⁹ Z. Ruta, *Ignacy Zarębski (1905-1974). Historyk oświaty, kultury i nauki*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, Kielce 1998, s. 121.

⁸⁰ W. Szulakiewicz, *Ludwik Chmaj – zarys biografii i twórczości pedagogicznej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” XLII, 2003, s. 161-182.

⁸¹ J. Draus, L. Zasztowt, *Aresztowanie Profesora Ludwika Chmaja w świetle materiałów archiwalnych z 1944/45 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XLIV, 2005, s. 174; L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939-1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. XXXCVIII, 1993, z. 4, s. 75-76.

⁸² Świadczy o tym bogactwo materiałów zgromadzonych w spuściźnie L. Chmaja mieszczącej się w Archiwum PAN, w Warszawie, sygn. III-76.

⁸³ J. Draus, L. Zasztowt, *Aresztowanie Profesora Ludwika Chmaja w świetle materiałów archiwalnych z 1944/45 roku*, s. 176 i n. L. Chmaj był członkiem Okręgowej Rady Politycznej, z ramienia Stronnictwa Ludowego, a następnie Konwentu Stronnictw Politycznych, który był politycznym organem doradczym przy komendanturze okręgowej ZWZ-AK oraz inspiratorem utworzenia, a później wiceprezesem Wileńskiej Rady Niepodległościowej Koncentracji Demokratycznej. Wraz z powołaniem Delegata Rządu na Okręg Wileński, Rada podporządkowana została Delegaturze Rządu.

⁸⁴ R.W. Wołoszyński, *Materiały Ludwika Chmaja*, „Biuletyn Archiwum PAN” nr 11, Warszawa 1968, s. 88.

⁸⁵ L. Szczucki, *W czterdziestopięciolecie pracy naukowej Ludwika Chmaja*, „Myśl Filozoficzna” z. 3, 1957, s. 221.

⁸⁶ J. Draus, L. Zasztowt, *Aresztowanie Profesora Ludwika Chmaja w świetle materiałów archiwalnych z 1944/45 roku*, s. 173-202. Autorzy opierali się na protokołach przesłuchań profesora składanych w sowieckich NKGB. Przesłuchania trwały od września 1944 do stycznia 1945 roku. Dnia 23 maja 1945 roku grupa więźniów, członków Delegatury Rządu, wśród nich L. Chmaj została przewieziona do Moskwy i osadzona na Łubiance, a później Butyrkach. W połowie lipca tego roku więźniów przetransportowano do więzienia na Łukiszkach w Wil-

akcji L. Chmaja na sytuację w jakiej znaleźli się aresztowani Polacy, a później pobycie w Kazachstanie mówią jego liryki⁸⁷.

Wiersze L. Chmaja są dowodem wielkiej mądrości życiowej jej autora, a nade wszystko człowieka doświadczonego życiowo. Świadczą także o jego wielkim patriotyzmie. Tragedię aresztowania i wywózki do Kazachstanu opisuje w wierszu pt. „Jedziemy na Wschód” z roku 1944. Warto przytoczyć niektóre jego zwrotki.

Śladem cnych ojców, dziadów i pradziadów,
którzy się nigdy nie splamili zdradą
i życie swoje oddali w ofierze
W walce, by w Polsce żył wolny wciąż lud...
My tacy sami, jak oni, żołnierze
Jedziemy na Wschód...

*

Przez niepomysłny wypadek obrotu
Na przymusowe skazani roboty,
Wydarci pracy dla własnej Ojczyzny,
Którą złośliwym podstępem wróg zwiódł,
Choć głowy nasze kryje włos siwizny,
Jedziemy na Wschód....

*

Bierzemy w ręce worki i tłumoki,
Schodzimy wolnym i ostrożnym krokiem –
Na ziemi klęknać każą nam żołnierze,
Ze wszystkich stron nas otaczają psy –
Patrzę... i oczom swym własnym nie wierzę...
O! Polsko, gdzieś Ty!...

W wierszach tych L. Chmaj jawi się jako człowiek niezwykle skromny, potrzebujący „niewiele od życia”, a jednocześnie, pomimo tragedii, człowiek wierzący w to, że świat może być dobry. Tę ideę wyraża jego wiersz pt. „Wolę moje niepokoje” napisany w Kazachstanie, w którym mówi:

Niechaj inni toczą boje
O bogactwa, władzę, wpływy

nie. Wyrokiem Trybunału Wojskowego NKGB Litewskiej SRS, który zapadł dnia 12 sierpnia 1945 roku, L. Chmaj został skazany na 10 lat łagru. Został przewieziony do obozu Spassk (koło Karagandy) w Kazachstanie.

⁸⁷ A PAN Warszawa, Spuścizna L. Chmaja, sygn. III-76, j. 100. Już same tytuły wierszy oddają w pewnym sensie tragedię tamtych lat. Warto je przytoczyć: „Bądź sobą”, „Dzień pracy w Kazachstanie”, „Jedziemy na Wschód”, „Melancholia”, „Cztery pory życia człowieka”, „Rozmowy ze zmarłym synem”, „Wolę moje niepokoje”, „Zbolałemu ojcu”, „Zwierzenia partyzanta”, „Za daleko poszedłeś na Wschód i na Zachód”. Ponadto wiersz pt. „Śmierć rektora wileńskiego” poświęcony ostatniemu rektorowi USB Stefanowi Ehrenkreutzowi, z którym przebywał w więzieniu. Por. „Gazeta Wyborcza” 10-11, 1998, s. 30.

Wolę moje niepokoje
Me marzenia i porywy.

*

Tak niewiele mi potrzeba,
By się cieszyć, słońcem, lasem
Trochę wody, trochę chleba,
No i książek kilka czasem.

*

I chyba tylko wewnętrzna jego moc, wiara w dobroć ludzi, te wartości, o których pisał w swoich wierszach, pozwoliły L. Chmajowi przetrwać długich 10 lat w tragicznych warunkach, z dala od rodziny i ojczyzny, bez możliwości pracy naukowej i powrócić do Polski, aby podjąć jeszcze pracę naukową⁸⁸. Do Polski powrócił we wrześniu w 1955 roku, początkowo był zatrudniony w Pracowni Dziejów Oświaty PAN, a następnie mianowany profesorem zwyczajnym w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

Bogate owoce wydała działalność historyków wychowania na obczyźnie. Przyjmowała ona potrójny wymiar: udziału w walce zbrojnej, działalności oświatowej i politycznej. Ten ostatni jest najbardziej charakterystyczny dla Stanisława Kota, chociaż nierozzerwalnie związany z jego działaniami w sferze oświaty i nauki⁸⁹.

Wybuch II wojny światowej zastał S. Kota we Lwowie⁹⁰. Organizował wówczas pomoc dla uchodźców. H. Barycz te dni S. Kota we Lwowie przedstawia tak oto:

Pragnę powiedzieć, że o ile przy pierwszym spotkaniu we Lwowie z Profesorem w dniu 8 września znalazłem go w stanie skrajnego pesymizmu, to później, już po katastrofie był ożywiony, ruchliwy i pełen energii. Przez jego nowe mieszkanie przewijali się ustawicznie ludzie udający się na emigrację; przyjmował ich leżąc na sofie i wydając im różne polecenia, zaopatrując w rekomendacje⁹¹.

⁸⁸ Podziw dla zaangażowania L. Chmaja w działalność naukową, po powrocie z zesłania wyrażał Profesor Józef Miąso, wspominając jego współpracę m.in. z historykami wychowania w PAN. Był m.in. członkiem Kolegium Redakcyjnego „Rozpraw z Dziejów Oświaty”.

⁸⁹ Wiele informacji na temat wojennej działalności S. Kota przynosi praca T.P. Rutkowskiego, *Stanisław Kot (1885-1975) – biografia polityczna*, Warszawa 2000, s. 119-358 oraz *Stanisław Kot – uczonej i polityk. Pokłosie sesji naukowej*, Kraków 2001, s. 61-71.

⁹⁰ T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot (1885-1975) – biografia polityczna*, s. 119. Jan Draus pisze, iż S. Kot zorganizował Komitet Opieki nad Uchodźcami pod patronatem prezydenta Lwowa, prof. S. Ostrowskiego, którego prezesem został literat Zygmunt Nowakowski. Po powstaniu innych komitetów opieki, nastąpiła ich integracja i funkcję prezesa powierzono S. Kotowi. Por. J. Draus, *Profesor Stanisław Kot – portret polityka*, s. 69.

⁹¹ H. Barycz, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, w: S. Kot, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wyboru dokonał, przygotował do druku i wstępem opatrzył H. Barycz, Warszawa 1987, s. 67.

Po kapitulacji miasta przedostał się do Francji, gdzie w randze ministra zajmował się udzielaniem pomocy dla ludzi nauki i kultury⁹². Przypadł mu także zaszczyt wygłoszenia wykładu wstępnego przy otwarciu emigracyjnego uniwersytetu w Paryżu w styczniu 1940 r. Po kapitulacji Francji organizował ewakuację Polaków do Anglii. Jan Draus ten etap jego działalności ocenia następująco:

I jakkolwiek wiele słów krytyki wylano na prof. Kota z powodu tej ewakuacji, podobnie jak na jego działalność w rządowej komisji, mającej na celu wyświetlenie przyczyn i ustalenie winnych katastrofy państwa, co zdepopularyzowało jego osobę w kołach sanacyjnych, to jednak nie sposób nie oddać szacunku odwadze i determinacji prof. Kota...⁹³.

W okresie pobytu w Wielkiej Brytanii podejmował działania mające na celu upowszechnianie wiedzy o kulturze polskiej, a służyły temu m.in. wykłady wygłaszane z różnych okazji. W latach 1941-1942 pełnił funkcję ambasadora Rządu Polskiego w ZSRR⁹⁴. W okresie tym zasłużył się ratując tysiące Polaków, Żydów i Ukraińców obywatelstwa polskiego z łagrów rosyjskich. W ambasadzie zatrudnił swych uczniów Wiktora Weintrauba i Marka Weisbluma. Po zakończeniu misji dyplomatycznej w Moskwie powierzono mu zadanie (w randze ministra) uregulowania spraw polskich na Bliskim Wschodzie (1942-1943)⁹⁵. Od marca 1943 roku znalazł się w Londynie jako minister Informacji i Dokumentacji, pozostając na tym stanowisku do 24 listopada 1944 roku, czyli do dymisji rządu Stanisława Mikołajczyka. Następnie powrócił do kraju, gdzie 28 czerwca 1945 roku otrzymał stanowisko ambasadora w Rzymie. S. Kot w czasie II wojny światowej był przede wszystkim politykiem. Jak stwierdził Aleksander Łuczak ten okres w jego życiu, w dotychczasowej historiografii oceniany jest nieobiektywnie. W opinii C. Łuczaka rzeczywistość „osobowość profesora S. Kota stanowiła konglomerat różnych cech”. Ale według jego przeświadczenia:

Był człowiekiem wysokiej kultury i umiejętności, ale na jego wizerunek największy wpływ miało to, iż pozostawał w cieniu Sikorskiego i Mikołajczyka... Kierował się niewątpliwie polską racją stanu, pojmując ją nieraz zbyt prostolinijnie, ale zawsze w dobrej, patriotycznej intencji. Powodowany patriotyzmem i umiłowaniem wolnej Polski, opowiadał się za państwem demokratycznym

⁹² Jan Draus podaje, że w połowie października 1939 roku S. Kot był poszukiwany przez NKWD, wówczas podjął decyzję o wyjeździe. J. Draus, *Profesor Stanisław Kot – portret polityka*, s. 69.

⁹³ Tamże, 69-70.

⁹⁴ Dokładny opis tego okresu w życiu S. Kota w: T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot (1885-1975) – biografia polityczna*, s. 223-294.

⁹⁵ Tamże, s. 294-328; także, H. Barycz, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, s. 69-70.

i sprawiedliwie rządzonym. W codziennej praktyce daleki był jednak od wyznawanych ideałów⁹⁶.

Drugi krakowski historyk wychowania Jan Hulewicz pierwsze miesiące wojny spędził w Krakowie, uczestnicząc w tajnym nauczaniu. Następnie wezwany przez S. Kota udał się do Francji, gdzie pracował w rządzie emigracyjnym Angers. Później, po upadku Francji znalazł się w Londynie, gdzie objął kierownictwo Funduszu Kultury Narodowej po profesorze Kazimierzu Wodzickim, które podlegało Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, a od 1 lipca 1943 roku Ministerstwu Oświaty jako agendzie działu nauki i szkolnictwa wyższego, będąc jednocześnie kierownikiem tego działu⁹⁷. Działalność FKN miała istotne znaczenie zarówno dla Polaków na emigracji, jak i w kraju. Renata Dutkova o tej działalności J. Hulewicza napisała:

Na emigracji niósł pomoc drogą udzielania zasiłków finansowych dużej grupie uczonych, pisarzy i artystów polskich w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i na Bliskim Wschodzie. Szczególną opieką otaczał J. Hulewicz początkujących naukowców oraz uczonych pracujących w polskich uczelniach w Anglii: w Wydziale Medycznym przy Uniwersytecie w Edynburgu, Wydziale Prawa przy Uniwersytecie w Oksfordzie, w Szkole Architektury w Liverpoolu⁹⁸.

Ponadto J. Hulewicz nawiązywał kontakty z innymi uczelniami, udzielał dotacji wydawnictwom i czasopismom polskim, gromadził polonika i angielskie książki oraz czasopisma naukowe, a także prowadził działalność publicystyczną. W latach 1940-1943 pełnił funkcję kuratora ochrony praw autorskich polskich pisarzy na obczyźnie. Niezwykle angażował się w pomoc dla kraju, organizował akcję pomocy finansowej w formie honorariów za zamówione prace dla uczonych i artystów będących w złym położeniu materialnym oraz akcje wysyłania paczek żywnościowych i odzieżowych dla ludzi nauki i kultury. Warto w tym miejscu przypomnieć, że Jan Hulewicz zredagował wraz z Tymonem Terleckim dwutomowe opracowanie pt. *Straty kultury polskiej 1939-1945*, wydane kosztem Funduszu Kultury Narodowej w Glasgow w 1945 roku⁹⁹.

⁹⁶ A. Łuczak, *Stanisław Kot w czasie II wojny światowej*, w: *Stanisław Kot – uczonej i polityk. Pokłosie sesji naukowej*, Kraków 2001, s. 69.

⁹⁷ Dane podają za R. Dutkową, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, s. 504. Autorka posługuje się terminem Ministerstwo Oświaty, jednak chodzi tu o Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

⁹⁸ R. Dutkova, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego i S. Majewskiego, Kielce 1998, s. 109; teje, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, s. 499-509.

⁹⁹ *Straty kultury polskiej 1939-1944*, pod red. A. Ordegi i T. Terleckiego, t. 1 i 2, Glasgow 1945. Poza J. Hulewiczem, który zamieścił w tym wydawnictwie biogramy: Ignacego Chrz-

Chlubną kartę w dziejach działalności Polaków czasów II wojny światowej na obczyźnie, zwłaszcza w dziedzinie oświatowej, zapisał Łukasz Kurdybacha¹⁰⁰. W momencie wybuchu II wojny światowej Ł. Kurdybacha liczył 32 lata i miał przed sobą świetnie zapowiadającą się karierę. Lwów opuścił we wrześniu 1939 roku i przedostał się do Rumunii, gdzie podjął pracę w Centralnym Polskim Komitecie Pomocy nad Uchodźcami, najpierw jako zastępca kierownika w Sekcji Kulturalno-Oświatowej, a od maja 1940 roku jako jej kierownik. Do jego obowiązków należało wizytowanie polskich szkół na terenie Rumunii, administrował 15 szkołami powszechnymi i 11 średnimi ogólnokształcącymi, przewodniczył egzaminom maturalnym, zabiegał o wykwalifikowanych nauczycieli. W 1940 roku wraz z grupą 80 dzieci w wieku szkolnym został ewakuowany na Cypr i osadzony w miejscowości Platres, gdzie zorganizował Szkołę Polską wraz z całą grupą placówek oświatowych (przedszkole, szkoła powszechną, gimnazjum i liceum, drużyny harcerskie, chór), sam kierował gimnazjum i liceum. Działalność Ł. Kurdybachy tak w Rumunii, jak i na Cyprze oceniona została bardzo wysoko. Jan Draus, mówiąc o tym okresie w życiu Ł. Kurdybachy, podkreślał jego wiedzę merytoryczną w sprawach szkolnych, zdolności organizacyjne i skuteczność działania mimo różnorodnych trudności wynikających z okoliczności wojennych. W czerwcu 1941 roku porzucił działalność nauczycielską i wstąpił do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Z wojska odszedł w grudniu 1942 roku po ciężkiej operacji i kuracji szpitalnej. Wtedy to rozpoczął działalność na niwie kulturalno-oświatowej.

nowskiego, S. Bednarskiego, S. Kołaczkowskiego, K.L. Konińskiego, do współautorów należał także S. Kot, który przygotował obszerne studium o S. Estreicherze. Jednak trzeba powiedzieć, że J. Hulewicz ubolewał nad brakiem możliwości pracy naukowej w tym czasie. Pisał na ten temat m.in. w liście (23 III 1946 r.) do B. Nawroczyńskiego „...niestety w ciągu wojny prawie zupełnie nie miałem możliwości pracy naukowej. Od lipca 1940 – do września 1943 r. byłem kierownikiem FKN. Od września 1943-1945 byłem kierownikiem Działu Nauki i Szkół Wyższych w MO. I w tej jednej i w tej drugiej instytucji zajmowałem się organizowałem pomocy żywnościowej i odzieżowej dla uczonych i pisarzy w kraju oraz opieką nad polskim szkolnictwem akademickim w W. Brytanii. Była to praca tak absorbująca, że o pracy naukowej własnej nie mogłem myśleć”. Por. A UJ, DXLVII, Spuścizna J. Hulewicza.

¹⁰⁰ Na ten temat piszą: K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972), stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 30, 1998, s. 103-145; też, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga Jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004, s. 109-149; J. Draus, *Działalność oświatowa Łukasza Kurdybachy w latach 1940-1946*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 26, 1984, s. 211-228; J. Miąso, *Wstęp*, w: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, Wybrał i wstępem poprzedził J. Miąso, t. I, Warszawa 1976, s. 9-18; tenże, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 40, 2000, s. 111-165; Z. Pietrzyk, *Materiały do działalności Łukasza Kurdybachy w Palestynie w spuściznie Stanisława Kota*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 29, 1986, s. 125-129.

W styczniu 1943 roku objął kierownictwo placówki wydawniczej b. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Jerozolimie, o której Józef Miąso napisał:

Placówka ta stanowi niezwykle interesujący fenomen w dziejach polskiej działalności edytorskiej na obczyźnie. Zaspokajała ona nie tylko potrzeby szkół polskich działających w okresie wojny w różnych zakątkach świata, dostarczała również stawy duchowej żołnierzom polskim walczącym na wielu frontach drugiej wojny światowej. Instytucja ta wydała w latach 1943-1945 ponad 200 książek, w tym z górą 80 podręczników szkolnych. Z prawdziwym wzruszeniem czyta się dziś wydane przez tę oficynę, w opracowaniu Kurdybacy, wybory poezji Słowackiego, Pola, Asnyka czy też słynną antologię literatury wojennej pt. *Naród w walce*¹⁰¹.

W okresie od jesieni 1942 do połowy 1946 roku ukazało się 71 podręczników, 102 tomiki „Biblioteczki Szkolnej”, 45 wydań podręczników, w sumie 563 350 egzemplarzy¹⁰². Akcję wydawniczą i Placówkę zlikwidowano w połowie 1946 roku. Wysłək Ł. Kurdybacy w tym zakresie został wysoko oceniony przez piszących na ten temat. Kalina Bartnicka, potwierdzając ową opinię wypowiedziami Jerzego Giedroycia, Jana Hulewicza, Marii Danilewicz-Zielińskiej, do tych ocen dodała:

Działalność wydawnicza Łukasza Kurdybacy, zwłaszcza „Biblioteczka”, zyskała uznanie ludzi piszących o sprawach kultury na Bliskim Wschodzie. Zastanawiające jest, że jakbymniej doceniano akcję podręcznikową, od której wszystko się zaczęło, i którą tysiącom dzieci i młodzieży – i nauczycielom – dostarczyła podstawowych treści do nauczania w polskiej szkole, stanowiła istotny czynnik przeciwdziałania demoralizacji i zmniejszenia wyrwy kulturalnej spowodowanej przez wojnę¹⁰³.

Udział w emigracyjnym życiu oświatowym i naukowym, miał także Zygmunt Kukulski. Wybuch wojny, jak podaje J. Draus, zastał go w drodze powrotnej ze Stanów Zjednoczonych do Polski, co spowodowało, że zatrzymał się w Londynie¹⁰⁴. Skontaktował się ze S. Kotem będącym jeszcze w Paryżu. Był bowiem zainteresowany sprawami oświaty emigracyjnej, a także pozostawał bez środków do życia, stąd pomoc, jaką stwarzały stypendia FKN, była mu niezbędna. Przez cały okres pobytu utrzymywał się ze stypendium FKN. W sierpniu 1940 roku Z. Kukulski podjął współpracę z organizatorami oświa-

¹⁰¹ J. Miąso, *Wstęp*, w: Ł. Kurdybacy, *Pisma wybrane*, t. I, s. 11.

¹⁰² J. Draus, *Działalność oświatowa Ł. Kurdybacy w latach 1940-1946*, s. 226.

¹⁰³ K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacy – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 120.

¹⁰⁴ J. Draus, *Zygmunt Kukulski (1890-1944)*, s. 16.

ty i nauki na obczyźnie (Urzędem Generała Józefa Hallera). Uczestniczył również w zjeździe polskich nauczycieli, gdzie wygłosił referat nt. *W jaki sposób nauczyciele polscy mogą i powinni korzystać ze szkół brytyjskich*¹⁰⁵. Podczas Zjazdu powołano do życia Zrzeszenie Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii. Gdy zorganizowano kursy pedagogiczne, a 1 października 1943 roku Studium Pedagogiczne na Wydziale Faculty of Arts, Z. Kukulski pozostawał tam jako wykładowca historii wychowania aż do śmierci.

Drugi z warszawskich powojennych historyków wychowania Michał Szulkin w latach wojny przebywał na terenie ZSRR. M. Szulkin urodził się w 1908 w Smorgoniach koło Wilna¹⁰⁶. Po ukończeniu gimnazjum w Wilnie, rozpoczął studia na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Tu należał też do Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej „Życie” i Komunistycznej Partii Polski. Studia ukończył na Uniwersytecie Warszawskim w roku 1930 uzyskując magisterium. W latach 1929-1939 był nauczycielem kontraktowym w warszawskich szkołach zawodowych. W 1934 roku, jak podaje w życiorysie, złożył pracę doktorską u Marcelego Handelsmana, nie została ona jednak obroniona. W okresie wojny, tj. w latach 1939-1941, pracował w instytucjach naukowo-badawczych i oświatowych, najpierw w Instytucie Naukowo-Badawczym Pedagogiki Specjalnej i w Instytucie Pedagogiki w Mińsku na Białorusi. Tu uzyskał stopień starszego pracownika naukowego – docenta. W 1940 roku ukończył w Moskwie kurs lektorski – specjalizacja w zakresie propagandy antyreligijnej. Następnie w latach 1941-1946 był zastępcą dyrektora w Szkole Pedagogicznej w Białorecku oraz kierował Polskim Domem Dziecięcym w Łunoczersku (Taszkient). Później przebywał na Środkowym Wschodzie, gdzie uczestniczył w tworzeniu Związku Patriotów Polskich. Był także członkiem kolegium redakcyjnego „Biuletynu Wolna Polska”. Dwukrotnie aresztowany pod zarzutem szpiegostwa, w lipcu 1945 roku zwolniony wskutek interwencji władz radzieckich. Wrócił do kraju 3 maja 1947 roku.

Działalność pisarska historyków wychowania

Mimo ciężkich warunków materialnych, grozy sytuacji, przeżyć więziennych, braku materiałów niezbędnych do pracy naukowej wielu historyków wychowaniu kontynuowało działalność pisarską¹⁰⁷. Było to jakby zaprzeczenie słów generalnego gubernatora Franka, który otwierając 4 kwietnia 1941 roku

¹⁰⁵ Tamże, s. 17.

¹⁰⁶ A UW, Akta personalne M. Szulkina, sygn. 5473. Akta doktorskie WWP – dr 71, Akta habilitacyjne WPP – hab. 1,10. Dane z życiorysu (Życiorys napisany w roku 1949 i 1953) i ankiety personalnej.

¹⁰⁷ Szerzej o pracy naukowej w okresie wojny S. Mauersberg, *Nauka polska i szkolnictwo wyższe w latach wojny (1939-1945)*, s. 248-253.

w Krakowie na miejsce Biblioteki Jagiellońskiej – Niemiecką Bibliotekę Państwową, powiedział: „Bücher schreiben nur geschichtsberufene Völker”. Oto kilka przykładów aktywności naukowej historyków wychowania w tym trudnym okresie.

Henryk Barycz nie przerwał pracy naukowej mimo zniszczonego warsztatu naukowego i niesprzyjających okoliczności wojennych. Najlepiej świadczy o tym liczba publikacji wydanych w pierwszych latach po wojnie¹⁰⁸. Pracował w tym czasie m.in. nad *Historią Szkół Nowodworskich* wydaną w 1947 roku i nad wychowaniem Sobieskich¹⁰⁹, oraz zagadnieniami rozwoju nauki historycznej po wojnie. Przykładem w tym ostatnim obszarze niech będzie tylko artykuł *O nowe drogi historiografii polskiej*, napisany pod koniec roku 1944 po upadku Powstania Warszawskiego¹¹⁰. W artykule H. Barycz podjął próbę nakreślenia kierunków rozwoju historiografii polskiej po wojnie. Uważał, iż dziejopisarstwo polskie ulegnie w okresie powojennym przeobrażeniom.

Tym więcej na dziejopisarstwie narodowym, pisał, którego zasadniczym celem jest stworzenie silnej i zdecydowanej świadomości narodowo-państwowej, wyrażenie poglądów i prądów politycznych i społecznych, nurtujących w społeczeństwie jego dążeń i przeobrażeń. Uzewnętrznić się ono winno nie tylko w tematyce, w wyborze i selekcji przedmiotu badań, w predylekcji do pewnych epok, postaci czy zagadnień dziejowych, ale także w ocenie i naświetleniu procesów dziejowych, w ogólnym stosunku do przeszłości¹¹¹.

W jego opinii wstrząs, jaki spowodowała wojna wpłynę na rewizję pojęć i sądów, pozwoli wyciągnąć wnioski z klęsk i doświadczeń, wpłynę na nowe podejście do przeszłości. Po przedstawieniu przewidywanych przemian w myśleniu historycznym przeszedł do ukazania charakterystycznych cech dziejopisarstwa okresu międzywojennego, problematyki, sposobu ujęcia i braków ówczesnej historiografii. Następnie przeszedł do zakreślenia celów powojennej historiografii, stawiając tym samym nowe zadania przed historykami. W jego opinii zadaniem historyków powinno być większe niż dotychczas uspołecznienie historii, podejmowanie tematów ważnych i aktualnych w życiu narodu, budowanie syntez, ocenianie wydarzeń historycznych z punktu widzenia celu, jakim jest „budowanie silnej i zdrowej świadomości narodowo-państwowej

¹⁰⁸ Według bibliografii sporządzonej przez L. Hajdukiewicza, H. Barycz ogłosił drukiem w l. 1946-1947, 28 prac, por. L. Hajdukiewicz, *Bibliografia prac prof. dr Henryka Barycza 1923-1966*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, S. A., z. 12, 1968.

¹⁰⁹ H. Barycz pisze o tym w *Przedmowie pracy Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*, Kraków 1984, s. 7-9.

¹¹⁰ H. Barycz, *O nowe drogi historiografii polskiej*, „Nauka i Sztuka” R. II, 1946, s. 324-335.

¹¹¹ Tamże, s. 324.

swojego narodu”. W swych rozważaniach wskazał także na tematy ważne z punktu widzenia narodu Polskiego¹¹².

Ażeby historiografia mogła należycie wypełniać swe funkcje społeczne pamiętać – twierdził – ... winna o zadośćuczynieniu jeszcze jednemu postulatowi: łączyć z przenikliwością krytyczną, powagą i mądrością treści, dbałość o artyzm i piękno zewnętrznej formy¹¹³.

Artykuł zakończył stwierdzeniem, iż historyk spełni swoje powołanie, jeśli zbliży wiedzę historyczną do społeczeństwa.

W tym czasie ponadto pracował nad przygotowaniem dwutomowego zarysu *Dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce*, który jak już wspomniano zaginął.

Poza działalnością dydaktyczną, naukowo pracował będąc w Wielkiej Brytanii wspomniany już Z. Kukulski. Zajmował się m.in. problemami szkolnictwa brytyjskiego, czego owocem były studia zawarte w pierwszym zeszytcie „Nauki i Wychowania” wydawnictwa Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, utworzonego 1 maja 1941 roku. Jednak większość jego prac przygotowanych w Anglii została w rękopisie¹¹⁴. Wśród pozostawionych maszynopisów znajdują się opracowania z dziedziny historii pedagogiki, kultury, filozofii, a także metodyki.

Również Stanisław Łempicki będąc w Ossolineum pracował dużo, zwłaszcza w dziale starodruków. Zajmował się m.in. przygotowaniem do druku wydawnictwa polskich instrukcji wychowawczych dla młodzieży studiującej za granicą od XVI do XIX, zbierał też materiały do publikacji o stosunkach kulturalnych Polski ze Strasburgiem w czasach reformacji. Tłumaczył także poezję Heinricha Heinego.

Bogdan Nawroczyński oprócz niezwyklej aktywności w dziedzinie tajnego nauczania na poziomie uniwersyteckim od jesieni 1940 roku, pisał *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury* korzystając jedynie ze swojego ocalałego księgozbioru. Książkę ukończył jesienią 1941 roku, zanim jeszcze Niemcy wyrzucili go z jego mieszkania. Podczas Powstania Warszawskiego miał rękopis przy sobie w schronie, by po kapitulacji wynieść go z ruin. O warunkach powstawania książki tak oto mówił:

¹¹² Do ważnych tematów wymagających opracowania zaliczył m.in.: dzieje Śląska i Pomorza, sprawy granic Polski, wielkie postaci budowniczych Polski i reformatorów: Mieszko I, Bolesław Chrobry.

¹¹³ H. Barycz, *O nowe drogi historiografii polskiej*, s. 335.

¹¹⁴ Prace te znajdują się w spuściźnie S. Tynca. Przekazała je żona Kukulskiego Zofia z prośbą o druk. Por. A PAN Warszawa, sygn. 138, j. 154. Są to m.in. opracowania pt: *Polskie dziedzictwo kulturalne, Pamiętne przesłuchanie, Młody las, Brama języków otworzona, Przesilenie w mrowisku ludzi – o kryzysie kultury, Przodownictwo Czech i Polski w dziedzinie oświaty, Świat w promieniach filozofii- szlakami wielkich systemów filozoficznych, Wkład Polski do życia narodowego i kultury amerykańskiej* i in.

Nie mogłem się przy tym całkowicie oderwać od wstrząsających wypadków. Rzecz cała napisana jest tak, jak mogła być napisana w Warszawie podczas okupacji hitlerowskiej. Przed wojną napisałbym ją inaczej – lub może nie napisałbym wcale...¹¹⁵.

W ostateczności książkę potraktował jako dokument tamtych czasów, a odnosząc się do słów generała Franka, we *Wstępie* pisał:

Nie jesteśmy narodem powołanym przez historię! Okrutne to, pełne pychy i nienawiści słowa!... Nie zapadał jeszcze wyrok dziejów w tej sprawie. A jednak jakaś fala podnosi się w nas na samą myśl, że siła mogłaby zatriumfować, nad prawem, a zdrada nad uczciwością. Znamy dobrze tę falę z naszych przeżyć obecnych! Tak daje o sobie znać ta potęga wewnętrzna, którą niegdyś szanował u podbitych ludów okrutny Dżyngis-Chan, a którą chce nam obecnie wyrwać z piersi naród wielkich muzyków, uczonych i filozofów¹¹⁶.

Ów stan i ową falę nazywa życiem duchowym – stąd tytuł książki.

Helena Radlińska prócz udziału w tajnym nauczaniu zajmowała się również działalnością publicystyczną i popularyzatorską¹¹⁷. Wiesław Theiss podaje, iż H. Radlińska pisała wówczas na zamówienie Armii Krajowej, Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu. Aleksander Kamiński teksty te oceniał z punktu widzenia motywów, którymi kierowała się autorka. Według niego pierwszy z nich to:

...pragnienie służby narodowi w jego ciężkim położeniu na miarę sił, możliwości i kompetencji autorki oraz pragnienie zarejestrowania na gorąco przemyśleń (nurtujących pisarkę, jej współpracowników i uczniów) dotyczących istoty, postaw i skuteczności procesów społeczno-wychowawczych, ujmowanych z punktu widzenia pedagogiki społecznej. Motyw pierwszy rozładował się w przeżyciach przeciwokupacyjnego oporu, motyw drugi stanowił intelektualny i moralny wkład w kształtowaną przez prof. Radlińską dyscyplinę pedagogiczną¹¹⁸.

¹¹⁵ B. Nawroczyński, *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury*, Kraków-Warszawa 1947, s. 5. Nawroczyński zastanawiał się przed oddaniem do druku, czy nie dokonać przeróbek pracy. „Po namyśle – pisze w *Przedmowie* pracy – doszedłem do wniosku, iż lepiej postąpię jeśli nie będę zacierał w moim dziele śladów wojny. Właśnie niech idzie w świat jak powstało, niech będzie jeszcze jednym dokumentem z czasów, kiedy piekło rozpełtało się na polskiej ziemi”.

¹¹⁶ B. Nawroczyński, *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury*, s. 7-8. Książka składa się z czterech części: I: *Zagadnienia metodologiczne*, II: *Składniki życia duchowego*, III: *Procesy duchowe*, IV: *System kultury*.

¹¹⁷ Szerzej o tym A. Kamiński, *Piśmiennictwo publicystyczne i popularyzatorskie Heleny Radlińskiej w latach okupacji (1940-1944)*, „Roczniki Biblioteczne” 1974, z. 1-2; I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 122-132; W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1977, s. 330-332.

¹¹⁸ Cytuję za: W. Theiss, *Radlińska*, s. 20.

Helena Radlińska pracowała wiele. W pierwszych latach okupacji w *Listach o nauczaniu* odnotowała takie spostrzeżenie:

Nigdy nie pisałam tak wiele, jak w dniach i bezsennych często nocach owej epoki. Nigdy nie miałam tylu i tak bardzo oddanych sekretarek, ani takiej pomocy bibliotekarzy i archiwistów nielegalnie dostarczających potrzebne materiały¹¹⁹.

Piśmiennictwo to mające charakter naukowy i popularnonaukowy służyło słuchaczom różnych form kształcenia, w funkcjonowanie których zaangażowana była H. Radlińska, m.in. Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, tzw. kursom mazurskim i innym¹²⁰.

Również ks. Alfons Schletz oprócz działalności duszpasterskiej, poświęcał się pracy naukowej. W czasie wojny będąc we Lwowie przygotował swoją rozprawę habilitacyjną pt. *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej*¹²¹.

Bogdan Suchodolski wydał w podziemiu, pod pseudonimem R. Jadźwig, książkę *Skąd i dokąd idziemy. Przewodnik po zagadnieniach kultury współczesnej*¹²². Książka wykorzystywana była w tajnym szkolnictwie, zyskała sobie dużą popularność. Publikacja ta w zamierzeniu autora miała być przewodnikiem dla ludzi szukających sensu życia w tych trudnych czasach. Oceniając ówczesną sytuację napisał w niej tak:

Straciliśmy płodną wiarę w zasady, które mogłyby tworzyć ład, musieliśmy zwątpić w hasła, które zawiodły. Fanatyzm różnych obozów, wyzyskując ten niepokój wkrada się do serc ludzkich i sprawia, że stają się one twarde, wzajemnie sobie wrogie i ponad wszelką miarę pewne swego. Jeśli jednak nie mamy zwątpić w człowieka i sens życia w ogóle, musimy szukać dróg wyjścia, zarówno z chaosu, jak i zaślepienia. Szukający w tym duchu książka chce przyjść z pomocą¹²³.

¹¹⁹ H. Radlińska, *Listy o nauczaniu i pracy badawczej*, w: *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964, s. 455.

¹²⁰ Więcej na ten temat: I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 122-132. Autorka omawia treść poszczególnych prac napisanych wówczas przez Radlińską. M.in. były to: *My młodzi. Wybór poezji*, *O czytaniu powieści*, *Przewodnik włóczęgi*, *Samokształcenie*, *O miłości bohaterskiej*, *O istocie pracy społecznej*, *Porządki domowe* oraz artykuły.

¹²¹ A. Schletz, *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773-1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce*, Kraków 1946, s. 6.

¹²² Książka została wydana w 1943 r. w Warszawie pod auspicjami Delegatury Rządu, ze względów konspiracyjnych zaopatrzone ją datą 1939, przez Instytut Wydawniczy w Wilnie. W pracy korzystam z wydania z 1999 roku.

¹²³ B. Suchodolski, *Skąd i dokąd idziemy*, Warszawa 1999, s. 5.

Zgodnie z podtytułem, miała mieć charakter przewodnika intelektualnego, a poszczególne rozdziały zostały zaopatrzone we wskazówki bibliograficzne. B. Suchodolski odwoływał się do literatury XIX i XX wieku¹²⁴. Główną intencją autora było ukazanie niebezpieczeństwa skrajnych stanowisk w życiu każdego człowieka i społeczeństwa, takich jak: liberalizm i totalizm, indywidualizm i kolektywizm, racjonalizm i irracjonalizm, elitaryzm i egalitaryzm.

Wiktor Wąsik, który 10 lutego 1940 roku został wypuszczony z Pawiaka, niezwłocznie przystąpił do zakończenia prac nad monografią o Sebastianie Pe-trycy z Pilzna oraz historii filozofii polskiej, zamierzenia, którego podjął się wraz z Adamem Zieleńczykiem jeszcze przed wybuchem wojny¹²⁵. Na wiosnę 1942 roku rękopis zarysu historii filozofii obejmujący dwa tomy był gotowy. Następnie W. Wąsik przygotował ostateczną wersję do druku i zawarł umowę z firmą wydawniczą Wegnera. Niestety już na początku Powstania Warszawskiego, 5 sierpnia, spłonęło nie tylko jego mieszkanie, ale i magazyny firmy wydawniczej Wegnera, gdzie znajdował się jedyny egzemplarz maszynopisu. W Wstępie do zrekonstruowanej pracy W. Wąsik napisał:

Z tego wszystkiego pozostały tylko popioły i wspomnienia. Gdy po różnych przejściach znalazłem się wreszcie w kwietniu 1945 roku na bruku łódzkim bez żadnych środków naukowych i pomocy, postanowiłem mimo to po głębokim zastanowieniu rekonstruować m.in. zarys historii filozofii polskiej, przede wszystkim ze względu na ciągle żywą pamięć o swoim synu (†1944)¹²⁶.

Poza aktywnością w tajnym nauczaniu także R. Wroczyński nie przestał pracować naukowo. W życiorysie napisał, że w latach 1939-1941 przygotował do druku rozprawę o poglądach pedagogicznych Grundtviga na tle duńskich uniwersytetów ludowych, jednak rękopis spłonął wraz z pracą doktorską¹²⁷.

* * *

Przedstawione przykłady wojennych epizodów z życia historyków wychowania pokazują tragedię tego pokolenia. Jednocześnie są zapisem ogromnej siły tych ludzi i woli przetrwania oraz chęci dalszego działania. Czytając dzisiaj te tragiczne biografie powinniśmy podchodzić z tym większym szacun-

¹²⁴ Książka składała się z dwóch części – cz. I: *Przemiany życia i prądy duchowe XIX i XX wieku*; cz. II: *Problemy i zadania naszego pokolenia*.

¹²⁵ Wymienienie w tym miejscu W. Wąsika jest zasadne, gdyż w jego pracach, (nawet we wspomnianej *Historia filozofii polskiej*), znajdują się treści poświęcone historii filozofii wychowania.

¹²⁶ W. Wąsik, *Historia filozofii polskiej*, t. I, Warszawa 1958, s. 8.

¹²⁷ A UŁ, Akta personalne R. Wroczyńskiego – Życiorys.

kiem do powojennej działalności tego pokolenia, które mimo wszystko stworzyło podwaliny dla rozwoju nauki drugiej połowy XX wieku.

Trzeba się zgodzić zatem, z opinią Jerzego Maternickiego, który przedstawiając losy warszawskich historyków w latach wojny i okupacji napisał:

Lata 1939-1945 stanowią piękną, a zarazem bardzo tragiczną kartę w dziejach warszawskiego środowiska historycznego. Wyszło ono z wojny zdziesiątkowane i poważnie osłabione. Zniszczeniu uległa m.in. większość zbiorowych i indywidualnych warsztatów pracy. Pomimo tych i innych strat nie zaczynano w 1945 r. wszystkiego od początku, było bowiem do czego nawiązać i na czym się oprzeć. Ostała się spora grupa ludzi zahartowanych przez wojnę, zdolnych do wzięcia na swoje barki trudu odbudowy. To był największy kapitał, którym w latach powojennych dysponowało warszawskie środowisko historyczne¹²⁸.

Opinię tę przytoczono nie bez powodu, można ją bowiem odnieść do całego środowiska polskich historyków (i przedstawicieli innych dziedzin nauki), nie tylko do warszawskiego.

¹²⁸ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, s. 179.

Rozdział drugi

Instytucjonalizacja historii oświaty i wychowania po II wojnie światowej

1. Sytuacja nauki polskiej po II wojnie światowej – uwagi ogólne

Nauka polska z lat wojny wyszła mocno osłabiona. Jednak – jak zauważono w rozdziale pierwszym – przejścia wojenne nie załamały większości uczonych, którzy przystąpili do odbudowy przedwojennych struktur, tworzenia nowych szkół wyższych i instytucji naukowych oraz podjęli działania na rzecz rozwoju nauki¹. Trudności w odbudowie i tworzeniu nowych struktur życia naukowego w Polsce w omawianym okresie nie wynikały jedynie ze zniszczeń wojennych. Na ówczesne życie naukowe duży wpływ wywarły zmiany społeczno-ustrojowe, które kształtowały politykę kulturalną i naukową. Ponieważ zagadnienia te znalazły odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu, dlatego też ograniczymy się jedynie do przedstawienia uwag ogólnych na ten temat².

¹ Zagadnienia odbudowy i rozbudowy szkół wyższych omówiono m.in. w takich pracach jak: J. Chodakowska, *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, Wrocław 1981; B. Krasiewicz, *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1948*, Wrocław 1975; K. Trzebiatowski, *Organizacja szkolnictwa w Polsce Ludowej*, Warszawa 1972, oraz w publikacjach dotyczących poszczególnych uczelni.

² O sprawach polityki naukowej, instytucjach i towarzystwach naukowych, zjazdach naukowych traktują następujące opracowania: A. Gładysz, *Oświata, kultura, nauka w latach 1947-1959. Węzłowe problemy polityczne*, Warszawa 1981; P. Hübner, *I Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej państwa ludowego*, Wrocław 1983; tenże, *Formowanie się koncepcji Polskiej Akademii Nauk*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, pod red. B. Jaczewskiego, Wrocław 1987, s. 313-341; tenże, *Siła przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994; S. Mauersberg, *Nauka i szkolnictwo wyższe w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. V, cz. I, s. 412-468; W. Rolbiecki, *Geneza Polskiej Akademii Nauk (1930-1952)*, Wrocław 1990; *Polskie towarzystwa nauko-*

Do symbolów opisujących sytuację nauki tamtych lat, urosły pewne wydarzenia, to jest: konferencje naukowe, likwidacja przedwojennych instytucji naukowych i tworzenie nowych, czy też ustawy lub rozporządzenia władz oświatowych, nadające podstawy prawne wielu „aktom” powojennych przemian w nauce polskiej. Na stałe w historię tamtych lat wpisały się osoby kształtujące ówczesną politykę naukową i kierunki rozwoju nauki polskiej.

Zacznijmy od uregulowań prawnych funkcjonowania szkolnictwa wyższego. W literaturze przyjmuje się, że dopiero Dekret z 28 października 1947 roku zapoczątkował serię aktów prawnych, porządkujących życie uczelni wyższych według reguł ustalonych przez nowe władze³. Dekret ten powoływał też do życia Radę Główną do Spraw Nauki i Szkolnictwa Wyższego, której przewodniczącym został minister Stanisław Skrzeszewski⁴, zaś wiceministrem Eugenia Krassowska⁵, występująca jako referentka wielu projektów zmian w szkolnictwie wyższym. Od czerwca 1949 roku kierowała ona też Podsekretariatem Stanu do Spraw Nauki i Szkół Wyższych⁶. Jak pisze Stanisław Mauersberg, Rada Główna pracowała niezwykle intensywnie, aby doprowadzić do „demokratyzacji uczelni”⁷. W kwietniu 1950 roku powołano do życia Ministerstwo Szkół Wyższych i Nauki, jednak jego nadzorowi nie powierzono wszystkich szkół wyższych. Z kolei w roku 1951 XII, ukazała się *Ustawa o szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki*, która została określona jako „dokument najdalej posuniętej ingerencji normatywnej w życie nauki”⁸.

we ogólne w latach 1944-1964 jako forma organizacji działalności naukowej, Wrocław 1966; tenże, *Przemiany społeczne ruchu naukowego w Polsce Ludowej*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, s. 342-388; tenże, *Spółeczny ruch naukowy w Polsce w latach 1939-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. V, cz. I, s. 469-528; J. Sutyła i L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Polsce w latach 1918-1951*, w: tamże, s. 636-672; R. Stobiecki, *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. Źródła zła...*, Warszawa 1997, s. 193-210; E. Tomaszewski, *Przemiany instytucjonalnego systemu kształtowania polityki naukowej w Polsce Ludowej*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, s. 283-312.

³ Pisze o tym: J. Chodakowska, *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, Wrocław 1981, s. 129 i n.; Cz. Nowarski, *Akademickie kształcenie nauczycieli historii w Polsce (1945-1980)*, Kraków 1999, s. 88 i n.

⁴ Skrzeszewski Stanisław (1901-1978), działacz komunistyczny. W 1944 roku, kierownik resortu oświaty PKWN, latach 1945 i 1947-1950 minister oświaty (po Czesławie Wycechu), w 1951-956 minister spraw zagranicznych.

⁵ Krassowska Eugenia (1910-1986) działaczka społeczno-polityczna, wiceprzewodnicząca ZG Ligi Kobiet (1962-1975), w latach 1965-1972 czł. Rady Państwa.

⁶ P. Hünber stwierdził, iż była ona zwolenniczką „czystego administrowania”. Por. *Formowanie się systemu polityki naukowej 1944-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, s. 536.

⁷ S. Mauersberg, *Nauka i szkolnictwo wyższe w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, s. 446-448.

⁸ A. Gładysz, *Oświata, kultura, nauka w latach 1947-1959. Węzłowe problemy polityczne*, Warszawa 1981, s. 186.

Niektóre z jej postanowień zostały zmienione w 1956 roku w wyniku nowelizacji. Przywrócona została m.in. zasada kolegialności decyzji przy wyborze władz rektorskich i dziekańskich, ograniczone zostały uprawnienia ministra w stosunku do szkół wyższych. W sumie „rozluźniła” ona nieco centralizm w kierowaniu szkołami wyższymi.

Do ważnych wydarzeń naukowych, którym wyznaczano wówczas znaczącą rolę w mających się dokonać przemianach w nauce polskiej, należy zaliczyć VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich we Wrocławiu w 1948 roku, I Kongres Nauki Polskiej w 1951 roku oraz konferencję otwocką, która odbyła się na przełomie 1951/1952 roku. O ile Zjazd Wrocławski był jedynie zapowiedzią mających nastąpić przemian na drodze do wprowadzenia marksizmu do nauki i dotyczył głównie nauk historycznych⁹, o tyle I Kongres Nauki Polskiej zaważył na losach wszystkich dyscyplin naukowych. Warto jedynie przypomnieć, jeżeli chodzi o Zjazd Wrocławski, że podczas jego obrad powstało Marksistowskie Zrzeszenie Historyków.

I Kongres Nauki przygotowywany był od roku 1949 i według założeń jego organizatorów miał służyć upowszechnieniu i promocji nowej polityki naukowej. Zdaniem Rafała Stobieckiego

Już w trakcie prac przedkongresowych druzgocącej krytyce poddano idee autonomii i apolityczności nauki, wprowadzając na ich miejsce idee centralizmu i partyjności¹⁰.

Stanisław Mauersberg podaje, że w okresie prac przygotowawczych do I Kongresu, trwających półtora roku, odbyło się 650 zebrań sekcji i podsekcji oraz 125 zjazdów naukowych, na których ogłoszono 1,2 tys. referatów. Tenże autor dodaje, że

Na zjazdach sekcji i podsekcji eksponowano akcenty ideologiczne, przeciwstawiano poglądy marksistowskie poglądom idealistycznym, piętnowano przeciwników marksizmu, zalecano stosowanie w nauce metod materializmu dialektycznego i historycznego, powoływano się na wzór i przykład nauki radzieckiej, usiłowano zastosować w nauce poszczególnych dyscyplin zasadę „klasowości i partyjności nauki”¹¹.

⁹ Szerzej o zjeździe wrocławskim R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź 1993, s. 93-98. O udziale historyków wychowania w tym zjeździe w rozdziale czwartym.

¹⁰ Tamże, s. 101.

¹¹ S. Mauersberg, *I Kongres Nauki Polskiej*, w: *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchołdskiego, t. V: 1918-1951, s. 461.

W obradach uczestniczyło, jak podaje S. Muersberg, z górą tysiąc członków Kongresu i przeszło 700 gości z kraju i zagranicy¹².

Obrady odbyły się w dziesięciu sekcjach. Historia i pedagogika znalazły się w Sekcji I Nauk Społecznych i Humanistycznych, której przewodniczył profesor Józef Chałasiński¹³. W sprawozdaniach z sekcji powtarzała się teza, iż należy dokonać krytycznego przeglądu dotychczasowego dorobku. Znalazła ona odzwierciedlenie w sprawozdaniu z Sekcji Humanistycznej. Dla zobrazowania postulatów wysuniętych podczas tamtego wydarzenia warto przytoczyć niektóre przesłania.

Sekcja Humanistyczna wysuwa przed całą humanistyką polską postulat dalszego przyswajania sobie ideologii marksistowskiej i oparcia badań humanistycznych na podstawach metodologicznych marksizmu-leninizmu. Wypływa stąd konieczność pogłębienia rozpoczętej krytycznej oceny całego naszego dorobku naukowego oraz dalszego rozwinięcia systematycznych studiów w zakresie marksistowskiej teorii i metodologii¹⁴.

Ostatnie tezy podsumowania obrad tej sekcji brzmiały jednoznacznie. Oto one:

Przed humanistyką polską stoją wielkie i odpowiedzialne zadania. Humanistyka polska wespół z innymi naukami stanowi narzędzie realizacji socjalizmu w Polsce. Do podjęcia tych wielkich zadań zobowiązuje polskich humanistów ich głębokie przywiązanie do Ojczyzny i Narodu¹⁵.

Obrady I Kongresu Nauki Polskiej zakończyły się przyjęciem *Rezolucji w sprawie utworzenia Polskiej Akademii Nauk* na miejsce zlikwidowanej Polskiej Akademii Umiejętności i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego¹⁶. Dnia 2 lipca 1951 roku została jednogłośnie powołana Komisja Organizacyjna Polskiej Akademii Nauk, zaś 30 października 1951 roku Sejm powołał PAN¹⁷. Waldemar Rolbiecki, poszukując genezy PAN, reprezentuje pogląd, że jej powstanie było w sumie wynikiem współdziałania i ścierania się wielu czynni-

¹² Tamże, s. 462, oraz w publikacji: *I Kongres Nauki Polskiej*, Warszawa 1953, s. 192 znajduje się informacja, że w obradach plenarnych wzięło udział ok. 1800 osób, w tym 1050 członków Kongresu, zaś z zagranicy przybyły delegacje z 15 krajów.

¹³ Spis sekcji por. *I Kongres Nauki Polskiej*.

¹⁴ Tamże, s. 112-113.

¹⁵ Tamże, s. 114.

¹⁶ Historię 43 lata działalności Towarzystwa Naukowego Warszawskiego przedstawił B. Nawroczyński w publikacji: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Materiały do jego dziejów w latach 1907-1950*, oprac. B. Nawroczyński, Warszawa 1950.

¹⁷ Więcej informacji na ten temat: W. Rolbiecki, *Geneza Polskiej Akademii Nauk (1930-1952)*, s. 128-148.

ków. Trzy z nich uznał za najważniejsze. Pierwszym z nich było dążenie części środowiska naukowego do uczynienia nauki polskiej bardziej sprawną, przez – między innymi – jej scentralizowanie. Drugim głównym czynnikiem była decyzja kół politycznych w tej sprawie, wynikająca z założenia, iż należy utworzyć instytucję naukową w Polsce na wzór Akademii Nauk ZSRR. I wreszcie trzeci czynnik, to poparcie idei powstania nowej instytucji, którego udzieliły „górne warstwy polskiego środowiska naukowego”, mając pewność, że będą jej członkami¹⁸. Tak się jednak nie stało, gdyż wielu wybitnych uczonych nie znalazło się na liście członków PAN. W sumie I Kongres Nauki Polskiej został uznany przez badaczy za jedną z podstawowych form realizacji polityki naukowej komunistycznego państwa¹⁹.

Kolejnym ważnym wydarzeniem naukowym, była Pierwsza Metodologiczna Konferencja Historyków Polskich w Otwocku, która odbyła się w dniach 28. XII 1951 – 12. I 1952 roku, zwana otwocką²⁰. Według R. Stobieckiego

Konferencja otwocka była fragmentem polityki stalinizacji, czy też sowyetyzacji polskiej historiografii, którego zasadnicze cechy zaczęły rysować się pod koniec lat czterdziestych. Stalinizm w nauce historycznej był próbą stworzenia ideologicznej wizji przeszłości, mającej za zadanie legitymizować totalitarny system tworzony przez partię – państwo. Cel ten próbowano osiągnąć z jednej strony przez przebudowę podstaw metodologicznych dotychczasowego dziejopisarstwa, z drugiej przez przekształcenie bądź likwidację dawnych struktur organizacyjnych...²¹.

W czasie obrad konferencji w Otwocku szczególną uwagę zwrócono na kwestie metodologii oraz periodyzacji dziejów. Jak jednak wynika z dotychczasowych ustaleń, konferencja nie przyniosła, jak się tego spodziewano, pełnego zwycięstwa nowej, marksistowskiej nauki historycznej nad „historiografią burżuazyjną”.

Postępująca sowyetyzacja wpłynęła na zahamowanie rozwijającego się ruchu naukowego po II wojnie²². Zmiany w funkcjonowaniu towarzystw naukowych, nazwane w literaturze jako zjawisko „społecznego ruchu naukowego

¹⁸ W. Rolbiecki, *Geneza Polskiej Akademii Nauk*, s. 150-153.

¹⁹ Tak rolę I Kongresu Nauki Polskiej ujmuje P. Hübner w swojej pracy *I Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej państwa ludowego*.

²⁰ R. Stobiecki, *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, s. 193-210.

²¹ Tamże, s. 195.

²² W. Rolbiecki, *Polskie towarzystwa naukowe ogólne w latach 1944-1964 jako forma organizacji działalności naukowej*, Wrocław 1966, tenże, *Przemiany społeczne ruchu naukowego w Polsce Ludowej*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, s. 342-388, tenże, *Społeczny ruch naukowy w Polsce w latach 1939-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, s. 469-528.

pod kuratelą”, nastąpiły w połowie 1952 roku²³. W tym czasie PAN przejęła od Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki administrowanie sprawami towarzystw naukowych. W praktyce oznaczało to udzielanie dotacji państwowych oraz sprawowanie nad nimi nadzoru²⁴. Efektem opieki PAN nad towarzystwami było korygowanie struktury i funkcji towarzystw, co sprowadzało się do wyeliminowania z nich badań, ograniczania działalności wydawniczej, ingerencji w skład osobowy i na koniec częściową redukcję lub przerwanie dotacji na ich działalność²⁵. Te wszystkie pozornie reformatorskie dążenia PAN doprowadziły do likwidacji wielu towarzystw.

Po II wojnie środowisko naukowe stanęło jeszcze przed jednym problemem, niezwykle niekiedy bolesnym, co było niejako „spadkiem” po okresie wojny. Mianowicie, chodziło o oskarżenia kierowane pod adresem tak pojedynczych osób, jak i środowisk naukowych o kolaborację z hitlerowskim okupantem. W szczególności dotyczyło to spraw współpracy z Institut für Deutsche Ostarbeit lub przyjęcia tzw. „Volkslisty”. Przykładem w tym względzie była „nagonka” jaką rozpętała w 1945 roku prasa na środowisko naukowe krakowskie, a głównie na członków PAU i pracowników UJ²⁶. Sprawy te ze szczególną mocą ujawniane były między innymi podczas wyborów nowych członków do PAU lub w czasie zatrudniania na uczelniach wyższych, czy przeprowadzania procedur związanych z uzyskiwaniem stopni naukowych. Wówczas stawiano niekiedy członkom środowiska naukowego zarzuty o „wrogie zachowanie wobec Polski w czasie wojny” lub o współpracę z Ostinsitut ze „szkodą dla państwa polskiego”, które musiały zostać wyjaśnione²⁷.

Wraz z przemianami dokonującymi się w tych latach w nauce polskiej, w trudnej sytuacji znalazła się część środowiska naukowego. Zgodnie z ideą głoszącą potrzebę stosowania w nauce metodologii marksistowskiej wyło-

²³ W. Rolbiecki, *Spoleczny ruch naukowy w Polsce w latach 1939-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, s. 521 i n.; tegoż, *Przemiany społeczne ruchu naukowego w Polsce Ludowej*, w: *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, s. 375 i n.

²⁴ Sprawy towarzystw należały do resortu Józefa Chałasińskiego.

²⁵ Dotknęło to m.in. takich towarzystw jak: Filozoficznego, Psychologicznego, Pedagogicznego, Badania Dziejów Reformacji i Astronomicznego. Podają za: W. Rolbiecki, *Spoleczny ruch naukowy w Polsce w latach 1939-1951*, s. 526.

²⁶ Problem ten został naświetlony w publikacjach: P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi. Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994, s. 20-29 oraz S. Kutrzeba, *W obronie spotwarzonej instytucji. (Rzecz o Polskiej Akademii Umiejętności roku 1945)*, do druku przygotowali i aneksami opatrzyli B. i J. Wyrozumscy, Kraków 2003. Wydawcy oprócz tekstu S. Kutrzeby pt. *W obronie spotwarzonej instytucji z 1945 roku*, publikują w całości lub we fragmentach artykuły z prasy.

²⁷ Problemy te dotknęły także środowisko historyków wychowania. Przykład J. Skoczka – szerzej na ten temat w rozdziale trzecim niniejszej pracy, czy Ludwika Musioła, który za przyjęcie „Volkslisty” był (w latach 1944-1952) uwięziony – W. Bobrowska-Nowak, *Musiol Ludwik Stefan*, w: *Słownik pedagogów polskich*, pod red. W. Bobrowskiej-Nowak i D. Dryndy, Katowice 1988, s. 144.

niła się grupa badaczy marksistów, których przeciwstawiano tzw. uczonym burżuazyjnym. Ideologiczna ofensywa, używając określenia S. Mauersberga, rozpoczęta została w roku 1948. Wówczas minister S. Skrzyszewski zarzucił uczelniom zbyt powolne tempo zmian, a profesorom wytknął, że głoszą „reakcyjne brednie”. Jako przykłady „uczonego mętniactwa”, obok prac profesorów ekonomii, została wymieniona książka Bogdana Nawroczyńskiego pt. *Życie duchowe*²⁸. W podobnym, niezwykle krytycznym tonie wypowiadała się wiceminister E. Krassowska, która podczas posiedzenia Rady Głównej w 1949 roku „wytknęła naukowcom wstecznicstwo, lekceważący stosunek do nauki radzieckiej, fałszywe alarmowanie o rzekomym zagrożeniu wolności nauki”²⁹.

Sprawa ideologizacji nauki wymagała nowej polityki kadrowej. Synonimem nowej sytuacji w nauce stało się odsunięcie niektórych wybitnych profesorów – humanistów, od wpływu na naukę, co w literaturze zostało nazwane „stalinowskimi czyszkami w nauce polskiej”³⁰. Zdaniem Piotra Hübnera:

Prowadzone działania represyjne miały oczyścić przedpole dla nauki partyjnej. Budowano ją dwukierunkowo. Z jednej strony dokonując zmian personalnych – owej wymiany kadr. A z drugiej –budując nowe ośrodki, czysto marksistowskie³¹.

Znaczącym ośrodkiem kształcenia nowych kadr był warszawski Instytut Kształcenia Kadr Naukowych przy KC PZPR. Formą dalszej przebudowy kadrowej nauki w Polsce, jak pisze P. Hübner, była Centralna Komisja Kwalifikacyjna dla Pracowników Nauki powołana ustawą z 15 XII 1951 roku³². W wyniku różnych działań wielu przedwojennych profesorów zostało odsuniętych od wpływu na naukę polską, zostali przeniesieni w stan spoczynku lub urlopowani.

Wszystkie zasygnalizowane tu fakty, dotyczące uwarunkowań i przejawów rozwoju nauki polskiej, nie oddają w całości jej trudnej sytuacji, w jakiej znalazła się nauka po II wojnie. Powyższe spostrzeżenia i opinie zostały przedstawione, gdyż należy mieć świadomość, że te okoliczności towarzyszyły także rozwojowi historii oświaty i wychowania.

²⁸ Podaję za S. Mauersbergiem, *Nauka i szkolnictwo wyższe w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, w: *Historia nauki polskiej*, t. V, cz. I, s. 449.

²⁹ Tamże.

³⁰ Pisze o tym m.in.: P. Hübner, *Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej*, s. 211-224. Symbolem osoby represjonowanej (oprócz wielu innych) jest niewątpliwie Władysław Konopczyński, pisze o tym m.in. P. Biliński, *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880-1952)*, Warszawa 1999; także W. Czaplinski, *Władysław Konopczyński, jakim go znałem*, w: *Portrety uczonych polskich*, wybór A. Biernacki, Kraków 1974, s. 243-250.

³¹ P. Hübner, *Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej*, s. 220.

³² Tamże, s. 221.

2. Jednostki naukowe w uczelniach wyższych i ich skład osobowy

Historia wychowania, w omawianym okresie, w niewielu uczelniach wyższych miała ugruntowany swój byt w postaci samodzielnych jednostek naukowych. Były to zresztą początki procesu instytucjonalizacji nie tylko tej dyscypliny, ale i innych. Jednostki zajmujące się badaniem przeszłości oświatowo-wychowawczej i nauczaniem tego przedmiotu, takie jak katedry, czy zakłady powstawały przede wszystkim na uniwersytetach. W strukturach uniwersytetów historia wychowania ulokowana była najczęściej w instytutach (katedrach) pedagogiki i podzielała ona losy pedagogiki w sensie przemian organizacyjnych. Jedynie na Uniwersytecie Jagiellońskim historia wychowania zawsze pozostawała bliżej nauk historycznych. Warto się przyjrzeć próbom instytucjonalizacji historii wychowania w poszczególnych szkołach wyższych.

Uniwersytet Jagielloński

Przegląd zacznijmy od najstarszej polskiej uczelni. Funkcjonowanie pierwszych powojennych katedr na Uniwersytecie Jagiellońskim związane jest z działalnością naukową i dydaktyczną Jana Hulewicza i Henryka Barycza. W 1946 roku (4 kwietnia), H. Barycz otrzymał nominację na kierownika Katedry Historii Średniowiecznej i Nowożytnej Historii Wychowania i Oświaty³³. Odmówił on po raz drugi przyjęcia Katedry Historii Kultury na Uniwersytecie Warszawskim oraz na Uniwersytecie Wrocławskim³⁴. W grupie kandydatów do Katedry (w odpowiedziach na ankietę Dziekana Wydziału Humanistycznego) wymieniano m.in.: S. Tynca, W. Bobkowską, H. Barycza, Ł. Kurdybachę i J. Skoczka³⁵. Komisja do spraw obsadzenia katedry (w składzie Józef Feldman, Władysław Heinrich, Zygmunt Mysłakowski, Stanisław Łempicki i Kazimierz Piwarski) przedstawiła Radzie Wydziału kandydaturę H. Barycza. Rada Wydziału (w tajnym głosowaniu 24 za, 2 przeciw) zaaprobowwała kandydaturę H. Barycza. Katedra działała krótko, zlikwidowano ją 23 lutego 1949 r. na podstawie rozporządzenia Ministra Oświaty, a H. Barycz, został

³³ A UJ, WHm 84, Akta Katedry Historii Średniowiecznej i Nowożytnej Wychowania i Oświaty 1946-1949, także *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego z lata akademickie 1945/46-1955/56*, Kraków 1971, s. 33.

³⁴ A.K. Banach, *Działalność uniwersytecka Henryka Barycza*, s. 90. W 1938 roku H. Barycz odmówił przyjęcia katedry kultury na UW po Stefanie Czarnowskim.

³⁵ A UJ, WHm 84. Odpowiedzi na ankietę, jest to propozycja L. Jaxy-Bykowskiego. Z kolei S. Hessen w swojej odpowiedzi na ankietę wymienił: W. Bobkowską, S. Tynca, H. Pohoską – jako kandydatów na Katedrę Historii Średniowiecznej i Nowożytnej Szkolnictwa i Oświaty oraz J. Hulewicza i L. Chmaja – jako kandydatów na Katedrę Historii Najnowszej Szkolnictwa i Oświaty.

służbowo przeniesiony na Uniwersytet Wrocławski, gdzie pracował do 1953 roku. W tym samym czasie co H. Barycz (tj. 4 kwietnia 1946 roku) J. Hulewicz zostaje mianowany kierownikiem Seminarium (Katedry) Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty³⁶, które funkcjonowało do końca istnienia Wydziału Humanistycznego (1951 r.). Opinie o J. Hulewiczu jako kandydacie do katedry wydał jego lwowski mistrz S. Łempicki³⁷. Od samego początku J. Hulewicz niezwykle zaangażował się w rozwój powierzonej mu jednostki. Starał się także o jej rozwój kadrowy. Z końcem 1946 roku zwrócił się z prośbą do władz uczelni o zatrudnienie asystenta, co uzasadniał koniecznością jak najszybszego zorganizowania biblioteki seminaryjnej i rozpoczęcia prac nad zgromadzeniem materiałów i wspomnień do dziejów oświaty i wychowania w Polsce, zwłaszcza z okresu wojny i okupacji³⁸. Asystentką przy Katedrze Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty została Kamilla Mrozowska. Przedstawiając kandydaturę K. Mrozowskiej, J. Hulewicz podkreślał jej przygotowanie naukowe oraz zaangażowanie w tworzenie Biblioteki Seminarium Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty. W końcowym fragmencie wniosku stwierdził:

Dr K. Mrozowska posiada zarówno przygotowanie naukowe, jak i dydaktyczne ze względu na dłuższą pracę nauczycielską do pełnienia funkcji asystentki³⁹.

Mimo niezwykle dużego zaangażowania J. Hulewicza i jego prób uratowania jednostki, którą kierował, na podstawie rozporządzenia Ministra Szkolnictwa Wyższego z 15 maja 1952 roku seminarium (katedra) zostało zlikwidowane⁴⁰. Stało się tak mimo sprzeciwu kierownika jednostki, ówczesnych władz uniwersyteckich (Dziekana) i wnoszonych próśb w tej sprawie do Ministerstwa⁴¹. Sam J. Hulewicz w piśmie do Dziekana przedstawił kilka argumentów

³⁶ W różnych pismach widnieje inny nieco zapis nazwy tej katedry, nawet sam J. Hulewicz w jednym piśmie używa nazwy Katedra Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty oraz Historii Najnowszej Oświaty i Wychowania. Por. A UJ, S III, Akta K. Mrozowskiej, Wniosek w sprawie obsadzenia młodszej asystentury.

³⁷ A UJ, S III, Akta personalne J. Hulewicza. Drugą opinię wydał Jan Dąbrowski.

³⁸ A UJ, DXLVII, Spuścizna J. Hulewicza. Pismo z dnia 16. XII 1946 r.

³⁹ A UJ, S III, Akta osobowe K. Mrozowskiej. Wniosek w sprawie obsadzenia młodszej asystentury przy Katedrze Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty w Uniwersytecie Jagiellońskim. Wniosek podpisany przez J. Hulewicza.

⁴⁰ *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego...*, s. 31 i 33 i 37. Seminarium to było na prawach katedry, dlatego w wielu publikacjach mówi się o katedrze, a nie seminarium np. A. Podraza, *Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, w: Osiągnięcia naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego w Polsce Ludowego 1945-1970*, Kraków 1974, s. 97.

⁴¹ Z dokumentów wynika, że J. Hulewicz szukał poparcia środowiska w celu zachowania katedry. Nie udało się to jednak, a C. Wycech w jednym z listów do Hulewicza napisał, iż „sprawę zlikwidowania katedry traktują jako zemstę za przedwojenne zatargi”, oraz, że rozmawiał w tej sprawie z p. Krassowską i stał taka jego opinia.

przemawiających za utrzymaniem tej jednostki w krakowskiej uczelni. Rozpoczął od spraw naukowych, informując, że przygotowuje do druku dwie książki, pierwszą o dziejach Polskiej Akademii Umiejętności, drugą zaś, o historii Gimnazjum Nowodworskich. Informował także, że pod jego redakcją zaczął się ukazywać „Przegląd Historyczno-Oświatowy” wydawany w Krakowie. I wreszcie ostatni argument przeciw likwidacji Katedry, którą kierował wynikał, według niego, z faktu, że katedry tego typu na polskich uniwersytetach należą do nielicznych, stąd też zniesienie jednostki na UJ pogorszy sytuację tej dyscypliny⁴².

Jan Hulewicz już od 1946 roku podejmował także starania o utworzenie specjalistycznej jednostki badawczej historii wychowania, tj. Instytutu Badań Dziejów Nowszego Szkolnictwa i Wychowania w Polsce, który miał być ulokowany przy Katedrze. W tym celu skierował prośbę do władz dziekańskich (Jana Dąbrowskiego). W uzasadnieniu wniosku przesłanego do Ministra Oświaty napisano, że: Instytut służyłby badaniom: a) najnowszych dziejów szkolnictwa polskiego ze szczególnym uwzględnieniem dziejów polskiego nauczania prywatnego w szczególności tajnego w okresie zaborów, b) polskiego nauczania tajnego w okresie 1939-1945, c) oraz polskich studiów zagranicznych, wysiłków zbiorowych na tym polu poza granicami kraju w XIX i XX wieku. Zadaniem Instytutu miało być gromadzenie materiałów historycznych..., a więc zarówno danych urzędowych, czasopism, korespondencji, wspomnień, pamiętników, podręczników, ilustracji, jak też, przeprowadzenie ankiet zarówno celem ocalenia materiału przed utratą i rozproszeniem, jak i w celu opracowania i publikowania⁴³. W końcowych słowach wniosku stwierdzono, że powołanie Instytutu ułatwiłoby także kształcenie pracowników naukowych w dziedzinie historii nowszego szkolnictwa. Na prośbę Ministerstwa skierowaną do władz dziekańskich, J. Hulewicz opracował Statut Instytutu (Aneks nr 1), w którym szczegółowo określone zostały jego zadania. Niestety, próby jego powołania podejmowane w latach 1946-1947 zakończyły się niepowodzeniem.

Po zlikwidowaniu Katedry, J. Hulewicz został przeniesiony do Katedry Pedagogiki i Oświaty Dorosłych, następnie zaś do Katedry Pedagogiki, gdzie wykładał m.in. elementy pedagogiki. Wszystkie problemy J. Hulewicza miały podtekst polityczny. Był on „podejrzany” za związki ze S. Kotem i S. Mikołajczykiem⁴⁴.

Rok 1953 przyniósł nowe zmiany w strukturze organizacyjnej. W tym roku powrócił z Wrocławia H. Barycz i wówczas został mianowany kierownikiem Katedry Historii Polski Feudalnej⁴⁵. Zmiany te były możliwe między innymi na skutek „odwilży politycznej”. Wtedy to zrodził się problem miejsca zatrud-

⁴² A UJ, DXLVII, Spuścizna J. Hulewicza. Pismo do dziekana.

⁴³ A UJ, WHm 84.

⁴⁴ Pisze o ty m.in. R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, Kraków 2002, s. 100-120.

⁴⁵ L. Hajdukiewicz, *Henryk Barycz*, „Nauka Polska” 1975, nr 8, s. 51.

nienia K. Mrozowskiej, wówczas starszej asystentki UJ. Chodziło o to, czy ma być przeniesiona do nowej jednostki, czy pozostawiona w Katedrze Pedagogiki i Oświaty Dorosłych. Pozostawienie K. Mrozowskiej w Katedrze Pedagogiki wiązało się także z kontynuowaniem przez nią opieki nad zgromadzonymi zbiorami Biblioteki Seminarium Historii Najnowszej Oświaty i Wychowania, która weszła w skład Katedry Pedagogiki i Oświaty Dorosłych⁴⁶. J. Hulewicz wystosował protest przeciw przeniesieniu K. Mrozowskiej do Katedry Historii Polski Feudalnej, wysunął przy tym argumenty natury naukowej i organizacyjnej. Przedstawiając obszernie dane dotyczące rozwoju naukowego K. Mrozowskiej i jej dorobku historycznooświatowego konkludował:

Przeniesienie jej z zakładu, z którym związana jest całym kierunkiem dotychczasowej swej pracy naukowej, jest równoznaczne z utrudnieniem jej kontaktu z profesorem, pod którego kierunkiem dotychczas pracowała. W Instytucie Historii dr K. Mrozowska odcięta będzie zupełnie od dotychczasowej swej specjalizacji naukowej. W tych warunkach przeniesienie dr K. Mrozowskiej z Katedry Pedagogiki i Oświaty Dorosłych do zespołu katedr Instytutu Historii musi być uznane za utrudnienie w możliwościach pracy młodej kadry naukowej w zakresie nauk pedagogicznych...⁴⁷.

W trzy lata po powrocie z Wrocławia, tj. 1956 roku, H. Barycz otrzymał nominację na kierownika Katedry Historii Nauki i Oświaty, w której J. Hulewicz objął kierownictwo Zakładu Historii Oświaty⁴⁸. Katedra rozpoczęła działalność w 1957 roku, a do jej składu osobowego weszli: dr Kamilla Mrozowska

⁴⁶ A UJ, S III, Akta personalne K. Mrozowskiej. Pismo J. Hulewicza skierowane do Rektoratu (z dnia 20 VI 1953 r.) uzasadniające pozostawienie K. Mrozowskiej przy Katedrze Pedagogiki i Oświaty Dorosłych. Jak wynika z ostatniego zdania zawartego w tym piśmie („Powyższe względy utwierdzają mnie w przekonaniu, że Rektorat UJ zechce rozważyć przytoczone motywy i zrewidować swoje stanowisko) była to reakcja J. Hulewicza na podjęte już decyzje w tej sprawie. Hulewicz podaje, że zbiory Biblioteki SHNOiW liczyły wówczas ponad 5000 tomów, określa je jako „...wyspecjalizowany księgozbiór o bardzo poważnej wartości, obejmujący książki głównie z zakresu historii wychowania i historii reformacji w Polsce... wymaga ciągłej opieki zwłaszcza, że ciąży na nim obowiązek stałego prowadzenia duplikatu katalogu dla Centralnego Katalogu w Bibliotece Jagiellońskiej”.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Nazewnictwo zakładów wskazuje w pewien sposób na problematykę badawczą. Bowiem prócz tradycyjnie rozumianych dziejów oświaty i myśli pedagogicznej będącej przedmiotem zainteresowania pracowników katedr innych uczelni, zawsze ważne miejsce wśród problemów badawczych, aż po dzień dzisiejszy w UJ zajmowała historia kultury i historia nauki. O działalności naukowej i dydaktycznej J. Hulewicza: R. Dutkova, *Jan Hulewicz. Uczony i pedagog*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1982, nr 3-4, s. 223-231; D. Koźmian, *Jan Hulewicz (1907-1980) i jego miejsce w historii wychowania XX wieku*, w: *Historycy wychowania II Rzeczypospolitej*, pr. zb. pod red. W. Szulakiewicza, Warszawa 2000, s. 133-150; *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za rok akademicki 1957/58*, Kraków 1962, s. 75-77.

(30 stycznia 1958 roku mianowana docentem)⁴⁹, mgr Leszek Hajdukiewicz i zastępca asystenta Jadwiga Kręgiel⁵⁰.

Natomiast historię wychowania w Studium Pedagogicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego wykładała do 1948 roku, czyli do śmierci, docent Wanda Bobkowska.

Normalizacja instytucjonalnego zaplecza historii oświaty i wychowania na Uniwersytecie Jagiellońskim nastąpiła dopiero w 1970 roku. Powstał wówczas Zakład Historii Oświaty i Kultury w ramach Instytutu Historii, którym po przejściu na emeryturę H. Barycza, kierował J. Hulewicz.

Uniwersytet Warszawski

Próby utworzenia i obsadzenia katedry na Uniwersytecie Warszawskim podejmowano od 1945 roku. Starania takie czynił m.in. profesor Bogdan Nawroczyński, który zabiegał o pozyskanie na Uniwersytet Warszawski Jana Hulewicza, związanego wówczas z Krakowem⁵¹. B. Nawroczyński, zwracając się do J. Hulewicza w tej sprawie, uważał go za najodpowiedniejszego kandydata do katedry historii wychowania. W odpowiedzi na list J. Hulewicz stwierdził jednak, że z Krakowem jest związany od lat, a ponadto został przedstawiony jako kandydat na katedrę na Uniwersytecie Jagiellońskim i czeka na zatwierdzenie wniosku przez władze uczelni. Zgłosił jednak gotowość „dojeżdżania” z wykładami i ćwiczeniami do Warszawy⁵². Prócz B. Nawroczyńskiego prośbę w tej sprawie do J. Hulewicza skierował także dziekan Wydziału Humanistycznego, profesor Kazimierz Michałowski. W sytuacji rodzących się trudności związanych z normalizacją pozycji zawodowej J. Hulewicza w Krakowie, B. Nawroczyński kolejny raz w 1947 roku ponawia propozycję dotyczącą przejścia J. Hulewicza do Warszawy. O trudnościach J. Hulewicza B. Nawro-

⁴⁹ Kamilla Mrozowska rozprawę doktorską (nt. *Dzieje Szkoły Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765-1794 w zarysie*) przygotowywała najpierw pod kierunkiem W. Bobkowskiej, a po jej śmierci promotorem został J. Hulewicz. Obrona odbyła się w 1948 roku. Recenzje pracy przygotowali: H. Barycz, J. Hulewicz. Rygorozum odbył się przed Komisją w składzie: Z. Klemensiewicz, H. Barycz, J. Hulewicz, K. Piwarski. Jako przedmiot główny K. Mrozowska wybrała historię wychowania, a jako przedmiot poboczny historię polityczną. Komisja uznała (czterema głosami za) rygorozum z wynikiem dobrym. Por. A UJ, WHm 196, Akta doktorskie K. Mrozowskiej.

⁵⁰ *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za rok akademicki 1957/58*, Kraków 1962, s. 75.

⁵¹ A UJ, DXLVII, Spuścizna J. Hulewicza, Korespondencja na temat historii oświaty w Uniwersytecie Warszawskim pochodząca z lat 1945-1951. Znajdują się tu listy z B. Nawroczyńskim, K. Michałowskim, B. Suchodolskim, C. Wycechem i innymi. (Wcześniej materiały te mieściły się w spuściznie Funduszu Kultury Narodowej).

⁵² Tamże. Listy z lat 1946-1947.

czyński dowiedział się od S. Kota. Wówczas J. Hulewicz w odpowiedzi na list Nawroczyńskiego napisał:

Muszę przyznać otwarcie, że list Pański wprowadził mnie w rozterkę i wahanie. Dziś z perspektywy (roku) czasu doskonale zdaję sobie sprawę, że zrobiłem źle, odrzucając propozycję Panów z ubiegłego roku, wybierając Kraków zamiast Warszawy. Nie będę tego tał, że czuję się w Krakowie źle i że gdybym miał pewność, że moja nominacja na Warszawę zostanie zatwierdzona i że otrzymam mieszkanie, nie wahałbym się ani chwili z przejściem do Warszawy. Niestety mam wszelkie uzasadnione dane do przypuszczenia, że moja nominacja nie zostanie zatwierdzona przez obecnego ministra oświaty i dlatego z głębokim żalem muszę zrezygnować z propozycji Pana Profesora. Uważam pierwszą moją odmowę za wielki błąd życiowy z mej strony, dziś niestety już nie do naprawienia⁵³.

Do grona osób zabiegających o przejście J. Hulewicza do Warszawy dołączył Bogdan Suchodolski. W liście do Hulewicza podkreślał, że „przeprowadził wywiad” i uważa, iż mimo wszystko, jego kandydatura miałaby szansę być pozytywnie zaopiniowana⁵⁴. Korespondencja między B. Nawroczyńskim i J. Hulewiczem trwała do 1951 roku. Materiały te rzucają światło, i wyjaśniają poniekąd trudności Ł. Kurdybacy związane z przeniesieniem jego habilitacji i uzyskaniem docentury na Uniwersytecie Warszawskim, co jak wiemy trwało do 1950 roku. Widać bowiem wyraźnie, że władze Uniwersytetu Warszawskiego zainteresowane były pozyskaniem J. Hulewicza. Z dokumentów znajdujących się w spuściźnie J. Hulewicza wynika jasno, że władze Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego widziały jako historyka wychowania i osobę, która kierowałaby odpowiednią katedrą J. Hulewicza, a nie Ł. Kurdybachę.

Ostatecznie sprawa rozstrzygnęła się na korzyść Ł. Kurdybacy, gdyż w styczniu 1951 roku utworzono Zakład Historii Szkolnictwa II. W kwietniu tegoż roku Prezydent B. Bierut mianował go profesorem nadzwyczajnym, tym samym pozwolono mu na podjęcie zajęć dydaktycznych. W lipcu 1951 roku w wyniku przemian w strukturze Wydziału Humanistycznego historia wychowania znalazła się na Wydziale Filozoficzno-Społecznym, powstała wówczas Katedra Historii Szkolnictwa i Oświaty, której kierownikiem został Ł. Kurdybacha. Strukturę Katedry tworzyły dwa Zakłady: Historii Szkolnictwa i Oświaty do XIX wieku z kierownikiem Ł. Kurdybachą oraz Historii Szkolnictwa i Oświaty XIX i XX wieku z M. Szulkinem i wakatem na stano-

⁵³ Tamże. List pochodzi z 1 lipca 1947 roku.

⁵⁴ Tamże. List z 1948 r.

wisku kierownika⁵⁵. W takim kształcie, jak podaje I. Szybiak, Katedra weszła do Wydziału Pedagogicznego utworzonego w 1953 roku⁵⁶.

W sumie na Uniwersytecie Warszawskim w interesującym nas okresie pracowali Hanna Pohoska (od roku 1945), Łukasz Kurdybacha (1951), Michał Szulkin (1949) oraz mgr Józef Nehrebecki (od 1953/1954), mgr Sabina Lewinowa (1954/1955), mgr Waldemar Kamiński (1954/1955) i mgr Tadeusz Mizia (1955)⁵⁷. Trzej ostatni adepci historii wychowania byli wychowankami seminarium magisterskiego Łukasza Kurdybachy. Gdyż jak pisze I. Szybiak, Ł. Kurdybacha zatrudniał w pierwszej kolejności wychowanków własnego seminarium magisterskiego⁵⁸.

Uniwersytet Wrocławski

Na Uniwersytecie Wrocławskim Katedra Historii Wychowania i Szkolnictwa powstała w 1949 roku. Kierownikiem jej został mianowany H. Barycz przeniesiony wówczas, jak już wspomiano, służbowo do Wrocławia⁵⁹. Po jego powrocie do Krakowa Katedra została zlikwidowana⁶⁰. Jednak na Uniwersytecie tym prowadzili działalność naukową i dydaktyczną znani już w okresie międzywojennym historycy wychowania Stanisław Tync i Antoni Knot. Pierwszy (S. Tync) poświęcił się organizacji i prowadzenia Katedry Pedagogiki i studiów pedagogicznych, otrzymując nominację na profesora 5 grudnia 1945 roku⁶¹. Nadal jednak prowadził wykłady i seminaria z historii wychowania⁶².

⁵⁵ I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, w: *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, pod red. J. Kamińskiej, Warszawa 2004, s. 187.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ *Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów za lata 1946-1956/1957*, Warszawa 1946-1956, passim. Wśród wykładowców tego przedmiotu w roku 1954/1955 wpisani są: Tadeusz Pasierbiński oraz Janina Lubieniecka.

⁵⁸ I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, s. 188. W. Kamiński już w 1955 roku przeszedł do Katedry B. Suchodolskiego.

⁵⁹ *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955*, t. II, Wrocław 1959, s. 21 i 192-195.

⁶⁰ W. Czapliński, *Wydział Filozoficzno-Historyczny*, w: *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1970. Księga jubileuszowa*, pod red. W. Floryna, Wrocław 1970, s. 73 i 77 oraz *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955*, t. I, Wrocław 1959, s. 100-102; także, M. Chamcówna i J. Kargul, *Katedra i Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1989, nr 2, s. 113-122; B. Potyrała, *Organizacja, dydaktyka i nauka Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego im. B. Bieruta w latach 1945-1985*, w: *Pedagogika wrocławska (wybrane zagadnienia i aktualne badania)*, pod red. B. Potyrały, Wrocław 1986.

⁶¹ Tamże, s. 116 i 252. W różnych źródłach podawane są różne daty nominacji profesorskiej S. Tynca.

⁶² Szerzej na ten temat: W. Szulakiewicz, *Stanisław Franciszek Tync (1889-1964). Szkic portretu historyka oświaty i wychowania*, w: *Ocalić od niepamięci*, pod red. J. Szablickiej-Żak, Kraków 2002, s. 11-25.

Drugi z wymienionych, A. Knot, po przybyciu 9 maja 1945 roku z Lwowa do Wrocławia, został powołany na stanowisko dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej, które piastował do 1963 roku, był też organizatorem studiów w zakresie bibliotekoznawstwa⁶³. Do 1950 roku wykładał przede wszystkim dzieje oświaty i szkolnictwa, a następnie zagadnienia bibliotekoznawstwa i nauki o książce.

Wraz z H. Baryczem w 1949 roku przybyła do Wrocławia jego uczennica, Mirosława Chamcówna, wówczas jeszcze jako magister⁶⁴. Pozostała w tym ośrodku do końca życia⁶⁵. Ponadto 15 lutego 1953 roku został zatrudniony także Antoni Smołalski⁶⁶.

Uniwersytet Łódzki

Na Uniwersytecie Łódzkim odpowiednia jednostka, tj. Zakład Historii Szkolnictwa powstała już w 1945 roku. Jej kierownikiem został Stefan Truchim⁶⁷. Jednostka ta była jedną z kilku powstałych zakładów na zorganizowanym Wydziale Pedagogicznym tej uczelni⁶⁸. Zauważyć należy, że S. Truchim został powołany przez rektora Wolnej Wszechnicy Polskiej (WWP) Teodo-

⁶³ M. Szczerbińska, *Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu*, w: *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1970. Księga jubileuszowa* pod red. W. Floryna, Wrocław 1970, s. 277-307, także *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955*, t. II, s. 56 i 514.

⁶⁴ H. Barycz był opiekunem naukowym M. Chamcówny w czasie studiów, na jego wniosek już na czwartym roku studiów M. Chamcówna została zatrudniona w Archiwum UJ. M. Chamcówna pracę magisterską (pt. *Próby i projekty reformy Uniwersytetu Krakowskiego 1745-1780*) napisaną pod kierunkiem H. Barycza, obroniła w 1947 roku. Już 21 VI 1949 roku wniosła podanie do Dziekana Wydziału Humanistycznego o wszczęcie przewodu doktorskiego. Stopień doktora uzyskała w 1950 roku na podstawie pracy *Szkola Główna Koronna w czasie wizytacji i rektoratu Hugona Kollątaja (1777-1786)* przygotowanej także pod kierunkiem H. Barycza. W skład Komisji weszli: K. Piwarski, H. Barycz, J. Hulewicz, S. Pigoń. Jako przedmiot główny M. Chamcówna wybrała historię wychowania, jako przedmiot poboczny historię literatury. Komisja uznała rygorozum odbyty (5 lipca 1950) jednogłośnie z wynikiem bardzo dobrym. Recenzja H. Barycza była niezwykle pozytywna. Por. A UJ, S III, Akta personalne M. Chamiec i WHm 196, Akta doktorskie M. Chamcówny.

⁶⁵ *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955*, t. II, s. 28 i 198.

⁶⁶ Tamże, s. 103.

⁶⁷ Po reorganizacji w 1957 roku Zakład ten otrzymał nazwę Katedra Historii Wychowania i Oświaty. Por. E. Podgórska, W. Leżańska, E. Witkowska, *Bibliografia prac Stefana Truchima oraz wykaz kierowanych przez niego rozpraw doktorskich i magisterskich z lat 1945-1967*, AUL Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne, S. I, Z. 13, 1997, s. 149-169. Z kolei E. Witkowska (w artykule pt. *Stefan Truchim jako historyk*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 117) podaje, że na Wydziale Humanistycznym UŁ po II wojnie istniała Katedra Historii Oświaty i Wychowania (sic!).

⁶⁸ O początkach Uniwersytetu Łódzkiego, w tym także historii wychowania por. B. Baranowski, K. Baranowski, *Pierwsze lata Uniwersytetu Łódzkiego 1945-1949*, Łódź 1985, s. 71-

ra Vievegera z końcem lutego 1945 roku do zorganizowania tego wydziału⁶⁹. Dodać też trzeba, że S. Truchim związany był z WWP w okresie międzywojennym⁷⁰. W Zakładzie zatrudniona została Eugenia Brysik (później Podgórska), która stopień doktora uzyskała 15 maja 1950 roku, promotorem pracy był S. Truchim⁷¹. W latach 1948-1950 w Katedrze Historii Wychowania pracował także Karol Kotłowski.

Katolicki Uniwersytet Lubelski i Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

W Lublinie historii wychowania na dwóch uniwersytetach patronował Jan Dobrzański, który od I XII 1944 roku prowadził wykłady zlecone na KUL, gdzie w 1945/1946 został zastępcą profesora. Po uzyskaniu habilitacji w roku 1946 na podstawie rozprawy *Szkoły lubelskie w czasie zaboru austriackiego 1795-1809*, objął Katedrę Historii Wychowania, Szkolnictwa i Oświaty KUL⁷², gdzie

73; J. Dutkiewicz, *Wydział Filozoficzno-Historyczny, w: Uniwersytet Łódzki 1945-1970*, Łódź 1970, s. 49-50.

⁶⁹ E. Podgórska, *Stefan Truchim (1896-1967)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, nr 3, s. 325-330.

⁷⁰ Stefan Truchim odbył studia na UJ. Był uczniem Władysława Konopczyńskiego, pod jego kierunkiem, w 1920 roku obronił rozprawę doktorską pt. *Konferencja dzikowska wraz z zarysem działań wojennych ją poprzedzających* (druk 1921). W tym samym roku przeniósł się do Poznania, gdzie pracował jako nauczyciel w gimnazjach poznańskich i seminarium nauczycielskim. W 1929 roku habilitował się na WWP w Warszawie, nie mającej jeszcze praw akademickich. Po nadaniu praw akademickich W W P w 1933 roku został zweryfikowany przez Komisję Ministerialną (prof. S. Lempickiego i B. Nawroczyńskiego) w wyniku czego został mianowany prof. nadzwyczajnym WWP, a w przededniu wojny prof. zwyczajnym. W latach 1929-1939 wykładał w Oddziale WWP w Łodzi oraz krótko w Katedrze Historii Oświaty i Szkolnictwa UJK, gdzie w 1939 roku habilitował się w zakresie historii szkolnictwa i oświaty. Od 1945 roku związany z Łodzią, powołany do Komitetu Organizacyjnego UŁ, współtworzył Wydział Pedagogiczny. Por. A UŁ (Akta osobowe S. Truchima nr 4019 Życiorys) oraz *Stefan Truchim (8 IX 1896 – 20 VIII 1967)*, w: J. Kita, S. Pytlas, *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945-1994. Pro memoria*, Łódź 1995, s. 211-213.

⁷¹ A UŁ, Akta doktorskie E. Brysik. Temat pracy E. Brysik (Podgórskiej): Sejm galicyjski a oświata ludowa w latach 1861-1895. Recenzentem pracy był Józef Dutkiewicz. W posiedzeniu komisji poświęconej obronie uczestniczył, poza promotorem i recenzentem, prof. Juliusz Willaume.

⁷² Maszynopis rozprawy habilitacyjnej pt. *Szkoły lubelskie w czasie zaboru austriackiego 1795-1809* liczył 145 stron. Praca podzielona została na siedem rozdziałów o bardzo nierównych rozmiarach, najkrótszy rozdział liczył 5 stron, najdłuższy 46 stron. Recenzentami pracy byli Andrzej Wojtkowski i Juliusz Kleiner. J. Kleiner w recenzji stwierdzał: „Dr Dobrzański wyzyskał w pełni wszystko, co dało się wydobyć ze źródeł i z opracowań. Jeśliby zarzut jakiś uczynić można, to chyba zarzut zbytniej skrupulatności... Dokładnie przedstawione są i programy nauki, i typ lekcji, i typ egzaminu, któremu podlegał kandydat na stanowisko nauczyciela i osoby nauczycieli z ich kwalifikacjami i latami pracy, i sprawy łaciny i języka niemie-

pracował do połowy 1956 roku⁷³. Ponadto w latach 1948/ 1949 – 1949/1950 prowadził zleczone wykłady z historii wychowania na UMCS. Po likwidacji Sekcji Pedagogiki na KUL, przeszedł na Wydział Humanistyczny UMCS, gdzie w 1957 roku objął kierownictwo Katedry Historii Oświaty i Wychowania⁷⁴. Warto dodać, że w Katedrze Pedagogiki wśród pracowników widnieje nazwisko Profesora Karola Poznańskiego, wówczas magistra.

Wyższe szkoły pedagogiczne

Dokonując przeglądu struktury organizacyjnej powojennych uczelni, należy zauważyć, że w niewielu państwowych wyższych szkołach pedagogicznych powstały odpowiednie jednostki patronujące dydaktyce i badaniom naukowym w zakresie historii wychowania. Przykładem w tym względzie jest Gdańsk.

Historia wychowania w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku związana jest z osobą Kazimierza Kubika⁷⁵, który w 1946 roku objął Katedrę Historii Oświaty i Wychowania i kierował nią do roku 1952. Zwolniony z WSP z przyczyn politycznych na prawie cztery lata, powrócił w 1956 roku najpierw

ckiego. W świetle badań dr Dobrzańskiego jasno występuje destrukcyjna działalność władz austriackich na terenie szkolnictwa polskiego”. A. Wojtkowski w swojej recenzji dodawał: „W rozprawie dra Dobrzańskiego bardzo wyraźnie i pouczająco rzuca się w oczy wyższość ducha obywatelskiego szkolnictwa polskiego z czasów Komisji Edukacyjnej nad duchem biurokratyzmu szkolnictwa austriackiego”. Cały tekst recenzji por. *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel* red. K. Przybyłko, Lublin 2001, s. 200-202. Praca została wydana w 1949 roku i nosiła tytuł *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1975-1809*. Książka została omówiona w rozdziale V niniejszej pracy.

⁷³ A UMCS, K-3670, Akta personalne (życiorys). Także, K. Poznański, *Profesor Jan Dobrzański (1901-1997)*. In *memoriam*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXXIII, 1997, s. 3-9; tenże, *Profesor Jan Dobrzański (1901-1997) – pro memoria*, w: *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz, Przyjaciel*, red. K. Przybyłko, Lublin 2001, s. 82-88; K. Przybyłko, *Rys biograficzno-historyczny Jana Dobrzańskiego*, w: *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz, Przyjaciel*, s. 15-16.

⁷⁴ M. Marczuk, *Droga życiowa Profesora Jana Dobrzańskiego*, w: *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz, Przyjaciel*, s. 124, także R. Kucha, *Badania naukowe Zakładu Historii Wychowania i Pedagogiki Porównawczej UMCS w Lublinie w latach 1957-2003*, w: *Służbie szkoły i nauki. Księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi*, pod red. Z. Ruty i R. Ślęczki, Kraków 2003, s. 218.

⁷⁵ L. Mokrzecki, *Historia wychowania w Gdańsku z perspektywy pięćdziesięciolecia*, „*Ars Educandi*” 2000, t. II, s. 19-33; J. Żerko, *Kazimierz Kubik (1910-1986)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1986, s. 301-304; tegoż, *Profesor Kazimierz Kubik Promotor Jubilata*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga ofiarowana Profesorowi Lechowi Mokrzeckiemu z okazji Jego Jubileuszu*, pod red. K. Puchowskiego i J. Żerki, Gdańsk 1996, s. 46-51; tegoż, *Profesor Kazimierz Kubik pionier i organizator środowiska naukowego historyków oświaty i wychowania w Gdańsku*, w: *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945-1989)*. *Rozprawy i szkice*, pod red. R. Grzybowski, Toruń 2004, s. 359-369.

na stanowisko zastępcy profesora, od 1959 roku otrzymał stanowisko docenta, a w 1966 roku uzyskał tytuł profesora. Kierował Katedrą Historii Oświaty i Wychowania aż do przejścia na emeryturę w 1980 roku⁷⁶.

Z kolei początki instytucjonalizacji opolskiej historii wychowania sięgają lat pięćdziesiątych. Związane są z historią Instytutu Pedagogiki WSP w Opolu, którego, jak napisał Teodor Musioł, załącznikiem był Zespół Pedagogiczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej we Wrocławiu (1950-1952), następnie Katedra Zespołowa Pedagogiki powołana w 1953 roku, w której wykładowcą historii wychowania był Jan Konopnicki⁷⁷. Kolejnym etapem było przeniesienie w 1954 roku WSP z Wrocławia do Opola, a tym samym Katedry Pedagogiki, w której kierownictwo Zakładu Historii Wychowania objął Józef Madeja⁷⁸.

Podobna sytuacja była w tym zakresie w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie. Historia wychowania połączona została instytucjonalnie z pedagogiką, co miało miejsce w roku 1952/53 roku kiedy powstał Zakład Pedagogiki i Historii Wychowania w ramach Katedry Pedagogiki, którą do roku 1957 kierował Zygmunt Mysłakowski⁷⁹.

W pozostałych szkołach wyższych brak, w omawianym okresie, samodzielnych jednostek związanych z historią oświaty i wychowania. Prowadzone są jedynie wykłady i seminaria z tego zakresu, a pracownicy zajmujący się historią wychowania wchodzi w skład osobowy Katedr (Instytutów) Pedagogiki lub Instytutów Historii. Przykładem w tym ostatnim względzie może być Uniwersytet Toruński. Tu od samego początku organizowania struktur Uniwersytetu i poszczególnych wydziałów planowano powołanie katedry historii wychowania. Co więcej sam Stanisław Lempicki nie wykluczał przejścia do Torunia. Jak wynika z dokumentów archiwalnych otrzymał on propozycję przyjęcia Katedry Historii Oświaty i Szkolnictwa w Toruniu. Ale nie będąc ostatecznie zdecydowanym na przyjęcie tej propozycji w liście (z 3 września 1945 roku) do swego przyjaciela, pierwszego rektora uczelni toruńskiej, Ludwika Kolankowskiego⁸⁰, (w którym polecał swoich kolegów z UJK jako kandydatów do objęcia powstających katedry) napisał:

⁷⁶ L. Mokrzecki, *Kazimierz Kubik*, w: *Słownik pedagogów polskich*, pod red. W. Bobrowskiej-Nowak i D. Dryndy, Katowice 1998, s. 107-108.

⁷⁷ T. Musioł, *Działalność Instytutu Pedagogiki*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, S. A.”, Pedagogika X, Opole 1977, s. 249-260.

⁷⁸ Tamże, s. 251.

⁷⁹ H. Smarzyński, *Katedra Pedagogiki*, w: *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie w pierwszym piętnastoleciu rozwoju 1946-1961*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” z. 18, Kraków 1965, s. 141.

⁸⁰ Kolankowski Ludwik (1882-1956) historyk, badacz dziejów Polski XV-XVI w., działacz polityczny. Studia historyczne na UL i w Berlinie, habilitacja na UJ w 1913 r. Był pełnomocnikiem Naczelnika Państwa do spraw powstającego uniwersytetu w Wilnie, do 1936 jego profesorem, a w latach 1936-1939 profesorem UJK. W czasie II wojny światowej zorganizował

[...] Ja może utrzymam się w Krakowie na katedrze literatury polskiej starszej. Jest to bardzo prawdopodobne. Decyzja zapadnie niedługo. W każdym razie i mnie nie skreślaj drogi Ludwiczku z listy toruńskiej przy katedrze historii oświaty i szkolnictwa lub literatury polskiej starszej⁸¹. Ponownie zamierzano powołać Katedrę Historii Oświaty i Wychowania w roku akademickim 1948/1949 w ramach Instytutu Historii, lecz stanęły na przeszkodzie trudności z pozyskiwaniem profesorów⁸².

Ostatecznie zajęcia z historii wychowania prowadziła (w latach 1946-1951) J. Lechicka należąc najpierw do składu osobowego Katedry Historii Kultury, której kierownikiem był Kazimierz Hartleb, zaś od 1951 roku do Zespołowej Katedry Historii Polski⁸³. Z kolei w Katedrze Pedagogiki, którą kierował K. Sośnicki pracował S. Wołoszyn (w latach 1945-1948)⁸⁴ oraz Bolesław Pleśniarski (w latach 1951-1986)⁸⁵, a w latach 1956–1966 Kazimierz Kubik⁸⁶.

W sumie w wyższych szkołach pedagogicznych oraz na niektórych uniwersytetach odpowiednie jednostki skupiające osoby odpowiedzialne za prowadzenie badań w zakresie historii wychowania i proces dydaktyczny powstają znacznie później, aniżeli w omawianym w pracy okresie. Przykładowo, na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Zakład Historii Wychowania powstał dopiero w 1963 roku, kierował nim Stanisław Michalski⁸⁷. W Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie Zakładem Historii Oświaty

akcję ratowania dzieł sztuki. Od 1945 roku prof. UMK i pierwszy rektor oraz dyr. biblioteki (1949-1955). Położył duże zasługi dla organizacji tej uczelni.

⁸¹ *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK 1945-1956. Wybór źródeł*, wydała H. Duczkowska-Moraczewska, Toruń 1995, s. 41. List pisany z Krakowa. Jednak mający kłopoty zdrowotne S. Lempicki pozostał w Krakowie.

⁸² B. Nadolski, *Wydział Humanistyczny, w: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955*, Warszawa 1957, s. 41.

⁸³ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955*, s. 47-49 i 71.

⁸⁴ Źródła podają dwie daty czasu pracy S. Wołoszyna na UMK 1945-1948 (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955*, s. 71) i 1945-1951 (*Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945-1994. Materiały do biografii*, pod red. S. Kalemki, Toruń 1995, s. 762). Z kolei w źródłach dotyczących Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza jest informacja, iż S. Wołoszyn kierował Katedrą Pedagogiki w tym Uniwersytecie w latach 1950-1953 (W. Markiewicz, *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w latach 1945-1958*, w: *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza 1919-1969*, Poznań 1972, s. 384).

⁸⁵ W interesującym nas okresie dorobek pisarski zarówno S. Wołoszyna, jak i B. Pleśniarskiego dotyczył bardziej aktualnych kwestii pedagogicznych, aniżeli historii oświaty i wychowania.

⁸⁶ (*Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945-1994. Materiały do biografii*, s. 382-383).

⁸⁷ T. Klanowski, *Uniwersytet im. A. Mickiewicza 1945-1964*, Poznań 1965, s. 213-217; *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata 1945-1954/1955*, Poznań 1958; W. Markiewicz, *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w latach 1945-1958*, w: *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza 1919-1969*, Poznań 1972, s. 384.

i Wychowania od 1 stycznia 1972 roku kierował Ignacy Zarębski⁸⁸. W 1974 roku w WSP w Bydgoszczy (obecnie Uniwersytecie) został powołany do życia Zakład Historii i Teorii Wychowania. Z kolei w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w 1976 roku powołano Zakład Historii i Teorii Wychowania, którego kierownikiem został Bolesław Pleśniarski. Zakład Historii Wychowania przy Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku został utworzony w 1980 roku, dzięki staraniom jego późniejszego kierownika Franciszka Januszka. W Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie (obecnie Uniwersytet Rzeszowski) powstał w 1984 roku Zakład Historii Oświaty i Wychowania z kierownikiem Andrzejem Meissnerem, zaś Zakład Historii Wychowania na Uniwersytecie Szczecińskim powołano w 1993 roku, a jego kierownikiem została Danuta Koźmian⁸⁹. Nie oznacza to jednak, że mimo braku odpowiednich jednostek, w uczelniach tych nie było osób prowadzących zarówno zajęcia dydaktyczne z historii oświaty i wychowania, a także badań naukowych. Jak wynika ze spisów wykładów i różnorodnych opracowań, historia wychowania wykładana była na wszystkich uczelniach, gdzie prowadzono studia pedagogiczne oraz na niektórych uczelniach dla studentów dla historii i polonistyki.

⁸⁸ Z. Ruta, *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 122. Zbigniew Tabaka omawiając organizację Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie w latach 1946-1961 podaje, że pod koniec piętnastolecia działalności WSP czynnych było 24 zakłady naukowe w tym Zakład Pedagogiki i Historii Wychowania. Z. Tabaka, *Organizacja i rozwój Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie*, w: *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie w pierwszym piętnastoleciu rozwoju 1946-1961*, Kraków 1965, s. 17.

⁸⁹ Na temat dziejów instytucjonalizacji historii wychowania por. J. Hellwig, *Historia wychowania w poznańskim ośrodku naukowym*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1994, s. 13-14; A. Gąsiorowski, A. Kicowska, *Badania z zakresu historii wychowania w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2000, s. 61-62; J. Jakubiak, *Bydgoska Katedra Historii Wychowania*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1995, s. 35-37; D. Koźmian, *Historia wychowania i oświaty w szczecińskim ośrodku naukowym*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1998, s. 37-39; E. Sapia-Drewniak, *Opolska Katedra Historii Oświaty i Wychowania*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1998, s. 39-40; M. Strzelecki, *Polityka a wychowanie. Toruński ośrodek badań w dziedzinie wychowania*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1997, s. 60-61; W. Szulakiewicz, *Historia wychowania w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1996, s. 47-48. Ważnych informacji na interesujący nas temat dostarczają opracowania zawarte w publikacji pt. *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego S. Majewskiego, Kielce 1998, s. 485-601 (część III: *Dorobek badawczy ośrodków akademickich w zakresie historii wychowania* – red. J. Krasuski). Ponadto opierałam się na danych biograficznych poszczególnych historyków wychowania oraz nadesłanych mi sprawozdaniach kierowników jednostek w celu sporządzenia oceny stanu rozwoju historii wychowania w latach 1994-2004. Niektórzy autorzy sprawozdań sięgali do początków powstania zakładów i katedr. Materiały w moim posiadaniu.

3. Komisja do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania Związku Nauczycielstwa Polskiego

Pomysł zorganizowania zespołowych prac nad dziejami historii edukacji, co oznaczało jednocześnie powołanie specjalistycznych instytucji, pojawiła się już w czasie wojny⁹⁰. Komisja do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania Związku Nauczycielstwa Polskiego powstała tuż po ustaniu działań wojennych w 1945 roku.

W odezwie *Od Redakcji* zamieszczonej w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” Jan Hulewicz o celach tej Komisji napisał:

Stawiając sobie początkowo jako główny cel zebranie materiałów z najbliższej przeszłości, z zakresu tajnej pracy oświatowej w czasie okupacji niemieckiej lat 1939-1945, inicjatorzy powołania Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania w Polsce uświadomili sobie, że wyjątkowość przeżywanego chwili, potworna zatrała ludzi i materiałów archiwalnych w czasie drugiej wojny światowej, nakazuje rozszerzenie zakresu pracy Komisji, szersze ogarnięcie rozleglejszej czasowo przestrzeni lat. Trzeba nam objąć wysiłkiem badawczym nieznaną dotąd dokładniej dzieje dążeń wychowawczych polskich XIX i XX wieku, szczególnie drugiej połowy XIX wieku, kiedy powstają tradycje nowoczesnych demokratycznych dążeń polskiej pedagogiki, kiedy pojawiają się pierwsze polskie koncepcje wychowawcze masowych ruchów społecznych, chłopskich, robotniczych, kiedy rodzi się zawodowy ruch nauczycielski⁹¹.

W dalszych uwagach J. Hulewicz uzasadnia konieczność badań mających na celu zminimalizowanie istniejących strat materialnych i odtworzenie do robku wybitnych działaczy oświatowych, ludzi szkoły, pisarzy pedagogicznych, badaczy przeszłości oświatowej.

Realizacji tych zadań służyły m.in. Zjazdy Komisji, podczas których wygłaszano referaty, na tematy uznane za najważniejsze, a niektóre z nich publikowano na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”⁹².

Prace Komisji, jej plany badawcze pierwszych lat działalności (do 1947 roku włącznie) zostały przedstawione na łamach wspomnianego już „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”. Wśród wielu zadań i planów prac Komisji niezwykle interesująco przedstawiał się plan wydawnictwa zatytułowanego *Warszawa oświatowa oskarża. Z dziejów walki o oświatę w Warszawie* (Aneks

⁹⁰ S. Świdwiński, *Sprawozdanie z prac Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZN P*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 187.

⁹¹ J. Hulewicz, *Od Redakcji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, z. I, s. 3.

⁹² W „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” 1947 opublikowano materiały ze Zjazdu odbytego w dniu 2 maja 1946 roku. M.in. były to następujące referaty: A. Birkenmajer, *Co władze okupacyjne wiedziały o polskim tajnym nauczaniu w tzw. Generalnej Gubernii*, s. 146-159; S. Lorentz, *W obronie kultury polskiej*, s. 104-114; S. Pieńkowski, *Nauka polska w czasie okupacji*, s. 115-122.

nr 2). Miało się składać z dwunastu części i zawierać wykaz osób zmarłych, zaginionych i zamordowanych przez Niemców, związanych ze wszystkimi instytucjami oświatowymi i naukowymi Warszawy.

Organem prasowym Komisji ustanowiono „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. Inicjatywę wydania tego czasopisma podjęli wspólnie Jan Hulewicz i Czesław Wycech⁹³. Był to kwartalnik, którego redaktorem został J. Hulewicz. Pierwszy rocznik opublikowano w Krakowie w 1947 roku. Był to jedyny rocznik, który ukazał się drukiem, bowiem wydawnictwo to zostało zawieszono aż do roku 1959. W słowie Od Redakcji traktującym o zadaniach tego organu i planach, a także strukturze pisma napisano:

„Przegląd Historyczno-Oświatowy”, pragnie na swych łamach dawać oświecenie faktów przeszłości oświatowej, przede wszystkim najbliższej z okresu lat 1864-1945, wytwarzającej demokratyczne tradycje walk o szkołę polską, nie rezygnując naturalnie także z oświecenia przeszłości dalszej. Pragniemy w stałych działach kwartalnika – rozpraw, materiałów, recenzji, materiałów ilustracyjnych, bibliografii, – pogłębiać znajomość tego okresu. Szczególną wagę przywiązujemy do ogłaszania ciekawych wspomnień i dokumentów. Apelujemy o pomoc i współpracę do tych wszystkich, spośród pracowników naukowych i nauczycielstwa, dla których nasza przeszłość pedagogiczna, nasz wysiłek tworzenia szkoły polskiej jest treścią żywą⁹⁴.

Warto przyjrzeć się bliżej pierwszemu opublikowanemu rocznikowi „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, stanowił on bowiem wzór dla wznowionego w 1959 roku pisma⁹⁵. Zresztą trzeba dodać, iż był on przygotowany niebywale rzetelnie. Zawierał też niezwykle wartościowe przyczynki z dziejów oświaty i wychowania.

Z czasopismem w roku 1947 współpracowało 22 autorów. W gronie tym, poza J. Hulewiczem, znaleźli się tacy historycy, jak: H. Barycz, A. Birkenmajer, K. Konarski, S. Łempicki, H. Radlińska. Grupę profesjonalistów uzupełniali nauczyciele i działacze oświatowi. Jeśli chodzi o geografie pierwszych współpracowników to przedstawiała się ona następująco: najwięcej, bo 10 osób, pochodziło z Warszawy, 6 z Krakowa, 3 z Łodzi, po 1 z Poznania, Zielonej Góry i Bytomia.

⁹³ Czesław Wycech (1899-1977), działacz oświatowy i społeczno-polityczny, historyk. W latach 1928-1932 członek ZG ZNP, od 1938 roku wiceprezes. Był także współtwórcą Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. W okresie okupacji był dyrektorem Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj oraz jednym z organizatorów tajnego nauczania. Po wyzwoleniu sprawował funkcje prezesa ZNP, a w latach 1945-1947 był ministrem oświaty. Jako historyk zajmował się historią ruchu nauczycielskiego i ruchu ludowego. Autor m.in. prac: *Nauczycielstwo w walce o demokratyzację*, Warszawa 1947; *Podstawowe założenia ideologiczne Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1947.

⁹⁴ „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 4.

⁹⁵ Wprawdzie nie dla pierwszych zeszytów z 1959 roku, ale późniejszych, w których struktura pisma była podobna do pierwszego rocznika tego czasopisma.

Kolejne zeszyty, składające się na rocznik, ze względu na poruszaną problematykę zawartą w zamieszczonych artykułach miały charakter monotematyczny. Treść zawarta w pierwszym zeszycie dotyczyła spraw oświaty i nauki w czasie wojny i okupacji⁹⁶. W drugim zeszycie autorzy skoncentrowali się na historii związków nauczycielskich⁹⁷. Wreszcie zeszyt trzeci (podwójny) zawierał artykuły ukazujące rozwój historii oświaty i wychowania, sprawy MWRiOP, Sejmu Nauczycielskiego i Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w latach wojny i okupacji⁹⁸.

Począwszy od zeszytu drugiego zamieszczano sylwetki wybitnych uczonych i zarazem działaczy związków nauczycielskich. W sumie w roczniku opublikowano 14 szkiców biograficznych⁹⁹. We wszystkich zeszytach publikowano materiały tematycznie związane z okresem wojny i okupacji. Redakcja zadbała o zamieszczenie w czasopiśmie recenzji. W większości recenzji omówiono prace traktujące o czasach wojny i okupacji¹⁰⁰. Ostatni dział pisma, czyli *Kronika*, zawierał sprawozdania z prac Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP i Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU.

Należy zauważyć, że pismo zostało zaopatrzone w liczne fotografie związane tematycznie z prezentowanymi treściami.

Publikacja kolejnego rocznika „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” planowana na rok 1948 niestety nie doszła do skutku. Pismo zostało zawieszona przez władze polityczne¹⁰¹. Wznowione wydawnictwo zostało przeniesione

⁹⁶ W zeszycie 1 zamieszczono następujące artykuły: C. Wycech, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*; S. Lorentz, *W obronie kultury polskiej*; S. Pieńkowski, *Nauka polska w czasie okupacji*; R. Pollak, *Kursy akademickie w Częstochowie w 1944/1945 r.*; A. Birkenmajer, *Co władze okupacyjne wiedziały o polskim tajnym nauczaniu w tzw. Generalnej Gubernii?*

⁹⁷ Artykuły dotyczyły następujących organizacji nauczycielskich i ich historii: K. Klimek, *Związek Nauczycielstwa Polskiego na przestrzeni 40 lat w Królestwie Polskim i Polsce Niepodległej*; E. Müller, *Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji*; S.J. Brzeziński, *Początki ruchu nauczycielskiego w Kongresówce*; K. Klimek, *Pilaszków. Kartki z dziejów walki o szkołę polską*; C. Wycech, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*.

⁹⁸ Chodzi o następujące teksty: H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania w Polsce*; K. Konarski, *Ministerstwo W R iOP w latach 1917-1921*; S. Świdwiński, *Sejm Nauczycielski (14-17 kwietnia 1919 r.) w dziejach polskiej demokracji oświatowej*; M. Tazbir, *TNSW w latach wojny 1939-1945*.

⁹⁹ Były to sylwetki: Marii Dzierżanowskiej, Stanisława Kalinowskiego, Stefana Kopcińskiego, Stanisława Łempickiego, Kazimierza Mamczara, Stanisława Nowaka, Zygmunta Nowickiego, Ksawerego Praussa, Adama Próchnika, Henryka Rowida, Stefani Sempołowskiej, Juliana Smulikowskiego, Kazimierza Twardowskiego, Stefana Zalewskiego-Światłomira.

¹⁰⁰ W całym roczniku zamieszczono 15 recenzji. Autorami ich byli m.in. H. Barycz, J. Hulewicz, S. Łempicki.

¹⁰¹ Pisze o tym: R. Dutkova, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, s. 509. Szczotkowe odbitki zostały przekazane Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Narodowej oraz Bibliotece Oddziału PAN w Krakowie.

do Warszawy, gdzie redakcję objął Ryszard Wroczyński, J. Hulewicz zaś, był członkiem kolegium redakcyjnego¹⁰².

4. Komisja Historii Wychowania Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego

Sprawą zorganizowania prac naukowo-badawczych nad przeszłością oświatowo-wychowawczą zajęto się także w ramach Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego. Nie była to nowa inicjatywa, lecz kontynuacja pewnych idei z okresu międzywojennego. Na działalność Towarzystwa (jego program badań), powstałego jeszcze w 1928 roku, w okresie powojennym wpływ wywierało Ministerstwo, organizując konferencje i wyznaczając ramy działalności naukowej.

W dniu 23 listopada 1947 roku przez Prezydium Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego została zwołana „Konferencja programowa”, podczas której ustalono strukturę Towarzystwa i ogólny plan pracy¹⁰³. W łonie NTP ukonstytuowały się wówczas cztery komisje. Ustalono też, że zagadnienia z zakresu historii wychowania miały wejść w obręb działalności Komisji Pedagogicznej pozostającej wówczas pod przewodnictwem B. Suchodolskiego¹⁰⁴. Podczas Konferencji Minister S. Skrzyszewski przedstawił program badań w zakresie nauk pedagogicznych. Wśród ministerialnych postulatów były także zagadnienia dotyczące historii oświaty i wychowania¹⁰⁵. W odniesieniu do historyków wychowania sformułowane zostały następujące postulaty: Krytyczny przegląd spuścizny pedagogicznej zagranicznej oraz opracowanie polskiej spuścizny w dziedzinie myśli i praktyki pedagogicznej. W Sprawozdaniu czytamy:

W tych dwóch punktach zwrócił ob. Minister uwagę historyków pedagogiki i szkolnictwa na potrzebę rewizji dotychczasowych poglądów na spuściznę wychowawczą, tak obcą jak i polską, na konieczność jej przewartościowania,

¹⁰² Informacje o „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” po 1959 w artykułach: T. Gumuła, *Czterdzieści pięć lat „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, w: *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli. Tradycja i współczesność. Teoria i praktyka*, pod red. T. Gumuły i S. Majewskiego, Kielce 2005, s. 79-86; J. Hulewicz, R. Wroczyński, *10 lat „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, nr 1; T. Nowacki, *Trzydziestolecie „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 3.

¹⁰³ A PAN, III-138 jednostki 107, 109, 111 – Spuścizna Stanisława Tynca (materiały dotyczące NTP a zwłaszcza Komisji Historii Wychowania. Są to sprawozdania z posiedzeń, plany pracy, program wydawniczy, listy członków, dezyderaty do planu).

¹⁰⁴ Pismo Zarządu NTP z dnia 31 I 1948 r. I.5/48.

¹⁰⁵ A UJ, DL-31 Konferencja programowa NTP przy współudziale delegatów Ministra Oświaty z dnia 23 XI 1947 w Krakowie.

na ważność wyrównania pewnych zaniedbań w stosunku do postępowej, lewicy myśli wychowawczej¹⁰⁶.

Podczas kolejnych konferencji NTP tworzone plany prac, ustalano program działania dla poszczególnych sekcji (później komisji)¹⁰⁷. Jednak w lutym 1948 roku Zarząd NTP postanowił stworzyć osobną Komisję Historii Wychowania, której przewodnictwem powierzono Stanisławowi Tyncowi¹⁰⁸.

Istotnym zadaniem w pierwszych latach funkcjonowania Komisji było ustalenie listy członków, a dokładniej chodziło o ustalenie stanu żyjących przedwojennych historyków wychowania¹⁰⁹. S. Tync podjął w tej sprawie odpowiednie działania. W celu realizacji tego zadania przeprowadził korespondencję z różnymi ośrodkami w Polsce. W zachowanych dokumentach, zwłaszcza na liście zatytułowanej „Pracownicy – badacze historii szkolnictwa i oświaty”, stan z roku 1948 widnieją 42 osoby (Aneks nr 3). Są to nie tylko profesjonalni specjaliści historii wychowania, ale i nauczyciele, pedagodzy, archiwiści, bibliotekarze i działacze oświatowi zajmujący się badaniem przeszłości oświatowo-wychowawczej. Zapewne jest to niekompletna lista, nie ma bowiem na niej przedstawicieli wszystkich ośrodków akademickich m.in. brak Krakowa. W kolejnych sprawozdaniach jej przewodniczący podaje, iż liczba pracowników zajmujących się historią wychowania wynosi 55.

W dniach 19 i 20 marca 1948 roku odbyła się w Krakowie z inicjatywy Ministra Oświaty S. Skrzyszewskiego kolejna konferencja na temat: *W sprawie zorganizowania prac naukowo-badawczych w zakresie nauk pedagogicznych*. W konferencji uczestniczyły 92 osoby, w tym 12 profesjonalnych badaczy historii wychowania¹¹⁰. Uczestnicy konferencji odnieśli się w dyskusji do referatu i projektu badań przedstawionych przez ministra. Głos zabrał między innymi Ł. Kurdybacha, który apelował do NTP o podjęcie współpracy z zagranicznymi instytucjami oraz włączenie do pracy naukowej nauczycieli. Odnosząc się do programu przedstawionego przez ministra, mówił także o planach badań szkolnictwa radzieckiego¹¹¹. J. Hulewicz zaś w swojej wypo-

¹⁰⁶ A PAN, III-138, j. 109. Sprawozdanie.

¹⁰⁷ W sprawozdaniu z 1947 roku widnieją następujące sekcje (pedagogiczna, psychologiczna, historii wychowania, oświaty dorosłych, socjologiczna). Por. A PAN, III-138, j. 111.

¹⁰⁸ Pismo Zarządu NTP z dnia 26 II 1948 r.

¹⁰⁹ W tej sprawie S. Tync zwraca się do Wandy Bobkowskiej o przekazanie listy przedwojennych historyków wychowania. Por. A PAN, III-138, j. 111 – Spuścizna Stanisława Tynca, korespondencja S. Tynca z W. Bobkowską. W materiałach tych znajdują się dokumenty przekazane przez W. Bobkowską.

¹¹⁰ A UJ, DL 19 Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne (NTP), Konferencje – lista uczestników konferencji z 1948 roku. Wśród historyków wychowania byli: H. Barycz, W. Bobkowska, J. Dobrzański, J. Hulewicz, A. Knot, Ł. Kurdybacha, B. Nawroczyński, H. Pohoska, H. Radlińska, T. Turkowski, S. Tync, S. Wołoszyn.

¹¹¹ Tamże, Przebieg dyskusji.

wiedzi skrytykował negatywną opinię zarówno ministra S. Skrzyszewskiego, jak i Zygmunta Mysłakowskiego popierającego ministra, którzy negatywnie oceniali dorobek pedagogiczny Henryka Rowida¹¹². Przeciwnicy twórczości H. Rowida przedstawili wniosek o konieczności wydania nowych prac z zakresu pedagogiki¹¹³.

Wyodrębniona Sekcja Historii Wychowania odbyła obrady, którym przewodniczył wizytator Stanisław Świdwiński¹¹⁴. W obradach uczestniczyli: Wanda Bobkowska, Jan Dobrzański, Jan Hulewicz, Łukasz Kurdybacha, Hanna Pohoska, Tadeusz Turkowski, Stanisław Tync. Obradujący ustalili program prac, dokonując ich hierarchizacji. Program ten został niezwykle szczegółowo dopracowany i obejmował następujące zadania:

- Wykonanie podstawowych prac z zakresu badań historycznopedagogicznych, a więc: inwentaryzację materiałów do dziejów wychowania, oświaty i szkolnictwa w ocalałych archiwach, zebranie wspomnień działaczy oświatowych lewicy społecznej (sic!), systematyczne opracowanie bibliografii pedagogicznej zwłaszcza w XX wieku, zorganizowanie Centralnej Biblioteki Pedagogicznej w Krakowie oraz bibliotek okręgowych przy kuratoriach szkolnych i zarządach okręgowych ZNP.
- Poparcie podjętego już opracowania i wydanie Słownika Biograficznego (z uwzględnieniem działaczy oświatowych radykalnego obozu).
- Kontynuowanie przedwojennego wydawnictwa monografii historycznopedagogicznych, z położeniem nacisku na monografie o zapomnianych i niedocenionych społecznych organizacjach robotniczych i włościańskich nie tylko w Polsce, ale i na emigracji (zwłaszcza na terenach radzieckich z czasów ostatniej wojny).
- Badanie dziejów organizacji oświatowych, organizacji młodzieży radykalnej na terenie Królestwa b. Galicji i Poznańskiego.
- Badanie dziejów szkolnictwa i organizacji oświatowych na Ziemiach Odzyskanych, na Śląsku, na Mazurach, na Pomorzu Szczecińskim i Gdańskim.

¹¹² Henryk Rowid (1877-1944), pedagog i działacz oświatowy. Studiował na UJ oraz w Lipsku, w roku 1911 uzyskał stopień doktora filozofii. W latach 1913-1932 kierował uniwersyteckimi kursami wakacyjnymi, w okresie międzywojennym, brał udział w pracach dotyczących koncepcji kształcenia nauczycieli. W okresie od 1928-1939 pełnił funkcję dyrektora Państwowego Pedagogium w Krakowie, a w latach 1931-1939 wykładał pedagogikę w Instytucie Pedagogicznym w Katowicach. Pełnił funkcję redaktora „Ruchu Pedagogicznego” (1912-1933) i „Chowanny” (od 1933 r.). W 1943 roku aresztowany, a w 1944 roku wywieziony do obozu w Oświęcimiu-Brzezince, gdzie zginął w komorze gazowej. Ważniejsze jego prace: *Szkola twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania „szkoły pracy”*, Kraków 1926; *Psychologia pedagogiczna. Podręcznik dla młodzieży przygotowującej się do zawodu nauczycielskiego*, Warszawa 1928; *Podstawy i zasady wychowania*, Warszawa 1946.

¹¹³ A UJ, DL 19. NTP. Przebieg dyskusji.

¹¹⁴ Chodzi o posiedzenie w dniu 19 i 20 marca 1948 roku.

- Przedruk wyboru zapomnianych i wyczerpanych prac i artykułów pedagogicznych takich autorów jak: Piramowicza, Potockiego, Staszica itd., z nowszych zaś, Nałkowskiego, Abramowskiego, Posnera, Sempołowskiej, Spasowskiego i in.
- Wydanie przekładów klasyków pedagogiki, ustawodawstwa szkolnego, wybitnych monografii obcych.
- Wspieranie studiów naukowych w dziedzinie dziejów wychowania i oświaty młodszych pracowników oraz nauczycieli szkół podstawowych, średnich – polecanych przez seminaria uniwersyteckie.
- Koordynowanie prac i badań naukowych podejmowanych przez różne instytucje w zakresie historii wychowania, szkolnictwa i oświaty.
- Opracowanie dziejów reformacyjnej myśli pedagogicznej.
- Opracowanie wydawnictwa poświęconego pamięci zmarłych historyków wychowania¹¹⁵.

Do każdego z przedstawionych zadań przygotowane zostały szczegółowe objaśnienia najważniejszych prac i sposobu ich realizacji¹¹⁶. Oprócz szczegółowych postulatów badawczych wskazano na konieczność stworzenia odpowiednich warunków do ich realizacji. Miała temu służyć odpowiednia sieć bibliotek pedagogicznych¹¹⁷. Sugerowano m.in., aby największa z istniejących bibliotek pedagogicznych Centralna Biblioteka Pedagogiczna w Krakowie, posiadająca największe zbiory do pracy nad historią wychowania i szkolnictwa została przemianowana na Główną Bibliotekę Pedagogiczną Państwa, inne zaś, zorganizowane biblioteki powinny pozostać pod opieką i tzw. kierunkiem badawczym sekcji historyczno-pedagogicznej ZNP. Przygotowano obszerną listę nazwisk osób proponowanych do opracowania, tj. działaczy oświatowych i nauczycieli, którzy „do czasów międzywojennych reprezentowali postępową polską myśl pedagogiczną”¹¹⁸. Na zaproponowanej liście nazwisk znalazły się

¹¹⁵ A PAN, Spuścizna S. Tynca, Program prac; także A UJ, DL-2, 3, 12, 19 – Spuścizna Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, Księga protokołów NTP, Księga protokołów walnych zebrań, Księga protokołów Komisji Biblioteki Klasyków Biblioteki Pedagogiki, Konferencja programowa, Projekty prac.

¹¹⁶ W sumie aż 19 szczegółowych Załączników, w których dokładnie objaśniano każdy postulat zawarty w programie działania Komisji Historii Wychowania.

¹¹⁷ A PAN, Spuścizna S. Tynca, Załącznik 5.

¹¹⁸ Tamże, Załącznik 6. Tu jako przykładowe propozycje opracowań wymieniono następujące nazwiska: Cecylia Bieńkowska – Trzcńska, Stefan Baraniecki, Norbert Barlicki, Kazimiera Bujwidowa, Adam Cygielstreich, Jan Cynarski, Jadwiga Dziubińska, Maryna Rogowska-Falska, Edmund Forelle, Tadeusz Filipowicz, Mieczysław Gnorowski, Maksymilian Horwitz, Stanisław Kalinowski, Adam Kołodziej, Lucjan Komarnicki, Stefan Kopciński, Janusz Korczak, Irena Kosmowska, Jan Kreczmar, Tadeusz Krępowiecki, Stanisław Kruszewski, Konstanty Krzeczkowski, Felicjan Łysakowski, Maria Łopuska, Kazimierz Mamczar, Kazimierz i Bronisław Marzyszowie, Izabela Moszczeńska-Rzepecka, Marian Odrzywolski, Kazimierz Dulemba, Tadeusz Oryng, Marian Osowski, Władysław Petrykiewicz, Adam Próchnik, Filipina Płaskowicka, Eugeniusz Przybyszewski, Tadeusz Rechniewski, Stefan Rudniański, Stefania

tak jednostki wybitne, zasłużone w dziejach nauki i oświaty, jaki i te mniej znane. Trzeba zaznaczyć, że niektóre postaci są przedmiotem zainteresowania badaczy także w czasach współczesnych, jak chociażby J. Korczak, Kazimiera Bujwidowa, Izabela Moszczeńska i in.

Do najpilniejszych postulatów zaliczono wznowienie publikacji, które zachowały się w jednym lub dwu egzemplarzach, co łączono z koniecznością ich zachowania i stworzenia możliwości ich udostępnienia dla badaczy i dla studiujących. Proponowano zainicjowanie cyklu wydawnictw będących przekładem z języków obcych, a w skład tej serii powinny wchodzić: a. Wydawnictwa źródłowe, b. Wydawnictwa podręcznikowe, c. Wybrane monografie z literatury obcej mające znaczenie dla rozwoju polskich tradycji¹¹⁹. Uważano, że Komisja Historii Wychowania NTP powinna podjąć się ewidencji wszelkich wydawnictw z zakresu historii wychowania, oświaty i szkolnictwa.

Wśród pilnych zadań wymieniono: Zorganizowanie specjalnej Sekcji Pedagogicznej przy Komitecie „wiosny ludów”, celem ukazania czynnego udziału nauczycieli w walce o realizację ideałów demokratycznych, opracowania myśli pedagogicznej reformacji, przygotowania wydawnictw poświęconych pamięci wybitnych historyków wychowania zmarłych w czasie II wojny światowej¹²⁰.

Na szczególną uwagę wśród wszystkich postulatów zasługuje propozycja wydania, jak nazwano, Encyklopedycznego Słownika Historii Wychowania, który składałby się z dwóch części. Pierwsza obejmowałby życiorysy: wybitnych nauczycieli, którzy swoją pracą, wnieśli nowe zdobycze do polskiej myśli i praktyki pedagogicznej; wybitnych profesorów szkół wyższych, twórców nowych metod i kierunków badań oraz szkół; fundatorów czy inicjatorów ważnych instytucji oświatowych; muzyków, malarzy i artystów, organizatorów szkolnictwa artystycznego i wybitnych dydaktyków w tej dziedzinie; wybitnych działaczy oświatowych; postępowych publicystów, a nawet dziennikarzy, którzy wpływali w swoich okresach na kształtowanie się myśli pedagogicznej i oświatowej; autorów podręczników, pisarzy dla dzieci i młodzieży, autorów powieści pedagogicznych.

Drużga część miałaby obejmować monografie ważniejszych instytucji oświatowych.

Sempołowska, Władysław Spasowski, Jadwiga Szumska, Antoni Szech, Maria i Bolesław Wyślouchowic, Marian Wichrzycki i inni.

¹¹⁹ Tamże, Załącznik 13.

¹²⁰ Tamże, Komisja Historii Wychowania NTP, j. 109, Sprawozdanie z obrad, k. 3.

W programie badawczym wyszczególniono także plan opracowania organizacji oświatowych¹²¹ i „radykałnych organizacji młodzieżowych” oraz kół samokształceniowych¹²².

Poza wymienionymi wyżej zadaniami badawczymi program uwzględniał kwestię przygotowania do aktywnego uczestnictwa we wrześniowym VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu. Władzom NTP przedstawiono także plan budżetu, który odnosił się do najpilniejszych prac.

Interesująco zapowiadały się też projekty badawcze będące odpowiedzią na apel Ministra Oświaty i wysunięty przez niego program badań. Były to projekty indywidualne, przedstawione przez kierowników katedr, czy zakładów, zgłaszane do prezesa Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego. Przykładowo, S. Tync, w imieniu pracowników Katedry Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego do opracowania przedstawił zarówno tematy pedagogiczne, jak i historycznooświatowe. Wśród tych ostatnich znalazły się m.in. Działalność pedagogiczna Dygasińskiego na tle pedagogiki pozytywizmu polskiego, Pedagogika szkół zawodowych (S. Tync); Wychowanie hitlerowskie (jako pracę zbiorową); Dążenia wychowawcze społeczeństwa polskiego na Śląsku Opolskim w latach od 1914 do 1945 (na podstawie studium poniemieckiego archiwum rejencji opolskiej); Walka o język polski w kościele na Dolnym Śląsku. S. Tync zaproponował ponadto przekład rosyjskich dzieł pedagogicznych¹²³. Zwrócił też uwagę na trudności w opracowaniu niektórych tematów zaproponowanych przez ministra, wynikających z braku źródeł oraz zbyt krótkiego czasu wyznaczonego na opracowanie.

Obszerny projekt prac w piśmie skierowanym do Władysława Heinricha przedstawiła W. Bobkowska¹²⁴. Pierwsza z planowanych prac miała mieć charakter monograficzny, a jej pomysłodawczyni zatytułowała ją: „Rola Związku Nauczycielstwa Polskiego jako wykładnika postępu w rozwoju szkolnictwa powszechnego”. Autorka, przedstawiając dokładny plan badań, deklarowała, że praca w jej zamyśle będzie składała się z dwóch części. Pierwsza ukazywałaby działalność Związku Nauczycieli Szkół Ludowych od założenia do roku 1918, druga zaś część dzieje ZNP od roku 1918 do 1939. Drugie z kolei opraco-

¹²¹ Tamże, Załącznik 9. Na liście najpilniejszych do opracowania organizacji znalazły się m.in: Koło Oświaty Robotniczej, Koło Oświaty Ludowej, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza, Centralne Biuro Szkolne, Związek Zawodowy Polskich i Żydowskich Szkół Średnich, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Pomocy dla Młodzieży Uczącej się im. Marcinkowskiego, Polskie organizacje oświatowe w Związku Radzieckim w czasie ostatniej wojny.

¹²² Tamże, Załącznik 10. Do takich organizacji zaliczono: „Spójnię”, Związek Młodzieży Postępowej i Socjalistycznej, Czytelnię Ludową i in. Wskazywano także na potrzebę upamiętnienia działalności organizacji młodzieży polskiej studiującej w różnych ośrodkach za granicą.

¹²³ A UJ, DL 19, Projekty prac.

¹²⁴ Tamże, Pismo W. Bobkowskiej do prezesa NTP z dnia 24 I 1948 roku.

wanie W. Bobkowska zamierzała poświęcić „Prądom wychowawczym w hitlerowskich Niemczech”¹²⁵. Ostatnia z zaproponowanych przez W. Bobkowską prac dotyczyła spuścizny pedagogicznej polskiej, a zwłaszcza źródeł pedagogicznych w pierwszej kolejności materiałów związanych z Komisją Edukacji Narodowej. Niestety nie udało się jej zrealizować tych projektów, gdyż zmarła 30 listopada 1948 roku. W spuściznie znajdującej się w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego znajduje się sporo zgromadzonych materiałów świadczących o jej przygotowaniach do realizacji tych tematów.

Bogaty był także „Program badań pedagogicznych”, bo tak został nazwany, przedstawiony przez Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Warszawskiego¹²⁶. Podjęto się opracowania bardzo wielu zagadnień pedagogicznych i historycznopedagogicznych. Były to projekty indywidualne lub zbiorowe. Z zagadnień wchodzących w zakres historii oświaty i wychowania wymieniano następujące: „Pedagogika niemiecka (obecna i hitlerowska)” – autor opracowania B. Suchodolski, „Polska myśl pedagogiczna (historia i ocena)” – autor projektu B. Nawroczyński. Najwięcej tematów badawczych przedstawił Ł. Kurdybacha, a były to: „Myśl pedagogiczna XVIII wieku w Polsce”, „Oświata ludowa i robotnicza w Polsce w XIX wieku”, „Oświata dorosłych w Polsce w wieku XIX”.

W kolejnych sprawozdaniach z obrad przedstawiono osoby odpowiedzialne za realizację wyznaczonych zadań. Przykładowo inwentaryzacją ocalałych materiałów do historii wychowania w archiwach miały się zająć następujące osoby: we Wrocławiu Janina Ender, w Gdańsku Tadeusz Kupczyński, w Warszawie Hanna Pohoska. Z kolei sprawy przygotowania bibliografii pedagogicznej powierzono Michałowi Ambrosowi. Ustalono także listę około 15 osób, których wspomnienia planowano drukować¹²⁷. Podjęto również próbę ustalenia listy, jak określano, pionierskich szkół nowego wychowania, zakładów i instytucji, które należy wykonać¹²⁸.

W sumie wszystkie projekty miały dwojaki charakter. Dotyczyły bowiem planów i prac długofalowych, ale i najpilniejszych, a nawet bieżących. Wśród

¹²⁵ W planie pracy przewidywała: 1. Teoretyczne ujęcie w literaturze przedmiotu zagadnienia prądów wychowawczych w Hitlerowskich Niemczech, 2. Praktyczne zastosowanie teoretycznych założeń: (w uniwersytetach, w ośrodkach fabrycznych, w związkach młodzieżowych, w szkołach średnich i powszechnych, w związkach partyjnych, w pracy nad wsią), 3. Powojenny stan rzeczy.

¹²⁶ A UJ, DL 19, Projekty prac.

¹²⁷ Wśród nazwisk osób – autorów wspomnień wymieniono: Stefana Juliana Brzezińskiego, Antoniego Bolesława Dobrowolskiego, Mariana Falskiego, Józefa Grodeckiego, Władysława Heinricha, Karola Klimka, Teodorę Męczkowską, Stanisława Michalskiego, Eugeniusz Müllera, Helenę Radlińską, Nellę Samotyhową, Stanisława Stempowskiego, Władysławę Weichert-Szymanowską i innych.

¹²⁸ Tu wymieniano m.in. szkoły i instytucje: Pauliny Kraków, Jadwigi Dziubińskiej, Pauliny Hewelke, Marii Weryho, Jana i Michała Kreczmarów, Adama Cygielstrejcha, Ksawerego Praussa, Marii Ramułtowej i inne.

tych ostatnich należy wymienić plany uczestnictwa w Zjeździe Historyków Polskich¹²⁹.

Nawet z ogólnego przeglądu programu prac wynika, że plany działania tej Komisji były niezwykle szerokie, niektóre z wytyczonych zadań, (jak chociażby wspomniany Słownik Historii Wychowania) nie zostały zrealizowane do dzisiaj. Podobne stwierdzenie można odnieść do monografii pedagogów, czy innego rodzaju opracowań, które były realizowane przez następne pół wieku.

Ważnym punktem w działalności NTP było powoływanie czasopism i serii wydawniczych. Wielokrotnie w pismach Komisji pojawiał się postulat powrotu do publikacji „Minerwy Polskiej”. Bezsprzecznie jedną z najważniejszych serii wydawniczych powołanych przez Towarzystwo była „Biblioteka Klasyków Pedagogiki”¹³⁰. Redaktorem naczelnym został W. Heinrich, Radę Redakcyjną tworzyli zaś: H. Barycz, J. Hulewicz, Ł. Kurdybacha, B. Suchodolski, M. Szulkin. Warto podkreślić, że w skład Rady wchodził przede wszystkim historycy wychowania. Jak wynika z dokumentacji archiwalnej ogromny wpływ na program wydawniczy mieli historycy wychowania: H. Barycz i Ł. Kurdybacha¹³¹. Przedstawili oni bowiem autorskie programy wydawnicze. Projekt H. Barycza był niezwykle obszerny i zawierał 34 autorów pism pedagogicznych wymienionych według epok. Ł. Kurdybacha zaproponował 20 autorów. W dyskusji stwierdzono, że propozycja H. Barycza jest zbyt obszerna, co wiązało się niewątpliwie z ograniczonymi możliwościami wydawniczymi, wynikającymi z ówczesnej polityki wobec towarzystw naukowych. W sumie do 1956 roku wydano sześć tomów tej serii polskich i europejskich pisarzy pedagogicznych epoki Odrodzenia i Oświecenia¹³². Jednak mimo, że redaktorem był prezes Towarzystwa, seria ukazywała się pod szyldem Komii-

¹²⁹ Przewidywano, iż referaty wygłosi m.in. W. Bobkowska (*O polityce oświatowej Metternicha*) i A. Knot (*Zagadnienia oświaty ludowej w r. 1848*). Ostatecznie udział w pracach podsekcji historia wychowania, (jak to wynika z *Pamiętnika VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, z. 1, Warszawa 1948, s. 67-117) wzięli: H. Barycz, *Zagadnienie uniwersyteckiego w Polsce w epoce Oświecenia*; J. Ender, *Sprawy oświaty ludowej na Śląsku w r. 1848*; Ł. Kurdybacha, *O nowy podział historii wychowania*; H. Pohoska, *Zmiany w położeniu społecznym nauczyciela w Europie w I połowie XIX w.*; B. Suchodolski, *Stosunek pedagogiki do historii wychowania*; I. Szaniawski, S. Świdwiński, *Komunikat o pracach wykonywanych z ramienia Komisji do badań dziejów oświaty i wychowania ZNP*; S. Truchim, *Postulaty w zakresie badań historii szkolnictwa i wychowania w Polsce*. Bobkowska nie wzięła już udziału, co spowodowane było chorobą.

¹³⁰ A UJ, DL 12, Dziennik podawczy oraz Księga protokołów Komisji Biblioteki Klasyków Pedagogiki.

¹³¹ Tamże, Projekty wyboru pism opracowane przez H. Barycza i Ł. Kurdybachę.

¹³² W serii tej wydano: J.H. Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy dzieci swoje*, Wrocław 1955, J.J. Rousseau, *Emil*, Wrocław 1955; S. Maryczusz z Pilzna, *O szkołach czyli akademiach*, Wrocław 1955; J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wrocław 1956; A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956; S. Staszic, *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne*, Wrocław 1956. Wydawnictwa te omówione zostały w rozdziale VI tej pracy.

tetu Nauk Pedagogicznych PAN, a prace wydawano w Zakładzie im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Komisja Historii Wychowania podzieliła losy innych komisji i całego Towarzystwa. Jego członkowie, jak się wydaje, nie odpowiedzieli zadowolająco na propozycje władz ministerialnych, według której mieli się zaangażować w przebudowę ustroju i przyjąć nowy styl uprawiania pedagogiki i jej historii. Efektem tego był brak dofinansowania badań przez Ministerstwo¹³³. O trudnościach świadczy zmniejszająca się w kolejnych latach, począwszy od lat pięćdziesiątych, liczba posiedzeń Komisji¹³⁴.

Ostatnie Walne Zebranie członków odbyło się 4 maja 1958 roku, podczas którego podjęto uchwałę postawienia NTP w stan likwidacji. Było to zgodne z ówczesną polityką wobec towarzystw naukowych, które w okresie stalinowskim systematycznie likwidowano.

5. Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa Polskiej Akademii Umiejętności

Nieco później od Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP rozpoczęła swoją działalność Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU. Pierwsze jej posiedzenie odbyło się dnia 22 maja 1947 roku. Jego celem było określenie strat osobowych i wytyczenie programu działania na przyszłość¹³⁵. Wziął w nim udział przebywający chwilowo w Polsce Stanisław Kot, będąc formalnie przewodniczącym Komisji¹³⁶. Komisja nawiązywała do przedwojennej instytucji, powołanej w 1929 roku¹³⁷. W pierwszym posiedzeniu Komisji udział wzięli: H. Barycz, W. Bobkowska, T. Estreicher, J. Hulewicz, A. Kleczkowski, S. Kot, J. Lachs, S. Łempicki, S. Pigoń, T. Turkowski, oraz

¹³³ Jak wynika z dokumentów źródłowych najlepiej dofinansowane były prace Komisji Oświaty Dorosłych (w 1948 r. zmieniono jej nazwę na Komisję Oświaty i Kultury Dorosłych).

¹³⁴ A UJ, Księga protokołów.

¹³⁵ A UJ, DXLVII, Spuścizna J. Hulewicza (Protokół z posiedzenia Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU z dnia 22 maja 1947); A PAN i PAU – PAU I, sygn. 31a i 31b – Protokoły z posiedzeń Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU oraz J.H., *Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 239.

¹³⁶ A PAN i PAU, I sygn. 31a i 31b oraz P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994, s. 441.

¹³⁷ Skład osobowy przedwojennej Komisji, por. W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, Toruń 2000, s. 254-255. O działalności przedwojennej Komisji, por. J. Hulewicz, *Historia wychowania i oświaty*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872-1952. Nauki humanistyczne i społeczne. Materiały z sesji jubileuszowej Kraków 3-4 1973*, Wrocław 1974, s. 225-233.

jako zaproszeni goście A. Schletz i I. Zarębski¹³⁸. Stwierdzono, że z przedwojennego składu Komisji w czasie wojny zginęło 17 członków, czyli prawie 1/3. W części naukowej posiedzenia referat pt. *System pedagogiczny A. M. Fredry* wygłosił H. Barycz. Podczas tego spotkania ustalono program wydawniczy i najpilniejsze prace¹³⁹. Jako że zniszczeniu uległo wiele archiwów wskazano na konieczność pisania wspomnień i pamiętników, wydawania zachowanych źródeł i przygotowywania monografii¹⁴⁰. Poszczególni członkowie wskazali na konieczność „ratowania” przygotowanych przed wojną prac i zgromadzonych archiwaliów. I tak Tadeusz Turkowski podkreślał konieczność „intensyfikacji starań ratunkowych w związku z materiałami archiwalnymi wileńskimi”, Henryk Barycz podniósł sprawę tek Ferdynanda Bostla zawierających materiały do dziejów szkolnictwa galicyjskiego oraz pamiętników Adama Wrzoska i Mieczysława Opalka. Jan Hulewicz wskazał na konieczność zajęcia się zbieraniem materiału pamiętnikarskiego odnoszącego się do zaboru rosyjskiego, wskazując pamiętniki Stanisława Michalskiego i Heleny Radlińskiej.

Do pilnych zadań zaliczono kształcenie młodego pokolenia pracowników naukowych w tej dziedzinie. W dyskusji nad planem prac Komisji mocno podkreślano potrzebę rozpropagowania idei pisania pamiętników i wspomnień, które przynajmniej częściowo mogłyby „zastąpić” straty zniszczonych w czasie wojny archiwaliów. Sugerowano także czynienie starań o dostęp do archiwaliów obcych, zwłaszcza rosyjskich w związku z badaniami nad KEN i oświatą XIX wieku.

Ustalono także, że na czas nieobecności S. Kota kierownictwo nad pracami Komisji obejmie S. Lempicki jako wiceprzewodniczący i H. Barycz jako sekretarz¹⁴¹. Postulowano wówczas konieczność uzupełnienia listy członków, w związku z tym J. Hulewicz zgłosił następujące kandydatury: Ł. Kurdybachy, J. Dobrzańskiego, ks. A. Schletza, I. Zarębskiego. S. Lempicki zaś, zaproponował R. Skulskiego i J. Skoczka. Ponadto podczas dyskusji wyłoniono kandydaturę Marii Manteufflowej¹⁴². W czasie kolejnych posiedzeń powoływano nowych członków.

¹³⁸ W grupie tej na 10 uczestników posiedzenia, 9 to członkowie przedwojennej Komisji PAU. Por. wykaz członków przedwojennej Komisji zamieszczonym w: W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, s. 254-255.

¹³⁹ Były to propozycje kolejnych tomów Archiwum. Planowano publikację: *Pamiętników Izzy Moszczeńskiej, Korespondencji Jana Śniadeckiego*, pracy H. Barycza pt. *System pedagogiczny Andrzeja Maksymiliana Fredry i Instrukcji wychowawczych szlachty polskiej* w opracowaniu S. Lempickiego i Ł. Kurdybachy.

¹⁴⁰ Wymieniono m.in. konieczność publikacji następujących prac: K. Bruchnalskiego, *Galicyjska Rada Szkolna Krajowa wobec dążeń Rusinów i Niemców na polu oświaty powszechnej w okresie 1868-1918*; J. Magiera *Pamiętniki*; J. Zamorski, *Pamiętniki*; T. Turkowski, *Pamiętniki Kijowskie*; H. Barycz, *Studia Polaków na Śląsku w w. XVI-XVIII* i in.

¹⁴¹ J.H., *Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU*, s. 239.

¹⁴² Mowa tu o X posiedzeniu, które odbyło się 22 maja 1948 roku.

Następnym posiedzeniom przewodniczył S. Łempicki, jako wiceprzewodniczący Komisji, a po jego śmierci funkcję objął Aleksander Birkenmajer. Pełnił on funkcję przewodniczącego od XI posiedzenia (1 II 1949 r.) do XX (24 XI 1951 r.), wówczas A. Birkenmajer zgłosił swoją rezygnację z zajmowanego stanowiska w związku z przeniesieniem do Warszawy. Od tego momentu do końca funkcjonowania Komisji jej działalność organizował H. Barycz. Bezspornie odegrał on dużą rolę jako organizator prac tej instytucji. Rita Majkowska o jego działalności napisała tak:

Przygotowanie tematyki posiedzeń naukowych (czternaście odbyło się w latach 1947-1952) oraz dbałość o poszerzenie grona członków i współpracowników należały do sekretarza. Warto tutaj podkreślić, że Barycz próbował zapraszać do prac w Komisji przedstawicieli różnych środowisk naukowych z całego kraju. Wprowadził do tego grona swoich uczniów: Leszka Hajdukiewiczza i Mirosławę Chamcównę. Usiłował powołać na członka Komisji znakomitego historyka francuskiego, Ambroise'a Joberta, ale wówczas ze względów politycznych nie było to możliwe¹⁴³.

Henryk Barycz pełnił także w latach 1947-1952 funkcję dyrektora wydawnictwa „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce” i prowadził sprawy wydawnicze¹⁴⁴. Był nie tylko sekretarzem, niekiedy sam przewodniczył obradom Komisji, a w części naukowej przedstawiał referat. Wówczas funkcję sekretarza przejmował J. Hulewicz¹⁴⁵.

Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU funkcjonowała do roku 1952, w tym roku podobnie, jak inne jednostki naukowe PAU, została zlikwidowana¹⁴⁶. Jednak wielu członków, w tym H. Barycz, liczyło, iż być może Komisja nie zostanie postawiona w stan likwidacji.

Ostatnie jej posiedzenie odbyło się 20 grudnia 1952 roku. Po części naukowej, na zakończenie posiedzenia H. Barycz przedstawił referat na temat działalności Komisji począwszy od okresu międzywojennego. W dyskusji J. Hulewicz oświetlił kulisy polityczne hamujące jej działalność. Tak zakończono działalność Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU. Jak wynika z protokołów, w sumie odbyło się 18 posiedzeń Komisji¹⁴⁷.

¹⁴³ R. Majkowska, *Henryka Barycza związki z Polską Akademią Umiejętności*, w: *Henryk Barycz 1901-1994. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w 22 czerwca 2001 roku*, Kraków 2001, s. 107.

¹⁴⁴ Szerzej na ten temat: R. Majkowska, tamże, s. 97-114.

¹⁴⁵ Posiedzenia Komisji z roku 1952 protokołował Jerzy Zathy, gdyż H. Barycz przewodniczył obradom.

¹⁴⁶ A PAN i PAU...; P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994, s. 441-444.

¹⁴⁷ Łącznie z ostatnim posiedzeniem w 1952 roku – dane podaję opierając się na protokołach. P. Hübner pisze, iż odbyło się 20 posiedzeń! Por. P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi*, s. 212.

Pracę Komisji można zobrazować przedstawiając liczbą posiedzeń w kolejnych latach. I tak w roku 1947 odbyły się 2 posiedzenia, w 1948 r. tylko 1, w 1950 r. 4, w 1951 i 1952 r. najwięcej, bo 5 posiedzeń i wreszcie ostatnie zebranie odbyło się 20 grudnia w 1952 r., jedenaście dni przed rozwiązaniem PAU. Przebieg posiedzenia Komisji miał swój stały rytm. Każde zebranie składało się z trzech części: organizacyjnej, posiedzenia naukowego i posiedzenia administracyjnego. Najwięcej miejsca, co naturalne, poświęcano sprawom naukowym. W czasie 18 posiedzeń wygłoszono 29 referatów, najczęściej były to sprawozdanie z aktualnie prowadzonych prac i przygotowywanych do druku publikacji¹⁴⁸. Referentami byli zarówno członkowie Komisji, jak też osoby z różnych ośrodków akademickich zapraszane do uczestnictwa w posiedzeniach. Nad każdym z referatów odbywała się merytoryczna dyskusja. Zazwyczaj podczas posiedzenia wyznaczano recenzentów dla tych prac, które kierowano do druku.

W części nazywanej jako posiedzenie administracyjne sporo miejsca zajmowały sprawy wydawnicze, referowano stan realizacji planów wydawniczych wcześniej ustalonych. Podobnie jak w okresie międzywojennym Komisja nie znajdowała należytego zrozumienia w gronie władz PAU w kwestii dotyczącej publikacji prac, o czym wielokrotnie informował sekretarz Komisji. Niekiedy prace skierowane do druku były wycofywane przez władze PAU. Przykładem w tym względzie może być książka Jerzego Fiericha pt. *Nauki rolnicze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, która na polecenie sekreta-

¹⁴⁸ Referaty naukowe wygłosili: A. Artymiak, *Wyższa Szkoła Realna w Kielcach 1845-1862 w świetle materiałów archiwalnych*, H. Barycz, *System pedagogiczny A. M. Fredry*, tenże, *Studia polskie w Wiedniu XV i XVI w.*, tenże, *Z badań nad dziejami Uniwersytetu Kazimierzowskiego*; tenże, *Ze studiów nad wychowaniem królewiczów Sobieskich*; W. Bazieliówna, *Z dziejów kultury umysłowej miasta podkarpackiego*; H. Brodowska, *Ewolucja wiejskich urzędzeń społeczno-oświatowych w świetle rozwoju Rolniczego Towarzystwa Hrubieszowskiego*; M. Chamcówna, *Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty rektora Hugona Kollątaja*; J. Ender, *Sprawa oświaty ludu w Królestwie Kongresowym 1815-1915*; J. Hulewicz, *Geneza „Stanu oświecenia w Polsce H. Kollątaja i wpływ tego dzieła na późniejszą historiografię polską*; tenże, *Komisja do Dziejów Literatury i Oświaty PAU (1878-1929)*; tenże, *Projekty szkolne Hugona Kollątaja z lat 1810-1812*; Z. Kozłowska-Budkowa, *Mowy uniwersyteckie Stanisława ze Skarbimierza*; Ł. Kurdybacha, *Kuria rzymska wobec KEN 1773-1783*; J. Fierich, *Nauka rolnictwa w szkołach średnich KEN*; K. Mrozowska, *Pierwsi nauczyciele świeccy w szkołach KEN*; taż, *Zarys działalności pedagogicznej M. Hubego 1737-1807*; J. Popłatek, *Udział jezuitów w KEN*; H. Radlińska, *Popularyzacja wiedzy w poglądach i wydawnictwach Krakowskiego Towarzystwa Naukowego (1848-1952)*; taż, *Sprawy historii wychowania w oświeceniu pedagogiki społecznej*; R. Skulski, *Jan Samuel Kaulffluss w dziedzinie nauczania języka polskiego*; tenże, *Juliusz Słowacki jako uczeń*; F. Szymiczek, *Przyczynki do dziejów szkolnictwa...* (tytuł nieczytelny); tenże, *Stowarzyszenia polskiej młodzieży akademickiej Górnego Śląska*; T. Turkowski, *O działalności (nieczytelne) w Uniwersytecie Wileńskim*; S. Tync, *Ulryka Schobera (nieczytelnie)*; R. Wroczyński, *Programy pozytywizmu w Polsce na tle społeczno-oświatowym*; A. Wrzosek, *Z dziejów katedry budownictwa wiejskiego w dawnym Uniwersytecie Lwowskim*; J. Zathey, *W jakich szkołach uczył się Gall Anonim*. Pozostałe referaty (niekiedy streszczenia) w imieniu nieobecnych referentów przedstawił H. Barycz, czyli w sumie przedstawił 31 prac.

rza generalnego PAU została wycofana z planu wydawniczego i skierowana do Ministerstwa Oświaty¹⁴⁹. W części administracyjnej każdego posiedzenia odbywały się także wybory członków oraz zgłaszano nowe kandydatury, ze wskazaniem referentów dla poszczególnych kandydatów. Większość kandydatur przechodziła w głosowaniach niemalże jednogłośnie. Nic dziwnego bowiem byli to badacze o znaczącym dorobku i pozycji w środowisku historyków wychowania. Na trudności w wyborze na członków Komisji napotkały dwie kandydatury A. Joberta i S. Truchima. Pierwszy, A. Jobert mimo, że podczas posiedzenia Komisji jego kandydaturę zaakceptowano jednogłośnie, nie został zatwierdzony przez zarząd PAU, gdyż sekretarz generalny uznał, że „...uwagi na skomplikowane stosunki polsko-francuskie, sprawę Joberta trzeba odłożyć”¹⁵⁰. Natomiast kandydatura S. Truchima w pierwszym głosowaniu nie uzyskała większości, wówczas ponowne głosowanie nad kandydaturą Truchima, na wniosek przewodniczącego A. Birkenmajera, odłożono na kolejne posiedzenie¹⁵¹.

Z zachowanych protokołów wynika, że udział w posiedzeniach Komisji w latach 1947-1952 wzięło pięćdziesięciu dwóch historyków. Jednak wielu z nich to jedynie zaproszeni goście, lub referenci nie zawsze będący członkami Komisji. W ostatnich posiedzeniach udział brali nie tylko historycy wychowania, ale też historycy, historycy literatury, historycy kultury, historycy medycyny m.in. : K. Dobrowlski, R. Grodecki, T. Grabowski, J. Kleiner, K. Lepszy, S. Pigoń, W. Szumowski, J. Willaume.

W sumie najaktywniejszymi członkami tej instytucji byli, poza H. Baryczem i J. Hulewiczem, A. Birkenmajer, L. Hajdukiewicz, J. Lachs, K. Lewicki, J. Poplatek, R. Skulski, T. Turkowski, I. Zarębski, J. Zathej. W pierwszych latach funkcjonowania Komisji aktywnością wykazywali się S. Łempicki i W. Bobkowska.

¹⁴⁹ Informacja podana przez H. Barycza podczas posiedzenia w 1949 roku. Sekretarzem generalnym wówczas był Jan Dąbrowski. Ostatecznie książkę wydano przez PAU. Niekiedy prace przenoszono do innych wydawnictw np. *Korespondencję Jana Śniadeckiego* w opracowaniu S. Tynca i M. Chamicówny.

¹⁵⁰ A PAN i PAU – PAU I sygn. 31a i 31b – Protokoły z posiedzeń Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU, Protokół z posiedzenia w dniu 27 I 1950 r.

¹⁵¹ Tamże. Udział w posiedzeniu brali H. Barycz, A. Birkenmajer, T. Estreicher, J. Lachs, W. Szumowski, I. Zarębski. Za kandydaturą S. Truchima opowiedziało się 3 członków i 3 przeciwi. Można przypuszczać, że przeciw kandydaturze S. Truchima był zapewne J. Hulewicz, który przed wojną niezwykle krytycznie ocenił pracę S. Truchima pt. *Geneza szkół realnych w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Warszawa 1936.

6. Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk

Początki Pracowni Dziejów Oświaty przypadają, jak stwierdził Józef Miąso, na pierwszy okres działalności Polskiej Akademii Nauk¹⁵². Pracownia została powołana do życia uchwałą Sekretariatu Naukowego PAN z dnia 19 maja 1953 roku i znajdowała się w strukturze Wydziału I Akademii¹⁵³. Na kierownika placówki powołano Łukasza Kurdybachę¹⁵⁴. Był on już wtedy zatrudniony w Uniwersytecie Warszawskim i został mianowany kierownikiem Katedry Historii Szkolnictwa i Oświaty, a do lutego 1953 roku pracował w Instytucie Badań Literackich. W latach 1952-1958 był redaktorem pięciotomowej edycji łacińskiej i polskiej Dzieł wszystkich Andrzeja Frycza Modrzewskiego¹⁵⁵. Te dwie instytucje (Pracownia i Uniwersytet) w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, były miejscem jego intensywnej aktywności. Chociaż jak zauważa K. Bartnicka¹⁵⁶ i I. Szybiak¹⁵⁷, z związku z niekorzystną sytuacją Ł. Kurdybacy tak dla siebie, jak i badań w zakresie historii wychowania na UW stopniowo prznosił materiały źródłowe z Uniwersytetu i realizował plany

¹⁵² J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauki (1953-1974)*, s. 111-165.

¹⁵³ Tamże, s. 111.

¹⁵⁴ Osoba i działalność Ł. Kurdybacy wzbudza w ostatnich latach coraz większe zainteresowanie historyków wychowania. Jego działalności poświęcono tak odrębne publikacje, jak i znaczące fragmenty w wydawnictwach poświęconych różnym aspektom polskiej historii wychowania. Por. m.in.: K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972), stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXX, 1998, s. 103-145; teje, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004, s. 109-149; J. Draus, *Działalność oświatowa Łukasza Kurdybacy w latach 1940-1946*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXVI, 1984, s. 211-228; J. Miąso, *Wstęp*, w: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, wybór i wstęp J. Miąso, t. 1-3, Warszawa 1976, t. 1 s. 9-18; tegoż, *Bibliografia ważniejszych prac Łukasza Kurdybacy*, w: *Łukasz Kurdybacha (1907-1972)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 4, s. 527-537; tegoż, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 111-165; tegoż, *Garść wspomnień i refleksji*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003...*, s. 33-49; Z. Pietrzyk, *Materiały do działalności Łukasza Kurdybacy w Palestynie w spuściznie Stanisława Kota*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXIX, 1986, s. 125-129; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, passim; teje, *Pokolenie lwowskich historyków oświaty i wychowania. (Szkieletu tematu badawczego)*, w: *Historia, społeczeństwo, wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, s. 137-148; teje, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (1958-2003). *Studium z historii czasopisma*, Toruń 2004, passim; I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, w: *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, pod red. J. Kamińskiej, Warszawa 2004, s. 183-226.

¹⁵⁵ K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, s. 129-130.

¹⁵⁶ Tamże, s. 131.

¹⁵⁷ I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, s. 199.

naukowe w Pracowni. Wokół Pracowni zgromadził grono badaczy (pracowników i współpracowników) także spoza środowiska warszawskiego, i młodych adeptów historii wychowania¹⁵⁸. Ważną rolę w rozwoju Pracowni odegrał Marian Falski. J. Miąso o znaczeniu jego działalności napisał:

Profesor Marian Falski (1881-1974) odegrał ogromną rolę w kształtowaniu autorytetu Pracowni, umacnianiu jej związków z pozawarszawskimi środowiskami naukowymi oraz w kształtowaniu młodych pracowników, do których wówczas i ja należałem. Dla nas był nie tylko wysoko cenionym uczonym oraz żywą historią Polski, lecz i wielkim autorytetem moralnym. Należał do pokolenia niepokornych¹⁵⁹.

Pracownikiem etatowym, chociaż krótko był Ludwik Chmaj (1888-1959) wybitny historyk filozofii i kultury oraz pedagog. Do zespołu Pracowni należeli Jan Dobrzański (1901-1997) i Ignacy Zarębski (1905-1974).

Na stanowisko zastępcy kierownika Pracowni powołano Michała Szulkina (1908-1992), który był wówczas jedynie magistrem i zastępcą profesora na UW¹⁶⁰. Jak już wspomniano był absolwentem Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego. W życiorysie napisał, iż złożył pracę doktorską u prof. Marcellego Handelsmana, która z poprawkami została przyjęta, nie została jednak obroniona¹⁶¹.

Po wojnie wrócił do kraju 3 maja 1947 roku¹⁶². Po powrocie do Polski pracował najpierw w Ministerstwie Oświaty. Od 1949 do 1969 roku był zatrudniony na Uniwersytecie Warszawskim, najpierw na Wydziale Humanistycznym, gdzie funkcjonowało Studium Pedagogiczne, od 1951 roku na Wydziale Filozoficzno-Społecznym, i wreszcie od 1953 roku na Wydziale Pedagogicznym tegoż Uniwersytetu, jako zastępca profesora. Jak wynika z dokumentów do roku 1961 był magistrem. W tym właśnie roku, 11 kwietnia, po uprzednim

¹⁵⁸ W latach 1953-1974 byli to między innymi: Henryk Garbowski, Zenon Kmiecik, Kazimierz Kubik, Jadwiga Lechicka, Janina Lubieniecka, Tadeusz Mizia, Kamilla Mrozowska, Ludwik Musioł, Eugenia Podgórska, Irena Szybiak, Klemens Trzebiatowski, Stanisław Tync, Stefan Truchimi i in.

¹⁵⁹ J. Miąso, *Garść wspomnień i refleksji*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004, s. 35.

¹⁶⁰ A UW, sygn. 5301 zw./K-5473 – Akta osobowe M. Szulkina; J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauki (1953-1974)*, s. 111 i n. oraz I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, s. 183-226.

¹⁶¹ A UW, sygn. K-5473 – Akta osobowe M. Szulkina. W różnych dokumentach są podawane dwie daty złożenia i przyjęcia pracy, mianowicie 1932 i 1934 rok. Brak informacji o obronie i uzyskaniu stopnia doktora w okresie międzywojennym. Nie wiadomo co było przyczyną. Temat pracy: *Z dziejów Litwy w latach 1863-1869*, fragmenty drukowane w „Przeglądzie Historycznym”.

¹⁶² A UW, sygn. K-5473 – Akta osobowe M. Szulkina.

pomyślnym przeprowadzeniu przewodu doktorskiego Rada Wydziału Pedagogicznego podjęła uchwałę o nadaniu mu stopnia doktora nauk humanistycznych¹⁶³. Dnia 17 kwietnia 1961 roku złożył podanie o wszczęcie przewodu habilitacyjnego, a 9 maja odbyło się kolokwium habilitacyjne¹⁶⁴. Jako podstawę habilitacji wskazał pracę pt. *Strajk szkolny 1905 r.* (Wrocław 1959). Trzy miesiące później, 10 lipca, zostaje mianowany docentem¹⁶⁵. M. Szulkin był redaktorem pisma „Nowa Szkoła” i „Nowe Tory”. Zapewne M. Szulkin miał wsparcie swego brata Pawła. Brat M. Szulkina, Paweł Szulkin (1911-1987), był autorem pierwszej wersji „Opisu projektu schematu organizacyjnego PAN”, członkiem Komisji Organizacyjnej I Kongresu Nauki Polskiej, a w czasie powołania Michała na stanowisko zastępcy kierownika Pracowni pełnił funkcję zastępcy sekretarza naukowego PAN¹⁶⁶. Jak wynika z ustaleń J. Miąso, M. Szulkin chociaż był zatrudniony w Pracowni, nie angażował się w pracę w PAN¹⁶⁷.

Zdaniem J. Miąso utworzenie takiej placówki w PAN „było zapewne wrazem uznania kompetencji naukowych i metodologicznych Łukasza Kurdybachy oraz akceptacji prezentowanego przezeń programu badawczego”¹⁶⁸. Prawdopodobnie brano też pod uwagę potrzebę kształcenia młodej kadry specjalistów historii wychowania, wspomniane bowiem wcześniej straty wojenne wymagały odbudowy środowiska naukowego.

¹⁶³ A UW, W W P – dr 71 (Akta doktorskie Szulkina). Promotorem w przewodzie doktorskim M. Szulkina był Łukasz Kurdybacha, podstawą wszczęcia przewodu była praca już opublikowana pt. *Ewaryst Estkowski. Z dziejów polskiej postępowej myśli wychowawczej*, Warszawa 1954. Recenzentami byli: Jan Dobrzański i Kazimierz Wojciechowski. Jan Hulewicz, który był powołany początkowo obok J. Dobrzańskiego odmówił napisania recenzji. W piśmie do Dziekana Wydziału napisał: „Dziś jednak trudno mi byłoby ocenić tę pracę z 1953 roku zwłaszcza, że w r. 1959 ukazała się obszerniejsza i niewątpliwie pełniejsza praca S. Truchima o Estkowskim, która jak się wydaje – nie może być pominięta przy jakiegokolwiek pracy o Estkowskim. Dlaczego prof. Szulkin nie przedłożył jako pracy doktorskiej swojej książki o *Strajku szkolnym w 1905 r.* W przekonaniu, że Pan rozumie moje wątpliwości...”. Dziekanem był wówczas doc. dr T. Pasierbiński.

¹⁶⁴ A UW, WWP – hab. 1, 10, Akta habilitacyjne M. Szulkina. Bibliografia jego prac obejmowała wówczas 120 pozycji (w tym wiele artykułów i drobnych szkiców). Recenzentami w przewodzie byli: Żanna Kormanowa z IH PAN, Tadeusz Daniszewski z Zakładu Historii Partii przy KC PZPR i Kazimierz Wojciechowski z UW. Recenzja Ż. Kormanowej była niezwykle pochlebna, autorka podkreśliła wartość prac Szulkina uwypuklając wątki metodologii marksistowskiej w jego badaniach. Podobną opinię przedstawił T. Daniszewski, ponadto do zasług M. Szulkina zaliczył jego badania nad pedagogiką radziecką. Dnia 27 VI odbyło się kolokwium habilitacyjne. M. Szulkin został zwolniony z wykładu habilitacyjnego.

¹⁶⁵ A UW, sygn. K-5473 – Akta osobowe M. Szulkina.

¹⁶⁶ *Szulkin Paweł*, w: A. Śródka, *Uczeni polscy XIX-XX stulecia*, t. IV: S-Ż, Warszawa 1998, s. 291-292.

¹⁶⁷ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 117.

¹⁶⁸ Tamże, s. 114.

W ogólnym zarysie zadania stawiane przed tą placówką dotyczyły: utworzenia Archiwum Oświaty poprzez zgromadzenie aktów, dokumentów i „zabytków” dotyczących dziejów oświaty od roku 1918, znajdujących się w szkołach, instytucjach naukowych, oświatowych i muzeach; gromadzenia materiałów do centralnego rejestru archiwaliów dotyczących dziejów oświaty do roku 1918 znajdujących się we wszystkich archiwach państwowych; opracowania zbiorowej monografii o Komisji Edukacji Narodowej; opracowania studium o szkolnictwie reformacyjnym ze szczególnym uwzględnieniem szkolnictwa ariańskiego; opracowania monografii o strajku szkolnym 1905 roku; badań nad rozwojem oświaty robotniczej; opracowania zagadnień organizacji oświaty i szkolnictwa w latach 1918-1939¹⁶⁹.

Był to ogólny zakres zadań sformułowanych w komunikacie dla prasy z dnia 1 lipca 1953 roku oraz ważnych lub też najpilniejszych prac z punktu widzenia kultury narodowej.

Już 7 listopada 1953 roku, podczas posiedzenia pracowników nowo powstałej jednostki, opracowano szczegółowy regulamin pracy. Wyróżniono w nim trzy najważniejsze płaszczyzny działań: 1. Utworzenie ośrodka dokumentacji i informacji w zakresie dziejów oświaty, dokonując inwentaryzacji materiałów źródłowych, opracowania bibliografii piśmiennictwa z tej dziedziny, inicjowania i popierania opracowań pamiętników i wspomnień i założenie własnego archiwum oświatowego; 2. Dążenie do ożywienia ruchu w zakresie badań nad dziejami szkolnictwa i oświaty przez nawiązywanie łączności z pracownikami z tej dziedziny, udzielanie subwencji na prace i ułatwianie ich publikowania, inicjowanie nowej tematyki, organizowanie konferencji informacyjno-dyskusyjnych i przygotowanie planów koordynowanej pracy badawczej na terenie kraju; 3. Prowadzenie badań przez pracowników Pracowni, bądź inicjowanych przez nich samych, bądź zleczanych przez władze PAN, jak też śledzenie i ocenianie bieżącego ruchu wydawniczego w tej dziedzinie.

Łukasz Kurdybacha, omawiając działalność Pracowni, przedstawił zrealizowane w niej zadania. Można to sprawozdanie odczytać także jako swoiste go rodzaju program badań, w którym proponował, aby:

- Zrewidować [...] poglądy na świat wieków średnich oraz ustalić [...] rolę mieszczan i mieszczaństwa, współzawodniczącego w tej dziedzinie z Kościołem.
- Podjąć próbę zarejestrowania i zmikrofilmowania zachowanych jeszcze materiałów archiwalnych do historii polskiej oświaty na Pomorzu, a przede wszystkim [...] zasłużonych dla kultury polskiej gimnazjum różnowierczo-mieszczańskich w Gdańsku, Elblągu, Chełmie (Chełmie? – W.Sz.)¹⁷⁰ i w Lesznie Wielkopolskim [...].

¹⁶⁹ Tamże. Był to tekst komunikatu dla prasy.

¹⁷⁰ Zapewne chodzi tu o Chełmno, a nie o miasto Chełm – prawdopodobnie błąd w druku.

- Przystąpić do opracowania [...] historii oświaty polskiej na Mazurach i Warmii.
- Opracować dzieje, kierunki wychowawcze i programy nauczania szkół ariańskich, najbardziej postępowych w dziejach naszej reformacji [...].
- Przeprowadzić szczegółowe badania nad rozwojem wychowania przed-szkolnego [...].
- W celu przygotowania [...] monografii o Komisji Edukacji Narodowej [...] przeprowadzić [...] w kraju oraz archiwach radzieckich rejestrację dokumentów do jej działalności oraz ich zmikrofilmowanie.
- Wychodząc z założenia, że oświata elementarna i szkolnictwo zawodowe stanowiły główne zagadnienia XIX wieku, nie tylko na ziemiach polskich, ale również wszystkich krajów europejskich i pozaeuropejskich [...] opracować historię tych obydwu rodzajów szkół [...].
- Ponieważ walka o realizację powszechnego nauczania i o organizowanie szkolnictwa zawodowego łączyła się ściśle z dążeniami ruchu robotniczego XIX w. [...] podjąć zbadanie programów oświatowych ruchu robotniczego [...] oddziaływania [...] ideologii socjalistycznej na szkolnictwo elementarne i średnie ogólnokształcące oraz zawodowe [...].
- Podjąć badania nad ewolucją programów nauczania w szkołach powszechnych i średnich okresu międzywojennego, nad przygotowaniem do zawodu młodych kadr nauczycielskich, oraz nad oddziaływaniem faszystowskich idei w latach trzydziestych na szkolnictwo wszystkich poziomów¹⁷¹.

Jednym z ważnych zadań Pracowni, jak już wspomniano, było gromadzenie materiałów do dziejów oświaty i tworzenie własnego archiwum. W inicjatywie gromadzenia zbiorów Pracowni znaczącą rolę odegrał konkurs na pisanie pamiętników z dziejów szkolnictwa i oświaty ogłoszony w 1955 roku (Aneks nr 5). J. Miąso podaje, że pierwsze zachęty do pisania wspomnień podejmowano już od 1953 roku nie dały one jednak rezultatu¹⁷². Dopiero ogłoszenie konkursu przyniosło efekty. Do rozpropagowania tej idei przyczyniła się prasa, a głównym inicjatorem był M. Falski. Przemiany październikowe spotęgowały jeszcze zainteresowanie projektem, czego wyrazem były listy z prośbami o przedłużenie konkursu, na co organizatorzy odpowiedzieli pozytywnie. Do spopularyzowania idei konkursu przyczyniła się tak prasa, jak i specjalnie wydrukowane przez Pracownię ulotki, które docierały niemalże do wszystkich szkół. W sumie na konkurs wpłynęło około 100 pamiętników, a dwunastoosobowa Komisja Konkursowa przyznała 5 nagród oraz wystąpiła

¹⁷¹ Ł. Kurdybacha, *Działalność Pracowni Dziejów Oświaty PAN*, „Nauka Polska” 1966, nr 3, s. 34-35. Fragment owego sprawozdania znajduje się w opracowaniu: K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 134-135.

¹⁷² J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 127. Autor dokonał dokładnego omówienia organizacji konkursu i jego efektów.

do Wydziału I PAN z propozycją nagrodzenia 11 prac poza konkursem, wiele z nich w całości lub w częściowo zostało opublikowanych¹⁷³.

Podsumowując, należy stwierdzić, że Pracownia była miejscem, w którym doświadczeni historycy wychowania realizowali swoje plany badawcze, młodzi zaś zdobywali pierwsze szlify naukowe i przygotowywali prace na stopnie¹⁷⁴. Wszystko to było możliwe dzięki, jak to wynika z dotychczasowych opracowań i źródeł, dobrze zorganizowanemu systemowi pracy naukowej. Pracownia stwarzała możliwość uczestnictwa w różnorodnych formach działalności naukowej: zebraniach naukowych, kwerendach archiwalnych, konferencjach naukowych¹⁷⁵. Posiadając trzy serie wydawnicze, tj. „Archiwum do Dziejów Oświaty”, „Monografie z Dziejów Oświaty” i „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, które uzyskała w 1956 r., dawała sposobność publikacji wyników badań.

7. Komitet Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

Jednym z kierunków twórczości pisarskiej historyków wychowania zawsze była historia nauki, chociaż trzeba to przyznać, że uprawiało ją niewielu badaczy. Jednostka, w której skupili się historycy nauki powstała w 1952 r., w pierwszych projektach struktury PAN (8 maja 1952), pod nazwą Komisji Historii Nauki i wchodziła w skład struktury Wydziału I, w późniejszych dokumentach pod nazwą Komitetu Historii Nauki Polskiej lub Komitet Historii Nauki¹⁷⁶. W jego skład weszli obok innych specjalistów z tej dziedziny H. Barycz, Ł. Kurdybacha, B. Suchodolski¹⁷⁷. Celem Komitetu miało być prowadzenie badań nad dziejami nauki polskiej oraz kształcenie młodej kadry w tym zakresie. Zadanie to realizować miały działające w ramach Komitetu sekcje (Historii Nauk Społecznych, Historii Nauk Przyrodniczych, Historii Nauk Technicznych i Techniki) i podsekcje (Historii Nauk Medycznych i Historii Urbanistyki i Architektury)¹⁷⁸.

¹⁷³ Wśród autorów nagrodzonych 11 prac znalazł się między innymi L. Ręgorowicz, otrzymał nagrodę za pamiętnik pt. *Wśród burz i przemian*.

¹⁷⁴ Jak podaje K. Bartnicka w działalności naukowej Pracowni w ciągu 13 lat brało udział ogółem 89 pracowników naukowych, w tym 41 samodzielnych, a wśród nich 11 cudzoziemców. K. Bartnicka, *Lukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 136.

¹⁷⁵ Pracownia zorganizowała dwie konferencje: w 1954 roku na temat szkolnictwa na Pomorzu oraz w Lesznie z okazji czterechsetnej rocznicy założenia gimnazjum braci czeskich i trzechsetnej rocznicy wydania *Opera didactica omnia* J.A. Komeńskiego.

¹⁷⁶ W. Sygocki, *Geneza Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN i jego związki z ówczesnym Zakładem Historii Nauki*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności...*, s. 52 i n. Autor wyjaśnia nieścisłości i błędy w nazewnictwie dotyczące tej jednostki, które znajdują się w różnego rodzaju publikacjach i informatorach. Powołując się na różne dokumenty z lat 1952-1953, przytacza stosowane w nim nazewnictwo, tj. Komisja Historii Nauki lub Komitet Historii Nauki Polskiej.

¹⁷⁷ Tamże, s. 54 i n.

¹⁷⁸ *Z działalności Komitetu Historii Nauki PAN*, „Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej” 1953, nr 1.

W celu lepszej organizacji wytyczonych zadań utworzono także zespoły badawcze, m.in. Zespół Odrodzenia, którym kierował H. Barycz i Zespół Oświecenia pod kierownictwem Kazimierza Opalka.

Dnia 10 listopada 1953 roku uchwałą Sekretariatu Naukowego Prezydium PAN powołano Zakład Historii Nauki PAN, który rozpoczął działalność 1 maja 1954 r.¹⁷⁹. W latach 1954-1958 obydwie komórki PAN, tj. Komitet i Zakład prowadziły badania nad historią nauki, przy czym Zakład zajmował się historią nauk społecznych i badaniem dziejów nauki w pewnych okresach np. Odrodzenia i Oświecenia¹⁸⁰. W 1958 roku Komitet i Zakład został połączony i utworzono Zakład Historii Nauki i Techniki pod kierownictwem B. Suchodolskiego¹⁸¹. Historycy wychowania uczestniczyli zarówno w pracach wspomnianego Zespołu do badań nauki polskiej okresu Odrodzenia, jaki Zespołu do badań nauki polskiej w okresie Oświecenia. W pierwszym wymienionym zespole poza jego kierownikiem H. Baryczem tematy badawcze realizowali L. Hajdukiewicz, S. Tync i I. Zarębski¹⁸². Natomiast z zespołem K. Opalka zajmującym się Oświeceniem współpracowali: M. Chamcówna, J. Hulewicz, K. Mrozowska, B. Suchodolski i S. Tync¹⁸³.

Działający w strukturach tych komórek PAN historycy wychowania uczestniczyli w realizacji zadań, opracowując określone tematy z historii nauki i kultury¹⁸⁴, biorąc udział w konferencjach naukowych, reprezentując polską naukę na kongresach międzynarodowych¹⁸⁵.

¹⁷⁹ W. Sygocki, *Geneza Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN...*, s. 58-59. Na ten temat: B. Suchodolski, Z. Skubała, *Z prac Zakładu Historii Nauki i Techniki*, „Nauka Polska” nr 6, s. 70.

¹⁸⁰ B. Suchodolski, Z. Skubała, *Z prac Zakładu Historii Nauki i Techniki*, s. 70.

¹⁸¹ Z grona historyków oświaty i kultury z Zakładem współpracowali: H. Barycz, K. Mrozowska-Hulewicz, L. Hajdukiewicz. W roku 1974 Zakład Historii Nauki i Techniki połączono z Pracownią Dziejów Oświaty i utworzono Zakład Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN.

¹⁸² Wymienieni historycy realizowali następujące tematy: L. Hajdukiewicz, *Rola książki w tworzeniu kultury naukowej w Polsce w dobie renesansu*, S. Tync, *Dzieje wyższego szkolnictwa różnowierczego w Polsce*, I. Zarębski, *Jan Długosz na tle prądów naukowych epoki*. Por. H. Barycz, *Sprawozdanie z prac Zespołu do badań nauki polskiej okresu Odrodzenia*, w: „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” t. 2, 1954, s. 683-689.

¹⁸³ Tematy realizowane w tym zespole dotyczyły tak opracowań monograficznych, jak i edytorstwa pism. Były to następujące propozycje tematów badawczych: M. Chamcówna, *Szkola Główna Koronna w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, J. Hulewicz, monografia o A. Popławski, K. Mrozowska, *Nauczyciele świeccy Komisji Edukacji Narodowej* i monografia o J. Hube, S. Tync i M. Chamcówna, *Korespondencja J. Śniadeckiego*. Por. K. Opalek, *Sprawozdanie z prac Zespołu do badań nauki polskiej okresu Oświecenia*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” t. 2, 1954, s. 687-690.

¹⁸⁴ Problematyka dziejów nauki znalazła wyraz w publikacjach przede wszystkim: H. Barycza, Ł. Kurdybachy i B. Suchodolskiego.

¹⁸⁵ Najczęściej uczestnikiem międzynarodowych zjazdów (kongresów) historii nauki był H. Barycz. Brał on udział m.in. w VIII Międzynarodowym Kongresie Historii Nauki (Florence, Mediolan) 1956 r.

8. Serie wydawnicze

Nie bez znaczenia dla rozwoju historii wychowania było wsparcie profesjonalnych instytucji, które publikowały opracowania i źródła oraz materiały w seriach wydawniczych i pismach. Do nich należała niewątpliwie Polska Akademia Nauk. Ogromne znaczenie w dziele popularyzacji historii oświaty i wychowania miały wspomniane serie powstałe z inspiracji Pracowni Dziejów PAN, czyli „Archiwum do Dziejów Oświaty”, „Monografie z Dziejów Oświaty” i „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. Poważną rolę odegrały serie wydawane przez Komitet Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk¹⁸⁶. Kontynuowana była też w omawianym okresie, powstała jeszcze w latach międzywojennych, seria „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce”, ukazująca się pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁸⁷.

Źródła z zakresu historii pedagogiki i oświaty wydawane były m.in. w serii: „Biblioteka Narodowa”¹⁸⁸, „Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze Polscy”¹⁸⁹ oraz „Biblioteka Klasyków Pedagogiki Pisarzy Obcy”¹⁹⁰ i „Biblioteka Tekstów Pedagogicznych”¹⁹¹. Dwie pierwsze serie (tj. „Bibliotekę Narodową” i „Bibliotekę Klasyków Pedagogiki”) wydawano w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, natomiast „Bibliotekę Tekstów Pedagogicznych” w Państwowym Wydawnictwie Naukowym. W ramach wszystkich wymienionych tu serii wyróżniono niejako serie szczegółowe, podstawą klasyfikacji był zasięg

¹⁸⁶ Źródła i opracowania z historii wychowania ukazywały się w ramach: „Monografii Pedagogicznych” i „Biblioteki Klasyków Pedagogiki” oraz w „Studiów Pedagogicznych”.

¹⁸⁷ Do 1939 roku ukazało się pięć tomów tej serii, po wojnie zaś m.in. H. Barycza, *Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych*, Kraków 1949; Ł. Kudybacha, *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783*, Kraków 1949; J. Fierich, *Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1950.

¹⁸⁸ H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953, *Komisja Edukacji Narodowej. Pisma Komisji i o Komisji*. Wybór źródeł, zebrał i opracował S. Tync, Wrocław 1954, *Wybór pism pedagogicznych Polski doby Odrodzenia*, oprac. J. Skoczek, Wrocław 1956.

¹⁸⁹ W serii tej ukazały się: Szymon Marycjusz z Pilzna, *O szkołach czyli akademiach ksiąg dwoje*, przełożył A. Danysz, Wstępem i objaśnieniami opatrzył H. Barycz, Wrocław 1955; S. Staszic, *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne*, oprac. wstęp i komentarzem opatrzył T. Nowacki, Wrocław 1956.

¹⁹⁰ J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*. Wstępem i komentarzem opatrzył B. Suchodolski, Wrocław 1956; J.H. Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci. Próba podania matkom wskazówek w formie listów, jak uczyć swoje dzieci*, oprac. W. Szewczuk, M. Szulkin, Wrocław 1955.

¹⁹¹ K. Libelt, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1946; J. Locke, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1948; M. Montaigne, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1948; J.J. Rousseau, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1949; W. Spasowski, *Wybór pism*, oprac. W. Wojtyński, Warszawa 1949.

terytorialny (źródła obce i polskie) lub rodzaj materiału będącego podstawą danego wydawnictwa (pisma uczonych, ustawy oświatowe, źródła pamiętnikarskie itd.).

„Biblioteka Narodowa” (BN) to wydawnictwo mające już w okresie powojennym swoją tradycję, bo powstało jeszcze w 1919 roku z inicjatywy Stanisława Kota. Zdaniem Jana Hulewicza, lata 1919-1929, to okres najbardziej dynamicznego jej rozwoju¹⁹². W okresie okupacji BN przestała się ukazywać, trwały jedynie prace redakcyjne, lecz w formie utajnionej. Po II wojnie światowej starania o odnowienie wydawnictwa czynił nie tylko Stanisław Kot, ale i Antoni Knot będący wówczas Dyrektorem Naczelnym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. W 1947 roku kierownictwo wydawnictwa powierzono J. Hulewiczowi. J. Hulewicz uznał to jako ogromne wyróżnienie czego dowodem są jego wspomnienia opisujące zadowolenie i radość z tej propozycji:

Kiedy S. Kot pierwszy raz wysunął w rozmowach ze mną propozycję zajęcia się sprawami redakcyjnymi BN, ucieszyłem się tym niezwykle mocno. Uważałem tę ofertę za wielkie wyróżnienie. Kot, z którym byłem związany od wielu lat węzłami ścisłej bardzo współpracy, obdarzony dużym poczuciem humoru, zaczął od razu podśmiewać się twierdząc, że współredaktorstwo BN sprawiło mi widać większą satysfakcję i zadowolenie niż habilitacja z historii oświaty i szkolnictwa, zdobyta pod jego auspicjami w Uniwersytecie Jagiellońskim w r. 1939. Dla mnie zaś, który z BN, podobnie jak cała generacja polonistów, zżyty byłem z białymi tomikami jeszcze od czasów uczniowskich lat dwudziestych, potem jeszcze mocniej w latach studiów polonistycznych w Uniwersytecie Lwowskim, a najwięcej w pracy nauczycielskiej w krakowskim Pedagogium i na wielu wakacyjnych kursach polonistycznych w dokształcaniu nauczycieli, ta propozycja ze strony mego nauczyciela uniwersyteckiego wydawała mi się wówczas wyróżnieniem szczególnie zaszczytnym, które nakładało jednak nie byle jakie obowiązki¹⁹³.

Jan Hulewicz zaangażował się w tę działalność tworząc plan wydawniczy i pozyskując do współpracy redakcyjnej nowych współpracowników. „Biblioteka Narodowa” ukazywała się w dwóch seriach. Materiały z historii oświaty ukazywały się w serii I, która w okresie powojennym łączyła w publikowanych pismach i wyborach źródeł, historię literatury i historię kultury. Cechą charakterystyczną, dla powojennego okresu tomów w serii I, było znaczne rozszerzenie wstępów do poszczególnych tomów, niekiedy do takich rozmiarów, że miały one charakter małych monografii. Twórcy kolejnych tomów tej serii, jak wynika to z analizy publikacji, należeli do wybitnych znawców prezento-

¹⁹² J. Hulewicz, „Biblioteka Narodowa” w latach 1946-1966, w: *Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław 1967, s. 289-301; tegoż *Ossolińska seria „Biblioteka Narodowa” 1919-1969, dorobek i perspektywy*, „Roczniki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” t. 7, 1972, s. 209-233.

¹⁹³ Tamże, s. 292-293.

wanej problematyki. Takie zresztą było podstawowe założenie redakcji BN. Do współpracy zaproszono, jak głosiło oświadczenie redakcji, najwybitniejszych badaczy polskiej i obcej twórczości literackiej i kulturalnej, powierzając wydanie poszczególnych utworów najlepszym znawcom problematyki. Kładziono nacisk na staranność opracowań wstępnych i objaśnień utworów, poczytywano sobie za obowiązek podawać najdoskonalsze teksty, opierając się na autografach, pierwodrukach i wydaniach krytycznych¹⁹⁴.

Z kolei jeśli chodzi o serię „Klasyca Pedagogiki” to zapewne nie bez znaczenia dla wartości publikowanych pism był skład redakcji. Funkcję Redaktora Naczelnego pełnił Władysław Heinrich, zaś w skład Rady Redakcyjnej jak już wspomniano wchodził: Henryk Barycz, Jan Hulewicz, Łukasz Kurdybacha, Bogdan Suchodolski i Michał Szulkin. Nawiązywano w pewnym sensie do przedwojennych doświadczeń w tym względzie¹⁹⁵.

„Biblioteka Tekstów Pedagogicznych” miała nieco inny charakter, aniżeli dwie pierwsze, przede wszystkim pełniła funkcje dydaktyczne. Jej redaktorem był Bogdan Suchodolski. Funkcje jej sformułowano tak:

...ma za zadanie dostarczyć źródłowych materiałów z zakresu teorii i praktyki wychowawczej, przydatnych w kształceniu i doszkalaeniu nauczycieli. Jest ona przeznaczona dla uczniów zakładów kształcenia nauczycieli szkół podstawowych dla słuchaczy różnych kursów przygotowujących do zawodu, dla studentów pedagogiki, wyższych szkół pedagogicznych i uniwersytetów, dla czynnych i kwalifikowanych nauczycieli podejmujących indywidualnie lub zbiorowo pracę samokształceniową, albo też pogłębiających swe wykształcenie pedagogiczne w uczelniach wyższych różnego typu, takich jak wyższe kursy nauczycielskie lub instytuty pedagogiczne¹⁹⁶.

Różnica pomiędzy tą serią, a wspomnianymi wcześniej polegała także na tym, że kolejne jej tomy zawierały jedynie krótkie wstępy i komentarze. Ułatwiały one jednak orientację i zajęcie określonego stanowiska wobec przedstawianych w tekstach zjawisk, wydarzeń i osób. „Bibliotekę Tekstów Pedagogicznych” podzielono na cztery serie. Na pierwszą serię składały się tomiki poświęcone wyborom z dzieł wybitnych pedagogów¹⁹⁷, druga zaś stanowiła wybór myśli różnych autorów, poświęconych jednemu zagadnieniu¹⁹⁸, na trzecią serię składały się tomy poświęcone ustawom i rozporządzeniom oświato-

¹⁹⁴ Powołuję się na tekst zamieszczony na wewnętrznej stronie okładki „Biblioteka Narodowa” S. I, nr 144.

¹⁹⁵ Warto przypomnieć, iż w okresie międzywojennym prace z historii pedagogiki ukazywały się w serii „Biblioteka Polskich Pisarzy Pedagogicznych”.

¹⁹⁶ Tekst pochodzi z: M. Montaigne, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1948.

¹⁹⁷ Takich jak: J. Locke, H. Kołłątaj, M. Montaigne, J.H. Pestalozzi, J.W. Dawid, S. Staszic i in.

¹⁹⁸ Na przykład: *Marks i Engels o wychowaniu, Utopie pedagogiczne* i inne.

wym w poszczególnych krajach i epokach¹⁹⁹ i wreszcie czwarta seria zawierała wybory z pamiętników, dzienników i listów²⁰⁰.

Na koniec krótkiej charakterystyki serii wydawniczych, w których publikowano prace z historiografii oświaty i wychowania należy odnotować także wydawnictwo popularnonaukowe „Wiedza Powszechna”, które adresowane było do szerokiego kręgu odbiorców²⁰¹. Szeroki wachlarz problemów, który obejmowało wydawnictwo podzielono na tzw. cykle, nazwane: Wielcy wychowawcy, Oświata i wychowanie, Sport i wychowanie fizyczne, Polscy działacze, społeczni i oświatowi, Oświata i wychowanie, Z historii wychowania.

Omówione serie różniły się objętością i strukturą układu treści wynikającą z przyjętych zasad opracowania. Cechą wspólną dla wszystkich serii było ukazywanie źródeł do dziejów polskiej i powszechnej historii oświaty i wychowania.

* * *

Jeśli spojrzymy na próby odbudowy zaplecza instytucjonalnego historii wychowania, to ogólny bilans jest pozytywny. Bezsprzecznie trzeba stwierdzić, że podjęto wiele działań, aby stworzyć odpowiednie warunki do prowadzenia badań naukowych. Inicjatywy te wyszły w głównej mierze od historyków wychowania, którzy mieli swój wkład w rozwój dyscypliny w okresie międzywojennym. Przejmowali je jednak stopniowo młodszy badacze. Do najaktywniejszych należeli H. Barycz, J. Hulewicz i Ł. Kurdybacha, S. Tync. Trud tworzenia podstaw instytucjonalnych można ocenić z perspektywy osiągnięć w tej dziedzinie zanotowanych w następnych latach.

W projektach badawczych omówionych instytucji na pierwszy plan wysuwano problematykę dziejów oświaty i wychowania w Polsce oraz zagadnienia oświaty lat wojny i okupacji. W sumie wskazywano na tematy badawcze ważne z punktu widzenia oświaty i kultury polskiej. Dla „stworzenia” źródeł mogących poniekąd zrekompensować straty archiwów postulowano pisanie wspomnień i pamiętników odnoszących się do czasów międzywojennych. Kontynuowano przedwojenne serie wydawnicze i powoływano nowe, aby popularyzować wyniki badań naukowych.

¹⁹⁹ Jako przykład można wymienić: *Projekt organizacji wychowania*, oprac. B. Suchodolskiego, Warszawa 1948.

²⁰⁰ Tu zapowiadano tom pt. *Wychowanie staropolskie*, w opracowaniu S. Lempickiego. Powołuję się na informacje zamieszczone w tomie: *Karol Libelt. Wybór pism pedagogicznych*, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1947.

²⁰¹ Wydawcy adresowali prace z tej serii m.in. do: uczniów różnych szkół (zwłaszcza gimnazjów dla dorosłych), słuchaczy uniwersytetów robotniczych i ludowych, uczestników świetlic i kół samokształceniowych, indywidualnego samokształcenia, nauczycieli i studentów.

Rozdział trzeci

Środowisko historyków oświaty i wychowania

Najważniejszym zagadnieniem rozważań w niniejszej pracy, czy też punktem spojrzenia na powojenną historię wychowania, jest środowisko historyków wychowania.

1. Środowisko historyczne – uwagi terminologiczne

W dotychczasowych badaniach autorzy posługujący się terminem „środowisko historyczne” wskazywali na cechy charakterystyczne zbiorowości określanej tym mianem. Jerzy Maternicki przedstawiając metodologiczne założenia badań nad środowiskami historycznymi stwierdził, iż:

Termin ten odnosi się do twórców, współtwórców i popularyzatorów wiedzy historycznej, a nie jej organizacyjnego zaplecza...¹.

Autor tej propozycji wskazał przy tym na kilka czynników, stanowiących o tym, że daną grupę badaczy określamy mianem środowiska. Według ustaleń J. Maternickiego, istnienie środowiska warunkują: więź społeczna, wspólnota warunków pracy twórczej (możliwość korzystania z tych samych warsztatów), tradycja badań naukowych i ich popularyzacji².

Z kolei Jan Pomorski podejmując próbę wyznaczenia zakresu i treści tego pojęcia uznał, że:

Środowisko naukowe jest czymś, co tworzy się samo, ma swoją podmiotowość, a nie jest rezultatem decyzji historyka historiografii. Zatem nie jest to zbiór

¹ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999, s. 26.

² Tamże, s. 26-27.

ludzi przypadkowych, ale ludzi faktycznie współtworzących ową społeczność naukową³.

Badacz ten wnioskując, że o środowisku można mówić w kilku wymiarach, wyznaczył też kilka możliwych pól badawczych. Były to między innymi: geneza, okres formowania, stadium dojrzałe, okres upadku i zamierania środowiska, obraz statystyczno-demograficzny, proces instytucjonalizacji, aspekt naukometryczny, problem jedno- bądź wielopokoleniowości, modele kształcenia adeptów Clio, układ ról i pozycji w środowisku, i inne⁴.

Ważną kategorią przyjętą w badaniach nad środowiskami jest także kategoria pokolenia⁵. Kategoria ta z dużym powodzeniem stosowana była w badaniach już z początkiem XX wieku, przy czym termin ten był interpretowany na gruncie historii, historii literatury, czy socjologii nieco odmiennie. Przykładowo, Kazimierz Wyka, rozważając problem pokoleń literackich, wymienia pięć ich postaci: koło rówieśników, grupa programowa, odmiana wewnątrz generacji, pokolenie jako środowisko duchowe, czyli pokolenie pełne oraz pokolenie jako grupa hipotetyczna⁶. Przy czym zaznacza, iż poszczególne formy uzupełniają się nawzajem. Wśród czynników konstytutywnych dla pokolenia wymienia się: swoiste przeżycie czasu obfitego w wydarzenia historyczne, dzięki czemu tworzy się stały układ odniesienia, świadomość określonej sytuacji historycznej i politycznej, programy działania oraz własne pisma. K. Wyka uważa, iż niezwykle ważnym czynnikiem dla określonych generacji, na przykład koła rówieśników, są związki koleżeńskie i przyjacielskie. Są one niesłychanie ważnym elementem łączącym członków pokolenia.

Z kolei J. Maternicki reprezentuje pogląd, iż w badaniach nad środowiskami historycznymi

Celowe jest [...] wyodrębnienie pewnych formacji pokoleniowych, wykazujących daleko nieraz idące różnice nie tylko w zakresie umiejętności warszta-

³ J. Pomorski, *Środowisko historyczne jako przedmiot badań historiograficznych. Uwagi metodologiczne*, w: *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. II, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1987, s. 111.

⁴ Tamże, s. 115-116.

⁵ Z ważniejszych pozycji, w których zawarte są rozważania metodologiczne na temat pokoleń warto wymienić opracowania poświęcone środowiskom historycznym m.in.: J. Maternicki, *Polskie środowisko historyczne w latach 1918-1939. Założenia metodologiczne badań, ich organizacja i dotychczasowe wyniki badań*, „Kwartalnik Historyczny” 1986, nr 1; tegoż, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999, s. 62-66; oraz pokoleniom literackim m.in. K. Wyka, *Pokolenia literackie*, Kraków 1989; H.M. Peyre, *Pokolenia literackie*, w: *Współczesna teoria badań literackich za granicą, Antologia*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1976, s. 7-42.

⁶ K. Wyka, *Pokolenie literackie*, s. 65-77.

towych, ale także w poglądach na proces historyczny, przedmiot, zadania i metody badawcze historii⁷.

Jako umowne kryterium klasyfikacji, mające znaczenie pomocnicze, historycy stosują datę urodzenia badanych członków pokolenia⁸.

W sumie zastosowanie kategorii pokolenia w spojrzeniu na określoną grupę społeczną, w naszym przypadku grupę historyków wychowania, pozwala wyodrębnić zbiorowość ludzi żyjącą w tej samej rzeczywistości kulturowej, społecznej i politycznej. Zbiorowość niekiedy zróżnicowaną, ale połączoną wspólnymi zadaniami, które stawia przed jej członkami określone epoka, miejsce, czy też wydarzenia. Posługując się pojęciem pokolenia możemy dostrzec nie tylko to, co tworzyło owe pokolenie w określonym czasie, ale też to, co odziedziczyliśmy po nim, zarówno w sensie dzieł jak i idei.

W niniejszej rozprawie posłużymy się definicją terminu „historyk wychowania” przyjętą w badaniach nad historią oświaty i wychowania lat międzywojennych. Brzmi ona następująco:

Historykiem wychowania jest każdy, kto prowadzi badania naukowe w dziedzinie historii oświaty i wychowania, zajmuje się w sposób fachowy edytorstwem źródeł historycznych i nauką informacją w tej dziedzinie, upowszechnia w druku wiedzę o przeszłości oświatowej lub też uprawia ogólniejszą refleksję nad historią oświaty i wychowania oraz zajmuje się jej nauczaniem⁹.

2. Liczebność i struktura środowiska

Podstawowym pytaniem, na które należy odpowiedzieć przed przystąpieniem do charakterystyki środowiska, jest pytanie jak liczna była zbiorowość, którą się zajmujemy? Rozwiązując ten problem należy stwierdzić, że pomimo zgromadzonego przez autorkę pracy sporego materiału do tego zagadnienia, jednoznaczne ustalenie liczebności środowiska było sprawą skomplikowaną¹⁰. Trudność ta wynikała między innymi ze specyfiki okresu, który jest przedmiotem badań. Zatem celowe stało się przyjęcie określonych kryteriów. Wykorzy-

⁷ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, s. 64.

⁸ J. Maternicki wyróżniona następujące formacje pokoleniowe: pierwsze pokolenie neoromantyków i modernistów (ur. w l. 1871-1880); drugie pokolenie neoromantyków i modernistów (ur. w l. 1881-1890); pierwsze pokolenie historyków Polski Niepodległej (ur. w l. 1891-1900 i w pierwszych latach XX wieku do 1905 r.) i drugie pokolenie historyków Polski Niepodległej (ur. po 1905 r.).

⁹ W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, s. 58.

¹⁰ W ponad dziewięćdziesięciu procentach źródła do tego rozdziału zostały zgromadzone w czasie przygotowywania książki pt. *Historia oświaty w Polsce (1918-1939). Studium historiograficzne*.

stując zgromadzone źródła, powstałe w różnym okresie rozwoju środowiska historyków wychowania i kierując się trzema kryteriami, takimi jak: przynależność do towarzystw historycznooświatowych, dorobek historycznooświatowy i wreszcie wykształcenie, można podać przykładowe dane statystyczne, wskazujące w różnym okresie liczebność środowiska, aby ostatecznie podać przybliżoną liczbę historyków wychowania, tworzących w latach 1944-1956.

Jeśli przyjmiemy, że synonimem przynależności do środowiska historyków wychowania w tym czasie jest członkostwo w towarzystwach związanych z historią wychowania, to liczebność ta kształtowała się w sposób następujący. Na liście Komisji (Sekcji) Historii Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego w roku 1948 widnieją 42 nazwiska, w późniejszych sprawozdaniach odnotowano 55 osób. Jednak do tych danych należy podchodzić z ostrożnością, bowiem listy te, przynajmniej w pierwszych latach były, próbą ustalenia żyjących badaczy (w tym autorów prac popularnonaukowych), wśród których profesjonalni historycy wychowania stanowili mniejszość¹¹.

Zastanawiając się nad liczebnością środowiska można odwołać się do protokołów posiedzeń Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce PAU. W pierwszym posiedzeniu Komisji w 1947 roku uczestniczyło 12 członków. W pracach tej Komisji w latach 1947-1952 wzięło udział 52 osoby. Jednak nie wszyscy byli członkami Komisji, część odnotowanych w protokołach uczestników posiedzeń to zapraszani referenci, ale też byli to, co nie jest bez znaczenia dla naszych ustaleń, autorzy prac historycznooświatowych. Gdyż jak wspomniano w poprzednim rozdziale, podczas posiedzeń Komisji referenci przedstawiali wyniki swoich badań i dyskutowano nad ich publikacją.

Innym jeszcze kryterium ustalenia przynależności do omawianego środowiska jest autorstwo prac historycznooświatowych. Jednak jak łatwo zauważyć, analizując bibliografię prac z zakresu historii wychowania zamieszczoną w niniejszej pracy, wśród autorów są tacy badacze, o których wiemy, że ich zainteresowania tą dziedziną badań były marginalne¹². Dlatego też badacze ci spełniają jedynie jedno z wymienionych kryteriów przynależności do grona historyków wychowania.

Dodatkowym i ważnym wskaźnikiem w tej kwestii jest bezsprzecznie wykształcenie osób, które zostały zaliczone w poczet tych specjalistów. W naszych analizach zostały uwzględnione osoby, które w okresie międzywojennym uzyskały stopnie naukowe oraz ci badacze, którzy w okresie powojennym, tj. do roku 1956, zdobyli co najmniej stopień magistra. To ostatnie kryterium zastosowane zostało do najmłodszych adeptów historii wychowania, urodzonych do roku 1931 a nawet w roku 1935, i o których wie-

¹¹ Odnosząc się do tej kwestii sam tytuł listy z 1948 roku jest znamieny: Lista pracowników i badaczy.

¹² Jako przykład można podać Z. Dulczewskiego.

my, że w następnych latach z powodzeniem uczestniczyli w rozwoju historii wychowania.

Posługując się wspomnianymi wcześniej kryteriami można zaryzykować tezę, że liczba historyków wychowania, jak wynika z poniżej umieszczonej tabeli, wynosiła 70 osób¹³. Są to dane szacunkowe, wynikające z przyjętych kryteriów. W statystyce tej nie uwzględniamy tych osób, które spełniały jedynie jedno z kryteriów, np. przedstawiciele środowiska nauczycielskiego i działaczy oświatowych, którzy uczestniczyli w pracach towarzystw naukowych, (omawianych w rozdziale drugim). Nie przysłużyli się oni jednak – w okresie omawianym w monografii – do powiększenia dorobku pisarskiego¹⁴. Kierując się tą samą zasadą nie umieściliśmy na tej liście wszystkich autorów publikacji wymienionych w bibliografii niniejszej pracy.

W rozważaniach najwięcej uwagi poświęcimy przede wszystkim tym historykom wychowania, którzy byli zawiązani z akademicką historią wychowania, byli autorami prac naukowych, uczestniczyli w tworzeniu instytucjonalnych podstaw tej dyscypliny. Trzeba bowiem podkreślić, że najważniejszą rolę w rozwoju historii wychowania II połowy XX wieku odegrały osoby, co wydaje się być naturalne, związane z akademicką historią oświaty i wychowania. A byli to w większości badacze, których mistrzami byli twórcy polskiej historii wychowania Stanisław Łempicki, Stanisława Kot, Helena Radlińska. Stąd też w refleksji na temat powojennego pokolenia historyków oświaty i wychowania, w całej pracy bierzemy pod uwagę i poddajemy dokładniejszemu analizom przede wszystkim tę grupę osób. Jeśli chodzi o uczniów Stanisława Łempickiego (1885-1947)¹⁵, to mamy na myśli osoby związane z nim naukowo w okresie funkcjonowania Katedry Historii Oświaty i Szkolnictwa (1924-1939) Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Tych więc uczonych, którzy wyrosli w atmosferze duchowej Lwowa, dojrzewając naukowo pod kierunkiem S. Łempickiego i innych wybitnych mistrzów związanych z UJK. W grupie

¹³ Na listę tę został wpisany także S. Kot. Można stwierdzić, że chociaż fizycznie, nie uczestniczył w polskim życiu historyków wychowania, poza odnotowanym w 1947 roku uczestnictwie w posiedzeniu Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU, to przynajmniej w pierwszych latach po wojnie jego oddziaływanie na środowisko wydaje się być widoczne, jak też nadzieja samego S. Kota na powrót do kraju.

¹⁴ Na przykład Natalia Obrębska (1904-1987), Wacław Polkowski (1896-1966), Jadwiga Zanowa (1892-1964).

¹⁵ Jego osobie poświęcono m.in. opracowania: J. Hulewicz, *Stanisław Łempicki* (25 V 1886 – 2 XII 1947), „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4; J. Kleiner, *Stanisław Łempicki*, „Twórczość” 1948; Ł. Kurdybacha, *Wspomnienie o Stanisławie Łempickim*, „Pamiętnik Literacki” 1947; A. Schletz, *Stanisław Łempicki (1886-1947)*, „Nasza Przeszłość” 1948; W. Szulakiewicz, *Udział Stanisława Łempickiego w kształtowaniu oblicza naukowego historii wychowania*, w: *Historia wychowania XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego, S. Majewskiego, Kielce 1988, s. 77-85.

tej znaleźli się: Jan Dobrzański (1901-1997)¹⁶, Antoni Knot (1904-1982)¹⁷, Łukasz Kurdybacha (1907-1972)¹⁸, Karol Lewicki (1909-1991)¹⁹, Bronisław Nadolski (1903-1986)²⁰, Alfons Schletz (1911-1981)²¹, Józef Skoczek (1903-1966)²². Było to grono osób (z wyjątkiem J. Dobrzańskiego), które po II wojnie światowej zmuszone było opuścić Lwów i przenieść się do innych ośrodków naukowych Polski. Jedynie J. Dobrzański już w okresie międzywojennym związał się z Lublinem, gdzie pracował jako nauczyciel w Gimnazjum im. Stanisława Staszica²³.

Grupę najaktywniejszych powojennych historyków wychowania, którzy wyszli z Seminarium Historii Kultury Stanisława Kota, stanowili między

¹⁶ O życiu i działalności J. Dobrzańskiego por. A UMCS, K-3670, Akta J. Dobrzańskiego; R. Kucha, *Jan Dobrzański*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 101-113; K. Poznański, *Profesor Jan Dobrzański (1901-1907). In memoriam*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 38, 1997, s. 3-9.

¹⁷ Osobie A. Knota poświęcono m.in.: J. Szocki, *Antoni Knot – historyk oświaty, bibliotekarz, organizator życia umysłowego*, „Przegląd Biblioteczny” 1982, z. 1/2; tegoż, *Seminarium doktoranckie profesora dra Antoniego Knota*, „Ze skarbnicy kultury” z. 38, s. 49-55. Także: Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Akta osobowe A. Knota.

¹⁸ Problematykę działalności i twórczości Ł. Kurdybachy omówili: K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972). Stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 38, 1997, s. 103-145; J. Draus, *Działalność oświatowa Łukasza Kurdybachy w latach 1940-1946*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 26, 1984, s. 211-228; J. Miąso, *Bibliografia ważniejszych prac Łukasza Kurdybachy*, w: *Kurdybacha Łukasz (1907-1972)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 4; tegoż, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XVI, 1973, s. 2-6; tegoż, *Wstęp*, w: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, wybrał i wstępem poprzedził..., t. I, Warszawa 1976, s. 9-18.

¹⁹ Informacje o K. Lewickim por. A UJ, WF II 504, Akta doktorskie K. Lewickiego, też opracowania: W. Berbelicki, *Karol Lewicki (1909-1991)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” R. XLIII, 1993, s. 249-252; tegoż, *Bibliografia prac Karola Lewickiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” t. XLV, 1995, s. 197-207.

²⁰ A UMK, K-17/ 130, Akta personalne B. Nadolskiego. Opracowania: B. Nadolski, w: *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1964, s. 518-520; *Bibliografia prac prof. dr B. Nadolskiego*, AUNC, Fil. Pol., 1979, z. 18, s. 7-25.

²¹ Dane o ks. A. Schletzu por. Z. Jakubowski, *Ksiądz Alfons Schletz. Szkic biograficzny*, „Nasza Przeszość”, t. 36, 1971, s. 20-28, S. Lempicki, *O pracach ks. Alfonsa Schletza*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4; „Nasza Przeszość” t. 50 1978 (w całości poświęcony ks. A. Schletzowi).

²² Wprawdzie S. Lempicki, nie był promotorem pracy doktorskiej S. Skoczka, lecz w wielu opracowaniach podaje się, że studiując we Lwowie w latach 1921-1925 specjalizował się w zakresie historii kultury i wychowania pod kierunkiem J. Ptaśnika i S. Lempickiego. Informacje o J. Skoczku: A UJ, Akta spuścizn profesorskich, Spuścizna J. Skoczka; także, I. Kaniewska, *Józef Stanisław Skoczek*, PSB, t. 38, s. 206-207; H. Winnicka, *Józef Skoczek*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 477.

²³ R. Kucha, *Jan Dobrzański (1901-1997)*, w: *Historia wychowania w XX wieku*, s. 101-113.

innymi H. Barycz (1901-1994)²⁴, W. Bobkowska (1890-1948)²⁵, J. Hulewicz (1907-1980)²⁶, I. Zarębski (1905-1974)²⁷.

Większość uczniów H. Radlińskiej naukowo związało się z pedagogiką społeczną. Prowadzili jednak badania w zakresie historii wychowania²⁸.

Najwcześniej z grona międzywojennych historyków wychowania umiera S. Łempicki (1947), w 1948 roku W. Bobkowska i M. Janik, w latach pięćdziesiątych H. Pohoška (1953) i H. Radlińska (1954), w latach sześćdziesiątych S. Tync (1964), S. Truchim (1967), J. Skoczek (1966) i wreszcie z początkiem lat siedemdziesiątych odchodzi kilku historyków wychowania: w 1970 roku L. Ręgorowicz, w 1972 roku Ł. Kurdybacha, K. Konarski i Z. Marciniak oraz w 1974 roku J. Ender, B. Nawroczyński i I. Zarębski, w 1975 roku S. Kot; w 1976 W. Danek. W latach osiemdziesiątych środowisko historyków pomniejsza się o takich badaczy jak: J. Hulewicz (1980), A. Knot (1982), R. Wroczyński (1987). Najdłużej w życiu polskiej historii oświaty i wychowania uczestniczyli reprezentanci przedwojennego środowiska lwowskiego K. Lewicki (1991), J. Dobrzański (1997)²⁹, z krakowskiego grona historyków zaś H. Barycz (1994). W tym samym roku, tj. 1994 umiera K. Wojciechowski.

²⁴ Henryk Barycz 1901-1994. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 22 czerwca 2001 r., Kraków 2004; J. Dybiec, *Henryk Barycz 1901-1994*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, nr 1, s. 135-159; tenże, *Henryk Barycz (21 VI 1901 – 9 III 1994)*, „Studia Historyczne” 1994, s. 583-585; L. Hajdukiewicz, *Bibliografia prac prof. dr H. Barycza (1923-1966)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1968, s. 11-44; tenże, *Henryk Barycz*, „Nauka Polska” 1975, nr 8, s. 47-58; R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, s. 12-37.

²⁵ J. Suchmiel, *Udział kobiet w nauce do 1939 roku w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Częstochowa 1994, s. 159-163; W. Szulakiewicz, *Wanda Bobkowska (1880-1948). Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*.

²⁶ R. Dutkova, *Jan Hulewicz – uczony i pedagog*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1982 nr 3-4, s. 221-231; tenże, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 105-115; R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, s. 100-120; H. Zaleska, *Bibliografia prac prof. dra Jana Hulewicza 1929-1975*, w: *Studia z dziejów kultury umysłowej w Polsce w XVII-XX w.*, Wrocław 1977, s. 310-327.

²⁷ A AP w Krakowie, Teczka osobowa I. Zarębskiego; C. Majorek, *Prof. dr Ignacy Zarębski 1905-1974*, „Wiadomości Historyczne” 1975, nr 2; tegoż, *Sylwetka Ignacego Zarębskiego (1905-1974)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 2; Z. Ruta, *Ignacy Zarębski (5 XI 1905 – 18 VII 1974)*, „Studia Historyczne” 1975, z. 1; tegoż, *Ignacy Zarębski (1905-1974) historyk oświaty, kultury i nauki*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 121-128.

²⁸ O uczniach i współpracownikach H. Radlińskiej traktuje praca I. Lepalczyk, *Helena Radlińska życie i twórczość*, Toruń 2001, s. 191-249.

²⁹ Mówiąc o środowisku lwowskim w przypadku J. Dobrzańskiego mamy na myśli lata edukacji uniwersyteckiej, wiadomo bowiem, że zawodowo J. Dobrzański już od lat międzywojennych związany był z Lublinem. Dodać trzeba, że jednym z uczniów S. Łempickiego, najdłużej aktywnym był Czesław Lechicki (1906- 2001), w okresie powojennym nie był, jeśli chodzi o twórczość, związany z historią wychowania.

3. Wykształcenie i stopnie naukowe

Jednym z ważniejszych kryteriów charakterystyki środowiska jest wykształcenie. Jest to ważny aspekt z punktu widzenia rozwoju naukowego środowiska. Podejmując próbę nakreślenia wizerunku naukowego pokolenia powojennych historyków wychowania przyjmujemy jako kryterium wykształcenie i uzyskane stopnie oraz tytuły naukowe. Jednocześnie będziemy się poślikować w klasyfikacjach kryterium daty urodzenia omawianych osób.

Ze względu na wykształcenie powojenne środowisko historyków wychowania tworzą dwie generacje. Są to osoby mające jednak wspólne doświadczenie wojenne. Kierując się kryterium rok urodzenia można przyjąć ogólne twierdzenie, iż urodzeni w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku i w pierwszych latach XX wieku (do 1910) uzyskują stopnie naukowe doktora w okresie międzywojennym, część z nich w tym czasie ugruntowuje także swoją pozycję naukową. Większość zaś urodzonych w okresie Polski Niepodległej zdobywa stopnie naukowe po II wojnie światowej. Twierdzenie to jest jednak pewnego rodzaju uproszczeniem, bowiem odnosząc się do analizowanej zbiorowości będziemy mieć od tej zasady kilka odstępstw³⁰.

Pierwszą grupę historyków wychowania tworzyli przedwojenni przedstawiciele tej dyscypliny, którzy w latach międzywojennych uzyskali stopnie naukowe doktora lub doktora habilitowanego. Spójrzmy zatem jak przedstawiał się obraz naszego środowiska jeśli chodzi o stopnie naukowe, przyjmując stan z roku 1945, aby następnie porównać z danymi z roku 1956.

W 1945 roku stopień doktora habilitowanego posiadało 13 osób. Byli to: H. Barycz, J. Fierich, J. Hulewicz, S. Kot, Ł. Kurdybacha, S. Łempicki, H. Mościcki, H. Pohoska, H. Radlińska, B. Suchodolski, S. Truchim, S. Tync i W. Wąsik³¹. Nie oznacza to, że wszyscy wymienieni badacze legitymowali się habilitacją w zakresie historii oświaty i wychowania³². Ponadto do grupy samodzielnych pracowników naukowych należał B. Nawroczyński, który od 1925 roku był profesorem najpierw Uniwersytetu Poznańskiego, a od 1926 Uniwersytetu Warszawskiego oraz H. Mościcki, który pracował od 1920 roku w Uniwersytecie Jagiellońskim jako docent.

³⁰ Odstępstwo to dotyczy przede wszystkim osób urodzonych, jak przyjęto w ostatnich dwóch dziesięcioleciach XIX w. i pierwszych latach XX w., bowiem nie wszyscy uzyskali w okresie międzywojennym stopnie naukowe doktora. Jako przykład można wymienić: R. Gerbera, A. Kamińskiego, K. Kotłowskiego, T. Musioła, B. Pleśniarskiego, czy M. Szulkiną. Niektórzy z przedwojennych historyków wychowania uzyskali nie stopień doktora, lecz magistra np. Karol Lewicki, co było wynikiem zmiany ustawy.

³¹ Większość wymienionych osób w 1945 posiadała tytuły profesorskie.

³² H. Radlińska uzyskała habilitację w zakresie historii pracy umysłowej, S. Kot w zakresie historii kultury umysłowej w Polsce oraz H. Mościcki i J. Fierich z historii, B. Suchodolski z historii literatury polskiej i pedagogiki.

Reprezentacja osób, które w 1945 roku posiadały jedynie stopień naukowy doktora liczyła 25 badaczy. W grupie tej znaleźli się: A. Artymiak, W. Bobkowska, W. Danek, M. Dobrowolska, J. Dobrzański, J. Ender, M. Janik, A. Kamiński, A. Knot, K. Konarski, K. Kubik, J. Lechicka, K. Lewicki, J. Madeja, E. Maleczyńska, T. Mikulski, B. Nadolski, B. Natoński, M. Plezia, J. Poplatek, L. Ręgorowicz, A. Schletz, J. Skoczek, T. Wojeński, I. Zarębski. Wymienione osoby posiadały dyplomy doktorskie w zakresie filozofii, historii, pedagogiki, historii literatury.

Warto się zastanowić jak zmienił się obraz wykształcenia omawianej zbiorowości w okresie powojennym, tj. do roku 1956. Ile zostało przeprowadzonych przewodów doktorskich i habilitacyjnych?

W okresie powojennym przeprowadzono 12 przewodów doktorskich. Stopnie doktora uzyskali: L. Bandura, M. Chamcówna, Z. Dulczewski, R. Gerber, L. Hajdukiewicz, J. Kwiatek, K. Kotłowski, K. Mrozowska, T. Nowacki, E. Podgórska, K. Wojciechowski, S. Wołoszyn. Analiza zakresu tych doktoratów ujawnia pewną tendencję charakterystyczną dla osób, które będą autorami publikacji z historii oświaty i wychowania, i będą się zajmować nauczaniem tego przedmiotu w II połowie XX wieku. Otóż tak jak w wymienionej wyżej grupie osób, gdzie są historycy wychowania z dyplomem doktora historii, bądź pedagogiki, tak też w II połowie XX wieku będą to historycy z wykształceniem i stopniem doktora w tym właśnie zakresie. Jest to więc sytuacja odmienna niż w okresie międzywojennym, gdyż wówczas środowisko historyków wychowania było bardziej zróżnicowane jeśli chodzi o wykształcenie.

Nieco bardziej skomplikowana była sytuacja w grupie samodzielnych pracowników naukowych w sensie przejrzystości stopni, czy tytułów profesorskich. Po 1945 roku pomyślnie przewody habilitacyjne zakończyły następujące osoby: W. Bobkowska, J. Dobrzański, J. Lechicka, E. Maleczyńska, T. Mikulski, B. Nadolski, A. Schletz, J. Skoczek. Trzeba zauważyć, że niektórzy z wymienionych podjęli starania o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego już przed wojną. Wybuch wojny przeszkodził w tym awansie naukowym między innymi: J. Dobrzańskiemu, W. Bobkowskiej, A. Knotowi, A. Schletzowi i J. Skoczki³³. Jak łatwo zauważyć wszystkie habilitacje zdobyte po wojnie były habilitacjami z historii i jej subdyscyplin.

³³ Po złożeniu podania o wszczęcie przewodu habilitacyjnego przez J. Skoczka na KUL wypłynęła sprawa jego pracy w Ostinstitut w latach 1939-1941. Wówczas dziekan ks. Józef Pastuszka zwrócił się do kilku osób z czasów lwowskich z prośbą o opinię, czy „praca ta nie była ze szkodą dla państwa polskiego”. Odpowiedzi udzielili m.in. F. Bujak, Z. Czerny, S. Lempicki, ks. J. Stepa, we wszystkich pismach znajdują się pozytywne opinie o postawie J. Skoczka w czasie wojny. Ponadto w dokumentacji w tej sprawie znajduje się obszernie wyjaśnienie J. Skoczka oraz inne pisma stwierdzające, iż zarzut pod adresem J. Skoczka o współpracę z Ostinstitut („ze szkodą dla państwa polskiego”) jest niesprawiedliwy. Por. A UJ, WHm 36, (dokumenty w sprawie przeniesienia habilitacji J. Skoczka na UJ).

Docentury otrzymało siedmiu historyków wychowania. Do nich należeli W. Danek, K. Kotłowski, M. Plezia, L. Ręgorowicz, T. Turkowski, S. Wołoszyn, I. Zarębski. Tytuł profesora zaś, uzyskali: R. Gerber, K. Konarski, A. Knot. Wyjątkiem, o czym już wspomiano był M. Szulkin, który pracował jako zastępca profesora będąc jedynie magistrem. W tym czasie nie był to przypadek odosobniony, bowiem wielu nauczycieli akademickich ze stopniem magistra było zatrudnionych na stanowisku zastępcy profesora.

I na koniec analiz dotyczących rozwoju naukowego środowiska historyków wychowania należy przedstawić najmłodszych adeptów historii wychowania, którzy do 1956 roku ukończyli studia i uzyskali jedynie magisterium. W tej grupie byli: W. Bobrowska-Nowak, L. Hajdukiewicz, F. Januszek, S. Litak, J. Lubieniecka, Z. Marciniak, Z. Maresz, J. Miąso, S. Michalski, T. Mizia, L. Mokrzecki, T. Musioł, o. L. Piechnik, B. Pleśniarski, K. Poznański, K. Trzebiatowski. To zespół osób, które, poza przedwcześnie zmarłą (1959) J. Lubieniecką, przyczyniły się do rozwoju polskiej historii wychowania i jej historiografii w II połowie XX wieku.

Na przestrzeni omawianego czasu struktura środowiska, jeśli chodzi o wykształcenie, zmieniała się. Ze względu na rozwój omawianej dyscypliny interesującym jest odpowiedź na pytanie, w jakim kierunku poszły zmiany w grupie samodzielnych pracowników naukowych? Z dokonanych obliczeń wynika, że w roku 1956 liczba ich wynosiła 29 badaczy, co oznaczało, że w stosunku do roku 1945 liczba ta uległa podwojeniu³⁴. Tak jak i w okresie międzywojennym, i w roku 1945 nie wszyscy byli specjalistami w zakresie historii wychowania. Znamienną jednak cechą dla tej grupy było to, iż wciąż przeważali badacze posiadający habilitację w zakresie subdyscyplin historycznych.

Podsumowując należy podkreślić, że w latach pięćdziesiątych do głosu dochodzi nowe pokolenie historyków wychowania, uzyskujących stopnie naukowe w większości tuż po wojnie, pod kierunkiem przedwojennych historyków wychowania. W tej grupie należy wymienić: Mirosławę Chamcównę, Leszka Hajdukiewicza, Kazimierza Kubika, Karola Lewickiego, Stanisława Litaka, Józefa Miąso, Stanisława Michalskiego, Lecha Mokrzeckiego, Kamillę Mrozowską, o. Ludwika Piechnika, Karola Poznańskiego, Eugenię Podgórska, Klemensa Trzebiatowskiego, Stefana Wołoszyna, Ryszarda Wroczyńskiego. To oni, często wraz ze swoimi mistrzami, tworzą ośrodki naukowe i przejmują po nich zadania organizacyjno-naukowe. I jeśli kierujemy się w naszych rozważaniach kryterium mistrz – uczeń, to należy zaznaczyć, że aktywność zaznaczają już w tym czasie także uczniowie takich historyków wychowania jak: H. Barycza – wspomniana już M. Chamcówna i L. Hajdukiewicz; J. Hulewicz – K. Mrozowska, S. Truchima – E. Brysik (Podgórska).

³⁴ Podając te dane bierzemy pod uwagę tytuły profesora i docentury.

Tabela 1: Stopnie i tytuły naukowe historyków oświaty i wychowania³⁵

Nazwisko i imię	Data uzyskania stopnia doktora lub magistra	Data uzyskania stopnia doktora habilitowanego, stanowiska docenta lub tytułu profesora
Artymiak Antoni (1897-1963)	1938	1961
Bandura Ludwik (1904-1989)	1950	1957
Barycz Henryk (1901-1994)	1926	1935
Bobkowska Wanda (1890-1948)	1925	1948
Bobrowska-Nowak Wanda (1925-2003)	1952 mgr 1964 dr	1973 (doc.)
Chamcówna Mirosława (1919-2000)	1950	1957 (doc.)
Danek Wincenty (1907-1976)	1934	1954 (doc.)
Dobrowolska Mieczysława (1900-1992)	1927	1959 (doc.)
Dobrzański Jan (1901-1997)	1932	1946
Dulczewski Zygmunt (1911)	1951	1981
Ender Janina (1892-1974)	1926	–
Fierich Jerzy (1900-1965)	1932	1936
Gerber Rafał (1909-1981)	1950	1954
Hajdukiewicz Leszek (1924-1995)	1950 mgr 1960	1962

³⁵ Dane zamieszczone w tabeli pochodzą ze źródeł archiwalnych i opracowań (biogramów, wspomnień, zamieszczonych w różnych czasopismach, pracach zwartych, księgach pamiątkowych i in.) poświęconych poszczególnym historykom wychowania. W wykazie uwzględniono tych historyków wychowania, którzy uzyskali co najmniej stopień magistra do 1956 roku. O przyjęciu takiego założenia zadecydował fakt, iż do roku 1956 publikowali już swoje pierwsze prace z historii oświaty i wychowania. W zestawieniu tym uwzględniono także osoby (autorów prac), które uzyskały doktoraty nie tylko w zakresie historii oświaty i wychowania, lecz także pedagogiki i historii oraz historii literatury. Na trudności napotkano przy ustaleniu docentur, w niektórych opracowaniach brak było jednoznacznego stwierdzenia, czy dana osoba była docentem mianowanym.

Hulewicz Jan (1907-1980)	1930	1939
Janik Michał (1874-1948)	1902	–
Januszek Franciszek (1922-1996)	1955 mgr 1973	1978
Kamiński Aleksander (1903-1978)	1945	1957 (doc.)
Knot Antoni (1904-1982)	1929	1955 (prof.)
Konarski Kazimierz (1886-1972)	1914	1951 (prof.)
Kot Stanisław (1885-1975)	1909	1920
Kotłowski Karol (1910-1988)	1949	1956 (doc.)
Knot Antoni (1904-1982)	1929	1955 (prof.)
Kubik Kazimierz (1910-1986)	1945	1966 (prof.)
Kurdybacha Łukasz (1907-1972)	1932	1938
Kwiatek Józef (1911-1964)	1946 mgr 1950	1955 (doc.)
Lechicka Jadwiga (1898-1965)	1924	1947
Lewicki Karol (1909-1991)	1945	–
Lubieniecka Janina (1919-1959)	1954 mgr	–
Litak Stanisław (1932)	1956 mgr 1963	1970
Łempicki Stanisław (1886-1947)	1913	1920
Madeja Józef (1899-1975)	1937	1959 (doc.)
Maleczyńska Ewa (1900-1972)	1924	1948

Marciniak Zbigniew (1922-1972)	1950 mgr 1960	1971
Maresz Zofia (1926-1995)	1952 mgr 1963	–
Miąso Józef (1930)	1955 mgr 1959	1966
Michalski Stanisław (1928-1990)	1952 mgr 1958	1963
Mikulski Tadeusz (1909-1958)	1933	1946
Mizia Tadeusz (1917-1988)	1955 mgr 1961	1978
Mokrzecki Lech (1935)	1956 mgr 1967 dr	1976 (doc.)
Mościcki Henryk (1881-1952)	–	1920 (doc.) 1936 (prof.)
Mrozowska Kamilla (1917-2002)	1948	1958 (doc.)
Musioł Ludwik (1892-1970)	–	–
Musioł Teodor (1910-1995)	1951 mgr 1960	1965
Natoński Bronisław (1914-1989)	1936	–
Nadolski Bronisław (1903-1986)	1928	1949
Nawroczyński Bogdan (1882-1974)	1914	1926 (prof.)
Nowacki Tadeusz (1913)	1946	1957 (doc.)
Piechnik Ludwik (1920)	1951 mgr teologia 1952 mgr pedagogika 1962	1969 (prof.)
Pleśniarski Bolesław (1908-1987)	1946 mgr 1959	1974
Plezia Marian (1917-1996)	1944	1947 (doc.)
Podgórska Eugenia (1914)	1950	1959 (doc.)

Pohoska Hanna (1895-1953)	1923	1934
Poplatek Jan (1903-1955)	1936	–
Poznański Karol (1931)	1955 mgr 1961	1972
Radlińska Helena (1879-1954)	–	1925
Ręgorowicz Ludwik (1888-1970)	1916	1955 (doc.)
Schletz Alfons (1911-1981)	1939	1946
Skoczek Józef (1903-1966)	1926	1946
Suchodolski Bogdan (1903-1992)	1925	1938 (prof.)
Szulkin Michał (1908-1992)	1934 mgr 1961 dr (sic!)	1961
Truchim Stefan (1896-1967)	1920	1939
Turkowski Tadeusz (1883-1957)	–	1955 (doc.)
Tync Stanisław (1889-1964)	1923	1928
Trzebiatowski Klemens (1913-1984)	1945 mgr 1960	1979
Wąsik Wiktor (1883-1963)	1909	1929
Wojciechowski Kazimierz (1907-1994)	1946	1956 (doc.)
Wojeński Teofil (1890-1963)	1926	1957 (prof.)
Wołoszyn Stefan (1911-2004)	1948	1954 (doc.)
Wroczyński Ryszard (1909-1987)	1938	1949
Zarębski Ignacy (1905-1974)	1937	1955 (doc.)

4. Zainteresowania badawcze i aktywność naukowo-organizacyjna

Zainteresowania badawcze

Podjmując się określenia zakresu zainteresowań badawczych, posłużymy się wyspecjalizowanymi i przyjętymi w literaturze przedmiotu obszarami badawczymi, czy też dziedzinami, do których zalicza się: edytorstwo źródeł, historię szkolnictwa i oświaty, historię myśli pedagogicznej, biografistykę. Należy jednak zaznaczyć, że wymienione dziedziny wielokrotnie uzupełniają się. Wskazuje na to analiza prac³⁶.

Na pierwszym miejscu plasują się historycy, zajmujący się historią szkolnictwa i oświaty. Tę dziedzinę z dużym powodzeniem uprawiali H. Barycz, J. Dobrzański, Ł. Kurdybacha, A. Knot, S. Tync, S. Truchim. Drugie miejsce zajmuje biografistyka. W obrębie tej dziedziny zainteresowań mamy do czynienia ze zróżnicowaną formą publikacji. Tu zaliczamy prace zwarte, studia i szkice w różnorodnych periodykach naukowych, publikacje wspomnieniowe oraz biogramy w *Polskim słowniku biograficznym*. Szeroko rozumianą biografistyką zajmowało się wielu historyków wychowania, jednak dla niektórych stanowiła, jeżeli nie najważniejszy obszar poszukiwań, to znaczący. Jeśli weźmiemy pod uwagę oprócz publikacji zwartych współpracę z PSB, to ten rodzaj pisarstwa uprawiał między innymi: H. Barycz, A. Knot, K. Lewicki, J. Poplatek, M. Szulkin i T. Turkowski.

W świetle dokonanego przeglądu dorobku okazało się, że trzecią dziedzinę zainteresowań stanowiło edytorstwo źródeł. Zajmowali się nią zarówno profesjonalni historycy, jak i ci badacze, dla których historia wychowania stanowiła poboczny nurt zainteresowań. I ostatnie miejsce w analizowanej grupie badaczy zajmują prace dotyczące historii myśli pedagogicznej. Była ona domeną takich badaczy jak: B. Suchodolski czy M. Szulkin.

Zauważyć trzeba, że najaktywniejsi badacze łączyli przynajmniej dwie wyspecjalizowane dziedziny historii wychowania. Przykładowo dziejami oświaty i wychowania oraz edytorstwem zajmowali się: J. Hulewicz, A. Knot, Ł. Kurdybacha, K. Lewicki, M. Szulkin i S. Tync. B. Suchodolski uprawiał historię myśli pedagogicznej, biografistykę i edytorstwo źródeł. Podobnie M. Szulkin. Fenomenem był w tej zbiorowości H. Barycz, którego dorobek obejmował wszystkie wymienione obszary badań historii wychowania.

³⁶ Pomijamy refleksję na temat zainteresowania epokami, gdyż omawiając w rozdziale piątym pt. *Główne kierunki badań* wskazujemy na zainteresowanie poszczególnymi okresami historycznymi.

Aktywność naukowo-organizacyjna

Jednym z elementów, według J. Pomorskiego, portretujących środowisko jest wymiar naukometryczny, czyli liczba ogłoszonych publikacji. Nie wnikać w szczegółowe dane statystyczne, które na tym etapie badań nie są jeszcze możliwe w odniesieniu do całej zbiorowości, można na podstawie zgromadzonego materiału podać przykłady historyków wychowania i określić ich dorobek przynajmniej w sensie ilościowym³⁷. Z wymienionych historyków wychowania nikt nie może dorównać swoim dorobkiem pod względem ilości, różnorodności tematycznej oraz rozpiętości okresów historycznych H. Baryczowi. Na sporządzonej, przez jego ucznia L. Hajdukiewicza, liście publikacji w omawianym okresie znajduje się 165 prac³⁸. Pokaznym i znaczącym dorobkiem może się poszczycić J. Hulewicz³⁹, Ł. Kurdybacha⁴⁰, B. Suchodolski⁴¹. Cechą wspólną twórczości tych autorów było łączenie w dorobku pisarskim (a niekiedy łączne traktowanie w tej samej pracy) historii oświaty i wychowania oraz historii nauki. W przypadku twórczości B. Suchodolskiego widoczny był związek historii myśli pedagogicznej z historią nauki. Nieco mniejszy dorobek był udziałem J. Dobrzańskiego⁴², A. Knota⁴³, K. Lewickiego⁴⁴, S. Truchima⁴⁵ czy S. Tynca⁴⁶. Były to jednak publikacje posiadające znaczącą wartość poznawczą. Sporo prac opublikował w latach 1944-1956 M. Szulkin,

³⁷ Merytorycznej ocenie dorobku poświęcony jest rozdział piąty tej pracy.

³⁸ L. Hajdukiewicz, *Bibliografia prac Prof. dra Henryka Barycza 1923-1966*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, S. A. Historia Nauk Społecznych, 1968, s. 11-44.

³⁹ H. Zaleska, *Bibliografia prac prof. dra Jana Hulewicza 1929-1975*, w: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce w XVIII-XX w.*, Wrocław 1977, s. 314-318. Autorka wymienia 45 publikacji.

⁴⁰ Bibliografia Ł. Kurdybachy liczy 33 prace, por. Łukasz Kurdybacha, *Pisma wybrane*, wybrał i wstępem poprzedził J. Miąso, t. I, Warszawa 1976, s. 19-26.

⁴¹ *Bibliografia prac B. Suchodolskiego*, Warszawa 1994, ss.137, obejmuje cały dorobek tego uczonego.

⁴² Według bibliografii sporządzonej w pracy pt. *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel*, s. 165-168 opublikował on 18 prac.

⁴³ Bibliografia dorobku A. Knota odnotowuje 44 pozycje. A UW, Akta osobowe A. Knota.

⁴⁴ K. Lewicki w latach 1944-1956 opublikował 43 prace, por. W. Berbelicki, *Bibliografia prac Karola Lewickiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1995, s. 195-200.

⁴⁵ W sumie bibliografia prac S. Truchima obejmuje 25 pozycje, lecz część publikacji dotyczy zagadnień pedagogicznych. E. Podgórska, W. Leżańska, E. Witkowska, *Bibliografia prac Stefana Truchima oraz wykaz kierowanych przez niego rozpraw doktorskich i magisterskich z lat 1945-1967*, w: *Acta Universitatis Lodziensis (AUL), Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 13, 1977 s. 151-153.

⁴⁶ S. Tync w okresie powojennym ogłosił jedynie 10 publikacji, por. Bibliografia prac M. Chamcówna, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1964, nr 3.

jednak na jego dorobek składały się drobniejsze studia i szkice zamieszczone w czasopismach⁴⁷.

Aktywność naukowa i organizacyjna opisywanego pokolenia przejawiała się m.in. we współpracy z czasopismami naukowymi i udziale w pracach towarzystw naukowych. Autorzy publikacji historycznooświatowych, którymi zajmujemy się w niniejszej pracy, współpracowali z wieloma czasopismami historycznymi, historycznoliterackimi i pedagogicznymi. Najczęściej opracowania z interesującej nas dyscypliny publikowano w takich pismach jak: „Kwartalnik Historyczny”, „Nauka i Sztuka”, „Nasza Przeszłość”, „Przegląd Historyczny”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Przegląd Zachodni”, „Rocznik Krakowski”, „Sobótka”, „Twórczość”, „Życie i Myśl”. Z pedagogicznych pism należy wymienić: „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Nową Szkołę”, „Nowe Tory”, „Studia Pedagogiczne” i „Życie Szkoły”. Przy czym trzeba zaznaczyć, że w czasopismach pedagogicznych publikowali w większości pedagodzy, dla których historia oświaty i wychowania stanowiła poboczny nurt zainteresowań. Odgrywały one zatem mniejszą rolę w popularyzacji wyników badań historycznooświatowych. Z czasopismami takimi jak „Nowe Tory” i „Nowa Szkoła” współpracowali głównie ci historycy, którym bliska była nowa metodologia badań.

Współpraca z periodykami polegała nie tylko na publikacji wyników badań, lecz – co należy podkreślić – kilku naszych historyków wychowania pełniło funkcję redaktorów w wymienionych pismach. Przykładowo redaktorem „Studiów Pedagogicznych”, periodyku wydawanego przez Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, wychodzącego od 1954 roku, był B. Suchodolski. Redaktorem „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, o czym już wspomiano, był J. Hulewicz. Twórcą i redaktorem „Naszej Przeszłości” przez wiele lat pozostawał ks. A. Schletz. Z kolei „Nową Szkołą” miesięcznikiem wychodzącym od 1950 roku kierował M. Szulkin. Funkcję redaktora „Sobótki” sprawował A. Knot.

Analizując biografie historyków wychowania, łatwo zauważyć, że dla niektórych z nich praca redakcyjna i udział w kolegiach redakcyjnych stanowiły znaczący obszar aktywności. W tej grupie można wymienić: H. Barycza, J. Hulewicza, A. Knota i Ł. Kurdybachę.

Na osobną uwagę zasługuje współpraca z Polskim Słownikiem Biograficznym. Bowiem biografistyka, dla niektórych historyków wychowania była jedną z ważniejszych dziedzin zainteresowań badawczych.

Kreśląc kierunki aktywności naukowo-organizacyjnej historyków wychowania trzeba jednoznacznie stwierdzić, że poza omówionymi już towarzystwami i instytucjami naukowymi związanymi z historią wychowania, należeli oni do wielu innych organizacji naukowych. Na pierwszym miejscu należy wymienić miejscowe oddziały Polskiego Towarzystwa Historycz-

⁴⁷ Por. A UW Akta doktorskie M. Szulkina, WWP dr 1, 71. Bibliografia prac drukowanych sporządzona przez M. Szulkina w 1959 roku, z której wynika, że w latach 1947-1956 opublikował 43 prace.

nego⁴⁸. Kolejne miejsce zajmują regionalne towarzystwa naukowe⁴⁹. Analizując zaś aktywność naukową historyków wychowania trzeba podkreślić, że w omawianej społeczności byli i tacy (mowa o przedwojennych historykach wychowania takich, jak np. S. Łempicki, czy A. Knot, B. Nadolski), którzy po wojnie wiążą się w sensie organizacyjnym z innymi dyscyplinami niż historia wychowania. Nadal jednak współpracowali ze środowiskiem historyków wychowania i powiększali dorobek historycznooświatowy. Wymienieni historycy (B. Nadolski, A. Knot) organizują ośrodki badań w uczelniach, w których podjęli pracę, pełnią różne funkcje. Nadają też kierunek pracom badawczym, tak w poszczególnych ośrodkach, jak i w skali ogólnokrajowej.

Trzeba wspomnieć także o tych, którzy w pierwszych latach po wojnie poświęcili się głównie działalności organizacyjno-oświatowej, czy społecznej. Przykładowo można tu wymienić L. Ręgorowicza, po wojnie nauczyciela Liceum Pedagogicznego w Katowicach, Dyrektora Oddziału Śląskiego Państwowych Zakładów Wydawnictw Śląskich⁵⁰, czy Tadeusza Turkowskiego, który w okresie powojennym był dyrektorem Centralnej Biblioteki Pedagogicznej w Krakowie (1946-1947) i kustoszem oraz kierownikiem działu rękopisów Biblioteki Czartoryskich (1948-1957). Po wyzwoleniu, jako organizator oświaty na Śląsku, pracował także Teodor Musioł⁵¹. Najpierw jako inspektor szkolny w Gliwicach i Rybniku, następnie naczelnik Wydziału Ogólnego Kuratorium Okręgu Szkolnego w Katowicach i wreszcie jego kurator. Po utworze-

⁴⁸ Do PTH należeli m.in. J. Dobrzański, J. Hulewicz, J. Lechicka, J. Poplatek, L. Ręgorowicz, I. Zarębski i wielu innych.

⁴⁹ Przykładowo: do Gdańskiego Towarzystwa Naukowego należał K. Kubik, w Kieleckim Towarzystwie Naukowym działał A. Artymiak, członkiem Łódzkiego Towarzystwa Naukowego był S. Truchim, członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk był S. Tync, Do Towarzystwa Naukowego w Toruniu należeli: J. Lechicka i S. Tync, członkami Warszawskiego Towarzystwa Naukowego byli B. Nawroczyński i B. Suchodolski, we Wrocławskim Towarzystwie Naukowym działali: A. Knot, M. Chamcówna, S. Tync.

⁵⁰ L. Ręgorowicz w okresie międzywojennym wydał m.in.: *Dzieje Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie*, Kraków 1929; *Szkolnictwo W.M. Krakowa w dobie kuratorii Józefa hr. Zaluskiego*, Warszawa 1930. Publikacje L. Ręgorowicza w okresie powojennym – to głównie wspomnienia: *Otto Ulitz i jego działalność w latach obowiązywania konwencji genewskiej 1922-1937*, „Zaranie Śląskie” 1964, z. 4; *Przy biurku komisarza plebiscytowego i w okopach III powstania śląskiego*, „Mówią wieki” 1959, z. 2-3; *Wspomnienia działacza plebiscytowego w Opolu i powiecie opolskim*, w: *Pamiętniki powstańców śląskich*, Katowice 1962, t. II; *Wspomnienia śląskie i poznańskie*, Opole 1976; *Wspomnienia wychowanków Uniwersytetu Jagiellońskiego*, w: *Patrząc ku młodości*, Kraków 1964, t. 11, s. 65-92; *W sztabie prasowym*, w: *Pamiętnik powstańców śląskich*, Katowice 1957, t. 1; *Wykonanie polsko-niemieckiej górnośląskiej konwencji zawartej w Genewie 15 maja 1922 r. w zakresie szkolnictwa*, Katowice 1961; *Z historii szkół, kursów i nauk gospodarstwa domowego na Śląsku w latach 1918-1939*, „Biuletyn Oświaty Pałacu Młodzieży w Katowicach” 1961; *Z profesorami UJ w Sachsenhausen*, „Tygodnik Powszechny” 1969, nr 45.

⁵¹ F. Marek, *Profesor Teodor Musioł*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, S. A., Pedagogika IX, 1976, s. 9-26.

niu Kuratorium Okręgu Szkolnego Opolskiego pełnił także funkcję kuratora. Z jego inicjatywy powstało studium nauczycielskie w Raciborzu i Opolu. Był też głównym organizatorem WSP w Opolu⁵². Twórczość naukową rozwinął w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych.

* * *

Żadne uproszczone podsumowania nie oddają złożonej sytuacji nauki polskiej i uczonych polskich w latach 1944-1956⁵³. Środowisko naukowe nie stanowiło monolitu. Jedni prowadzili przede wszystkim badania naukowe, inni zaś koncentrowali się głównie na tworzeniu nowej rzeczywistości społeczno-politycznej i jej wpływowi ulegali, co widoczne było tak w działalności, jak i twórczości pisarskiej. Są wśród nich i tacy, którzy po przeżyciach wojennych w pierwszych latach po wojnie oddali się (jeśli chodzi o twórczość) pisaniu wspomnień, czy działalności publicystycznej. W sumie niektórzy z nich, jak wspomniano wcześniej, przedwcześnie umilkli, na skutek trudów wojennych, inni podjęli się niełatwej pracy odbudowy warsztatów naukowych, tworzenia ośrodków naukowych, organizacji badań i prowadzili dydaktykę uniwersytecką.

Charakteryzując interesującą nas grupę należy jeszcze wspomnieć o źródłach utrzymania. Wielu historyków wychowania związanych było ze szkolnictwem wyższym, co zostało omówione w rozdziale poświęconym nauczaniu historii wychowania w szkołach wyższych. Dla sporej liczby źródłem utrzymania była praca w szkołach różnych szczebli i administracji szkolnej⁵⁴. Na kolejnych miejscach można wymienić osoby utrzymujące się z pracy w bibliotekach⁵⁵, archiwach⁵⁶, wydawnictwach⁵⁷. Wielu historyków wychowa-

⁵² P. Kowolik, *Musiół Teodor*, w: *Słownik pedagogów polskich*, pod red. W. Bobrowskiej-Nowak i D. Dryndy, Katowice 1998, s. 145.

⁵³ W tym kontekście wiele słuszności jest w stwierdzeniu P. Hübnera, który napisał: „Jeśli szukamy źródeł bierności społecznej, jeśli chcemy wytłumaczyć nieporadność społecznych zrzeczeń, jeśli widzimy upadek krytyki naukowej, jeśli dręczą nas niemoc intelektualna- powinniśmy spojrzeć na czasy stalinowskich „czystek”, zwłaszcza tych, które ogarniały środowiska twórcze: w nauce, literaturze sztuce”. P. Hübner, *Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej*, s. 211.

⁵⁴ Oto przykłady: w Liceum Pedagogicznym w Bydgoszczy pracował L. Bandura, w Liceum Pedagogicznym w Katowicach L. Ręgorowicz, w Liceum Pedagogicznym w Gdańsku K. Trzebiatowski, z kolei J. Madeja w Poradni Zawodowej. W administracji szkolnej T. Musioł, Z. Marciniak, L. Ręgorowicz.

⁵⁵ W Bibliotece Śląskiej L. Musioł.

⁵⁶ K. Lewicki pracował w Archiwum UJ; Z. Maresz w Wojewódzkim Archiwum we Wrocławiu i Powiatowym Archiwum w Tarnowskich Górach, R. Gerber zaś, w latach 1949-1952 był naczelnym dyrektorem Archiwów Polskich, K. Konarski był kustoszem AGAD.

⁵⁷ I. Zarębski był kierownikiem krakowskiej placówki Ossolineum, był organizatorem oddziału PZWS, z kolei L. Ręgorowicz był dyrektorem Oddziału Śląskiego PZWS.

nia zatrudnionych było co najmniej w dwóch miejscach pracy⁵⁸. Ponadto niektórzy po uzyskaniu stopni naukowych przechodzili ze szkół średnich, czy administracji szkolnej do uczelni wyższych, najczęściej były to wyższe szkoły pedagogiczne⁵⁹.

Odnosząc się do rozważań teoretycznych przedstawionych na wstępie rozdziału warto zapytać, jakie było powojenne pokolenie historyków wychowania? Co stanowiło czynnik konstytutywny środowiska historyków wychowania?

Lektura zarówno źródeł, jak i opracowań pozwala wysunąć wniosek, z którego wynika, że jeśli chcemy mówić o genezie powojennego pokolenia historyków wychowania, to tkwi ono mocno w międzywojennej historii wychowania z jej twórcami, szczególnie S. Łempickim i S. Kotem. I nawet jeśli oni sami nie odegrali w jego rozwoju tak twórczej roli, to byli jego, „duchowymi autorytetami”. Dziedzictwo międzywojennych mistrzów zostało przekazane w ręce ich uczniów: H. Barycza, Ł. Kurdybachy, J. Hulewicza, J. Dobrzańskiego, S. Tynca. Mamy tu na myśli nie tylko konieczność badania i powiększania dorobku piśmienniczego, tj. kontynuacji tradycji badawczych, ale nade wszystko stosunek do tej dyscypliny, czyli to, co zostało nazwane w literaturze wspólną założeniem teoretyczno-metodologicznym. Przejęli od swoich mistrzów także model kształcenia młodych adeptów historii wychowania. Opierał się on na dobrze prowadzonych seminariach naukowych. I jeśli w tym kontekście przeanalizujemy losy historii wychowania II połowy XX wieku, to zapewne można mówić o szkole historii wychowania H. Barycza i Ł. Kurdybachy. Dodać w tym miejscu trzeba, że znaczący udział w rozwoju łódzkiego środowiska historyków wychowania przypadł S. Truchimowi, zaś lubelskiego J. Dobrzańskiemu.

W naszych rozważaniach warto uwzględnić kryterium funkcjonowania autorytetu naukowego (J. Pomorski), czy czołowych osobowości twórczych (J. Maternicki) w powojennym środowisku historyków wychowania. Można stwierdzić, że w tym czasie mamy do czynienia z sytuacją istnienia osobowości twórczych, czy też autorytetów, albo lepiej osób pełniących funkcje opiniotwórcze w środowisku. Byli to przede wszystkim uczeni ważni dla społeczności poszczególnych ośrodków naukowych. I tak, w Krakowie był to profesor Henryk Barycz, w Lublinie profesor Jan Dobrzański, we Wrocławiu profesor Stanisław Tynec, w Łodzi Stefan Truchim, w Warszawie Łukasz Kurdybacha. Przy czym trzeba tu zaznaczyć, że ocena ta będzie nieco inna, jeśli spojrzymy na ten problem z perspektywy czasu, tj. lat po 1956 roku i rozwoju polskiej historii wychowania II połowy XX wieku. Należy tu podkreślić, że działalność takich historyków wychowania jak: H. Barycz i Ł. Kurdybacha miała tak duże znaczenie, że możemy ich bezsprzecznie uznać za osobowości twórcze

⁵⁸ Przykładowo: W. Bobkowska wykładała w UJ i PWSP w Krakowie; Ł. Kurdybacha zatrudniony był w Pracowni Dziejów Oświaty PAN i UW; J. Skoczek pracował w UJ i PWSP w Krakowie oraz Instytucie Pedagogicznym w Katowicach.

⁵⁹ Jako przykład można podać L. Bandurę, M. Dobrowolską, J. Madeję, K. Trzebiatowskiego.

w polskiej historii wychowania. Jakkolwiek ich zasługi należy „mierzyć inną miarą”. Gdy uwzględnimy warunki, w jakich przyszło im działać, pozornie wydaje się, że nie mieli oni wówczas zbyt wiele do powiedzenia, zwłaszcza H. Barycz. Świadczy o tym chociażby fakt, że H. Barycz przed I Kongresem Nauki Polskiej został zakwalifikowany przez Żannę Kormanową na listę profesorów, których należy „izolować”⁶⁰. Zapewne jednak śledząc rozwój omawianej dyscypliny w najważniejszych płaszczyznach, wymienieni powyżej badacze przyczynili się do stworzenia dobrych podstaw do dalszego rozwoju historii wychowania a przede wszystkim przygotowania nowej generacji badaczy przeszłości oświatowej.

Biorąc pod uwagę wiele cech wspólnych charakterystycznych dla omawianych uczonych należy stwierdzić, że powojenni historycy wychowania stanowili (używając terminu K. Wyki) „pełne pokolenie” łączące w sobie zarówno formację koleżeńską, jak i programową. Świadczy o tym współpraca tych osób, tak w płaszczyźnie naukowej, jak i kontakty poza naukowe.

Autorka pracy zdaje sobie sprawę, że przedstawiony w niniejszym rozdziale obraz środowiska historyków wychowania jest pełen luk i niekiedy być może uproszczeń. Intencją analiz i interpretacji zebranego i analizowanego materiału w tej części pracy, była próba stworzenia ogólnego wizerunku środowiska, zarysowanie cech charakterystycznych tej społeczności i ich uchwycenie, co było ważne ze względu na rozważania w dalszych fragmentach pracy.

⁶⁰ P. Hübner, *Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej*, s. 219.

Rozdział czwarty

Refleksja teoretyczno-metodologiczna nad historią oświaty i wychowania

1. Poglądy na przedmiot badań przeszłości oświatowo-wychowawczej

Możliwości prowadzenia badań naukowych nad historią oświaty i wychowania, ograniczone zostały stratami wojennymi bibliotek i archiwów. Co gorsza, zniszczeniu uległo wiele opracowań już gotowych lub zebranych materiałów¹. Jeśli analizujemy życiorysy historyków wychowania, którzy przeżyli wojnę, to niemalże każdy z nich poniósł tego typu straty. Niekiedy już nie udało się odtworzyć tego materiału, czy opracowań przygotowywanych do druku tuż przed wojną². Był to jeden z ważnych czynników warunkujących rozwój badań historycznooświatowych. W związku z tym niezbędne stało się nakreślenie planów badawczych uwzględniających nowe położenie nauki polskiej.

Wśród autorów poruszających kwestie stanu powojennej historii wychowania i perspektyw jej rozwoju, pierwszoplanowe miejsce zajmuje H. Barycz. We wspomnianym już artykule pt. *O nowe drogi historiografii polskiej* określił kierunki rozwoju polskiej historiografii³. Natomiast w innych wypowiedziach opublikowanych w tym czasie, zajął się w szczególności perspektywami rozwoju powojennej historii wychowania. W ogłoszonym w 1947 roku studium pt. *Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania*, zamieszczonym na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, zarysował najpierw rozwój historii wychowania do wybuchu II wojny światowej. Następnie po przedstawieniu oceny warunków kadrowych i instytucjonalnych oraz zasobów archiwalnych i bibliotecznych, którymi dysponowała nauka po wojnie,

¹ Mowa o tym w rozdziale I niniejszej pracy.

² Patrz np. *Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949.

³ H. Barycz, *O nowe drogi historiografii polskiej*, „Nauka i Sztuka” 1946, s. 324-335.

przedstawił plan najpilniejszych prac badawczych koncentrując się na najważniejszych obszarach badawczych. Pierwszy obszar badań powinien, według niego, dotyczyć dziejów wychowania okresu staropolskiego, tj. czasów przed Komisją Edukacji Narodowej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na szkolnictwo różnowiercze, reformę szkół jezuickich i pijarskich. Druga dziedzina badań ważna ze względu na dzieje kultury polskiej, to zagadnienie studiów Polaków w uniwersytetach zagranicznych i kontakty umysłowe z ośrodkami kulturalnymi Europy Zachodniej. Tu H. Barycz zwracał uwagę na zapoczątkowanie prac nad tym tematem w okresie międzywojennym i zebranie sporego materiału do tego zagadnienia. Kolejnymi ważnymi tematami, zdaniem H. Barycza, były problemy szkolnictwa i wychowania w latach 1918-1939, zwłaszcza, że wiele materiału do dziejów tego okresu uległo zniszczeniu.

Najwięcej miejsca tworząc plan prac badawczych poświęcił H. Barycz problemowi oświaty czasów wojny i okupacji. Był zdania, że:

Utrwalenie pamięci obrazu szkoły konspiracyjnej, podkreślał, to dopiero jedna strona zagadnienia. Pozostaje druga, niemniej ważna, o której, jako o rzeczy wstrętnej i hańbiącej naszą cywilizację, nie chcemy dziś mówić, a nawet wspominać – to dzieje oficjalnej szkoły dla „nieniemców” w Generalnym Gubernatorstwie, dzieje szkoły pod okupacją. A jednak potomnym ku przestrodze, ciemieżcom ku wiecznej hańbie trzeba, wprost obowiązkiem jest naszym zając się odtwarzaniem oblicza duchowego tej szkoły unikat w historii pedagogiki...⁴.

W swych wytycznych zalecał, aby w programie badań uwzględnić również wysiłki oświatowe polskiej emigracji wojennej.

Na zakończenie przedstawionego planu, w którym wymienił najważniejsze zadania stojących przed badaczami przeszłości oświatowej i wychowawczej, H. Barycz, wskazał na dwa główne. Było to opracowanie dziejów historii szkół oraz sylwetek działaczy i pionierów oświaty. Sugerował, aby stworzyć dwie serie wydawnicze poświęcone popularyzacji tych zagadnień. Program H. Barycza wskazywał głównie na doniosłość studiów nad dziejami oświaty, mniej uwagi badacz ten poświęcił sprawom myśli pedagogicznej.

Kwestię programu badań podniósł także Stefan Truchim podczas VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu. Tworząc program badań, odwołał się do postulatów sformułowanych jeszcze w okresie międzywojennym. Przypomniał propozycje Stanisława Łempickiego zaprezentowane jeszcze w czasie obrad IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu w roku 1925⁵. Z całym przekonaniem stwierdził, że większość

⁴ H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju oświaty i wychowania w Polsce*, s. 13.

⁵ S. Truchim odwoływał się do referatu S. Łempickiego pt. *Dzieje szkolnictwa i wychowania w Polsce. (Stan badań i postulaty)*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, Lwów 1925, s. 1-18.

tych propozycji nie doczekała się realizacji. Jako przyczyny takiego stanu wymieniał zbyt małą liczbę pracowników w tej dziedzinie, brak funduszy, a także niedostateczną organizację prac w zakresie historii wychowania. Analizę wciąż aktualnych postulatów rozpoczął od wytycznych dotyczących inwentaryzacji materiałów.

Musimy zorientować się, co pozostało po tej straszliwej pożodze wojennej, pisał, po tym systematycznym niszczeniu zabytków naszej kultury przez Niemców, czym obecnie rozporządzamy. Inwentaryzacja powinna objąć tak biblioteki i archiwa państwowe, jak kościelne, zakonne i prywatne⁶.

Wśród kolejnych zadań badawczych, S. Truchim, wymienił publikację źródeł, które podzielił na dwie grupy. Pierwsza to publikacje z dziedziny ustawodawstwa szkolnego, programów nauki, projektów organizacyjnych, sprawozdań wizytacyjnych, instrukcji wychowawczych, wspomnień i pamiątek. Druga zaś, to dzieła pisarzy pedagogicznych polskich. W jego opinii należałoby publikować dzieła obcych klasyków pedagogiki, jak też, wznowić wydawnictwa już wyczerpane, należące, jak to określił, do białych kruków.

Do aktualnych wciąż postulatów wysuniętych jeszcze przez S. Łempickiego, S. Truchim, zaliczył też opracowanie bibliografii pedagogicznej oraz przygotowanie prac biograficznych i doksograficznych teoretyków pedagogiki, pracowników administracji szkolnej i wybitnych nauczycieli i wreszcie przygotowanie monografii szkół. Sam S. Truchim do niezrealizowanych wciąż międzywojennych propozycji, dodał nowe zadania badawcze. Zaliczył do nich dokładne ustalenie strat powstałych w szkolnictwie polskim w okresie II wojny światowej oraz określenie najważniejszych zagadnień dotyczących tajnego nauczania. Dopiero opierając się na tych studiach, według niego, można będzie przygotować wielotomowe opracowanie historii szkolnictwa i wychowania w Polsce. Zalecał także prowadzenie badań nad szkolnictwem europejskim.

Po przedstawieniu postulatów programu badań dobitnie podkreślał, iż zadania te będą możliwe do zrealizowania, jeśli ich organizacja zostanie powierzona naukowemu towarzystwu do badań historii i szkolnictwa w Polsce. Konieczność powołania odrębnych instytucji uzasadniał tak:

Sekcje towarzystw naukowych poświęcając się tym zagadnieniom nie będą mogły objąć z różnych względów wszystkich pracowników naukowych tej dziedziny, i nie zdołają przeprowadzić koordynacji pracy... Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne zawsze będzie zwracało uwagę przede wszystkim na postulaty z zakresu pedagogiki i dydaktyki, na ostatnim miejscu dopiero uwzględniając historię wychowania⁷.

⁶ S. Truchim, *Postulaty w zakresie organizacji badań historii szkolnictwa i wychowania w Polsce*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948*, t. II, z. 1, Warszawa 1948, s. 80.

⁷ Tamże, s. 82.

I w tym względzie, jak wykazała praktyka badawcza nie tylko lat, o których mowa w prezentowanej pracy, ale i w latach następnych II połowy XX wieku, S. Truchim się nie mylił.

Z przeglądu przedstawianych propozycji badawczych wynika, że dominowały w nich zalecenia dotyczące rejestracji strat oświaty i kultury polskiej w czasie II wojny oraz związane z tym żądania realizacji w praktyce badawczej najpilniejszych tematów. Wysuwano też dezyderaty odnoszące się do procesów instytucjonalizacji i rozwoju środowiska historyków wychowania. Realizacja ostatniego z wymienionych postulatów miała sprzyjać urzeczywistnieniu programów badań.

W pewnym sensie do tematyki tej nawiązuje w swoich wypowiedziach B. Suchodolski, mówiąc o historii myśli pedagogicznej. Lecz nie tyle wysuwa on konkretne postulaty badacze, ile zakreśla obszary badań historii wychowania⁸.

2. Zagadnienia periodyzacji historii wychowania

Problem nowego podziału historii oświaty i wychowania wystąpił wraz z postulatami przebudowy metodologicznej ówczesnej humanistyki. Wielu przedstawicieli humanistyki wykazało gotowość przyjęcia nowych przesłanek metodologicznych, co wiązało się z koniecznością nowego spojrzenia na dotychczasowy dorobek i jego ocenę. Ważnym problemem stało się zagadnienie periodyzacji dziejów⁹. Do dyskusji na ten właśnie temat włączył się Łukasz Kurdybacha¹⁰. Podczas wspomnianego już Zjazdu Wrocławskiego w wygłoszonym referacie pt. *O nowy podział historii wychowania*, uzasadniał potrzebę nowej periodyzacji historii wychowania. Stwierdzał przy tym, że historia wychowania jako jedna z najmłodszych gałęzi wiedzy historycznej, przyjęła od niej, a niekiedy od historii politycznej, podział na epoki i okresy. Słuszność takiego podziału w odniesieniu do dziejów wychowania zakwestionował. Stawiał pod znakiem zapytania słuszność przyjmowania tezy w historii wychowania, (a tym samym przyjmowane cezury czasowej), przejścia od średniowiecza do epoki nowożytnej.

Przejście średniowiecza w epokę nowożytną nie pociągnęło za sobą żadnych ważniejszych zmian w organizacji społecznej, pisał. Przetrwiała ona z głównymi swymi założeniami, przywilejami i ustaloną w średniowieczu dla każdego

⁸ Poglądów B. Suchodolskiego na ten temat dotyczy podrozdział niniejszej pracy pt. *Historia wychowania i jej związki z pedagogiką*.

⁹ A.F. Grabski podaje, że dyskusję nad periodyzacją dziejów Polski rozpoczęto w 1950 roku, wzorując się na debatach w innych krajach. Por. A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 205. To oznacza, że Ł. Kurdybasze kwestie te były znane wcześniej.

¹⁰ Ł. Kurdybacha, *O nowy podział historii wychowania*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, s. 71-77.

stanu rolę społeczną do wieku Oświecenia, a ściślej do Wielkiej Rewolucji. Wraz z nią zachowały się do tego samego czasu formy, cele i zasady wychowawcze opracowane i ustalone w wiekach średnich¹¹.

Aby uzasadnić swoją tezę dokonał charakterystyki szkolnictwa średniowiecznego, humanistycznego, edukacji w szkołach jezuickich i szkołach protestanckich. W swych rozważaniach odniósł się głównie do programów nauczania i ich realizacji. Z analiz szkolnictwa i wychowania obejmujących czasy od średniowiecza do końca XVIII wieku, a dokładniej porównał szkolnictwa epoki Renesansu ze średniowiecznym, popartych odpowiednimi argumentami, Ł. Kurdybacha wprowadził wniosek:

Okres od XVI-XVIII w. trudno więc zaliczyć, czy choćby tylko uważać za epokę nowożytnego szkolnictwa i wychowania. Nie posiada on bowiem żadnej z tych cech, które przywykliśmy przypisywać szkolnictwu nowoczesnemu. Nie jest więc ono państwowe, czy choćby tylko przez państwo nadzorowane. Brak mu zasady powszechności, obca mu jest troska o przygotowanie człowieka do życia i rozbudzenie władz umysłowych dziecka¹².

W dalszych wywodach Ł. Kurdybacha przyznawał, że mimo wysuniętej krytyki, szkolnictwo okresu XVI-XVIII wieku cechuje pewna ilość zmian na lepsze.

Po przedstawieniu argumentów podważających dotychczasowy podział historii wychowania, a głównie uznanie Renesansu i humanizmu za początek epoki nowożytnej, zaproponował nowe nazewnictwo dla oświaty i wychowania XVI-XVIII w. Postulowane przez Ł. Kurdybachę terminy „późne Średniowiecze” lub „okres przejściowy” na oznaczenie oświaty i wychowania od końca wieku XV do XVIII, tj. do Rewolucji Francuskiej, a w Polsce do utworzenia KEN, nie miały naukowego uzasadnienia. Podstawową przesłanką dla nowego podziału historii wychowania były przemiany w strukturze społecznej i wychowanie religijne, które określało cel wychowania. Zatem rozwój oświaty i wychowania w danym okresie uzależniał głównie od przemian społeczno-politycznych.

Kalina Bartnicka, uczennica Ł. Kurdybachy, odnosząc się do tej propozycji swego mistrza napisała:

Była to po prostu deklaracja ideologiczna i trybut, złożony po to, aby uzyskać akceptację czynników decydujących o losach kariery naukowej. Bardzo mu zaszkodziła w opinii środowiska naukowego historyków¹³.

¹¹ Tamże, s. 71.

¹² Tamże, s. 76.

¹³ K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 127.

Dalej autorka ta wysuwa przypuszczenie, iż zapewne była to propozycja zaczerpnięta z jakiegoś podręcznika rosyjskiego, które w tym okresie dla indoktrynowania nauki były tłumaczone na język polski. Rzeczywiście trzeba przyjąć tezę K. Bartnickiej bowiem trudno uwierzyć, że był to pomysł Ł. Kurdybacy, który w okresie międzywojennym prowadził badania nad tą epoką i cenił ten okres¹⁴.

Z propozycją periodyzacji historii wychowania i terminologią przedstawioną przez Ł. Kurdybachę bez wątpienia trudno się zgodzić. Nie można jednak nie zgodzić się z zasadnością jego myśli sformułowanej na początku tej wypowiedzi o ugruntowaniu się pewnego schematyzmu periodyzacji nie zawsze przystającego do rzeczywistości edukacyjnej poszczególnych krajów. Należy stwierdzić, że w rozumowaniu Ł. Kurdybacy przesadą w pewnym sensie było jednostronne eksponowanie społecznego wymiaru procesów edukacyjnych, chociaż było to zgodne z ówczesnymi orientacjami metodologicznymi.

W związku z tą ostatnią uwagą i w kontekście krytyki Ł. Kurdybacy przez ówczesne środowisko, trudno z kolei zrozumieć słowa drugiego wielkiego „kreatora” powojennej nauki B. Suchodolskiego. Oceniając badania nad dziejami myśli pedagogicznej lat 1945-1962, a w szczególności postawy badawcze stwierdzał on, że pedagogowie polscy po zakończeniu wojny byli:

...przyzwyczajeni do traktowania pedagogicznej myśli przeszłości en bloc, myśl tę klasyfikowano wprawdzie z różnych punktów widzenia, ale zawsze to były takie stanowiska, które pozwalały na wyróżnienie kierunków i prądów, a nie na ocenę ich społecznej, a w szczególności ich klasowej funkcji... Były to klasyfikacje dokonywane raczej od wewnątrz, oparte na założeniach autonomiczności rozwiązań pedagogicznych i powtarzalności pewnych schematów w różnych krajach i w różnych epokach¹⁵.

Analizując treść tekstu Ł. Kurdybacy wydaje się, że próbował zadośćuczynić postulatom społecznym uwarunkowań oświaty i wychowania i walczyć z owych schematyzmem. Chociaż wyszedł z nienajlepszą propozycją zmian.

W tym kontekście opinie B. Suchodolskiego potwierdzają złożoność ówczesnej sytuacji nauki polskiej i uczonych. A propozycja nowego podziału historii wychowania przedstawiona przez Ł. Kurdybachę pozostała jedynie w sferze postulatów.

¹⁴ Profesor K. Bartnicka rozważając ten problem napisała: „Nasuwa się refleksja, że aby człowiek, którego przedwojenny dorobek dotyczył badań nad tym właśnie okresem, który ten okres znał i cenił, zdecydował się wygłaszać takie zdania, musiał być ostatecznie zdesperowany”, tamże, s. 127.

¹⁵ B. Suchodolski, *Badania nad dziejami myśli pedagogicznej*, s. 569.

3. Historia wychowania i jej związki z pedagogiką

Historyczne zainteresowania pedagogów nie są ich indywidualnym kaprysem, lecz wyrażają historyczną naturę wychowawczych procesów i ich badanie. Sięgamy do przeszłości dlatego, iż żyje ona nadal w naszych działaniach i w naszych myślach bądź jako żywa i płodna tradycja, bądź jako szkodliwy upiór, którego należy wygnać.

Bogdan Suchodolski

Wielokrotnie w refleksji polskich historyków wychowania, zarówno tej, dotyczącej zagadnień jej rozwoju, przedmiotu badań, jak i metodologicznych aspektów badań historycznooświatowych, powracał problem jej związków z pedagogiką. Nie był to problem nowy, wystąpił już bowiem w latach międzywojennych, a wywołali go przedstawiciele środowiska pedagogicznego. Wyłoniony spór w dużym uproszczeniu polegał na tym, aby uznać służebną rolę historii wychowania, a tym samym zredukować jej obszar do treści niezbędnych pedagogice. Naturalnie takie stanowisko wywołało reakcję środowiska historyków wychowania. Odpowiedzią były głosy między innymi S. Kota, J. Hulewicza i innych. Zagadnienie to pojawiało się także w dyskusjach o historii wychowania jako przedmiocie kształcenia uniwersyteckiego. W sumie kwestię relacji historia wychowania – pedagogika podejmowało i podejmuje w swoich pracach współcześnie między innymi: Julian Dybiec¹⁶, Czesław Majorek¹⁷, Włodzimierz Goriszewski¹⁸ Kamilla Mrozowska¹⁹, Józef Miąso²⁰,

¹⁶ J. Dybiec, *Historia wychowania w postmodernistycznym świecie*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2003, s. 5-11; tenże, *Metody badań historyczno-oświatowych*, w: *Teoretyczne podstawy pedagogiki*, pr. zb. pod red. S. Palki, Kraków 1987, s. 85.

¹⁷ C. Majorek, *Przezwyciężenie diaspory. Współczesne tendencje w rozwoju historii wychowania*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Pedagogiczne nr 6, Kraków 1987, s. 177-190; tenże, *Metoda porównawcza w badaniach historycznooświatowych*, „Przegląd Humanistyczny” 1979 nr 7, s. 12; tenże, *Najnowsza historia edukacji wobec potrzeb pedagogiki*, w: *Edukacyjne drogi i bezdroża*, pod red. R. Kwiecińskiej, S. Kowala, Kraków 2002, s. 45-60.

¹⁸ W. Goriszewski, *Elementy wspólne i różne w pedagogicznych badaniach z zakresu historii wychowania*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, pod red. T. Jałmużny, I. i G. Michalskich, Łódź 1993, s. 96-105.

¹⁹ K. Mrozowska, *Historia oświaty i wychowania w Polsce w latach 1918-1978 – przeszłość stan obecny perspektywy*, „Kwartalnik Pedagogiczny 1979, nr 3, s. 69-78; tejeże, *Historia wychowania a nauki pedagogiczne*, „Przegląd Oświatowo-Wychowawczy” 1978, nr 1/2, s. 35-42; tejeże, *Obecna sytuacja historii wychowania jako przedmiotu kształcenia pedagogicznego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, s. 503-508; *Rola historii wychowania w kształceniu pedagogicznym. Przeszłość, stan obecny i postulaty*, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych Oddział w Krakowie, 1971, s. 3-42.

²⁰ J. Miąso, *Historia oświaty i wychowania oraz perspektywy jej rozwoju*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1979, nr 3; tegoż, s. 79-83; *Historia oświaty i wychowania. (Stan i perspektywy)*, w: *O sytuacji w naukach pedagogicznych. Monografie Pedagogiczne*, t. XLIX, pod red. W. Okonia, Wrocław 1985, s. 77-91.

Stanisław Michalski²¹, Karol Poznański²², Stanisław Tync²³, Stefan Wołoszyn²⁴ i wielu innych przedstawicieli tej dyscypliny. Przywołujemy nazwiska wyżej wymienionych historyków wychowania działających w II połowie XX wieku, a nie jedynie w latach 1944-1956, aby ukazać ciągłość tego sporu, który – jak wykazują wypowiedzi historyków nawet pierwszych lat XXI wieku – jest wciąż aktualny.

W naszych rozważaniach ograniczymy się jedynie do przedstawienia najważniejszych poglądów na ten temat. Bezsprzecznie pierwszorzędną rolę w tej dyskusji odegrał B. Suchodolski, dlatego też skoncentrujemy się na jego zapatrywaniach i sądach na ten temat. Zaważyły one na kształtowaniu się podejścia do historii wychowania przede wszystkim pedagogów w II połowie XX wieku²⁵. Bogdan Suchodolski pisał o związkach historii wychowania i pedagogiki z perspektywy historyka myśli pedagogicznej i historyka pedagogiki. Jedną z najbardziej znanych wypowiedzi, do której odwołują się głównie pedagodzy lub też ci historycy pedagogiki, którzy pragną, aby historia wychowania była tzw. „pedagogiczną”, był głos Bogdana Suchodolskiego podczas VII Powszechnego Zjazdu Polskich Historyków we Wrocławiu w 1948 roku²⁶. Autor już na samym początku swojego wystąpienia zaznaczył, iż „punkt wyjścia jego rozważań jest praktyczny”, tj. dotyczy wykształcenia pedagogicznego i przydatności wiedzy z historii wychowania w pracy zawodowej. Poszukując analogii pomiędzy określonymi dyscyplinami i ich historią rozwoju (np. historia medycyny, historia techniki) B. Suchodolski sformułował pytanie: Jaka historia wychowania potrzebna jest pedagogowi? Odpowiadając na nie wyróżnił

²¹ S. Michalski, *Geneza i rozwój historii wychowania*, w: *Nauki pedagogiczne w Polsce. Tradycja. Współczesność. Przyszłość*, pod red., S. Michalskiego i R. Ossowskiego, Bydgoszcz 1994; tegoż, *Miejsce historii wychowania w systemie nauk humanistycznych*, „Studia Metodologiczne” 1970; tegoż, *O niektórych zagadnieniach przedmiotu badań historii wychowania*, „Ruch Pedagogiczny” 1964, nr 1; tegoż, *O niektórych zagadnieniach przedmiotu badań historii wychowania i jej roli w edukacji pedagogicznej*, w: *Z zagadnień metodologicznych historii wychowania*, oprac. S. Truchim, Łódź 1965.

²² K. Poznański, *Historia wychowania. Stan obecny i perspektywy rozwoju*; „Rocznik Pedagogiczny” 18/1995, s. 39-45; tegoż, *Potrzebne są nowe inicjatywy wychowawcze w zakresie historii wychowania*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 55-59.

²³ S. Tync, *Rola historii wychowania w podnoszeniu kultury pedagogicznej nauczycieli*, w: *Pedagogika na usługach szkoły (Wybrane zagadnienia)*, pod red. F. Korniszewskiego, Warszawa 1964, s. 258-276.

²⁴ S. Wołoszyn, *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli w Polsce (tradycje, stan obecny)*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 49-54.

²⁵ Trudno byłoby znaleźć wśród twórców piśmiennictwa II połowy XX wieku autora, który wypowiadając się na temat relacji pedagogika – historia wychowania nie odwoływałby się do poglądów B. Suchodolskiego.

²⁶ B. Suchodolski, *Stosunek pedagogiki do historii wychowania*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948*, t. II, z. 1, Warszawa 1948, s. 67-69.

dwie koncepcje historii wychowania: „historyczną”, jako część historii oraz „pedagogiczną”, mającą być częścią pedagogiki.

W pierwszym przypadku, pisał, historia wychowania pojmowana jest jako historia gospodarcza, która wprawdzie interesuje ekonomistów, ale jest nie przez nich uprawiana, w drugim przypadku pojmowana jest jako historia filozofii, którą uprawiają filozofowie, a nie historycy²⁷.

Jeśli wypowiedź ową dokładnie przeanalizować, to wydaje się, że historycy wychowania jako specjaliści nie są potrzebni lub też pozostaje im niewielki obszar badawczy. Bowiem idąc dalej w swej interpretacji B. Suchodolski wyróżnia trzy obszary badań historii wychowania: dzieje szkół i instytucji oświatowo-wychowawczych, dzieje doktryn i prądów pedagogicznych i dzieje kultury. Każdy z tych obszarów rozpatrywał ze względu na potrzeby pedagogiki. Był przekonany, że dzieje doktryn i prądów, powinny należeć do pedagogów, gdyż:

...historia myśli w jakiegokolwiek dziedzinie staje się bardziej wymowna, pisał, gdy studiują ją ludzie, którzy prowadzą dalej ten sam wysiłek intelektualny²⁸.

Natomiast dzieje instytucji oświatowo-wychowawczych i szkół powinny być domeną historyków. W tej części rozważań przedstawił szczegółowiej to, co interesuje, a co nie interesuje pedagoga. Warto ten fragment przytoczyć:

Pedagoga nie interesuje opis tego, jak było, ani nawet próba wyjaśnienia dlaczego było tak a nie inaczej.... pedagoga nie interesuje to wszystko „co było” i „jak było”. Interesuje go w tym „co było” to tylko, co może być przydatne dla budowania takiej wiedzy o wychowaniu dzięki której będzie on mógł lepiej wiedzieć co można i co należy czynić dziś²⁹.

Z wypowiedzi tej wynika, że praktyczny punkt widzenia na zadania historii wychowania zaprezentowany przez B. Suchodolskiego był niezwykle skrajnym spojrzeniem w swej wymowie i pozostawiał niewiele możliwości historykom wychowania. I wreszcie, myśli B. Suchodolskiego dotyczące zadań, jakie powinna spełniać historia wychowania pojmowania jako historia kultury. Tak rozumiana historia wychowania, według niego, powinna dawać wiedzę o zasadniczych typach formowania się ludzi i formach skutecznych metod działania i być składnikiem wiedzy o wychowaniu. Z jednej strony B. Suchodolski widzi ograniczenia swojej propozycji i jest świadom, że historycy wychowania

²⁷ Tamże, s. 67.

²⁸ Tamże, s. 68.

²⁹ Tamże.

nie mogą w swej pracy badawczej stosować się jedynie do wymagań pedagogów. Pisał:

... to, czego wymagają pedagodowie nie jest „wiedzą historyczną”, że jest to jedynie jakieś wyzyskiwanie historii... Z „historycznie” ujmowanej historii wychowania nie da się w sposób bezpośredni wyprowadzić pedagogicznej historii wychowania. Musi sam sięgać do źródeł, aby zobaczyć to, co mu jest potrzebne³⁰.

Z drugiej zaś strony, jego zdaniem, historia wychowania ma pełnić jedynie funkcje praktyczne wobec pedagogiki i „zadowalać” pedagogów, zaspokajając ich potrzeby poznawcze. Z tych przesłanek B. Suchodolski wyprowadził wniosek, że powinny rozwijać się dwie historie wychowania, a mianowicie w zakresie dziejów szkolnictwa i dziejów kultury.

Pierwsza z nich, podkreślał, zadowalać będzie historyków i wchodzić będzie w skład historycznej wiedzy o dziejowym rozwoju ludzkości, druga natomiast zadowalać będzie pedagogów, stanowiąc element wiedzy o wychowaniu, ujmowanej systematycznie³¹.

Głos B. Suchodolskiego był nad wyraz znaczący. Ten podział historii wychowania został przyjęty przez wielu badaczy II połowy XX wieku i do takiego rozróżnienia odwoływali się zwłaszcza badacze historii myśli pedagogicznej³². Stosowanie się do tej zasady nie zawsze wpływało pozytywnie na wyniki badań i podejście do historii wychowania zarówno jako dyscypliny naukowej, jak i przedmiotu nauczania. To zbyt praktyczne spojrzenie B. Suchodolskiego na zadania historii wychowania, czyniło z niej jedynie naukę usługową wobec pedagogiki. Trzeba jednak pamiętać, że słowa te, tj. na temat stosunku pedagogiki do historii wychowania, wypowiedziane zostały ponad pół wieku temu. Dotyczyły one innych realiów i związków między dyscyplinami. Ponadto, mówiąc o pierwszych latach po II wojnie światowej, należy mieć na względzie inny zakres wykształcenia pedagogów, którzy mieliby zajmować się historią doktryn i prądów pedagogicznych. B. Suchodolski mówił

³⁰ Tamże, s. 69.

³¹ Tamże.

³² Koncepcja pedagogicznej „historii wychowania” została m.in. przyjęta przez Stefana Wołoszyna w jego podręczniku *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*. Krytycznie do niej odniósł się Jan Hulewicz, oceniając podręcznik S. Wołoszyna. Zdaniem J. Hulewicza, tezy B. Suchodolskiego nie były nowe, przejął je z dyskusji, jaka miała miejsce w okresie międzywojennym (pomiędzy Władysławem Heinrichem i Zygmuntem Mysłakowskim a Stanisławem Kotem) i zaktualizował w oparciu o odmienny kontekst społeczny nowej rzeczywistości politycznej po 1945 roku. Por. J. Hulewicz, *Nowy podręcznik historii wychowania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 2, s. 277; Polemika S. Wołoszyna z J. Hulewiczem, tamże, s. 292-296.

o pedagogach i ich historycznych zainteresowaniach, a to nie przekłada się na postawę pedagogów końca XX wieku.

Ponownie zagadnienie to podjął już rok później (1949) mówiąc o nowym typie historii wychowania³³. W tym artykule wyszedł od jednoznacznego stwierdzenia, że należy dokonać rewizji pedagogiki. W kontekście tym podjął rozważania na temat związku pedagogiki i historii wychowania. Rozpoczął od określenia znaczenia historii wychowania dla pedagogiki. I trzeba to przyznać była to wypowiedź bez wątpienia inna nieco w swej wymowie od poprzedniej. W kontekście analizy treści tej wypowiedzi, można mówić o „przychylniejszym” spojrzeniu B. Suchodolskiego na historię wychowania. W jego wypowiedzi znajdziemy takie oto stwierdzenia:

Historia wychowania wydaje się nierzadko najsolidniejszą częścią wiedzy pedagogicznej, ponieważ zawiera wielką ilość faktów, podczas gdy inne gałęzie tej wiedzy pełne są sprzecznych teorii i różnorodnych stanowisk... Historia wychowania ma rozszerzyć umysłowe horyzonty przez to, iż ukazuje różnorodne rodzaje pracy wychowawczej, jej różnorodne metody i formy organizacyjne³⁴.

Tuż jednak po tych słowach formułował uwagi krytyczne wobec historii wychowania, jakby ponownie kontynuował myśli wypowiedziane podczas VII Powstającego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu. Przedstawiając dwa rozumienia historii wychowania, mianowicie kronikarską i pedagogiczną, zajął się głównie prezentacją walorów tej ostatniej i ukazaniem małej przydatności dla pedagogów, tzw. kronikarskiej historii wychowania. Rozróżnienie na dwa typy historii wychowania odniósł do wymienionych we wcześniej omawianym artykule obszarów historii wychowania. Zatem mówił o pedagogicznej i kronikarskiej historii doktryn i prądów pedagogicznych, pedagogicznej i kronikarskiej historii szkół i instytucji oświatowych i pedagogicznej oraz kronikarskiej historii kultury. Wyjaśniając, czym jest owa pedagogiczna historia doktryn pedagogicznych pisał:

Pedagogiczna historia doktryn wychowawczych pragnie przeniknąć to społeczne uwarunkowanie, które zacieśniało i rozszerzało horyzonty myśli pedagogicznej. [...] Pedagogiczna historia doktryn wychowawczych nie tylko więc interesuje się bardziej logiką poglądów pedagogicznych niż psychologią ich twórców, ale także bardziej niż psychologią twórców interesuje się socjologią ich postaw³⁵.

³³ B. Suchodolski, *O nowy typ historii wychowania*, „Nowa Szkoła” 1949, nr 4, s. 197-216.

³⁴ Tamże, s. 198.

³⁵ Tamże, s. 204.

Dla B. Suchodolskiego „kronikarska historia wychowania” jest zorientowana psychologizująco i autobiograficznie lub filologicznie i idealistycznie. Jego zdaniem zaś myśl pedagogiczną należy rozpatrywać ze względu na sytuację społeczną i tak czyni „pedagogiczna” historia doktryn pedagogicznych.

Przechodząc do tzw. „pedagogicznej” historii szkół i instytucji oświatowych B. Suchodolski podkreślił, że jej zadaniem jest poszukiwanie wiedzy socjologicznej typologicznej, tzn. takiej, która odsłania powtarzające się związki między strukturą społeczną a formami oświatowymi. Na ten temat mówił następująco:

Pedagogiczna historia wychowania pragnie być historią dynamiczną, która przedstawiając zmagania przeszłości, daje wierną i ścisłą genealogię terażniejszości, ucząc wartościowego rozeznania tego, co jest w niej przeżytkiem i tego, co będzie wzrastać w przyszłości³⁶.

I wreszcie sens i zadania pedagogicznej historii kultury. Ma ona, według omawianego autora, wyświetlać rolę tych czynników, które nie należą do tzw. kultury duchowej, tj. czynników społeczno-gospodarczych i społeczno-politycznych. W sumie powinna to być taka historia wychowania, która wskazuje na „społeczne uwarunkowania przeciwieństw pomiędzy wychowaniem a polityką, jak też i na społeczne podstawy współdziałania obu tych postaw”. Swoje rozważania zakończył stwierdzeniem:

W interesie... postępu obu tych dyscyplin – pedagogiki i historii wychowania – w interesie podwyższenia poziomu wykształcenia nauczyciela, w interesie usprawnienia i pogłębienia pracy wychowawczej leży niewątpliwie bliższe ich powiązanie. Pedagogika z pewnością zyska, gdy stanie się bardziej „historyczna” historia wychowania zyska, gdy stanie się bardziej „pedagogiczna”³⁷.

Analizując głębiej sens wypowiedzi B. Suchodolskiego odnosi się wrażenie, że niektóre jego idee nie były trafne i nie można się z nimi zgodzić. Niekiedy też dostrzec można pewnego rodzaju załamanie się logiki jego koncepcji. Z jego wypowiedzi wynikało, że historia wychowania powinna być jedynie „służebnicą” pedagogiki. I tej jej roli podporządkowane powinny być czynności badawcze. Trudno się też zgodzić z niefortunnym nazewnictwem, na przykład „pedagogiczna historia prądów pedagogicznych”. Była to propozycja dosyć „sztucznego” podziału przedmiotu badań historii oświaty i wychowania, a w związku z tym i nazewnictwo przez niego stosowane budzić mogło wątpliwości. Przesadne także jest ciągle podkreślanie przez B. Suchodolskiego stwierdzenia „pedagoga nie interesuje”, aby dalej powiedzieć, że pedagogiczna historia wychowania nie

³⁶ Tamże, s. 205.

³⁷ Tamże, s. 218.

może wyzbyć się własnych badań źródłowych. Powstaje zatem pytanie o jakie źródła chodzi?, czy mogą je badać tylko pedagodzy?

Niewątpliwie z niektórymi ideami B. Suchodolskiego należy się zgodzić, jak na przykład z wydzieleniem obszarów badań, z postulatem poszukiwania ewolucji pewnych wartości wychowawczych na przestrzeni dziejów, czy społecznym kontekstem historii wychowania. Chociaż trzeba zaznaczyć, że idea społecznej historii wychowania nie była nową propozycją. O społecznej historii wychowania mówił wcześniej S. Kot, czy H. Radlińska. Propozycja B. Suchodolskiego, ze względu na jego pozycję naukową w środowisku, zdobyła wśród wielu autorów zwolenników, o czym świadczy piśmiennictwo historycznopedagogiczne.

Bogdan Suchodolski powrócił do problemu historia wychowania a pedagogika w latach pięćdziesiątych, omawiając zagadnienie początków pedagogiki jako nauki³⁸. W tym kontekście pragnął się odnieść do historii wychowania, wyróżniając trzy kręgi w jej przedmiocie badań, to znaczy historię wychowania rozumianą, jako historię działalności wychowawczej, historię myśli pedagogicznej i historię kultury. Dokładnej analizie poddał dwa pierwsze obszary badań i zaproponował zawężenie nazwy historia wychowania do pierwszego obszaru i historia myśli pedagogicznej do drugiego obszaru badań. Warto podkreślić, iż już w tej wypowiedzi nie pojawia się nazwa pedagogiczna historia myśli pedagogicznej³⁹. Skoncentrował się jednak w swoich przemysleniach przede wszystkim na historii myśli pedagogicznej. W rozważaniach tych odniósł się głównie do źródłowych podstaw badań oraz kwalifikacji pracowników naukowych. Podkreślając specyfikę badań w tym obszarze pisał:

Przedmiotem historii myśli pedagogicznej są poglądy na wychowanie, zadaniem badań jest pokazanie ich związku wzajemnego i związku z innymi poglądami, ich łączności z pedagogiczną i społeczną praktyką, z walką ideologiczną ówczasie prowadzoną. (...) Historyk myśli pedagogicznej musi z dużą uwagą śledzić powiązania, jakie zachodzą pomiędzy myślą pedagogiczną a myślą społeczną i filozoficzną określonej epoki...⁴⁰.

W związku z tym historyk myśli pedagogicznej powinien, według niego, mieć dobre przygotowanie w zakresie historii myśli filozoficznej i społecznej, zaś historyk wychowania powinien być dobrze przygotowany jako historyk tzn. dobrze znać metodę badań historycznych i archiwalnych. Zatem różnica pomiędzy historią wychowania a historią myśli pedagogicznej wynika, według sugestii B. Suchodolskiego, z podstawy źródłowej, pociąga za sobą odmien-

³⁸ B. Suchodolski, *Początki pedagogiki jako nauki*, „Studia Pedagogiczne”, t. III, Wrocław 1956, s. 5-44.

³⁹ W sumie w ogóle już nie pojawia się w jego wypowiedziach to sformułowanie.

⁴⁰ Tamże, s. 9.

ność postępowania badawczego. Zastrzega jednak, że nie chodzi mu o formalne rozgraniczenie uprawnień badawczych, chociaż wydaje się, że chciałby widzieć specjalistów badających tylko dzieje myśli pedagogicznej, a pozostawienie, jak to określił, w jednym ręku obydwu obszarów badawczych wynika ze szczupłości kadr.

W sumie, B. Suchodolskiemu chodziło o ujmowanie i badanie historii myśli pedagogicznej z punktu historii pedagogiki jako nauki, o wyświetlenie procesu jej narodzin i etapów rozwoju. Operując pojęciami charakterystycznymi dla tamtych czasów, tj. historiografia burżuazyjna i historiografia marksistowska uważał, że żadna z nich nie traktowała historii myśli pedagogicznej jako historii pedagogiki. B. Suchodolski był świadom, że utożsamianie historii myśli pedagogicznej z historią pedagogiki, niesie ze sobą pewne niebezpieczeństwa. Jedno z nich polega na zbyt prostym i pochopnym utożsamianiu dziejów myśli pedagogicznej z dziejami pedagogiki jako nauki i poszukiwaniu jej początków w bardzo odległych czasach. Drugie zaś wynika z pomijania całej przeszłości i rozpoczynania dziejów pedagogiki od doby dzisiejszej. A tak przecież, jak dowodził, nie jest, co potwierdzają dzieje rozwoju jakiegokolwiek nauki. W rozwoju nauki można wyróżnić pewne etapy i pedagogika także podlega tym prawom.

Uwzględnienie jedynie wypowiedzi B. Suchodolskiego na temat relacji pedagogika – historia wychowania w latach wyznaczonych w tytule książki, byłoby fragmentarycznym i chyba nieobiektywnym spojrzeniem na poglądy i postawę tego uczonego w tej kwestii. Aby nie stworzyć mylnego obrazu poglądów i postawy B. Suchodolskiego, łamiąc cezury czasowe niniejszej pracy, przywołamy inne jego wypowiedzi na temat związku historii wychowania i pedagogiki.

Omawiane zagadnienie poruszał także w związku z dyskusją nad innowacjami pedagogicznymi, formułując oczekiwania pedagogów wobec historyków wychowania w tej kwestii⁴¹. Uważał, że historyków wychowania należy traktować jako ważnych i pożytecznych sprzymierzeńców w rozwiązywaniu problemów innowacji. Wyrażając swoje stanowisko (w imieniu pedagogów) słowami, iż pedagogowie są wymagającymi partnerami i „chcieliby wiedzieć więcej, niż się dotychczas dowiadują z historycznych studiów”, czynił to, jak sam mówił, z pewnym zakłopotaniem, że jako specjalista innej dyscypliny porusza problemy innej dziedziny. Jako przedstawiciel środowiska pedagogów tak wyjaśniał swoje stanowisko:

Usprawiedliwia mnie jednak po pierwsze to, iż jestem nie tylko pedagogiem, ale i historykiem myśli pedagogicznej, a po wtóre to, iż dążymy dziś w całej nauce do wielodyscyplinarnej integracji, co oznacza, iż wszyscy muszą się mieszać do wszystkich⁴².

⁴¹ B. Suchodolski, *Historyk wychowania wobec innowacji pedagogicznych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, s. 5-13.

⁴² Tamże, s. 7.

Przedstawiając listę innowacyjnych nurtów przeszłości wymieniał ich trzy rodzaje, tj. takie idee, które pozostają jedynie w teorii, takie, które próbowano realizować w praktyce i takie, które wyrosły z praktyki. W tej sytuacji od historyków wychowania wymagał próby stworzenia historycznej typologii zjawiska innowacji pedagogicznych, ukazania rozwoju i intensywności nowatorskiego działania lub też klęsk nowatorskich idei.

Być może historycy wychowania umieliby nam powiedzieć, pisał, jakie były w różnych epokach i różnych sytuacjach źródła wzmacniające siłę innowacyjnych dążeń, jakie były czynniki wzmacniające śmiałość w pokonywaniu barier i przeszkód. Potrzebna byłaby nam jakaś historyczna „anatomia sukcesów innowacyjnych”, z której mogliby wyciągnąć wnioski dla dzisiejszej strategii działania⁴³.

W sumie B. Suchodolskiemu chodziło o to, aby historycy wychowania dokonali analiz wskazujących mechanizmy przemian oświatowych i społeczną efektywność nowatorskich reform.

Zakończenie tej wypowiedzi jednoznacznie wskazywało na potrzebę współpracy pedagogów i historyków wychowania.

My, pedagogowie, mamy jakąś wizję autentycznego i wartościowego wychowania, wedle której gotowi jesteśmy ocenić to, co się dzieje, i kwalifikować niektóre zjawiska jako innowacje, inne jako zmiany obojętne, a jeszcze inne jako zmiany szkodliwe. Ta nasza wizja ma przecież jednak także i swe historyczne korzenie. I właśnie o te korzenie, chcielibyśmy pytać historyków wychowania, nawet jeśli by nie akceptowali do końca tezy, iż historia jest ostatnim trybunałem naszych działań i naszych wartości⁴⁴.

Wydaje się, że ta wypowiedź B. Suchodolskiego była swoistego rodzaju ukłonem przedstawiciela (w tym wypadku) środowiska pedagogów w stronę historyków wychowania⁴⁵.

⁴³ Tamże, s. 9.

⁴⁴ Tamże, s. 12.

⁴⁵ Podsumowaniem refleksji B. Suchodolskiego dotyczącej związku historii wychowania i pedagogiki był „Projekt zorganizowania badań nad światową historią wychowania”, propozycja przedstawiona przez Profesora na posiedzeniu ekspertów w Paryżu w 1984 roku w siedzibie władz UNESCO. Treść tego dokumentu została opublikowana dwukrotnie. Patr.: B. Suchodolski, *Projekt zorganizowania pracy nad światową historią wychowania*, w: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, z. 81 pod red. Juliana Dybca, Warszawa-Kraków 1987, s. 173-177; oraz *Powszechna historia wychowania (uwagi wstępne w sprawie projektu opracowania zbiorowego)*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego, S. Majewskiego, Kielce 1998, s. 43-47. Dlatego też nota w ostatnim wydawnictwie, w której się stwierdza, iż tekst ten nie jest znany Polsce jest nieprawdziwa.

Trzeba stwierdzić, że poglądy B. Suchodolskiego dotyczące związków historii wychowania i pedagogiki, wynikały z jego zainteresowań dziejami pedagogiki i dziejami myśli pedagogicznej. Znanicy historii oświaty i wychowania wiedzą, że nie była to jedynie refleksja teoretyczna nad wymienionymi wcześniej zagadnieniami. Poglądy te znalazły wyraz w szeregu jego pracach z zakresu historii pedagogiki i myśli pedagogicznej. Bez wątplenia dostrzec także należy ewolucję poglądu B. Suchodolskiego na relację pedagogika-historia wychowania, od bardzo krytycznego niekiedy stanowiska wobec historii wychowania, po stanowisko akceptujące metody uprawiania i obszary badawcze. I ten ostatni aspekt jest jakby mniej znany w środowisku nawet profesjonalnych badaczy historii wychowania. Na koniec, aby właściwie odnieść się do twierdzenia B. Suchodolskiego o istnieniu dwóch typów historii wychowania, warto przywołać opinię Józefa Miąso w tej kwestii, który napisał tak:

Moja wieloletnia i bliska współpraca z prof. Suchodolskim w Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki utwierdziła mnie w przekonaniu, że ten wielki uczony, poszukujący prawdy przez całe życie, nie traktował wszystkich swoich wypowiedzi jako sądów trwałych i niepodważalnych. Do tego typu sądów, które stopniowo rewidował, należała i teza o istnieniu dwojakiego typu historii wychowania. Być może zdawał sobie sprawę, że dialog z dawnymi pedagogami, jak Komeński, Pestalozzi czy Dewey, których najwyżej cenił, mogą prowadzić tak wielcy humaniści, jakich polska pedagogika nie miała i nie ma do dnia dzisiejszego. Miał też świadomość, że wiele prac, zaliczanych do tzw. pedagogicznej historii wychowania nie posiada prawie żadnej wartości poznawczej, gdyż ich autorzy nie wyróżniają się ani głębszą wiedzą pedagogiczną, ani też historyczną i że traktują jego tezę z 1948 r. jako wygodny parawan zasłaniający ich przed krytyką naukową⁴⁶.

4. Badania regionalne dziejów oświaty i wychowania

Badania regionalne oprócz walorów poznawczych mają również znaczenie wychowawcze, gdyż wzbogacają tradycję środowisk lokalnych, zwłaszcza miast, miasteczek oraz wsi, pogłębiając zarazem integrację kulturalną społeczności lokalnych⁴⁷.

Józef Miąso

Jedną z najbardziej znanych polskiemu czytelnikowi prac poświęconych badaniom regionalnym, jest publikacja Heleny Radlińskiej, pt. *Badania regio-*

⁴⁶ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty PAN*, s. 162.

⁴⁷ „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, nr 2 s. 207.

nalne dziejów oświaty, która ukazała się w 1948 roku⁴⁸. Choć autorka koncentruje się głównie na problemie badania dziejów pracy społecznej i oświatowej, to w opracowaniu tym znajdujemy wiele metodologicznych przesłanek badań historycznooświatowych ogólnych, a zarazem przydatnych każdemu historykowi. W *Przedmowie* H. Radlińska przedstawiając wartość tego rodzaju poszukiwań napisała:

Badania regionalne posiadają wartość wielowarstwową. Wnoszą nie jeden cenny przyczynek naukowy... Na tym nie ogranicza się ich znaczenie. Stwarzają one ruch umysłowy na prowincji, przemieniają głuche odludzia, gdyż głos ich zaczyna wyraziście wzmacniać ogólny ton kultury i zbliżają do siebie ludzi, którzy żyjąc w sąsiedztwie nie dostrzegali swych wartości⁴⁹.

Niewątpliwie rok, w którym H. Radlińska wypowiadała się na ten temat, nie pozostawał bez wpływu na jej poglądy. Był to przecież czas odbudowy życia naukowego i oświatowego Polski. Dlatego też konieczność badań regionalnych argumentowała jako działalność mającą na celu:

Ratowanie resztek zabytków i dokumentów odnoszących się do życia społecznego i oświatowego Polski... po wojnie... Zbiory nasze i archiwa dotknęła klęska, część z nich niszczyła bezpowrotnie. Tym większe znaczenie nabierają materiały historyczne trafem zachowane na strychach urzędów parafialnych i gminnych, w domach społecznych i prywatnych. Niejednemu z cennych świadectw grozić może zagłada przy odbudowie z powodu niezrozumienia jego wartości⁵⁰.

Trzeba stwierdzić, że nawet dzisiaj, gdy dysponujemy wiedzą i doświadczeniem w zakresie rekonstrukcji przeszłości oświatowej, propozycje H. Radlińskiej w swej ogólnej wymowie są nadal aktualne. Jej rozważania zawarte w przywoływanej pracy, stanowią praktyczny przewodnik na temat, jak prowadzić badania. Dotyczą one tak ważnych kwestii jak: zadania i przygotowanie badaczy, procedury badawcze, w tym kwerendy archiwalne, gromadzenie źródeł, wytwarzanie dokumentów i wreszcie porządkowanie ich oraz opracowywanie i przygotowanie wyników. Dodajmy przy tym, że całość rozważań teoretycznych, jak i zaleceń przydatnych w praktyce badawczej, zaopatrzona została w wykaz bibliograficzny. Obecnie, gdy zmieniła się organizacja badań na skutek komputeryzacji i wykorzystywania Internetu, wciąż aktualne są ogólne zasady, którymi powinien się kierować każdy badacz. Mianowicie: chodzi o wykorzystanie różnorodnych źródeł, ich odpowiednie gromadzenie, ustalenie ich przydatności i wreszcie odpowiednie odczytanie zawartych

⁴⁸ H. Radlińska, *Badania regionalne dziejów oświaty*, Warszawa 1948.

⁴⁹ Tamże, s. 5.

⁵⁰ Tamże, s. 11.

w nich informacji. Nad wyraz przydatne jest przypomnienie zasad wytwarzania dokumentów, mianowicie mowa o wywiadach, kwestionariuszach, czy spisanych relacjach. Cenne i aktualne są wskazówki i przestrogi H. Radlińskiej, nie tylko dla historyków wychowania, ale i dla wszystkich posługujących się kwestionariuszami. Ich przygotowanie i wykorzystanie stanowi o wartości uzyskanych informacji.

Badacz posiłkujący się kwestionariuszami powinien strzec się rozmyślnego wpływu na odpowiadających, pisała, na odwrót – zachęcać do samodzielnej odpowiedzi. Konieczne jest przy tym uzyskiwanie danych oświeclających przypuszczalną wartość informacji rzeczowych i postawę odpowiadającego wobec spraw, które omawia. Przy układaniu kwestionariuszy należy przynajmniej dwukrotnie przeprowadzać próbne badania, aby się przekonać, czy pytania są zrozumiałe i układ prący wyraźny⁵¹.

Wreszcie wspomniane już zalecenia H. Radlińskiej, związane z bibliografią, były w swej wymowie żądaniem skierowanym do badaczy o szacunek dla dotychczasowych wyników badań na podejmowany przez nich temat. Było to zalecenie i przestroga przed prezentowaniem postawy, jakoby przed danym badaczem nic wcześniej nie powiedziano na ten temat.

Do problemu badań regionalnych historycy wychowania powrócili w późniejszym okresie, tj. w II połowie XX wieku, czego wyrazem było zorganizowanie przez Redakcję „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” dyskusji na ten temat⁵².

5. Założenia metodologii marksistowskiej w historiografii oświaty i wychowania

Badanie dorobku historiografii oświatowej i wychowawczej lat 1944-1956 zmusza do wyświetlenia zagadnienia postulowanej wówczas rewizji teoretyczno-metodologicznych podstaw badań. Analizując sytuację omawianej dyscypliny konieczne staje się nawiązanie do kwestii uwarunkowań rozwoju, tak nauk historycznych, jak i pedagogicznych.

W literaturze przedmiotu dotyczącej rozwoju historii historiografii polskiej w procesie „przewartościowania” teoretyczno-metodologicznych podstaw, wyróżnia się dwa okresy. Pierwszy okres trwał mniej więcej od zakończenia działań wojennych po rok 1948, drugi od roku 1949 do 1956 roku. Odnosząc się do wymienionych okresów A.F. Grabski stwierdził:

⁵¹ Tamże, s. 58.

⁵² Referat wprowadzający wygłosił J. Topolski, *O przedmiocie i metodologii badań regionalnych w zakresie historii oświaty*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, s. 171-181. Całość dyskusji, tamże, s. 182-214.

Podsumowania przemian, jakie przyniósł pierwszy okres dziejów powojennej historiografii polskiej dokonał VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich... Ukazał on skalę zmian jakie następowały w poglądach na dzieje Polski, jednakże mimo energicznych wystąpień historyków, opowiadających się za przebudową historiografii opierając się na teorii materializmu historycznego... „cud nawrócenia jednak nie nastąpił”⁵³.

Drugi okres to lata po VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu i czas, w którym odbył się I Zjazd Nauki Polskiej 1951 roku, o czym już wspomniano wcześniej⁵⁴. Zwłaszcza to ostatnie wydarzenie naukowe, mianowicie I Zjazd Nauki Polskiej, zaważyło na sformułowaniu przesłanek ideologicznych dla historyków historiografii. W wygłoszonym przez Żannę Kormanową w referacie „Podsekcji Historii” znajdowały się „Wnioski i postulaty ideologiczne” oraz „Wnioski i postulaty organizacyjne”⁵⁵. Referentka we fragmencie swojego wystąpienia zatytułowanym *W walce o nową metodologię* głosiła:

Historia nie oparta o metodologię marksistowską, budowana nie na założeniach materializmu historycznego jest naukowo bezpłodna, nie jest nauką w pełnym tego słowa znaczeniu. Zrozumienie tej oczywistej dla każdego marksisty prawdy przez ogół pracowników naukowych w dziedzinie humanistyki, w szczególności w dziedzinie historii – to zadanie bojowe, ale realne. Realne dlatego, że podejmowane w warunkach dyktatury proletariatu, w warunkach porywającego budownictwa podstaw socjalizmu w Polsce...⁵⁶.

Zjazd przyniósł zapowiedź działań mających na celu wprowadzenie do nauki marksizmu. Rok 1949, rozpoczynający drugi okres w rozwoju historiografii, przynosi początek procesu nazwanego w literaturze stalinizacją nauki⁵⁷. Miały temu służyć wspomniany I Zjazd Nauki Polskiej 1951 oraz I Metodologiczna Konferencja Historyków Polskich w Otwocku. Rafał Stobiecki analizując przebieg konferencji otwockiej, jej „konsekwencje” metodologiczne uznał, że:

⁵³ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 204.

⁵⁴ Udział w I Zjeździe Nauki Polskiej wzięli m.in.: Gerber Rafał, Knot Antoni, Kurdybacha Łukasz, Suchodolski Bogdan, Szulkin Michał. Por. *Lista członków I Kongresu nauki Polskiej*, w: *I Kongres Nauki Polskiej*, Warszawa 1953, s. 194-207.

⁵⁵ *I Kongres Nauki Polskiej*, Sekcja Nauk Społecznych i Humanistycznych, Referat Podsekcji Historii, Seria I, Z. 3, Warszawa 1951, s. 120-125.

⁵⁶ *I Kongres Nauki Polskiej*, Sekcja Nauk Społecznych i Humanistycznych. Referat Podsekcji Historii, Seria I, Z. 3, Warszawa 1951, s. 35

⁵⁷ Zjawisko stalinizacji w historiografii omawiają: A.F. Grabski, *Stalinowski model historiografii*, „Dzieje Najnowsze” 1992, nr 3; R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek pięćdziesiątych)*, Łódź 1993; tenże, *Stalinowska unifikacja nauki historycznej. Przykład Polski*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historia” t. 55, 1996; tenże, *Stalinowska wizja dziejów Polski – próba rekonstrukcji modelu*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 3.

Z ogólnego punktu widzenia, niewątpliwie zakończyła się ona porażką najbardziej dogmatycznej grupy historyków partyjnych, pragnących w pełni upodobnić polską naukę historyczną do wzorów radzieckich⁵⁸.

Przyjęcie stalinowskiej wykładni interpretacji materializmu historycznego wpłynęło na wybór, czy też preferowanie dziedzin historycznych oraz okresów historycznych.

Stalinizacja nauki historycznej, jak napisał A.F. Grabski, oznaczała przede wszystkim narzucenie jej jako podstawy teoretycznej materializmu historycznego w jej obligatoryjnej, stalinowskiej interpretacji⁵⁹.

Przy czym nie chodziło o wybór modelu teoretycznego, ale identyfikację z określoną ideologią. Tak więc wybór lub odrzucenie marksizmu oznaczało (przynajmniej dla władzy), jak napisał A.F. Grabski, „przykre konsekwencje”.

Na tej podstawie historycy, którzy opowiadali się przeciwko tej teorii, stawali się w oczach władzy przeciwnikami ideologicznymi i politycznymi⁶⁰.

Na największe oddziaływanie władzy politycznej narażona była historia polityczna, historia gospodarcza i społeczna. Najmniej narażonym obszarem badawczym była historia kultury, która, w opinii A.F. Grabskiego, stała się „swoistym refugium dla tych historyków, którzy często z pozanaukowych względów, musieli zmieniać swoje dotychczasowe zainteresowania badawcze”⁶¹. Niejako nakazem stało się ukazywanie tzw. postępowej tradycji. Epokami, które gwarantowały odnalezienie owych postępowych tradycji stały się czasy Odrodzenia i Oświecenia.

Przenosząc się w obszar literatury pedagogicznej, czy też literatury dotyczącej dziejów myśli pedagogicznej o pierwszym okresie i znaczeniu VII Powszechnego Zjazdu Historycznego czytamy, iż w okresie powojennym był on:

Pierwszą dyskusją nad nowymi zadaniami historii wychowania i jej metodologiczną strukturą...⁶².

Juliusz Bardach omawiając zjazdy historyczne o udziale historyków wychowania w Zjeździe Wrocławskim napisał:

⁵⁸ R. Stobiecki, *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków Polskich*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. Źródła zła...*, Warszawa 1997, s. 193-210.

⁵⁹ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, s. 206.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże, s. 209.

⁶² B. Suchodolski, *Badania nad dziejami myśli pedagogicznej*, s. 564.

Tradycyjna problematyka historyczna została we Wrocławiu poszerzona o grupę referatów poświęconych historii oświaty i wychowania. Miejsce tej szczególowej dyscypliny historycznej w zespole nauk pedagogicznych określił referat prof. Bogdana Suchodolskiego o stosunku pedagogiki do historii wychowania, natomiast prof. Henryk Barycz mówił o uniwersytetach w dobie Oświecenia. Podjęto też problematykę metodologiczną⁶³.

Bogdan Suchodolski znawca tego okresu i aktywny twórca zarazem, oceniając pierwsze lata powojenne w roku 1962 napisał:

W tym wczesnym okresie, w którym współistniały bardzo różne koncepcje pedagogiczne i w którym pedagogika marksistowska dopiero torowała sobie drogę, sposób przedstawiania dziejów myśli pedagogicznej był bardzo różnorodny. Z czasem jednak tendencjom do kontynuowania burżuazyjnej koncepcji przeciwstawiać się zaczęły bardziej skuteczne próby rewizji tradycyjnych sposobów wartościowania i klasyfikowania prądów pedagogicznych i wybitnych postaci, próby nowatorskiego ujęcia przeszłości i odróżniania w niej nurtów reakcyjnych od nurtów postępowych⁶⁴.

Ten sam autor mówiąc o znaczeniu I Kongresu Nauki Polskiej dla wprowadzenia „nowej metodologii” do historii wychowania podkreślił, iż podczas Kongresu objaśniono, co oznaczają postępowe i reakcyjne prądy⁶⁵. Jednocześnie zaznaczył, że w referacie Podsekcji Pedagogiki i Psychologii zagadnienia te nie były głębiej rozważane⁶⁶.

Próbie wywierania wpływu na środowisko historyków wychowania, w zakresie rewizji dotychczasowych planów badań i metodologii, podejmowało Ministerstwo Oświaty. Przejawem tego było zwołanie przez Ministra Oświaty konferencji w 1948 roku pt. *W sprawie zorganizowania prac naukowo-badawczych w zakresie nauk pedagogicznych*. A przedstawione wówczas wytyczne ministerialne miały posłużyć do tworzenia nowych planów badawczych. Jak przedstawiono w rozdziale drugim środowisko nie odpowiedziało zadawalająco na apel ministerstwa.

W sumie trzeba przyznać, że ówczesne propozycje metodologii badań marksistowskich w środowisku historyków wychowania nie były raczej przedmiotem „dyskusji drukowanej”, ale znalazły odzwierciedlenie w praktyce badawczej, na co wskazuje lektura dorobku historiografii oświatowo-wychowawczej. Jeżeli już odnajdziemy wypowiedzi drukowane na ten temat, to są to jedynie

⁶³ J. Bardach, *Z perspektywy półwiecza*, w: *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Wrocław 1990, s. 60.

⁶⁴ Tamże, s. 565.

⁶⁵ Tamże. Odwoływał się do referatu Sekcji Nauk Społecznych i Humanistycznych. Tu referentem był Adam Schaff. Por. *Kongres Nauki Polskiej*, Warszawa 1953, s. 209.

⁶⁶ Referentem w tej podsekcji była Maria Żebrowska.

pewne odniesienia do stosowania przez autorów lub jego braku zalecanej metodologii w recenzjach prac. W gruncie rzeczy nie było możliwości prowadzenia rzeczowych dyskusji teoretyczno-metodologicznych, gdyż w tym czasie istniała cenzura, która ją „ucinała”.

* * *

Z powyższych rozważań wynika, że historycy wychowania nie poświęcili zbyt dużo miejsca w swojej twórczości refleksji teoretyczno-metodologicznej. O wiele więcej uwagi zajmowały kwestie programów badań i najpilniejszych prac badawczych. Tym samym autorzy dyskutujący na ten temat zakreślali obszary badań powojennej historii wychowania. Jak łatwo zauważyć w refleksji teoretycznej z dużą mocą wypłynął problem związków historii wychowania, a raczej zadań historii wychowania wobec pedagogiki. I jeśli mówi się o relacji historia wychowania a pedagogiki, to zapewne wielu czytelników oczekiwałoby omówienia refleksji na temat historia wychowania a historia. Otóż należy jednoznacznie stwierdzić, że powojenni historycy wychowania, nie widzieli potrzeby dyskusowania takiego problemu. Dla profesjonalnych badaczy bowiem, historia wychowania była dyscypliną historyczną. I ta grupa specjalistów realizowała ten postulat, jak wynika to z analizy dorobku, w praktyce badawczej.

Rozdział piąty

Główne kierunki twórczości i działalności popularyzatorskiej

Henryk Barycz we wspomnianym już artykule *O nowe drogi historiografii polskiej*, tworząc rejestr zadań historyka czasów powojennych, pisał:

Winien on podejmować tematy i problemy zasadnicze, żywotne i aktualne, twórcze z przeszłości narodu, tłumacząc nurt jego najistotniejszych dążeń, wyjaśniając przesłanki przeszłości narodu, tłumacząc nurt jego najistotniejszych dążeń, wyjaśniając przesłankami przeszłości jego teraźniejszość, klęski i sukcesy, upadki i wzloty, docierając do głębi charakteru narodowego, szukając w nim tłumaczenia tragedii jego klęsk i podstawy odradzenia się, śmiało podejmując na użytek przyszłości rozpatrzenie i rozrachunek sumy przewinień zaniedbań poprzednich pokoleń¹.

Były to uwagi ogólne odnoszące się do pisarstwa historycznego. Powstaje pytanie, czy były one drogowskazem w tym samym zakresie dla historyków wychowania i autorów prac z zakresu historiografii oświatowo-wychowawczej?

Zanim przejdziemy do przedstawienia głównych kierunków twórczości niezbędna rzeczą jest przedstawienie kilku uwag natury ogólnej, warunkującej dorobek pisarski tamtych lat, a tym samym dających przesłanki do jego ocen i usytuowania historiografii oświaty i wychowania na tle polskiej historii historiografii.

Jerzy Maternicki, omawiając rozwój polskiej historii historiografii lat 1944-1956, nazywa ten okres czasem narodzin polskiej historii historiografii². Wymienia także czynniki wpływające na rozwój zainteresowań i badań

¹ H. Barycz, *O nowe drogi historiografii polskiej*, s. 332.

² J. Maternicki, *Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Warszawa 1979, s. 307-332; tegoż, *Narodziny polskiej historii historiografii (1945-1956)* „Przegląd Humanistyczny” 1978, nr 1, s. 1-18; tegoż, *Polskie badania w zakresie historii historiografii (1936-1986)*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1, s. 317-342.

historiograficznych, wśród nich: przełom w życiu społeczno-politycznym Polski wyrażający się wejściem na drogę socjalistycznego rozwoju, znaczenie badań historiograficznych w walce o marksistowski kształt historiografii polskiej, rozwój polskiej refleksji metodologicznej i wreszcie rozwój badań nad historią nauki i techniki³. Przyjmując umowne cezury badacz ten wyróżnia w dziejach polskiej historiografii lat 1944-1956 dwa okresy: pierwszy, obejmujący lata 1944-1948 i drugi, odnoszący się do lat 1949-1956⁴. W ocenie J. Maternickiego w twórczości naukowej w pierwszym okresie można wymienić cztery nurty pisarstwa. Pierwszy, to głównie „artykuły wspomnieniowe o zmarłych, zamęczonych i poległych historykach polskich w latach 1939-1945”, drugi kierunek twórczości to oceny dorobku historiografii okresu międzywojennego, trzeci nurt badań stanowiły zestawienia dorobku naukowego, czwarty zaś to przyczynki historiograficzne pisane przez specjalistów z zakresu historii, niejako na marginesie ich twórczości. Zdaniem tego uczonego:

Polski dorobek w zakresie historii historiografii był w latach 1944-1948 jeszcze raczej skromny i mimo pewnego postępu – w sumie niewiele odbiegał od ujęć tradycyjnych. Istotny przełom nastąpił dopiero w latach 1949-1956. Sformułowano wówczas założenia metodologii historii historiografii, wytyczono jej zadania, określono problematykę⁵.

To czasy, według J. Maternickiego, „przebudowy podstaw metodologicznych historiografii polskiej, przyjęcia przez nią założeń marksizmu i nawiązania bliskich kontaktów z historiografią radziecką”⁶.

Należy zatem zapytać, czy te cechy, typowe dla polskiej historiografii odnoszą się w pełni do historiografii oświaty i wychowania? Czy tak jak w innych dziedzinach historii preferowano określone epoki i tematy?

Bezsprzecznie wpływ na dorobek i wizerunek powojennego pisarstwa miało to, jaki był udział przedwojennych historyków oświaty w tej dziedzinie. Romuald Grzybowski oceniając dorobek pisarski tej generacji stwierdza, że udział przedwojennych historyków wychowania w dorobku pisarskim był mały lub żaden, zwłaszcza w odniesieniu do S. Łempickiego i S. Kota⁷. Rzeczywiście w odniesieniu do tych uczonych można się zgodzić z tą tezą, bo-

³ J. Maternicki, *Cztery dziesięciolecia badań nad dziejami historiografii*, w: *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, Cz. II, Materiały z konferencji naukowych w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1987, s. 440-441.

⁴ Tamże, s. 441.

⁵ Tamże, s. 442.

⁶ J. Maternicki, *Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Warszawa 1979, s. 406-407.

⁷ R. Grzybowski, *Obecność historyków wychowania II Rzeczypospolitej w pedagogice polskiej 1945-1956 (na tle głównych kierunków badań historii wychowania)*, w: *Historycy wychowania II Rzeczypospolitej*, pod red. W. Szulakiewicz, Warszawa 2000, s. 104.

wiem pierwszy z nich zmarł w 1947 roku, drugi znalazł się na emigracji. Poza wznowieniami niektórych prac, wszystkie publikacje S. Kota po 1945 drukowane były w wydawnictwach zagranicznych⁸. Inny jednak obraz twórczości tej grupy historyków uzyskujemy, analizując dorobek całej omawianej generacji. W ocenie (nawet ilościowej) dorobku trzeba też pamiętać, że przecież wielu z nich poświęcało swój czas przede wszystkim organizacji życia naukowego poszczególnych uczelni, ale też życia oświatowego, naturalnie na tyle, na ile pozwalały ówczesne warunki polityczne. Jako przykład można wymienić działalność S. Truchima i H. Radlińskiej⁹ w Łodzi, we Wrocławiu Antoniego Knota¹⁰, a później S. Tynca¹¹, w Warszawie Łukasza Kurdybacha¹². Drugą dziedziną, której się poświęcili, była organizacja i kształcenie młodzieży na poziomie uniwersyteckim, a także przygotowywanie młodej generacji pracowników naukowych. Tworzyli na nowo lub rekonstruowali swoje warsztaty naukowe. I chociaż ten rodzaj działalności pochłonił ich niekiedy bez reszty, to jednak wydał owoce w postaci dobrze zorganizowanych zakładów (katedr) naukowych, czy wykształcenia grona uczniów znakomicie przygotowanych do pracy naukowej i organizacyjno-naukowej.

Należy jednak mieć na uwadze, że w ocenie twórczości historycznooświatowej nie chodzi wszakże o dorobek ilościowy, lecz przede wszystkim o wartość naukową opublikowanych prac. Przedstawiając dorobek twórczy historiografii oświatowo-wychowawczej lat 1944-1956 posłużymy się wyspecjalizowanymi dziedzinami historii wychowania. Są to: edytorstwo źródeł, historia myśli pedagogicznej, historia szkolnictwa i oświaty oraz biografistyka. Trzeba jednak zaznaczyć, że wiele prac łączy wymienione dziedziny, przykładem w tym względzie jest historia myśli pedagogicznej i biografistyka.

⁸ Jedynym wyjątkiem było opracowanie pt. *Geneza i tło historyczne „Biblii litewskiej S. B. Chylińskiego”* wydrukowane jako wstęp do Nowego Testamentu w PTPN. O powojennej twórczości S. Kota pisze R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005, s. 231-232, 253, 254, 308.

⁹ Szerzej na ten temat: I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 134 i n.

¹⁰ O powojennej działalności A. Knota por. bibliografia – przypis, w rozdziale *Środowisko historyków oświaty i wychowania*.

¹¹ O działalności uniwersyteckiej S. Tynca: H. Barycz, *Stanisław Tync jako historyk wychowania i szkolnictwa (1889-1964)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1964, nr 3 (Bibliografię prac S. Tynca zestawiała M. Chamcówna); J. Kasprzyk, *Stanisław Tync – badacz dziejów Gimnazjum Toruńskiego*, „Rocznik Toruński” R. 3, 1968, s. 89-98; S. Kaczmarek, *Stanisław Tync, w: Uczeni wrocławscy 1945-1979*, Wrocław 1980, s. 51-54; W. Szulakiewicz, *Stanisław Franciszek Tync (1889-1964). Szkic portretu historyka oświaty i wychowania*, s. 11-25.

¹² Bibliografia opracowań o Ł. Kurdybasze, por. przypis 154 w rozdz. *Instytucjonalizacja...*

1. Edytorstwo źródeł

Większość wydanych w tym czasie źródeł odnosiła się do polskiej historii oświaty i wychowania. Przy czym trzeba podkreślić, że wśród tych wydawnictw dominowały źródła z zakresu myśli pedagogicznej. Jeśli chodzi o okresy, których dotyczyły te wydawnictwa, to opublikowano materiały źródłowe, ukazujące głównie czasy Odrodzenia i Oświecenia oraz XIX i początek XX wieku. W dorobku tym brak natomiast było źródeł do innych okresów historycznych. Prezentację wydawnictw źródłowych zaczniemy od tekstów obrazujących czasy Odrodzenia.

Zdecydowana większość publikacji źródłowych odnoszących się do Renesansu była próbą przedstawienia głównych idei pedagogicznych tego okresu. Przykładem w tym obszarze może być *Wybór pism pedagogicznych* M. Montaigne'a, w opracowaniu H. Pohoskiej. Zgodnie z zasadami opracowywania przyjętymi przez „Bibliotekę Tekstów Pedagogicznych”, bo w tej serii ukazały się pisma Montaigne'a, książka składa się z dwóch zasadniczych części *Wstępu* i *Tekstu*, uzupełnionych *Bibliografią*. We *Wstępie*, autorka znakomicie wprowadziła czytelnika w genezę poglądów Montaigne'a. Nakreśliła tło epoki, główne idee humanizmu i przedstawicieli, aby zaprezentować życie Montaigne'a. Po tych informacjach H. Pohoska przedstawiła istotę jego myśli pedagogicznej. *Wstęp* kończy paragraf pt. Montaigne a potomni¹³. Lektura treści pozwala na stwierdzenie, że autorka wybrała teksty specyficzne, poruszające takie kwestie jak: założenia wychowania, przymus w wychowaniu, relacje rodzice i dzieci, nauczanie i wychowanie, dobro i zło, wiedza i niewiedza, czy śmierć. Dzięki temu stworzyła możliwość zapoznania z jednej strony, z myślą Montaigne'a, z drugiej zaś, poprzez wybór myśli tego autora przekazała mądrość o wychowaniu człowieka.

Nieudaną w pewnym sensie próbą okazała się być edycja pism pedagogicznych doby Odrodzenia, Józefa Skoczka, wydana w serii „Biblioteka Narodowa”¹⁴. Opinię taką uzasadnił H. Barycz, ogłaszając niezwykle krytyczną recenzję na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”¹⁵. Oceniając wysoko wydany dwa lata wcześniej wybór pism KEN i źródeł o KEN w opracowaniu S. Tynca, uznał przedsięwzięcie J. Skoczka za pozytywne, jednak źle przygotowane niemalże w każdym zakresie, jakim można ocenić wydawnictwo pism. H. Barycz krytykę zaczął od braku ukazania stanu wiedzy na temat wychowania w Odrodzeniu, a raczej samodzielnej interpretacji tego zjawiska bez odwoływania się do ustaleń innych autorów. Krytycznie odniósł się do

¹³ *Wstęp* kończą objaśnienia do wypisów oraz spis rozdziałów.

¹⁴ *Wybór pism pedagogicznych doby Odrodzenia*, oprac. J. Skoczek, Wrocław 1956, ss. 536. Na wybór składa się dwanaście części, w których zaprezentowane zostały pisma najwybitniejszych przedstawicieli.

¹⁵ Rec. H. Barycz, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, s. 191-200.

niektórych tez wysuniętych przez J. Skoczka, a przede wszystkim negował twierdzenia o decydującej roli mieszczaństwa w kształtowaniu się renesansowej rzeczywistości szkolnej, rozwoju teorii i praktyki wychowawczej tamtych czasów.

Teoria doc. Skoczka nie jest nowa. Stanowi ona odbłask, pisał Barycz, a ściślej mówiąc zwulgaryzowanie, wyolbrzymienie i do absurdu doprowadzenie odbicia modnego przed kilku laty poglądu o dominującej roli mieszczaństwa w kulturze polskiego Odrodzenia... Uwypuklenie w rozsądnych tj. rzeczywistych granicach wkładu mieszczaństwa w dziedzinę spraw wychowawczo – szkolnych jest bardzo potrzebne i niewątpliwie pozytywne, natomiast tak jak to czyni doc. Skoczek, jest niezgodnym z rzeczywistością skrzywionym zwierciadłem¹⁶.

Podobnie odniósł się do innych tez J. Skoczka wynikających z założenia o znaczącej roli mieszczaństwa, aby stwierdzić w końcu, że „Kurczowe trzymanie się teorii „mieszczańskiej” prowadzić musi do daleko idącego zwężenia i zubożenia problematyki¹⁷. Polemizował również z twierdzeniami autora wyboru na temat: edukacji dzieci królewskich, znaczenia Uniwersytetu Krakowskiego w dziejach oświaty i kultury, postawy szlachty XVI wieku wobec humanizmu, roli szkoły parafialnej w walce z różnowierstwem i innymi jego ustaleniami. Na koniec recenzji dowodził istnienia w pracy wielu błędów oraz wskazał na „dosłowne prawie zależności niektórych ustępów i przyjmowanie ich niemal żywcem od innych autorów (bez podania źródła)”¹⁸. W celu udowodnienia tej ostatniej kwestii H. Barycz dokonał zestawienia fragmentów *Wstępu* J. Skoczka, z tekstem S. Kota i poglądami zawartymi w takich pracach jak: *Historia wychowania*, *Szkoła Lewartowska* i *Andrzej Frycz Modrzewski o wychowaniu*. Słowem, w recenzji tego wydawnictwa czytelnik nie odnajdzie, ani jednego pozytywnego stwierdzenie na temat pracy J. Skoczka. Czytając współcześnie opinię H. Barycza, ma się przekonanie, że była to nazbyt krytyczna opinia, zwłaszcza w odniesieniu do pewnych tez wysuniętych przez J. Skoczka. Zastanawiające jest także to, że H. Barycz nie odnalazł ani jednej pozytywnej cechy tego wydawnictwa.

W 1955 roku ukazało się dzieło Szymona Marycjusza *O szkołach czyli akademiach* przygotowane do druku przez H. Barycza na podstawie przekładu A. Danysza¹⁹. Doskonałym wprowadzeniem do pracy Marycjusza okazał się obszerny *Wstęp*, pióra H. Barycza. Omówił w nim sytuację wychowania

¹⁶ Tamże, s. 192.

¹⁷ Tamże, s. 193.

¹⁸ Tamże, s. 197.

¹⁹ *Szymon Marycjusz z Pilzna. O szkołach czyli akademiach książę dwie*, przełożył A. Danysz, wstępem i objaśnieniami opatrzył H. Barycz, „Biblioteka Klasyków Pedagogiki”, Wrocław 1955, ss. 269.

i szkoły polskiej w latach 1450-1550, czyli stuleciu poprzedzającym wydanie *O szkolach*. W dalszej części *Wstępu* przedstawił życie i działalność Marcyjusza i skomentował treść dzieła. Podnosząc walory publikacji Marcyjusza i jej doniosłość, podjął próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny słabego oddziaływania myśli Marcyjusza na współczesnych. W odpowiedzi stwierdzał:

Górze wzięło nie dobro publiczne, ale ciasny egoizm stanowy. Jedyne w umysłach krzywdzonych inteligentów – plebejuszów zapadł głębiej posiew myśli Marcyjusza i jego oskarżenia panującej klasy szlacheckiej²⁰.

Pisma drugiego reprezentanta polskiego Odrodzenia Sebastiana Petrycego z Pilzna opracował Wiktor Wąsik²¹. Składały się na nie w tomie pierwszym *Przydatki do Etyki Arystotelesowskiej*, w drugim tomie zaś, *Przydatki do Ekonomiki i Polityki Arystotelesowskiej*.

Edytorstwem źródeł zajmował się Ł. Kurdybacha. Poświęcił kilka lat na badanie życia i twórczości A.F. Modrzewskiego²². Jego zasługą było wydanie pięciu tomów polskiej wersji dzieł Modrzewskiego, które zaopatrzył w obszernie wstępy i komentarze²³. W tej samej serii, co *O szkolach* Szymona Marcyjusza, czyli „Bibliotece Klasyków Pedagogiki” ukazała się Jana Amosa Komeńskiego *Wielka dydaktyka*²⁴. Wydawca B. Suchodolski z dużym znanstwem problematyki wprowadził czytelnika w odbiór *Wielkiej dydaktyki*, przedstawiając we *Wstępie* poza charakterystyką życia Komeńskiego jego poglądy pedagogiczne i dydaktyczne, społeczne i filozoficzne oraz religijne. W refleksji swej wydawca eksponował pansoficzne oblicze pedagogiki Komeńskiego, której celem miała być naprawa świata. Podkreślał także wielorakie uwarunkowania poglądów pedagogicznych tego myśliciela, co znalazło wyraz w jego myśli dotyczącej systemu szkolnego, metody i programu nauczania. Istotę dzieła Komeńskiego B. Suchodolski ujął tymi słowami:

Dzieje życia J.A. Komeńskiego ukazują nam wielokierunkowość jego prac i działań, trwałe cele jego dążeń naukowych i społecznych, śmiałość i upartą walkę o postęp pedagogicznej teorii i praktyki, a zarazem liczne sprzeczności

²⁰ Tamże, s. LXXIX.

²¹ *Sebastian Petrycy z Pilzna. Pisma wybrane*, t. I i II, oprac. W. Wąsik, Wstępem poprzedził K. Grzybowski, „Biblioteka Klasyków Filozofii. Pisarze Polscy”, Warszawa 1956.

²² Pisz o tym J. Miąso, *Wstęp*, w: Łukasz Kurdybacha, *Pisma wybrane*, t. I, s. 13.

²³ Ł. Kurdybacha, *Wstęp*, w: Andrzej Frycz Modrzewski, *Dzieła wszystkie*, t. I: *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953; t. II: *Mowy o karze za mężobójstwo*, Warszawa 1954; t. III: *O kościele*, Warszawa 1956; t. IV: *Pisma 1560-1562*, Warszawa 1957 oraz Ł. Kurdybacha, *Wstęp i komentarz*, w: Andrzej Frycz Modrzewski, *Sylwy*, Warszawa 1958.

²⁴ J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, wstępem i komentarzem opatrzył B. Suchodolski, „Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze obcy”, Wrocław 1956, ss. 370.

horyzontów poznawczych, wynikające z nieprzewyciężenia oporów średnio-wiecznej tradycji²⁵.

Poglądy J.A. Komeńskiego zostały zinterpretowane przez B. Suchodolskiego, jako myśl łącząca czasy średniowiecza i epokę nowożytną.

Przechodząc do Oświecenia nie sposób nie zauważyć, że ten okres prezentowały źródła dotyczące w głównej mierze czasów działalności Komisji Edukacji Narodowej. Bezsprzecznie na szczególną uwagę w tej grupie publikacji zasługuje wybór i opracowanie źródeł Komisji i o Komisji Edukacji Narodowej, przygotowany przez S. Tynca²⁶. W ten sposób autor ten powrócił do ulubionego okresu i tematyki, którą zajmował się w latach międzywojennych²⁷. O pracy tej, tj. genezie jej powstania i treściach w niej zawartych, a także sposobie ujęcia problematyki, w Autocharakterystyce S. Tynca mówił:

Tom „Biblioteki Narodowej”... stanowi pewien dorobek szperań po różnych materiałach rękopiśmiennych i drukowanych, albo należących do warsztatu pracy KEN i jej organów: Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, szkół głównych, wydziałowych i podwydziałowych, albo z nią związanych i o niej mówiących. Z tych poszukiwań oraz odczytania się w dotychczasowych pracach o KEN, wyrósł nie tylko zbiór źródeł, ale i (we Wstępie) 200-stronicowa jakby monografia Komisji Edukacji Narodowej, gdzie jej autor próbował spojrzeć na poszczególne działy działalności KEN, nie tylko oczyma współczesnych, nie tylko oczyma jej monografistów, zwłaszcza ostatniego, francuskiego historyka A. Jobert’a, ale i własnym spojrzeniem, urobionym przez zużytkowanie nowych materiałów, przez rozmyślania i przez ocenę pewnych faktów i sądów o nich działaczy oraz współczesnych ludzi²⁸.

Była to wyjątkowo solidnie przygotowana publikacja, zaopatrzona w obszerny *Wstęp* autorstwa S. Tynca, zakończony *Bibliografią*, praca ukazująca stan badań nad KEN, ponadto zawierała tabele i ilustracje²⁹. Do książki dołączono także Mapę Szkół Komisji Edukacji Narodowej wykonaną przez S. Tynca

²⁵ Tamże, s. XXXIII.

²⁶ *Komisja Edukacji Narodowej. Pisma Komisji i o Komisji*. Wybór źródeł, zebrał i opracował S. Tynec, Wrocław 1954, ss. 730.

²⁷ Rozprawa S. Tynca, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1922 przyniosła mu uznanie środowiska oraz nagrodę Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

²⁸ A PAN Warszawa, Spuścizna S. Tynca, sygn. III-138, autocharakterystyka.

²⁹ Wydawnictwo składało się z 10 rozdziałów zatytułowanych: I: *Przed utworzeniem Komisji Edukacji Narodowej*; II: *Powstanie i działalność Komisji Edukacji Narodowej*; III: *Reforma Akademii Krakowskiej*; IV: *Dążności KEN i jej szkolnictwa (A. Cele wychowania, B. Atmosfera szkolna, C. Związek szkoły z życiem)*; V: *Szkolnictwo parafialne*; VI: *Wychowanie niewieście*; VII: *Nauczyciele i nauczanie*; VIII: *Walka o Komisję*; IX: *Cienie w działalności KEN*; X: *U schyłku, oraz Ustawy Komisji Edukacji Narodowej r. 1783*.

i S. Stepaka. Poprzedzający źródła *Wstęp* stanowi znakomite wprowadzenie do odczytania źródeł poszczególnych dziesięciu rozdziałów, ukazując w całości dzieło KEN, jej sukcesy, ale i klęski oraz niepowodzenia. *Wstęp* kończą rozważania S. Tynca na temat „siły oddziaływania KEN”. To wydawnictwo, jak wspomniano, zostało ocenione bardzo wysoko.

Z kolei Jan Hulewicz w 1953 roku przygotował do druku i zaopatrzył wstępem H. Kołłątaja *Stan oświecenia w Polsce*³⁰. Na strukturę wydawnictwa składa się obszerny *Wstęp*, tekst – *Stan oświecenia...*, *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego...* oraz *Dodatki*. We *Wstępie* J. Hulewicz wszechstronnie naświetlił różnorodne aspekty opublikowanego wyboru źródeł. Po przedstawieniu genezy *Stanu Oświecenia* i czasów powstania dzieła zajął się jej problematyką. Odnosząc się do treści skoncentrował się na problemie języka polskiego, obrazie szkolnictwa i wychowania stanowiącego podstawowy zrąb książki, zagadnieniach rozwoju polskiego życia naukowego oraz kwestii wpływu nauki i oświaty na tok życia prywatnego i publicznego w Polsce. Zdaniem J. Hulewicza uzupełnieniem tych treści stanowił *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego*, w którym H. Kołłątaj poświęcił sporo uwagi sprawom wychowania i kształcenia kleru. Autor *Wstępu* ukazał również odbiór tego dzieła przez ówczesne środowisko.

Milczenie krytyki bieżącej, pisał Hulewicz, zostało jednak wyrównane echemi, jakie *Stan oświecenia* od razu zaczął budzić w pracach naukowych. Badacze polscy natychmiast niemal uświadomili sobie, jak wielką wartość posiada to dzieło. I to ciągle odwoływanie się naszej historiografii do *Stan oświecenia*, jako do podstawowego źródła dla dziejów życia nie tylko szkolnego, ale w ogóle kulturalnego epoki saskiej, jest najlepszym wskaźnikiem jego znaczenia i jego wpływu³¹.

W końcowej części *Wstępu* omówił treści zawarte w *Dodatkach*, w których zamieszczone zostały cztery fragmenty jego pism będące dotąd w rękopisach³², uzupełniają one lub pogłębiają zapatrywania H. Kołłątaja zawarte we wcześniejszych pismach oraz pokazują trwałość jego zainteresowań historią oświaty i nauki w Polsce.

Wydawnictwo to, zdaniem K. Mrozowskiej, ma dwojaką wartość: pozwala dokładniej poznać i ocenić zainteresowania Kołłątaja i jego znajomość prob-

³⁰ H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce*, oprac. J. Hulewicz, „Biblioteka Narodowa” S. I, nr 144, Wrocław 1953, ss. 309. rec. Z. Florczak, „Pamiętnik Literacki” R. 49, 1958, z. 1/2, s. 253-269.

³¹ Tamże, s. LXXXVII.

³² Były to następujące szkice: *O stanie oświecenia w Polsce*, *Historia oświecenia w Polsce*, *Zasady wychowania publicznego*, *W materii religii i duchowieństwa*.

lemów szkolnych, a również stanowi cenne źródło dla dziejów szkolnictwa w epoce saskiej³³.

Drugą publikacją źródłową poświęconą osobie H. Kołłątaja, która ukazała się w tym czasie, była monografia J. Śniadeckiego, przyjaciela i współpracownika H. Kołłątaja w okresie reformy Akademii Krakowskiej³⁴. Wydawcą tego źródła był H. Barycz. Zaopatrzył wydawnictwo we *Wstęp*, obszerny i wielostronnie naświetlający znaczenie pism (*Żywotu*), jako źródła do historii reform Akademii Krakowskiej w czasie KEN, rolę H. Kołłątaja i J. Śniadeckiego w procesie reform Akademii Krakowskiej.

Poza wspomnianymi wyżej pracami okres Oświecenia w Polsce prezentują pisma Stanisława Staszica i Jędrzeja Śniadeckiego. Wybór pism J. Śniadeckiego i S. Staszica zawiera teksty odnoszące się do historii pedagogiki i oświaty. Pisma i wypowiedzi pedagogiczne Stanisława Staszica przygotował do druku Tadeusz Nowacki³⁵. Na strukturę książki składały się następujące części: *Wstęp*, *Nota edytorska*, *Bibliografia*, zaś pisma S. Staszica zostały podzielone na *Myśli i rozprawy*, *Mowy i wezwania*. Książkę uzupełnia *Komentarz* T. Nowackiego do tekstów zamieszczonych w zbiorze. W *Nocie edytorskiej* intencje wydawnictwa wyjaśniano następująco:

Wydawnictwo niniejsze ma na celu zaznajomienie czytelnika z podstawowymi tekstami Staszica, pozwalającymi zorientować się w jego poglądach i ich znaczeniu dla dziejów polskiej myśli pedagogicznej. Stąd wynika... charakter wstępu, który jedynie szkicuje zagadnienia, nie próbując analizować ich dokładnie i zestawiać z ówczesnymi poglądami pedagogicznymi w Polsce. Wstęp, sygnalizuje jedynie problemy na tle najbardziej ogólnych elementów, przemian gospodarczo-politycznych, pozostawia czytelnikowi swobodę w dokładniejszej interpretacji Staszicowskiego wkładu w polską myśl pedagogiczną³⁶.

Opublikowane pisma ograniczono do tekstów już publikowanych, zgodnie z kryteriami doboru tekstów do „Biblioteki Klasyków Pedagogiki”. We *Wstępie* T. Nowacki daje krótki rys życia i twórczości Staszica, charakterystykę jego poglądów pedagogicznych uwzględniając filozoficzne i psychologiczne podstawy jego koncepcji, poglądy na społeczeństwo, kwestie wychowania mo-

³³ K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945-1965*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, s. 129. Wartość tego wydawnictwa polega na tym, że, jak podaje K. Mrozowska, jest to pierwsze wydanie oparte na odnalezionym przez wydawcę rękopisie.

³⁴ J. Śniadecki, *Żywoit literacki Hugona Kołłątaja z opisem stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się znajdowała prze rok 1780*. Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył H. Barycz, „Biblioteka Narodowa”, S. I, nr 136, Wrocław 1951, ss. LVI, 89.

³⁵ S. Staszic, *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne*, oprac. wstęp i komentarzem opatrzył, T. Nowacki, Wrocław 1956, ss. 331.

³⁶ Tamże, s. LIX.

ralnego, umysłowego, estetycznego i fizycznego. Wreszcie na koniec podejmuje próbę oceny jego myśli pedagogicznej.

W tej samej serii, tj. „Biblioteka Klasyków Pedagogiki”, w 1956 roku ukazała się także Jędrzeja Śniadeckiego praca *O fizycznym wychowaniu dzieci*³⁷. Ten tom został przygotowany przez Wincentego Okonia, zaś jego redaktorem naukowym był Ryszard Wroczyński. W. Okoń wprowadzając czytelnika w problematykę zawartą w tym tomie przedstawił J. Śniadeckiego na tle epoki, po czym przeszedł do uzasadnienia wartości tej pracy pisząc:

...dzieło Jędrzeja Śniadeckiego *O fizycznym wychowaniu* dzieci to klasyczny utwór polskiej literatury pedagogicznej, a zarazem medycznej. Mimo iż od jego powstania (w pierwotnej formie) upłynęło sto pięćdziesiąt lat – i pedagog, i pediatra znajdą dziś w nim jeszcze nie tylko wiele, jak na owe czasy zdumiewająco trafnych, dotąd ciągle aktualnych myśli, lecz także mogą zeń czerpać twórcze natchnienie do swej pracy. Obok bowiem nader rzeczowych analiz i wywodów tak dużo jest w tym dziele fachowym samego Śniadeckiego, jego głębokich uczuć patriotycznych, jego troski o sprawę, dla której bierze pióro do ręki, iż to wszystko nadaje procesowi czytania tej książki, charakter całkowicie odmienny od zwykłego procesu czytania książek fachowych³⁸.

Analizując podstawowe problemy zawarte w książce J. Śniadeckiego skupił się na kwestiach stosunku wychowania do natury, stosunku poszczególnych składników wychowania do siebie, wychowania fizycznego, wychowania moralnego i umysłowego. Tym samym scharakteryzował istotę myślenia o wychowaniu w ujęciu J. Śniadeckiego.

Uzupełnieniem źródeł do czasów Oświecenia w Polsce jest tom drugi korespondencji Jana Śniadeckiego, wydany ze spuścizny Ludwika Kamykowskiego, przez Mirosławę Chamcównę i Stanisława Tynca³⁹. Stanowi on kontynuację wydawnictwa podjętego przez L. Kamykowskiego przed II wojną światową, które ukazało się w 1932 roku, jako tom pierwszy⁴⁰. Dzięki temu oddano do rąk czytelników całość korespondencji H. Kołłątaja, sekretarza Szkoły Głównej Koronnej i prezesa Kolegium Fizycznego.

Niewielu autorów zajmowało się powszechną historią oświaty i wychowania, dotyczyło to także edytorstwa źródeł. Wyjątkiem jest tutaj Hanna Pohoska, która w ostatnich latach swego życia poświęciła się przede wszystkim

³⁷ J. Śniadecki, *O wychowaniu fizycznym dzieci*, oprac. i wstępem opatrzył, W. Okoń, Wrocław 1956, ss. 136.

³⁸ Tamże, s. XI i XII.

³⁹ J. Śniadecki, *Korespondencja. Listy z Krakowa*, t. II: 1787-1807. Do druku przygotowali M. Chamcówna i S. Tynec, Wrocław 1954.

⁴⁰ J. Śniadecki, *Korespondencja. Listy z Krakowa*. Wyd. L. Kamykowski, Kraków 1932, t. I, ss. XLIV, 532. Były to listy Kołłątaja z lat 1780-1787. Stanowiły one ważne źródło dziejów szkolnictwa średniego i historii UJ w okresie reformy kołłątajowskiej.

opracowaniu źródeł do dziejów europejskiej myśli pedagogicznej. Do grupy wydawców pism przedstawiciele europejskiej pedagogiki i oświaty należy zaliczyć także Bogdana Suchodolskiego. Zainaugurował on tom pierwszy, serii trzeciej „Biblioteki Tekstów Pedagogicznych” opracowując J.A. Condorceta, *Projekt organizacji wychowania publicznego*⁴¹. Po zapoznaniu czytelnika z rysem biograficznym J.A. Condorceta i jego działalnością, przedstawił istotę treści zawartych w *Projekcie*. Zapewnił także, że czytelnicy znajdą w tej koncepcji bogaty materiał do przemyśleń, gdyż stanowi on przykład budzącej się demokracji nowoczesnej schyłku XVIII wieku i jest propozycją szczególnie wyrazistą. Zachęcając do lektury pisał:

Condorcet ...był jednym z pierwszych pisarzy, którzy rozumieli, iż sprawa wykształcenia nie jest wyłącznie sprawą szkolną i że, zwłaszcza ze społecznego punktu widzenia, jest rzeczą doniosłą, by nauczanie mogło trwać całe życie, oraz iż tylko w takich warunkach społeczno-oświatowych będzie można istotnie obalić podział ludzi na dwie klasy: na klasę myślących i niemyślących⁴².

Natomiast w opracowaniu H. Pohoskiej ukazały się wybory pism pedagogicznych J. Locke’a, i J.J. Rousseau⁴³. Ponieważ i te wybory pism ukazały się w serii „Biblioteki Tekstów Pedagogicznych” struktura opracowania obydwu wydawnictw była podobna jak w przypadku pism Montaigne. H. Pohoska tytułem wprowadzenia czytelnika w prawidłowy odbiór treści zawartych w wydawnictwie przedstawiała tło historyczne epoki Oświecenia, genezę dzieł, życie autorów tekstów, analizę ich poglądów pedagogicznych i wpływ na potomnych. Przy czym, jeśli chodzi o wybór pism J. Locke’a, składały się na niego fragmenty tekstów z prac *O rozumie ludzkim* i *Myśli o wychowaniu*⁴⁴. Hanna Pohoska wskazywała także na wpływ idei Locke’a na polską pedagogikę.

Twórczość Locke’a miała bardzo wyraźny wpływ na ukształtowanie się poglądów Stanisława Konarskiego, pisała, i całość reformy szkół pijarskich. Po

⁴¹ J.A. Condorcet, *Projekt organizacji wychowania publicznego*, przełożył C. Jastrzębiec-Kozłowski, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1948, ss. 71.

⁴² Tamże, s. 8.

⁴³ M.J. Żmichrowska podaje, że Komisja Ocen Wydawnictw Szkolnych z zakresu pedagogiki wydała 23. 12. 1947 roku pozytywną opinię o opracowanych przez Pohoską wydawnictwach. Komisja wniosła jedynie zastrzeżenia do wyboru pism J.J. Rousseau, zarzucając Pohoskiej, że w wizerunku Rousseau występuje całkowity brak charakterystyki jako „wybitnego ideologa rewolucyjnego drobnomieszczaństwa Francji w wieku XVIII i zdecydowanego wroga arystokracji. Wskazano również, iż „wątpliwe są sformułowania autorki np. wiara katolicka, ku której go prowadzi opiekunka... Podczas posiedzenie Komisji (12. 05. 1948 r.) zobowiązano Pohoską do wniesienia poprawek. Żmichrowska informuje, iż poprawki zostały wniesione. M.J. Żmichrowska, *Hanna Pohoska 1895-1953*, Olsztyn 1995, s. 156.

⁴⁴ J. Locke, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1949, ss. 109.

pijarach z kolei Komisja Edukacji Narodowej przejęła poglądy Locke'a na wychowanie, niekiedy w hasłach swoich parafrazuje je tylko⁴⁵.

Wybór pism pedagogicznych J.J. Rousseau to głównie fragmenty dzieła *Emil* oraz rozdział IV zatytułowany *Wychowanie*, pochodzący z *Uwag nad rządem Polskim*⁴⁶. Zestawienie fragmentów tych prac uważała H. Pohoska za zasadne, gdyż w nich zawarte zostały zupełnie odmienne poglądy J.J. Rousseau na wychowanie. Wynikało to z ewolucji poglądów tego myśliciela. W pracy *Emil* jego poglądy mają charakter abstrakcyjny, w *Uwagach* zaś charakter konkretny.

I tak jak zawsze z tym „paradoksalizmem” Rousseau i z jego sprzecznościami, pisała. Nie on się zmienia, lecz przedmiot, a czasem nie przedmiot, tylko kąt patrzenia na przedmiot – oświelenie problemu⁴⁷.

Europejską pedagogikę końca XVIII wieku i początków XIX wieku reprezentuje Jan Henryk Pestalozzi. Jego dzieło *Jak Gertruda uczy dzieci swoje* w serii „Biblioteka Klasyków Pedagogiki”, przedstawili czytelnikom polskim Włodzimierz Szewczuk i Michał Szulkin⁴⁸. Uwagę czytelnika zwracają rozważania wydawców pism zawarte we *Wstępie*, a poświęcone poza informacjami biograficznymi, recepcji poglądów J.H. Pestalozziego w Polsce. Autorzy rozpoczęli to zagadnienie od omówienia pedagogów radzieckich (N.K. Krupskiej), akcentowali także myśli na ten temat innych polskich pedagogów orientacji marksistowskiej, jak chociażby W. Spasowskiego. Ponadto wydawcy zwrócili uwagę na recepcję myśli szwajcarskiego pedagoga w czasach KEN i Izby Edukacyjnej.

Jak już wspomniano, także XIX wiek został uwzględniony w działalności edytorskiej historyków wychowania. Na uwagę w odniesieniu do tego okresu zasługuje działalność M. Szulkina. Z jego inicjatywy ukazały się pisma pedagogiczne E. Estkowskiego. M. Szulkin przygotowując do wydania prace E. Estkowskiego, jako ważne kryterium przyjął rok 1848. Była to data przełomowa w życiu E. Estkowskiego, dzieląca – według M. Szulkina – jego życie na dwa okresy:

...pierwszy obejmujący lata przed rewolucją 1848 i rok 1848, kiedy to w pismach pedagogicznych dźwięczała mocno nuta przekonań demokratycznych

⁴⁵ Tamże, s. 28.

⁴⁶ J.J. Rousseau, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1949, ss. 163.

⁴⁷ Tamże, s. 28.

⁴⁸ J.H. Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci. Próba podania matkom wskazówek w formie listów jak mają uczyć swoje dzieci*, oprac. W. Szewczuk i M. Szulkin, Wrocław 1955, ss. 186. W wydaniu tym pominięto jedynie XIV list, gdyż nie uwzględnia treści pedagogicznych.

i wiara w nowe, postępowe siły społeczne, oraz drugi po rewolucji 1848 r., kiedy w wypowiedziach Estkowskiego zaznaczyły się wpływy reakcyjne⁴⁹.

W ten oto sposób przedstawił ewolucję poglądów E. Estkowskiego. Żałować tylko należy, że M. Szulkin dobrze merytorycznie skonstruowany *Wstęp*, w którym przedstawił główne kierunki działalności, zakończył stwierdzeniem odwołując się do słów B. Bieruta:

Estkowski niewątpliwie należy do tych postaci, które – jak powiedział Bolesław Bierut na VI Plenum KC PZPR – powinniśmy wydobywać z mroków historii... na których talentach, ofiarnych wysiłkach, poświęceniu, bohaterstwie sami winniśmy się uczyć i uczyć naszą młodzież, ponieważ dawne klasy panujące, nie pokazywały najczęściej narodowi tego, co najbardziej było w nim cenne, wartościowe, postępowe i twórcze⁵⁰.

Artykuły wybrane przez M. Szulkina do analizowanego zbioru można zaklasyfikować do kilku grup tematycznych. Odnosiły się one bowiem w swej treści do istoty szkoły elementarnej w Ks. Poznańskim, programu nauczania w duchu narodowym, metodyki nauczania elementarnego, nauczyciela ludowego i nauczania historii pedagogiki, istoty kształcenia młodzieży wiejskiej.

Zainteresowaniem wydawców źródeł cieszył się także pozytywizm warszawski. Źródła do tego okresu przygotowali do druku Ryszard Wroczyński i Teofil Wojeński⁵¹. Teksty pedagogiczne w tych zbiorach włączone zostały jako części innych pod względem tematycznym materiałów do tego okresu, ukazujących podłoże społeczne i kulturowe.

Z polskich przedstawicieli pedagogiki XIX wieku wyróżniony został Karol Libelt. W 1947 roku ukazały się pisma pedagogiczne Karola Libelta w opracowaniu B. Suchodolskiego. Był to pierwszy tom, rozpoczynający serię pierwszą w obrębie „Biblioteki Tekstów Pedagogicznych”. Zawierał fragmenty z trzech rozpraw K. Libelta: *O szkole realnej*, *Pomysły o wychowaniu ludów* oraz *O odwadze cywilnej*⁵². Dwie pierwsze rozprawy dotyczą bezpośrednio spraw

⁴⁹ *Ewaryst Estkowski, Wybór pism pedagogicznych*, opracował i wstępem poprzedził M. Szulkin, Warszawa 1955, s. 3. W zbiorze tym liczącym 299 stron zamieszczone zostały 24 teksty Estkowskiego z takich pism jak: „Tygodnik Literacki”, „Orędownik Naukowy”, „Pisma dla Nauczycieli Ludu i Ludu Polskiego” i „Szkoła Polska”.

⁵⁰ Tamże, s. 11.

⁵¹ Chodzi o wybory pism: R. Wroczyński, *Pozytywizm warszawski. Zarys dziejów oraz wybór, publicystyki i krytyki*, Warszawa 1948; *Publicystyka okresu pozytywizmu. Wybór tekstów*, oprac. T. Wojeński, Wrocław 1953.

⁵² K. Libelt, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1947, ss. 58. Trzeba przyznać, że *Wstęp* przygotowany przez Suchodolskiego jest niezwykle skromny w porównaniu ze wstępami opracowanymi przez H. Pohoską do pism Locke’a, Montaigne’a i Rousseau wydanych w tej samej serii.

szkoły i dróg kształcenia. Natomiast tekst o *Odwadze cywilnej*, traktuje o zagadnieniach społecznych rozpatrywanych ze stanowiska wychowawczego.

Wśród źródeł do historii pedagogiki i oświaty XX wieku znalazły się głównie pisma przedstawicieli pedagogiki marksistowskiej: Władysława Spasowskiego i Nadzieży Krupskiej. W okres XX wieku wkracza Waław Wojtyński pismami pedagogicznymi Władysława Spasowskiego⁵³. Intencję wyboru pism W. Wojtyński scharakteryzował tak oto:

Dajemy czytelnikowi polskiemu do rąk wybór pism Władysława Spasowskiego w chwili, kiedy państwo nasze zdecydowanie zmierza do form życia i ustroju, jakie wskazywał on na kartach swych dzieł, kiedy idzie ku socjalizmowi. Stwarza to zarazem nadzieję, iż głęboki, filozoficzny problem wyzwolenia człowieka, który przenikał praktyczną działalność wychowawczą i twórczość pedagogiczno-społeczna Władysława Spasowskiego, uzyskać może wkrótce wszystkie niezbędne warunki swej realizacji⁵⁴.

Teksty zamieszczone w tym zbiorze zostały podzielone na dwa działy i zatytułowane: *Człowiek i świat* oraz *Zagadnienia pedagogiczne*. Pierwszy dział zawiera pisma ukazujące poglądy W. Spasowskiego na świat i na człowieka⁵⁵. Druga część zawiera teksty pedagogiczne na temat wychowania społecznego, wykształcenia, szkoły pracy twórczej, metod nauczania, nauczyciela, samokształcenia i wychowania, organizacji pracy samodzielnej⁵⁶.

Klasycznym zbiorem materiałów źródłowych z dziejów pedagogiki marksistowskiej były pisma N. Krupskiej, przygotowane do druku przez M. Szulkiną⁵⁷. Wstęp publikacji M. Szulkin rozpoczął od stwierdzenia:

⁵³ W. Spasowski, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. W. Wojtyński, „Biblioteka Tekstów Pedagogicznych”, Warszawa 1949, ss. 143. Trzeba dodać, że w tym samym roku (1949) ukazało się inne wydanie pism tego autora, mianowicie Władysław Spasowski, *Wybór pism*, oprac. i przedmowa opatrzył W. Ozga. Słowo wstępne Ż. Kormanowa, Warszawa 1949, ss. 151. W *Słowie wstępnym* Ż. Kormanowa podkreślała, że lektura pism Spasowskiego wymaga od czytelnika odpowiedniej postawy oznaczało to, że: „...niezbędna jest czujność światopoglądowa przy lekturze jego dzieł, porywającej skądinąd, szlachetnej i burzycielskiej, nasyconej gorącą nienawiścią krzywdy społecznej, prawdziwie humanistyczną troską o dziecko i wiarą w człowieka, entuzjazmem dla bohaterskiego kraju socjalizmu, dla Związku Radzieckiego. [...] – lektura Spasowskiego wymaga czytelnika czujnego, uzbrojonego ideologicznie i myślącego dialektycznie (s. 10-11).

⁵⁴ W. Spasowski, *Wybór pism pedagogicznych*, s. 15-16.

⁵⁵ Teksty dotyczą następujących zagadnień: podstawowych założeń materializmu historycznego, pracy i twórczości, jedności narodowej i solidarności ogólnoludzkiej, ideałów życiowych, stosunku do życia i zadań pracowników oświatowych.

⁵⁶ Wszystkie teksty w obu działach, z wyjątkiem fragmentu *Samokształcenie i wychowanie* pochodzącego z pracy W. Spasowskiego, pt. *Zasady samokształcenia*, Warszawa 1923, pochodzą z książki *Wyzwolenie człowieka w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości*, Warszawa 1933.

⁵⁷ N.K. Krupska, *Wybór pism pedagogicznych*. Wstępem poprzedził i opracował M. Szulkin, Warszawa 1951, ss. 163. Tenże wybór pism opierał się na wydaniu radzieckim *Wyboru*

Wybór pism pedagogicznych N. Krupskiej w niniejszym przekładzie daje czytelnikowi polskiemu możliwość zapoznania się z poglądami wybitnego pedagoga marksistowskiego, teoretyka i organizatora pracy oświatowej Związku Radzieckiego⁵⁸.

W dalszej części *Wstępu* przedstawił N. Krupską jako najwybitniejszego pedagoga radzieckiego, jej zasługi w budowaniu teorii i praktyki pedagogiki marksistowskiej. Stwierdzał przy tym że:

Najbliższa towarzyska walki i pracy Lenina, Krupska, była wyznawczynią marksizmu twórczego, wiedziała, że teoria rewolucyjna to nie dogmat, że kształtuje się ona ostatecznie tylko w ścisłej łączności z praktyką... Pisma N. Krupskiej, które nie straciły dotąd aktualności i świeżości; pomogą one polskiemu czytelnikowi i wychowawcy w rozwiązaniu naczelnego zadania – wychowania budowniczych socjalizmu⁵⁹.

Tej idei służył odpowiedni dobór pism, w których była mowa o wychowaniu komunistycznym, internacjonalistycznym, poglądach Lenina na rolę oświaty i nauczyciela oraz szkołę politechniczną, dialektycznym ujmowaniu przedmiotów nauczania. Ostatni tekst zbioru nosił znamienity tytuł: „Imię Lenina, imię Stalina to nasz sztandar”⁶⁰.

Znacząco mniej, aniżeli z zakresu myśli pedagogicznej, opublikowano źródeł do dziejów szkół i życia naukowego w Polsce. Niemniej jednak warto wspomnieć o niektórych zwłaszcza, że zawarte w nich treści, posiadają nadal aktualność. W tym obszarze tematycznym odrębną grupę stanowią wspomnienia szkolne. Niedostępionym wzorem ze względu na rzetelność przygotowania do druku i wartość poznawczą są *Galicyjskie wspomnienia szkolne* Antoniego Knota⁶¹. Wydawca zebrane wspomnienia podzielił chronologicznie na trzy okresy: przedautonomiczny, Rzeczpospolitą Krakowską i erę autonomiczną. Na uwagę zasługuje fakt, że we *Wstępie*, poza charakterystyką sytuacji oświatowej Galicji w poszczególnych okresach, A. Knot dał obszerną bibliografię galicyjskich pamiętników szkolnych z ich krótkim omówieniem. Ponadto sporą część pracy zajmują przypisy, w których znajdują się objaśnienia do poszczególnych fragmentów wspomnień, a także noty biograficzne au-

pism pedagogicznych N. Krupskiej, pt. *Izbrannyje piedadogiczeskije proizwiedienija*, Moskwa 1948.

⁵⁸ Tamże, s. 5.

⁵⁹ Tamże, s. 18. Poglądy i postawę N. Krupskiej jako przedstawicielki pedagogiki marksistowskiej dodatkowo „uwiarygodnił” pierwszy tekst w zbiorze pt. *Moje życie*. Był to fragment z jej autobiografii.

⁶⁰ Tamże, s. 158-162.

⁶¹ *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, do druku przygotował wstępem i przypisami opatrzył, A. Knot, Kraków 1955, ss. 522.

torów pamiętników. Wartość tego wydawnictwa A. Knot określał, jako publikację, która daje „jedynie wybór wspomnień ciekawszych i wyróżniających się wartością historyczną”⁶².

W sumie, wszystkie wyróżnione okresy w rozwoju oświaty galicyjskiej zaprezentowane zostały dzięki wspomnieniom dwudziestu czterech autorów. Są wśród nich zasłużony pedagog galicyjski – Adam Bolesław Baranowski; poeta – Kazimierz Brodziński; wybitny pedagog galicyjski – Andrzej Józefczyk; Zygmunt Sawczyński – organizator szkolnictwa polskiego w Galicji; Stanisław Sobieski – zasłużony pedagog galicyjski, ojciec Wacława Sobieskiego; profesor UJ – Fryderyk Skobel; profesor historii literatury i dwukrotnie rektor UJ – Stanisław Tarnowski. Wszechstronny obraz szkoły galicyjskiej (ludowej i średniej) uzyskuje czytelnik dzięki odpowiedniemu doborowi autorów wspomnień. Są bowiem wśród nich reprezentanci różnych stanów (arystokracji, szlachty, ziemiaństwa i chłopów) i różnych zawodów (np. nauczyciele szkół ludowych, gimnazjów i seminariów nauczycielskich, oraz profesorowie uniwersytetu). A. Knot dokonując doboru autorów i przedstawiając ich charakterystykę wskazał, że ich pochodzenie społeczne, środowisko i późniejsza kariera miały wpływ na kształtowanie poglądów i treść wspomnień.

Staraniem A. Knota opublikowany został także *Pamiętnik spiskowca i nauczyciela*, autorstwa Klemensa Mochnackiego⁶³. We *Wstępie* tego wydawnictwa A. Knot podkreślał wartość literatury pamiętnikarskiej, zwłaszcza pamiętników galicyjskich. Jego zdaniem:

Pamiętniki galicyjskie stanowią dzisiaj wobec braku materiałów archiwalnych, prawie jedyne źródło mogące tajniki konspiracji galicyjskiej jako tako rozświetlić. Warto też podkreślić wielkie znaczenie tej właśnie literatury pamiętnikarskiej dla uzupełnienia luk w biografii polskiej XIX wieku⁶⁴.

Materiał obejmuje lata 1811-1848. Wartość fragmentu tego pamiętnika jest tym większa, że jego wydanie jest odpisem sporządzonym przez A. Knota jeszcze we Lwowie w czasie okupacji, gdyż rękopis nie został przeniesiony wraz z innymi zbiorami do Wrocławia, lecz pozostał w Ossolineum we Lwowie⁶⁵. Pamiętnik ten, według A. Knota, zasługiwał na lekturę, bowiem poruszał tematy z zakresu oświaty, szkolnictwa i obyczajów. Znajdziemy w nim przede wszystkim charakterystykę ówczesnych szkół.

⁶² Tamże, s. XLIX i L.

⁶³ K. Mochnacki, *Pamiętnik spiskowca i nauczyciela 1811-1848*, wydał i objaśnił A. Knot, „Twórczość” R. VI, z. 1, i odb. Kraków 1950, ss. 34. Klemens Mochnacki był dalekim krewnym Maurycego Mochnackiego.

⁶⁴ Tamże, s. 2.

⁶⁵ Całość pamiętnika obejmowała lata 1811-1883, Knot sporządził odpis jedynie fragmentu do roku 1848.

Widać w przedstawieniu Mochnackiego, jakimi drogami szło odrodzenie literackie, pisze Knot, a w związku z tym odrodzenie narodowe młodzieży galicyjskiej. Poznajemy szeroką akcję samokształceniową studentów, którzy krytycznie oceniają niski poziom uniwersytetu lwowskiego i rwą się do Krakowa lub Warszawy po wiedzę, udaje się to tylko nielicznym⁶⁶.

Ale przedstawione są w nim także zagadnienia życia kulturalnego pozaakademickiego. Autor wspomnień operuje dużą ilością nazwisk związanych z tamtymi wydarzeniami. Lektura pamiętnika ma duże znaczenie także ze względu na jej autora. K. Mochnacki był urodzonym pedagogiem, doświadczonym korepetytorem i guwernerem, człowiekiem zainteresowanym oświatą ludu. Jego wypowiedzi na temat ówczesnej sytuacji politycznej każą go zaliczyć do radykalnego odłamu młodzieży, bowiem odnosił się krytycznie do polityki szlacheckiej trzymającej – jak twierdził – „ludność galicyjską w pętach zacofania i ciemnoty”. Wysoko prace edytorskie A. Knota ocenili Henryk Barycz i Tadeusz Mikulski⁶⁷. Tadeusz Mikulski, historyk literatury wydając swoją opinię na temat twórczości kandydata do tytułu profesora, szczegółowej analizie i ocenie poddał kwestie metodologiczne, charakterystyczne dla twórczości A. Knota i odnoszące się do edytorstwa pamiętników, listów czy rękopisów. Dla A. Knota – zdaniem T. Mikulskiego – pamiętnik stanowił podstawowe źródło historyczne, które wyposażał w bogaty aparat komentatorski i osadzał w możliwie szczegółowym kontekście historycznym. Oto co pisał T. Mikulski:

Pamiętnik, list ... mówią bardzo korzystnie o warsztacie naukowym dr Knota, który rozwinął w swojej praktyce naukowej, bibliotecznej i archiwalnej i narzuca czytelnikowi szacunek do źródła historycznego, w najlepszej, krytycznej określonej postaci. Można wydobyć z tych prac podstawowe założenie metodologiczne, że konstrukcja naukowa musi opierać się na mocnej podbudowie archiwalnej, jeżeli ma wytrzymać konfrontację z rzeczywistością historyczną. Dr Knot nie ogranicza się w swoich badaniach do gromadzenia i starannej edycji dokumentów historycznych. Źródła te służą jemu samemu do poprawnego i wnikliwego odczytywania dziejów kultury⁶⁸.

W pewnym sensie uzupełnieniem tomu, galicyjskich wspomnień szkolnych, przygotowanego przez A. Knota są *Złote paski* Stanisława Łempickiego, wydane pośmiertnie⁶⁹. Wprawdzie dotyczą późniejszego okresu, bo pierwszych lat dwudziestego wieku, niemniej jednak dają znakomitą charakterystykę ucz-

⁶⁶ K. Mochnacki, *Pamiętnik spiskowca i nauczyciela 1811-1848*, s. 3.

⁶⁷ Były to recenzje do tytułu profesora nadzwyczajnego. Głównym referentem wniosku profesorskiego był H. Barycz.

⁶⁸ A UW, Akta personalne A. Knota, „Uwagi o działalności naukowej dra Antoniego Knota” autorstwa Tadeusza Mikulskiego.

⁶⁹ S. Łempicki, *Złote paski. Wspomnienia ze szkoły galicyjskiej*, Warszawa 1957, ss. 151.

niów i grona profesorskiego V gimnazjum we Lwowie tzw. bernardyńskiego. Są poniekąd przyczynkiem z historii oświaty i kultury Lwowa.

Na koniec rozważań o edytorstwie źródeł należy wymienić także wydawnictwa wspomnieniowe z historii szkolnictwa. Wydawcą tego rodzaju źródeł był J. Dobrzański, który wydał wspomnienia o nauczycielach i uczniach I Państwowego Liceum i Gimnazjum im. S. Staszica⁷⁰. Z kolei wspomnienia młodzieży o szkole w czasie wojny ukazały się w przygotowaniu Antoniego Artymiaka⁷¹ oraz Zdzisława Grota i Wincentego Ostrowskiego⁷².

Ponadto działalność edytorską uzupełniają kroniki uniwersyteckie i katalogi studentów. Ten rodzaj działalności naukowej uprawiali między innymi H. Barycz⁷³ i K. Lewicki⁷⁴.

Wreszcie pozostaje zaznaczyć także i to, że powojenna działalność edytorska historyków wychowania nie dotyczyła jedynie materiałów z zakresu omawianej dyscypliny. Dorobek ich w tym obszarze obejmował źródła z historii kultury i życia społeczno-politycznego Polski. Przykładem niech będą osiągnięcia w tym obszarze K. Hartleba⁷⁵, K. Lewickiego⁷⁶, czy A. Knota⁷⁷.

⁷⁰ J. Dobrzański, *Z niedawnych lat. Wspomnienia o nauczycielach i uczniach I Państwowego Liceum i Gimnazjum im. S. Staszica w Lublinie*, Lublin 1948.

⁷¹ A. Artymiak, *Tajna szkoła powszechna w powiecie jędrzejowskim (1939-1945) we wspomnieniach młodzieży*, Jędrzejów 1948.

⁷² *Wspomnienia młodzieży wielkopolskiej z lat okupacji niemieckiej 1939-1945*, oprac. Z. Grot i W. Ostrowski, Poznań 1946.

⁷³ Tu należy wymienić: *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*. T. 4: *Continens nomina studiosorum ab anno 1607 ad annum 1642*. Editionem curavit Georgius Zathej adiutus ab H. Barycz, Cracoviae 1950; *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939-1945 oraz za rok akademicki 1945*, red..., Kraków 1946; *Metryka promowanych Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Krakowskiego 1683-1741*. Wyd..., „Nasza Przeszłość” t. 1947 i odb. Kraków 1947.

⁷⁴ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 5: *Continens nomina studiosorum ab anno 1720 ad annum 1780*, wyd. K. Lewicki i J. Zatheya, Kraków 1956. Album był kontynuacją wydawnictwa podjętego przez Adama Chmiela w 1887 r., a następnie przez H. Barycza i J. Zatheya w roku 1950.

⁷⁵ *Kultura Polski. Ilustrowane wypisy źródłowe*, K. Hartleb, A. Bardach, F. Bielak, Kraków 1948, ss. 301.

⁷⁶ *Pamiętniki spiskowców i więźniów galicyjskich w latach 1832-1842*, oprac. K. Lewicki, Wrocław 1954, ss. 288.

⁷⁷ K. Chłędowski, *Pamiętniki*. Do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot, t. I: *Galicia (1843-1880)*, ss. 299, t. II: *Wiedeń (1881-1880)*, ss. 398, Wrocław 1951.

2. Historia szkolnictwa i oświaty

Problematyka historii uniwersytetów

Znaczącym kierunkiem badań, uprawianych przez powojennych historyków wychowania, były dzieje szkół wyższych. Wśród autorów podejmujących problematykę historii uniwersytetów należy wymienić H. Barycza, K. Lewickiego, E. Maleczyńską, T. Manteuffela.

Henryk Barycz do tematyki dziejów uniwersytetów powrócił tuż po II wojnie światowej⁷⁸. Pierwsze jego powojenne publikacje dotyczyły Uniwersytetu Wrocławskiego⁷⁹. W rozprawie poświęconej historii tej uczelni omówił kolejne etapy jej rozwoju, prowadzące do uzyskania statusu polskiej szkoły wyższej. Były to pierwsze próby założenia uniwersytetu w latach 1505-1507, które zakończyły się niepowodzeniem, czasy funkcjonowania akademii jezuickiej (1702-1811), okres istnienia uniwersytetu jako pruskiej uczelni (1811-1945) oraz czasy od 1945 roku, będące początkiem polskiego uniwersytetu. Charakteryzując kolejne okresy podkreślił, iż ośrodek wrocławski był nie tyle ośrodkiem naukowym, ile „ogniskiem dążeń narodowo-politycznych niemieckich”⁸⁰. W takiej atmosferze uniwersytet dotrwał do momentu przejęcia przez grupę „kulturalno-naukową”, pod przewodnictwem Stanisława Kulczyńskiego byłego rektora Uniwersytetu Lwowskiego. Dodać warto, iż aktywnym członkiem tej grupy był Antoni Knot.

Z powyższym problemem tematycznie łączyła się kolejna publikacja H. Barycza (pt. *Polska młodzież akademicka we Wrocławiu...*), ukazująca sytuację młodzieży akademickiej w tym ośrodku przed powstaniem styczniowym⁸¹. Uznając okres przedpowstaniowy za najbardziej reprezentatywny w rozwoju ruchu studenckiego zaznaczał, iż „polska kolonia akademicka we Wrocławiu stanowiła pod względem ideowym i narodowym niezwykle zwarty zespół”. Ponadto charakteryzując polskich studentów pisał:

⁷⁸ W okresie międzywojennym H. Barycz na temat uniwersytetów opublikował m.in.: *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935; *Szkice z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1933.

⁷⁹ H. Barycz, *Uniwersytet Wrocławski w przeszłości i teraźniejszości*, „Zaranie Śląskie” R. 17, 1946, s. 6-13 i nadb., Katowice 1946; tegoż, *Rola Polaków w Uniwersytecie Wrocławskim*, Wrocław 1946, wyd. 2, Wrocław 1946; tegoż, *Polska młodzież akademicka we Wrocławiu przed powstaniem styczniowym (1858-1863)*, Sobótka 1946, s. 151-225 i nadb., Wrocław 1947.

⁸⁰ H. Barycz, *Uniwersytet Wrocławski*, s. 22.

⁸¹ H. Barycz informuje, że praca ta (*Młodzież polska akademicka we Wrocławiu*) powstała pomimo braku możliwości dostępu do źródeł Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, które były w tym czasie rozproszone i podejmowano próby ich kompletowania. Wykorzystał natomiast materiały ks. S. Pawlickiego, który w tych latach był studentem Uniwersytetu Wrocławskiego.

Jedną z najbardziej znamienitych cech młodzieży polskiej we Wrocławiu... była niezwykła pilność i gorliwość w pracy, można powiedzieć gorączkowa chłonność intelektualna⁸².

W rozprawie tej autor starał się ukazać przede wszystkim formy walki o „godność narodową”, podnosił wartość i rangę stowarzyszeń studenckich między innymi Bractwa oraz Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego. Warto nadmienić, iż w pierwszym działał Ksawery Liske, w drugim zaś Stefan Pawlicki. Dziejową rolę pokolenia młodzieży wrocławskiej z lat 1858-1863 ujął następująco:

Poświęca się ona głównie budzeniu i utrwalaniu oświaty wśród szerokich mas, podniesieniu ekonomicznemu i kulturalnemu stanu trzeciego... W każdej z tych dziedzin pracy narodowej spotykamy na posterunku członków kolonii akademickiej z Wrocławia⁸³.

Uzupełnieniem tematyki historii Uniwersytetu Wrocławskiego, zwłaszcza ukazaniem kwestii walki o jego polskość, była broszura H. Barycza pt. *Rola Polaków w Uniwersytecie Wrocławskim*. Przedstawił w niej zmagania kilku pokoleń Polaków o polskość uczelni, a zarazem Śląska. Według niego otwarcie Uniwersytetu polskiego we Wrocławiu miało głębokie i symboliczne znaczenie:

...jest zamknięciem i ukoronowaniem długotrwałych zmagania Polski z zaborczym sąsiadem niemieckim o duchowe oblicze Śląska, a zarazem nawiązaniem do szlachetnego, twardego wysiłku kilku generacji młodzieży polskiej, studiującej we Wrocławiu w dobie niewoli i pracującej nad rozszerzeniem oświaty narodowej, wykuwaniem polskiego intelektu oraz opancerzeniem duchowym Polski i uodpornieniem jej przeciw sączącej się truciznie germanizacji⁸⁴.

Podczas VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu wygłosił referat, pt. *Zagadnienie uniwersyteckie w Polsce w epoce Oświecenia*⁸⁵. Powrócił zatem w nim do zagadnienia rozwoju idei uniwersyteckiej w polskiej myśli naukowej, które rozważał w latach trzydziestych XX wieku, i wówczas skoncentrował się na XVI wieku. W rozwoju polskiej myśli uniwersyteckiej wyróżnił kilka etapów. Pierwszy, rozpoczynający się w roku 1764, drugi wyznaczał rok 1793 (uchwała sejmu grodzieńskiego), gdy zdecydowano o rozbiciu jednolitości uniwersytetów i wreszcie trzeci etap, przejawiający się dążeniami

⁸² H. Barycz, *Młodzież polska*, s. 166.

⁸³ Tamże, s. 224.

⁸⁴ H. Barycz, *Rola Polaków w Uniwersytecie Wrocławskim*, s. 3.

⁸⁵ H. Barycz, *Zagadnienie uniwersyteckie w Polsce w epoce Oświecenia*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948*, t. II, z. 1, Warszawa 1948, s. 83-91.

do zmiany ustroju korporacyjno-autonomicznego szkół wyższych. Najkorzystniejszy okres dla rodzenia się koncepcji ustroju uniwersyteckiego przypadł na lata 1764-1777, zaś osobą, która wprowadziła na nowe tory myśl uniwersytecką był H. Kołłątaj. Przy czym autor podkreślał, że polska myśl uniwersytecka epoki Oświecenia była pełna sprzeczności, a powstające koncepcje tylko częściowo zostały wprowadzone w życie.

Z okazji 600-lecia powstania Uniwersytetu Praskiego H. Barycz ogłosił studium na temat związków Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze⁸⁶. Analizami swymi objął okres od momentu jego założenia, aż do roku 1923, kiedy utworzono katedrę języka polskiego i literatury polskiej. W swoich wywodach koncentrował się na zaprezentowaniu najwybitniejszych studentów polskich, którzy następnie mieli swój udział w rozwoju umysłowym, społecznym i politycznym kraju. Związki naukowe pomiędzy Pragą a Polską określił mianem przyjaźni dwóch narodów słowiańskich. H. Barycz podkreślał, że szczególnie żywe stosunki łączyły Wszechnicę Krakowską z Uniwersytetem w Pradze w XIV i XV wieku. Patrzył na tę relację także przez pryzmat burzliwych wydarzeń w dziejach narodu polskiego i czeskiego. Nie pominął w swoich rozważaniach kwestii stosunków pomiędzy studentami obydwu narodów, zwłaszcza w trudnych latach niewoli.

W dorobku H. Barycza wiele miejsca zajmują studia nad dziejami Uniwersytetu Krakowskiego. Badania historii Akademii Krakowskiej towarzyszyły mu przez całe życie i dotyczyły różnorodnych kwestii, zarówno ważnych okresów w dziejach najstarszej polskiej uczelni, sylwetek wybitnych profesorów, edycji ich dzieł, jak i oddziaływaniu Uniwersytetu na społeczeństwo polskie. Owocem jego studiów w okresie powojennym był zarys dziejów tej uczelni pt. *Uniwersytet Jagielloński w życiu narodu polskiego*⁸⁷. Była to książka, w której ogromna wiedza jej autora szła w parze z talentem popularyzatorskim. Po rozdziale wprowadzającym na temat początków i istoty oraz funkcji szkolnictwa uniwersyteckiego, dał wykład na temat historii UJ od jego założenia po rok 1947. W syntezie tej ukazane zostały nie tylko sukcesy naukowe krakowskiej uczelni, ale jej znaczenie w przełomowych momentach życia narodu polskiej i kulturze polskiej. Na kartach książki przywołani zostali wybitni profe-

⁸⁶ H. Barycz, *Dziejowe związki Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze*, „Przegląd Zachodni” nr 3 i 4, 1948 i odb., Poznań 1948, ss. 41.

⁸⁷ H. Barycz, *Uniwersytet Jagielloński w życiu narodu polskiego*, Warszawa 1948, ss. 111. Strukturę książki tworzyło jedenaście rozdziałów: R. I: *Uniwersytety dzisiejsze a dawniejsze*; R. II: *Założenie Uniwersytetu w r. 1364*; R. III: *W służbie narodu i wiary*, R. IV: *Rozkwit naukowy Uniwersytetu*; R. V: *Od szkoły międzynarodowej do krajowej*; R. VI: *Uniwersytet na drodze do odrodzenia (1777-94)*; R. VII: *Na przełomie wieku XVIII i XIX*; R. VIII: *W ruchu wolnościowym (1816-31)*; R. IX: *W dobie ucisku politycznego i narodowego (1831-61)*; R. X: *Uniwersytet ogólnopolskim ogniskiem nauki*; R. X: *Na nowych drogach rozwoju (1905-1947)*. Wydanie drugiej tej pracy, zmienione i rozszerzone ukazało się w 1964 roku z okazji jubileuszu 600-lecia Akademii Krakowskiej.

sorowie tej uczelni. Ważnym przyczynkiem do historii Akademii Krakowskiej autorstwa H. Barycza była również rozprawa na temat związków naukowych Akademii Krakowskiej z Pomorzem⁸⁸. Relacje te przedstawił na szerokim tle związków duchowych Pomorza z Macierzą w okresie od XIV-XVII wieku.

Do tematyki tradycji uniwersyteckiej we Wrocławiu nawiązała w swojej publikacji Ewa Maleczyńska⁸⁹. W pracy *Polskie tradycje naukowe i uniwersyteckie Wrocławia* omówiła dzieje kształtowania się życia naukowego we Wrocławiu od XII wieku do XIX stulecia. Zakres swojej pracy i jej wartość autorka określiła następująco:

Szkic niniejszy nie rości sobie najmniejszych pretensji do tego, aby być wyczerpującym źródłowym opracowaniem tematu. Ogranicza się do zestawienia rzeczy w ogromnej większości znanych i cytowanych już literaturze, bądź polskiej, bądź niemieckiej, oraz do rzucenia pewnej liczby pytań i dezyderatów odnośnie do przyszłych dociekań⁹⁰.

Wydawnictwo ma charakter popularnonaukowy. A jego podstawowym zadaniem, jak to wynika z treści, było zebranie materiału ukazującego tradycje kultury polskiej we Wrocławiu. E. Maleczyńska zrealizowała to zadanie badawcze przedstawiając osoby zasłużone dla rozwoju kultury polskiej we Wrocławiu, polskie towarzystwa naukowe i związki młodzieży akademickiej oraz szkoły. Podsumowując swoje rozważania na temat Wrocławia i jego „polskości” stwierdzała:

Tu rodziły się pierwociny myśli naukowej polskiej w średniowieczu. Tu w XVI i XVII stuleciu stanowili Polacy czy półpolacy ożywczy ferment dla wszystkich poczynań organizacyjnych i naukowych, a gdy w XIX wieku zaczęła się rodzić nowożytna nauka polska, równocześnie z rozrostem jej w innych środowiskach, narastała i we Wrocławiu. Jest więc rzeczą słuszną, że gdy po straszliwej zawierusze lat 1939-1945 życie naukowe polskie zaczyna się odradzać... – jedną z jej kolebek staje się znów Wrocław⁹¹.

⁸⁸ H. Barycz, *Związki intelektualne Pomorza z Uniwersytetem Krakowskim w XIV-XVII wieku*, „Przegląd Zachodni” 1955, s. 233-243.

⁸⁹ E. Maleczyńska, *Polskie tradycje naukowe i uniwersyteckie*, „Polski Śląsk” S. II, Wrocław 1946, ss. 86. Na strukturę pracy składa się cztery rozdziały: I. *Początki i świetność wrocławskiego życia umysłowego za Piastów*; II. *Rola elementu polskiego w humanizmie wrocławskim*; III. *Polska myśl we Wrocławiu w czasie wojen i upadku miasta aż do przejścia pod rządy pruskie*; IV. *Od ruiny do odrodzenia nauki polskiej we Wrocławiu*.

⁹⁰ Tamże, s. 7.

⁹¹ Tamże, s. 76. Rozszerzoną wersją problematyki przedstawionej w *Polskich tradycjach naukowych i uniwersyteckich*, była publikacja E. Maleczyńskiej, *Tradycja szkoły polskiej na Śląsku na tle walki o narodowość*, w: *Oblicze ziem odzyskanych*, t. 2: *Dzieje – Kultura*, Warszawa-Wrocław 1948, s. 393-452.

Tak jak H. Barycz zapisał się w historiografii przede wszystkim jako badacz Uniwersytetu Jagiellońskiego, tak K. Lewicki zajmował się historią Uniwersytetu Lwowskiego. O Uniwersytecie Lwowskim pisał on jeszcze w okresie międzywojennym⁹². Problematykę tę kontynuował po wojnie. Osobną pracę poświęcił K. Lewicki Uniwersytetowi Lwowskiemu w dobie Wiosny Ludów. Temat ten uczynił przedmiotem dysertacji doktorskiej⁹³. Opublikowane jej fragmenty ukazują działalność Centralnego Komitetu Akademickiego we Lwowie w roku 1848, funkcjonowanie Lwowskiej Legii Akademickiej i formy walki z „niemczyzną” w Uniwersytecie Lwowskim.

Opisany przez K. Lewickiego Centralny Komitet Akademicki powstał w kwietniu 1848 roku, jego zadaniem było wspieranie działalności lwowskiej Legii Akademickiej⁹⁴. W jego skład weszli wybitni studenci, wyróżniający się w działalności patriotycznej, wspierani przez pracowników naukowych. Wzorując się na Radzie Narodowej twórcy Komitetu stworzyli kilka wydziałów odpowiedzialnych za realizację programu działania takich jak wydział: naukowy, legii, opieki, korespondencji, gospodarczy, porządku i spokoju, wykonawczy i prezydialny. Komitet Akademicki współpracował niemalże ze wszystkimi stowarzyszeniami i organizacjami Lwowa (najważniejszą z nich była Rada Narodowa) oraz innych miast Galicji. Podejmował także współpracę ze stowarzyszeniami z innych zaborów.

⁹² Ważną datą w historii Polski, a tym samym w dziejach Uniwersytetu Lwowskiego, był rok 1830. Temu zagadnieniu została poświęcona praca magisterska K. Lewickiego, opublikowana jako tom III serii, „Prace Historyczno-Kulturalne”, redagowanej przez S. Lempickiego. Była to, jak napisał w *Przedmowie* S. Lempicki, pierwsza praca, powstała na jego Seminarium Historii Oświaty i Szkolnictwa, poświęcona dziejom Uniwersytetu Lwowskiego. Oparta była na materiałach archiwalnych oraz pamiętnikach współczesnych wydarzeniom powstania listopadowego. Autor ukazał m.in. lwowską młodzież akademicką i jej stosunek do powstania. Opisał pierwsze reakcje młodzieży na wieść o powstaniu, ucieczki za kordon, udział w powstaniu i wreszcie represje popowstaniowe wobec studentów. Tak zrodziło się, zdaniem autora, zjawisko tzw. studentów – emigrantów. Praca przynosi także sporo informacji o sytuacji uniwersytetów w Galicji i życiu społeczeństwa tego zaboru w okresie powstania. W tzw. „Dodatku”, K. Lewicki zamieścił m.in. Listę studentów UL, prawdopodobnie uczestników powstania listopadowego, Edykt c.k. Rządu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii, w którym zestawiono nazwiska zbiegłych do Królestwa mieszkańców Galicji z wezwaniem ich do powrotu oraz list studenta – uczestnika powstania. K. Lewicki, *Uniwersytet Lwowski a powstanie listopadowe*, Lwów 1937, ss 169. Praca składa się z pięciu rozdziałów: I: *Młodzież Uniwersytetu Lwowskiego a tajne związki przed rokiem 1830*; II: *Pierwsze odgłosy powstania listopadowego w Uniwersytecie Lwowskim*; III: *Wyprawa styczniowa grupy Wirskiego*; IV: *Władze austriackiego wobec dalszych ucieczek młodzieży uniwersyteckiej*; V: *Losy młodzieży uniwersyteckiej po upadku powstania listopadowego oraz Dodatki*.

⁹³ Praca opublikowana została we fragmentach: *Centralny Komitet Akademicki we Lwowie w r. 1848*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” XXXIV, 1948, s. 291-319; *Lwowska Legia Akademicka w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny” t. XXXVIII, 1948, s. 187-202; *Walka z niemczyzną w Uniwersytecie w Lwowskim w 1848 r.*, „Sobótka” IV, 1948, s. 141-167.

⁹⁴ K. Lewicki, *Centralny Komitet Akademicki we Lwowie...*, s. 1-2. Pierwotna nazwa CKA brzmiała Administracja Gospodarcza.

Z kolei studium K. Lewickiego *Lwowska Legia Akademicka*, miało na celu odtworzenie prób zbrojnej działalności młodzieży studenckiej Uniwersytetu w roku 1848. To historia organizacji powstałej w oparciu o wiedeńskie wzory tego typu stowarzyszenia. Jej działalność (choć krótkotrwała, ponad 8 miesięcy) była jednym z przejawów zrywu patriotycznego Polaków w dobie Wiosny Ludów.

Zagadnieniom wewnętrznego życia Uniwersytetu Lwowskiego w roku 1848 zajął się K. Lewicki w szkicu *Walka z niemczyzną w Uniwersytecie Lwowskim w 1848 r.* Sprawa ukazana została w kontekście działalności Komitetu Akademickiego walczącego o wprowadzenie wykładów w języku polskim, oraz przeszkód stawianych przez władze zaborcze w realizacji tego postulatu. Autor opisał próby powoływania wybitnych Polaków na katedry uniwersyteckie (zazwyczaj nieudane), a także petycje kierowane do Ministerstwa Oświaty, sejmu, gubernatora w sprawie wprowadzenia języka polskiego jako języka wykładowego. Działania te zaświadczały o ogromnej determinacji społeczeństwa akademickiego. Akcji polonizacji Uniwersytetu Lwowskiego towarzyszyły działania na rzecz wprowadzenia języka polskiego do szkół wszystkich szczebli. Służyć temu miała powołana wówczas Rada Szkolna. Ta, chociaż działała krótko, była później wzorem dla powstałej w okresie autonomii galicyjskiej Rady Szkolnej Krajowej.

Z zakresu problematyki uniwersyteckiej ukazała się także, w tym czasie publikacja T. Manteuffla na temat Uniwersytetu Warszawskiego w okresie okupacji⁹⁵. Było to właściwie, jak powszechnie wiadomo, nie tyle opracowanie naukowe ile kronika funkcjonowania Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1939-1945. T. Manteuffel opierając się na dostępnych materiałach zachowanych pomimo zniszczeń w czasie Powstania Warszawskiego oraz wspomnieniach zrekonstruował wydarzenia pierwszych dni wojny, organizacje tajnego nauczania na poszczególnych wydziałach, straty materialne i osobowe. Wydawnictwo pokazuje także odbudowę życia naukowego Uniwersytetu Warszawskiego, pierwsze promocje magistrów, doktoraty i habilitacje.

Te pierwsze doktoraty, kilkadziesiąt magistrów, do dwudziestu habilitacji stanowią pierwsze przejawy brzasku rodzącego się dnia pracy naszej, pisał. Wiemy, że na drodze do rozwinięcia pełnej naszej działalności znajdziemy jeszcze wiele trudności, lecz gotowi jesteśmy do walki z nimi⁹⁶.

⁹⁵ *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40 – 1944/45*, oprac. T. Manteuffel, Warszawa 1948, ss. 84.

⁹⁶ Tamże, s. 70.

Problematyka Komisji Edukacji Narodowej

Przedwojenny nurt badań nad dziejami Komisji Edukacji Narodowej kontynuowano po 1945 roku⁹⁷. Dorobek historiografii oświatowo-wychowawczej poświęcony KEN był udziałem takich autorów jak: W. Bobkowska, J. Fierich, J. Hulewicz, Ł. Kurdybacha, J. Lechicka, K. Mrozowska, H. Pohoska, A. Schletz, S. Truchim.

Interesujące poznawczo spojrzenie na dzieje KEN przyniosła publikacja Ł. Kurdybachy pt. *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej*, opublikowana w serii Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU⁹⁸. Jej wartość wynikała z faktu, iż praca oparta została na materiałach Archiwum Watykańskiego w Rzymie⁹⁹. Praca zmieniała i uzupełniała niektóre dotychczasowe ustalenia o KEN. Dzięki analizie wspomnianych materiałów okazało się, że zainteresowanie Watykanu sprawami KEN nie miało charakteru ciągłego, największe było w pierwszym dziesięcioleciu działalności Komisji. Sformułowane w tytule pracy zagadnienie ukazane zostało poprzez pryzmat widzenia spraw dwóch nuncjuszy papieskich. Ten punkt widzenia zawarty został w raportach przesyłanych do Rzymu. Treść raportów daje też charakterystykę postaw poszczególnych grup sejmowych wobec *breve* papieskiego o zniesieniu zakonu jezuitów, ścieranie się poglądów, postaw. W świetle tych analiz uwypuklona została rola króla Stanisława Augusta i jego postawa wobec spraw oświatowych Rzeczypospolitej. Król jako pierwszy wysunął projekt utworzenia świeckiej władzy szkolnej, był także orędownikiem idei założenia uniwersytetu w Warszawie. W studium Ł. Kurdybachy, wyraźnie zostały przedstawione dwa obozy, wyłonione w wyniku rysujących się postaw wobec różnych koncepcji i kwestii szkolnych Rzeczypospolitej. Pierwszy reprezentowany przez Kościół, drugi głównie przez osoby świeckie. Z ustaleń Ł. Kurdybachy wynika, że obóz kościelny wcale nie był jednolity.

Łukasz Kurdybacha nakreślił także rolę, jaką odegrali obydwaj przedstawiciele Watykanu, którzy jak się wydaje nie rozumieli sensu przemian oświatowych w Polsce. Dodatkowo wykorzystywani byli przez Polaków niechętnych próbom zmian oświatowych.

⁹⁷ Opracowaniem dziejów Komisji w okresie międzywojennym zajmowali się m.in. S. Kot, S. Lempicki, S. Tync, J. Lewicki, Z. Kukulski i H. Pohoska. Szerzej na ten temat w: W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania 1918-1939. Studium historiograficzne*, s. 158-165.

⁹⁸ Ł. Kurdybacha, *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783*, Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce, Kraków 1949, ss. 90. Książka zawiera cztery rozdziały: I: *Zniesienie jezuitów*; II: *Walka o wpływ na tok działalności Komisji Edukacji Narodowej*; III: *Sprawa dóbr pojezuickich*; IV: *Walka o kierunek wychowania i Dodatek*.

⁹⁹ Kurdybacha wracając z emigracji do kraju w 1947 roku zapoznał się z korespondencją nuncjuszy papieskich. Temat ten podsunął mu i wskazał źródła S. Kot, wówczas ambasador w Rzymie.

Ważną kwestię w obszarze badań nad dziejami KEN przedstawił J. Hulewicz, w studium *Opinia publiczna wobec KEN*¹⁰⁰. W publikacji opartej na bogatym materiale źródłowym, J. Hulewicz dał wizję reakcji społeczeństwa polskiego na działalność KEN. Nawiązał do rozprawy W. Smoleńskiego, pt. *Żywioły zachowawcze wobec Komisji Edukacji Narodowej*, polemizując z niektórymi tezami autora, a przede wszystkim z poglądem o długotrwałym oporze szlachty wobec reform KEN. Z ustaleń J. Hulewicza wynika, że sprzeciw warstw szlacheckich nie był tak jednolity jak to wynika z pracy W. Smoleńskiego. Chociaż trzeba to przyznać, że nie negował zupełnie wartości ustaleń W. Smoleńskiego. Oceny i opinie przedstawione przez Hulewicza były tym cenniejsze, że stanowiły rewizję przedstawionych do czasu opublikowania tej pracy tez o słabym oddziaływaniu Komisji na społeczeństwo polskie doby Oświecenia. Zdaniem J. Hulewicza:

W ciągu działalności Komisji zmniejszała się obojętność dla spraw szkolnych. Z początku byli tylko obojętni lub wrogowie, potem coraz więcej przybywało przyjaciół. Zwłaszcza w kołach szlacheckich krąg ich raczej okazywał tendencję ku powiększaniu się. Miał rację Smoleński, gdy mówił o wrogim ustosunkowaniu się duchowieństwa, choć i tu trzeba by podać rewizji pewne jego poglądy, wszak widzieliśmy i życzliwych Komisji przedstawicieli episkopatu, pełną gorliwość dominikanów i pijarów litewskich, nawet wiele lojalnych jednostek wśród eks-jezuitów. Były tarcia na tle programu szkolnego, ale i tu potrzebne są pewne zastrzeżenia; przyroda nie budziła na Litwie niechęci, przeciwnie było wielu entuzjastów jej nauczania. Raczej najwięcej problemu stanowiła sprawa nauczania łaciny¹⁰¹.

W pewnym stopniu zagadnieniem stosunku opinii publicznej do kwestii reform oświatowych KEN zajęła się Eugenia Podgórska, w rozprawie poświęconej problemom pedagogicznym w polskim czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII wieku¹⁰². E. Podgórska, poddając szczegółowym analizom

¹⁰⁰ J. Hulewicz, *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb., red. H. Barycz, J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 401-443. Przedstawione studium stanowiło rozszerzoną wersję wykładu habilitacyjnego wygłoszonego przez Hulewicza w dniu 2 maja 1939 roku. Oparte zostało na materiale archiwalnym Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, materiały te przed wojną zostały udostępnione Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego, po wojnie okazało się, że zostały poza granicami kraju.

¹⁰¹ Tamże, s. 441.

¹⁰² E. Podgórska, *Zagadnienia pedagogiczne w polskim czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII w.*, „*Studia Pedagogiczne*” t. 3, Wrocław 1956, s. 128-205. W rozprawie przedstawione zostały następujące zagadnienia – I: *Próby podjęcia mieszczańskiej myśli o wychowaniu*; II: *Obóz magnacki a zagadnienia pedagogiczne w latach sześćdziesiąty (1763-1768)*; III: *Wpływ reakcji szlacheckiej na zahamowanie postępowej myśli pedagogicznej w czasopiśmiennictwie*; IV: *Rola pism Świtkowskiego w kształtowaniu się mieszczańskiego poglądu na wychowanie*.

najważniejsze czasopisma, sformułowała wniosek o zmienności postaw dla reform szkolnych i preferowanego wówczas ideału wychowania¹⁰³.

W 1950 roku ukazała się książka Jerzego Fiericha¹⁰⁴ na temat: *Nauki rolnicze w szkołach średnich KEN*¹⁰⁵. Praca była przygotowywana od roku 1935, wówczas wiele wskazówek merytorycznych uzyskał jej autor od Stanisława Kota¹⁰⁶. Wartość tej publikacji polegała na tym, że została oparta na wypisach raportów szkolnych, szkół KEN znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, dokonanych przez J. Fiericha w 1936 roku. Źródła warszawskie uległy zniszczeniu w czasie Powstania Warszawskiego. To zadecydowało, że książka gruntowna w swej warstwie informacyjnej i dokumentacyjnej poprzez wprowadzenie szeregu cytatów z zachowanych odpisów źródłowych ma charakter analityczny. Była jedną z niewielu prac, w której zajęto się szczegółowo programem nauczania przedmiotów nauk ścisłych, w tym przypadku rolniczych. Zobrazowane zostały w niej kwestie wprowadzenia nauk rolniczych do szkół KEN, programów nauczania i ich stopniowego wprowadzania do szkół, kwestie podręczników i treści oraz metod nauczania, jak też kadry profesorskiej. W rozdziale końcowym J. Fierich dokonał wszechstronnej oceny procesu wprowadzania nauk rolniczych w szkołach Komisji. J. Fierich uznał, że sposób nauczania przedmiotów rolniczych przez KEN nie był zadowalający. Jednak z wszechstron-

¹⁰³ K. Mrozowska oceniając rozprawę E. Podgórskiej stwierdzała: „Mimo że rozprawa ta zawiera wiele ciekawych spostrzeżeń i starannie zestawionych wiadomości, brak jej charakteru syntetycznego, czuje się niedosyt ostatecznych wniosków i generalnego podsumowania problemu”. Por. K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945-1965*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, s. 149-150.

¹⁰⁴ Jerzy Fierich (1900-1965) ur. się w Krakowie, do szkoły średniej uczęszczał w Wiedniu i Krakowie. Studiował na Wydz. Roln. UJ (1918-1922). Studia kontynuował na Politechnice Lwowskiej, zaś w latach (1924-1927) studiował filozofię na UJK i UJ. W roku 1932 uzyskał stopień doktora, a 1936 habilitował się na UJ. W latach 1936-1950 był doc. na UJ, w roku 1937 został prof. nadzw. Akademii Handlowej w Krakowie. Od roku 1950 aż do śmierci był prof. i kierownikiem Katedry Statystyki w krakowskiej WSE. Był też czł. Komisji Socjologii PAU i Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU. Zainteresowanie zagadnieniami społecznymi wsi rozbudził w nim F. Bujak, który zachęcał do badań monograficznych wsi Broniszów. Był to majątek, który J. Fierich odziedziczył, dziś znajduje się tam Dom Pracy Twórczej WSE w Krakowie. Na ten temat opublikował m.in.: *Broniszów, wieś powiatu ropczyckiego. Monografia społeczno-gospodarcza*, Warszawa 1933; *Przeszłość wsi powiatu ropczyckiego w ustach ich mieszkanców*, Ropczyce 1936.

¹⁰⁵ J. Fierich, *Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce, Kraków 1950, ss. 152. Książka składała się z następujących części: *Wiadomości wstępne* (zawierające ocenę źródeł oraz informacje o liczbie i podziale szkół KEN) oraz sześciu rozdziałów – I: *Wprowadzenie nauk rolniczych do szkół Komisji Edukacji Narodowej*; II: *Rozkład nauk przyrodniczych*; III: *Podręczniki*; IV: *Treści i metody nauczania*; V: *Statystyka profesorów*; VI: *Ocena i wnioski*. Ponadto w *Dodatku* zamieszczono: Wykaz imienny profesorów rolnictwa i ogrodnictwa oraz Wykaz ważniejszych książek używanych jako podręczniki rolnicze i ogrodnicze.

¹⁰⁶ J. Fierich pisze o tym w *Przedmowie*.

nych analiz wyprowadził poniekąd optymistyczny wniosek. Uważał bowiem, że Komisja nauczyła uczniów i nauczycieli:

...czegoś innego: że dotychczasowy, tradycją uświęcony sposób gospodarowania jest zły, przestarzały, bo oparty w dużej mierze na przesądach i zabobonach i że istnieje już całkiem inny, nowoczesny, użytkowujący wyniki nowożytnych empirycznych badań; że i tutaj także, na terenie gospodarczym czy technicznym, a nie tylko na terenie społecznym i politycznym konieczne są w Polsce reformy, oraz że postęp, jeśli ma być rzeczywisty, musi objąć wszystkie dziedziny życia gospodarczego¹⁰⁷.

Obszerne dzieło z zakresu historii pedeutologii czasów Komisji opublikowała Kamilla Mrozowska. Była to najpoważniejsza spośród wszystkich wydanych prac, monografia dotycząca tematyki KEN. Tytuł książki (*Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*) sugeruje pewien kierunek spojrzenia na zagadnienie kształcenia nauczycieli świeckich w XVIII wieku¹⁰⁸. Uzasadniając wybór tematu K. Mrozowska pisała:

Wobec konieczności właściwego naświetlenia prac i osiągnięć Komisji Edukacji Narodowej wydało się sprawą specjalnie ważną zbadanie zagadnienia kształcenia i pracy pierwszych nauczycieli świeckich, jako tych ludzi, którzy stali się istotnymi wykonawcami jej programów i zamierzeń wychowawczych. Od nich to przecież w głównej mierze zależało, jak zostanie przygotowane do życia i pracy nowe pokolenie, o ile światopogląd oparty na doświadczeniu, obserwacji i dociekliwym rozumieniu zastąpi dawną ideologię wyrosłą z klerykałizmu i scholastyizmu. Dlatego też... zagadnienie tworzenia się świeckiego stanu nauczycielskiego w dobie oświecenia w Polsce i w związku z tym walka, walka nie pozbawiona nieraz dramatycznych akcentów, jest zagadnieniem kluczowym, bez znajomości którego obraz pracy Komisji będzie zawsze błady i niepełny¹⁰⁹.

K. Mrozowska zobrazowała zagadnienie powstawania, jak wówczas określano, „stanu akademickiego”, świeckiego stanu akademickiego, przedstawiając go w trzech głównych płaszczyznach. Pierwsza, to proces kształcenia nauczycieli (instytucje, formy kształcenia, kierunki wychowawcze), druga zaś odnosiła się do pracy i życia nauczycieli świeckich w latach 1783-1793 i trzecia, dotyczyła kwestii udziału nauczycieli w życiu społecznym, naukowym i oświato-

¹⁰⁷ Tamże, s. 138.

¹⁰⁸ K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1956, ss. 360. Praca składa się z trzech obszernych rozdziałów – I: *Kształcenie nauczycieli świeckich*; II: *Praca i życie nauczycieli świeckich*; III: *Nauczyciele świeccy w życiu społeczeństwa polskiego w dobie porzobiorowej*. Ponadto zamieszczono w niej *Dodatki* zawierające źródła uzupełniające problematykę rozdziałów.

¹⁰⁹ Tamże, s. 8.

wym (w pracach towarzystw naukowych i organizacji politycznych). Książka K. Mrozowskiej przyniosła ogrom informacji o życiu nauczycieli świeckich w epoce porozbiorowej, ich zainteresowaniach, postawach i miejscu, jakie zajmowali w społeczeństwie. Autorka śledząc poprzez źródła losy społeczności nauczycielskiej tak ją charakteryzowała:

Nauczyciele świeccy w większości swej mieli głębokie poczucie spójności z całym narodem, a nie tylko z jedną warstwą. Nie szczydzili oni sił i uzdolnień, by wychować młode pokolenie w zrozumieniu potrzeb kraju i by wzbogacić naukę ojczystą. Mieli owo konieczne poczucie odpowiedzialności nie tylko za swoją pracę, ale także w stosunku do tych wszystkich poczynań reformatorskich, które miały na celu dźwignięcie kraju z anarchii gospodarczej i społecznej¹¹⁰.

Do tematyki KEN K. Mrozowska nawiązała w rozprawie pt. *Rys działalności pedagogicznej Michała Hubego*¹¹¹. Na tle sytuacji politycznej, kulturalnej i oświatowej osiemnastowiecznego Torunia, gdyż Michał Hube urodził się w Toruniu, przedstawiła jego drogę edukacyjną w gimnazjum toruńskim, a następnie w Uniwersytecie w Getyndze oraz działalność społeczną i polityczną. Bezpośrednio spraw Komisji dotyczył fragment rozważań autorki o współpracy M. Hubego z Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych. M. Hube odpowiedział na apel Komisji w sprawie przygotowania nowych podręczników, przesyłając 5 grudnia 1775 roku prospekt podręcznika ogrodnictwa i rolnictwa. Nie była to jedyna propozycja podręcznika, bowiem następne dotyczyły fizyki i mechaniki. Z ustaleń K. Mrozowskiej wynika, że współpraca M. Hubego z Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych trwała niemal przez cały okres jego istnienia, a jej wynikiem były *Wstęp do fizyki*, *Mechanika* i niedokończona praca nad *Fizyką partykularną*.

W roku 1948 opublikowana została książka W. Bobkowskiej pt. *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich* nawiązująca w swej treści do dorobku Komisji, a zwłaszcza jego „odbicia” w pruskiej polityce szkolnej¹¹². Wartość pracy, która została przygotowana i praktycznie opublikowana jeszcze w 1939 roku, o czym wspomina, lecz jej nakład został spalony po wkroczeniu Niemców na ziemię polskie, polegała na tym, że autorce udało się dotrzeć z trudem

¹¹⁰ Tamże, s. 314.

¹¹¹ K. Mrozowska, *Rys działalności pedagogicznej Michała Hubego (1737-1807)*, w: *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Warszawa 1954, s. 471-519. Rozprawa składała się z czterech części – I: *Młodość Hubego*; II: *Współpraca z Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych*; III: *Dyrektor Szkoły Rycerskiej*; IV: *Ostatnie lata życia*.

¹¹² W. Bobkowska, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793-1806*, Kraków 1948. Początkowo książka miała nosić tytuł: *Walka Prus z tradycjami KEN w szkolnictwie Prus*, lub *Tradycje KEN w czasie okupacji pruskiej 1793-1806*. Więcej na ten temat: W. Szulakiewicz, *Wanda Bobkowska (1880-1948) Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*, s. 68 i n.

do archiwaliów w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie i skonfrontować tamtejszy materiał z polskimi źródłami. Dzięki temu W. Bobkowskiej udało się ukazać wpływ KEN na publicystykę niemiecką i ich plany organizacji szkolnictwa niemieckiego, chociaż niemiecka historiografia oświatowa fakt ten przemilczała. W ten sposób został ukazany inny aspekt dorobku KEN. A w ocenie W. Bobkowskiej w skomplikowanej sytuacji politycznej dwóch narodów: polskiego – podbitego i niemieckiego – zaborcy, górował mimo wszystko ten pierwszy w dziele KEN. Monografia W. Bobkowskiej spotkała się z pozytywnym odbiorem znawców problematyki. J. Hulewicz stwierdził, że książka ta miała „odkrywczy i rewizjonistyczny charakter”¹¹³. H. Pohoska w swojej obszernej recenzji zaznaczała, że wartość książki polegała na tym, iż jej autorka zajęła się „okresem stanowiącym ogniwo między dwoma świetnymi epokami twórczymi w dziejach polskiej myśli pedagogicznej”¹¹⁴. Przedstawiła także drobne uwagi krytyczne, a mianowicie nierównomierne skomponowanie rozdziałów i niekiedy ociężały styl, wynikający jednak z odwoływania się do treści źródeł niemieckich. Na koniec H. Pohoska podkreślała, że są to „drobnotki” wobec wartości i ważności pracy.

Do historyków ukazujących różne aspekty kultury i oświaty czasów Oświecenia, w tym także KEN, należy zaliczyć Jadwigę Lechicką i jej publikację, pt. *Wybicki i Komisja Edukacji Narodowej*¹¹⁵. W szkicu tym podjęła próbę nakreślenia roli Józefa Wybickiego w działalności KEN. J. Wybicki, mianowany 27 maja 1777 roku wizytatorem szkolnym Komisji, spełniał swoje obowiązki nad wyraz sumiennie, a w *Mowie do Akademików Wileńskich* przedstawił swoistego rodzaju program pedagogiczny. Zdaniem J. Lechickiej w *Mowie* tej zawarł poza krytyką wad Rzeczypospolitej szlacheckiej także program jej naprawy. W wypowiedzi tej zawarł zdaniem autorki szkicu:

...gruntowną znajomość ustroju Polski jak i psychiki swych rodaków, bogatą tradycję kulturalną oraz wiarę, że wszystko lub przynajmniej bardzo wiele da się osiągnąć przez dobre i porządne wykształcenie i wychowanie szkolne¹¹⁶.

W wypowiedzi tej J. Lechicka naszkicowała zarys działalności pedagogicznej J. Wybickiego i jego poglądów pedagogicznych, ukazując ich związek z poglądami ekonomicznymi i politycznymi.

Autorką mającą w swym dorobku publikacje na ten KEN jeszcze w okresie międzywojennym, była H. Pohoska. Początki prac nad publikacją pt. *Wizyta-*

¹¹³ J. Hulewicz, *Wanda Bobkowska (22 XI 1880 – 30 XI 1948)*, „Kwartalnik Historyczny” 1949, s. 339.

¹¹⁴ H. Pohoska, rec. W. Bobkowska, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793-1806*, Kraków 1948, „Kwartalnik Historyczny” 1948, z. 3/4, s. 476-473.

¹¹⁵ J. Lechicka, *Wybicki i Komisja Edukacji Narodowej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” t. XV, 1949, s. 157-172.

¹¹⁶ Tamże, s. 161.

torowie generalni Komisji Edukacji Narodowej sięgają, podobnie jak w przypadku W. Bobkowskiej, jeszcze okresu międzywojennego (1936 r.). Wówczas H. Pohoska przystąpiła do jej przygotowania¹¹⁷. Wybuch wojny przeszkodził jej wydaniu. Maszynopis udało się odnaleźć w ruinach spalonych domów Warszawy w 1945 roku, a H. Pohoska przystąpiła do rekonstrukcji, uzupełnień i redakcyjnych przeróbek¹¹⁸. Niestety pracę opublikowano dopiero po śmierci autorki, dwanaście lat od rozpoczęcia nad nią prac, pomimo że miała się ukazać już w 1948 roku w „Archiwum do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa” PAU, jako jedna z publikacji na jubileusz 75-lecia PAU. Ostatecznie wydana została dzięki Towarzystwu Naukowemu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. We Wstępie H. Barycz napisał:

Z istoty i natury przedmiotu ujęcie i ekspozycja tematu jest analityczna, przepełniona szczegółami. Oparcie narracji na rozległej kwerendzie archiwalnej, na źródłach niewyzyskanych, dziś już w dużej mierze przepadłych, podnosi walor książki. Zawarte w niej szczegóły i wiadomości, wydobyte ze zniszczonych zespołów materiałów źródłowych ocalają dla potomności niejedyn fakt i przekazują wierny obraz życia szkoły polskiej tej przełomowej doby wielkiej reformy edukacyjnej¹¹⁹.

Część merytoryczna¹²⁰ i źródłowa¹²¹, w której zamieszczono interesujące materiały, dopełniają się w zasadniczy sposób. H. Pohoska przedstawiła w niej uzasadnienie potrzeby powołania wizytatorów, ich zadania, etapy rozwoju, budowanie ich znaczenia, czy nawet rzecz by można prestiżu. Dokładnie też zrekonstruowała przebieg wizytacji, na które składały się czynności administracyjno-organizacyjne, gospodarcze, dydaktyczne i wychowawcze. Podstawowym zadaniem wizytatorów, jak to wynika z treści książki, było czuwanie nad realizacją reform wprowadzonych przez KEN. O działalności wizytatorów napisała:

¹¹⁷ A PAN i PAU, PAU I-31a i PAU I-31b, Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce. Informacje na ten temat podaje H. Barycz na IX posiedzeniu Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce, które odbyło się w 1947 r. H. Pohoska referowała ten temat na posiedzeniu Komisji przed wojną 12 XII 1936 r.

¹¹⁸ H. Barycz, *Wstęp*, w: H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografie z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 2-3.

¹¹⁹ Tamże, s. 4.

¹²⁰ Książka zawiera sześć rozdziałów – I: *Urząd Wizytatora*; II: *Wizyty generalne, ich przebieg i sposób odbywania wizytacji*; III: *Organizacja i gospodarcza działalność wizytatorów*; IV: *Działalność dydaktyczna*; V: *Działalność wychowawcza*; VI: *Podział i charakterystyka wizytatorów*.

¹²¹ Aneksy zawierają: mapy i tabele sieci szkolnej z 1778 r., wykaz wizytacji z lat 1774-1793, wykaz podróży wizytacyjnych, wzór i wykonanie raportu powizytacyjnego, wykaz szkół parafialnych, konwiktów, stanu zdrowia uczniów, wizytacji za lata 1782-1793 oraz opinie wizytatorów o szkołach.

...bez pracy wizytatorskiej, ofiarnej i najczęściej sumiennej, bez wkładu tych 45 osób wielka reforma szkolna w Polsce XVIII w. nie byłaby w pełni dokonana. Stanowili oni ogniwo pozornie drugoplanowe, ale niezbędne, którego umiejętność i sprawność warunkowała zwycięstwo¹²².

Inny wątek z dziejów KEN podjął w swojej pracy ks. A. Schletz. Książka jego autorstwa zatytułowana *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773-1794)* pokazuje płaszczyzny współdziałania Kongregacji Misji z KEN¹²³. Jest przyczynkiem do historii zgromadzenia zakonnego, którego był przedstawicielem¹²⁴. Główną ideą pracy było ukazanie wybitnych postaci Zgromadzenia Księży Misjonarzy i ich działalności kulturalno-oświatowej i naukowej. W kolejnych (sześciu) rozdziałach ukazani zostali tacy przedstawiciele tego zgromadzenia jak: P.H. Śliwicki, M. Siemieński, J. Jakubowski, S. Zdulski, M. Barthusela, S. Śladowski T. Hussarzewski W. Kaliński i M. Karpowicz¹²⁵. Dominującą metodą prezentacji problematyki była metoda biograficzna. A. Schletz na tle biografii zaprezentował ich działalność pedagogiczną, pisarstwo naukowe i działalność popularyzatorską. Po ukazaniu się pracy opublikowane zostało kilka recenzji i omówień. Pierwsza opinia, S. Truchima, była bardzo krytyczna zarzucająca jej autorowi wiele niedostatków¹²⁶. S. Truchim uznał, że rozdział wstępny poświęcony osobie P.H. Śliwickiego jest zbyt techniczny, jako że zmarł w 1774 roku i nie miał zbyt wiele wspólnego z KEN, zakwestionował dobór osób (w rozdziale I: *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacyjną*) współdziałających z KEN, a także sam tytuł rozdziału, który powinien być według niego tytułem pracy. Wiele uwag szczegółowych i krytycznych odniósł do treści kolejnych rozdziałów pracy. Wskazał też na brak zakończenia o charakterze syntetycznym. Drugą obszerną recenzję na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” ogłosił mistrz ks. A. Schletza,

¹²² H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografie z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 289.

¹²³ Książka stanowiła podstawę habilitacji ks. A. Schletza, przewod przeprowadzony w 1946 roku w Uniwersytecie Warszawskim.

¹²⁴ Zgromadzenie Księży Misjonarzy Świętego Wincentego à Paulo, Congregatio Missionis (CM), zgromadzenie zakonne założone w 1625 r. w Paryżu przez Wincentego à Paulo; zatwierdzone w 1632 przez papieża Urbana VIII. Główny cel: kształcenie kleru diecezjalnego i prowadzenie misji. Do Polski sprowadzeni przez Ludwikę Marię Gonzagę w 1651 r.

¹²⁵ Na strukturę książki składały się kolejno następujące rozdziały: rozdz. wstępny: *Działalność kulturalno-oświatowa ks. Piotra Śliwickiego (1705-1774)*; I: *Współpraca misjonarzy warszawskich z Komisją Edukacji Narodowej*; II: *Misjonarskie szkoły parafialne w dobie Komisji Edukacji Narodowej*; III: *ks. Tomasz Hussarzewski (1732-187) i jego współpraca z Komisją Edukacji Narodowej*; IV: *Wilhelm Kaliński – pedagog i fizjokrata (1747-1789)*; V: *Oświata ludu w kazaniach ks. Karpowicza*.

¹²⁶ S. Truchim, „Myśl Współczesna” 1947, nr 5, s. 257-259.

S. Łempicki¹²⁷. Była to jak przyznał sam S. Łempicki recenzja „obroncza”, w której polemizował z zarzutami S. Truchima. S. Łempicki omówił tę pracę akcentując ogólne zasługi pisarskie A. Schletza, nie przyrmykał oczu na usterki pracy, ale podnosił jej walory.

Przypomnienie i trafne zarysowanie postaci wizytatora Śliwickiego, wydobycie z cienia działalności misjonarzy za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pisał Łempicki, i współdziałania z tą Komisją, jak zresztą postawienie w ogóle zagadnienia misjonarskiego w dobie Oświecenia..., to bez wątplenia wartościowe rezultaty monografii ks. Schletza¹²⁸.

O niedostatkach pracy A. Schletza, pisała także K. Mrozowska. Uważała, że:

Praca ks. A. Schletza o współpracy Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej [...] nie daje pełnego obrazu. Stanowi ona raczej katalog Misjonarzy i szkół parafialnych przez nich prowadzonych, nie charakteryzuje zaś współpracy, nie dając analizy wzajemnych stosunków, trudności, dyskusji, zbieżności i rozbieżności działań. Z lektury tej książki nie wynosi czytelnik jasnego pojęcia o wszystkim, co łączyło i dzieliło politykę szkolną Komisji i tego zakonu¹²⁹.

Temat KEN podjął także w swojej twórczości S. Truchim¹³⁰. Opublikował krótki tekst (autoreferat) na temat stosunku pijarów i Komisji, gdyż jak już wspomniano, praca uległa spaleniu w czasie Powstania Warszawskiego. Pragnął on w swoich rozważaniach uzasadnić tezę, że osiągnięcia KEN były w dużej mierze osiągnięciami pijarów. Wyrażało się to w przygotowaniu przez pijarów wielu podręczników szkolnych, realizacji programów zgodnych z zaleceniami KEN, opracowywaniu teorii pedagogicznej. Zdaniem S. Truchima wkład pijarów w dzieło KEN nie był doceniany. Wysunął też hipotezę, że za ten stan rzeczy odpowiedzialni byli ex-jezuici z Grzegorzem Piramowiczem na czele. Hipoteza ta jednak jak sam stwierdził wymagała uzasadnienia i znalezienia decydujących świadectw. Drugą kwestią, której poświęcił uwagę była

¹²⁷ S. Łempicki, *Misjonarze a Komisja Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3/4, s. 150-155. W recenzji S. Łempicki omówił dwie prace A. Schletza, *Józef Jakubowski. Żołnierz i Kapłan (1774-1814)* i *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej*.

¹²⁸ Tamże, s. 154 i 155.

¹²⁹ K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945-1965*, s. 146.

¹³⁰ S. Truchim, *Wzajemne stosunki pijarów i Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdania z czynności i posiedzeń za pierwsze półrocze 1947*, Łódź 1947, s. 63-69; tegoż, *Uwagi na marginesie genezy organizacji administracji szkolnej i nadzoru pedagogiczne z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne” 1955, t. II, s. 349-379.

geneza i organizacja administracji szkolnej i nadzoru pedagogicznego w okresie działalności Komisji.

Zagadnienia rozwoju oświaty

Historiografia oświaty interesującego nas okresu nie dysponuje wieloma opracowaniami o charakterze syntez. Znacznie więcej ukazało się studiów poświęconych określonym, pojedynczym zagadnieniom, czy zjawiskom oświatowym lub placówkom szkolnym. W publikacjach o tej tematyce uwzględniono czasy od XVI do XX wieku. Co się zaś tyczy opracowań z tej dziedziny mających charakter syntez, przeważają studia z historii oświaty XIX wieku.

Jedną z publikacji o charakterze syntetycznym był popularnonaukowy wykład z dziejów oświaty kościelnej autorstwa Ł. Kurdybachy¹³¹. W uwagach wstępnych polemizował z dotychczasowymi ustaleniami w literaturze, wskazującymi na jednoznacznie pozytywną rolę Kościoła w rozwoju oświaty. W jego opinii był to osąd nieco uproszczony. Stąd też cel, jaki stawiał sobie przed książką, sformułował następująco: „Jest to jedynie pierwsza próba bezstronnej ujęcia doli i niedoli oświaty od początków chrześcijaństwa do końca XVIII wieku”¹³². Był bowiem świadom złożoności problemu.

W syntezie tej ujęte zostały zarówno kwestie uwarunkowań rozwoju szkolnictwa europejskiego i polskiego, począwszy od sytuacji oświaty w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, po czasy KEN w Polsce włącznie. W poszczególnych fragmentach pracy Ł. Kurdybacha starał się ukazać rozwój szkolnictwa kościelnego w złożonym jego wymiarze. Składały się na ów wizerunek działania i poglądy dostojników Kościoła i świeckich reprezentantów myśli wychowawczej i oświatowej. W pracy mowa jest też o roli zakonów w rozwoju oświaty, a w szczególności zakonu jezuitów. Myśl przewodnia, która przewija się w całej rozprawie dotyczyła miejsca Kościoła i jego relacji do świata nauki, oświaty i różnorodnych prądów myśli naukowej. W zakończeniu – mimo że sam zastrzegł, iż będzie to obiektywne spojrzenie na omawiane zagadnienie – wydaje się, że wyraził fałszywy osąd omawianego zagadnienia. Pisał bowiem tak:

Gdybyśmy chcieli jednym zdaniem odpowiedzieć na pytanie, na czym polega zasługa Kościoła wobec oświaty w ubiegłych wiekach do XVIII włącznie,

¹³¹ Ł. Kurdybacha, *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII wieku*, Warszawa 1949, ss. 202. Praca składała się z ośmiu rozdziałów – I: *Oświata w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*; II: *Wiek ciemnoty*; III: *Powstanie uniwersytetów i scholastyki*; IV: *Humanizm i jego klęska*; V: *Szkolnictwo jezuickie*; VI: *Triumf świeckiej myśli oświatowej*; VII: *Oświata kościelna w Polsce*; VIII: *Walka o świeckość oświaty w Polsce*. Problematykę tę przedstawiają także publikacje Ł. Kurdybachy, wydane w serii „Wiedza Powszechna”: *Średniowieczna oświata kościelna*, Warszawa 1950; *Walka o świeckość oświaty w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1950.

¹³² Tamże, s. 7.

musielibyśmy stwierdzić, że ograniczała się ona do przechowania w okresie najgłębszej ciemnoty średniowiecza umiejętności czytania i pisania. To jedynie robił Kościół dobrowolnie... Wszystkie inne natomiast poczynania katolicyzmu w dziedzinie oświaty, jak np. opieka nad uniwersytetami, jezuickie szkoły średnie itp. wynikały nie z uznania Kościoła dla wiedzy, lecz zostały wymuszone przez zapal społeczeństwa do nauki¹³³.

Osobny problem i niezwykle ważny w dziejach polskiej oświaty, mianowicie problem języka polskiego stał się przedmiotem rozważań Ignacego Zarębskiego¹³⁴. Praca ta w swej warstwie informacyjnej łączy się z omówioną wyżej publikacją Ł. Kurdybachi, bowiem został w niej przedstawiony stosunek Kościoła do języka ojczystego. Wprawdzie autor w tytule zasugerował, iż podejmuje rozważania dotyczące XVI wieku, lecz przedstawił także sporo informacji na temat XV wieku i spraw języka ojczystego. Problem stosunku do języka polskiego w różnym czasie i w odniesieniu do różnych grup, mających wówczas wpływa na sprawy nauczania języka polskiego, nie przedstawiał się według niego jednolicie. Ważną rolę w tym procesie, w świetle ustaleń I. Zarębskiego, odegrali bakałarze i drukarze krakowscy, którym sprzyjał ruch reformacyjny. Niemalże zasługi w dziele obrony i krzewienia języka polskiego spełnili polscy pastory. Podsumowując wyniki swoich badań I. Zarębski konkludował:

Objawy stałych, rodzimych, pobudzonych przez rozwój literatury mieszczańskiej tendencji do uwzględniania w nauczaniu szkolnym języka ojczystego są równocześnie miernikiem niezależności polskiej myśli pedagogicznej, wyłamującej się w procesie praktyki szkolnej tak z oddziaływania tradycyjnych, scholastycznych programów średniowiecznych, jak i z humanistyczno-retorycznych wypaczeń. Zasługą reformacji jest oparcie się na tych dążeniach tkwiących w rodzimym gruncie... Z rodzimymi tendencjami walczy Kościół reprezentowany na terenie szkolnictwa głównie przez jezuitów. Kontrreformacja zwalcza istniejące w obozie katolickim dążenia do uznawania praw języka ojczystego...¹³⁵.

Do spraw nauczania języków klasycznych nawiązał w swojej pracy Marian Plezia¹³⁶. Jego opracowanie przyniosło wiadomości na temat nauczania języków klasycznych w szkołach pijarskich. W studium tym podał wiele informacji wiążących się bezpośrednio z problemem reformy S. Konarskiego. Dokonał także charakterystyki pijarów-nauczycieli, ich dorobku, metod pracy i podręczników.

¹³³ Tamże, s. 196.

¹³⁴ I. Zarębski, *Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1955, ss. 82.

¹³⁵ Tamże, s. 77-78.

¹³⁶ M. Plezia, *Dookoła reformy szkolnej S. Konarskiego (Studia klasyczne pijarów polskich)*, Lublin 1953, ss. 72.

Wśród wydawnictw z lat 1944-1956 znajdują się prace odnoszące się do historii szkół o donistym znaczeniu w dziejach polskiej oświaty i kultury. Do autorów zajmujących się tą problematyką należeli H. Barycz, L. Hajdukiewicz i S. Tync.

Leszek Hajdukiewicz, uczeń H. Barycza, przedstawił historię Krakowskiej Szkoły Zamkowej w latach 1510-1801¹³⁷. W pracy opartej na bogatym materiale źródłowym oraz krytycznym wykorzystaniu literatury przedmiotu, przedstawione zostało trzysta lat działalności szkoły. Autor zaprezentował wszechstronny obraz tej placówki, określając jej charakter i funkcje oraz etapy rozwoju. Dzieje tej instytucji zobrazowane zostały przez pryzmat osób (rektorzy, bakałarze, scholastycy) mających wpływ na jej funkcjonowanie. Interesujący jest także opis życia scholarów, ich udział w życiu religijnym i świeckim. L. Hajdukiewicz podkreślił również rolę fundacji i fundatorów. Publikacja ta, będąca pracą magisterską, zdumiewała poziomem dojrzałości autora. Jej wartość podnosi fakt, na co zwrócił uwagę w 2000 roku A.K. Banach, że stanowiła ona do niedawna jedyną monografię szkoły parafialnej w Krakowie w czasach staropolskich¹³⁸.

Natomiast Stanisław Tync w okresie tym zajmował się szkolnictwem Torunia, jako ważnego ośrodka życia umysłowego Prus Królewskich. Opublikował między innymi drugi tom historii Gimnazjum Akademickiego oraz rozprawę ukazującą szkołę polską dla Niemców¹³⁹. Monografia na temat dziejów Gimnazjum Akademickiego była owocem długoletnich studiów autora, o czym wspomniano w rozdziale pierwszym, i obejmowała wiek XVII w historii tej instytucji oświatowej¹⁴⁰. Śledząc jej rozwój na przykładzie przemian programów

¹³⁷ L. Hajdukiewicz, *Krakowska Szkoła Zamkowa 1510-1801*, w: *Studia do dziejów Wawelu*, t. I, Kraków 1955, s. 203-348. Autor ukazał poszczególne etapy rozwoju szkoły w następujących rozdziałach: R. I: *Od Facultas Theologica" do „Gymnasium Pauperum”*, R. II: *W blaskach i cieniach renesansowego Wawelu (1510-1602)*, R. III: *Na nowych drogach rozwoju (1602-1655)*, R. IV: *Sepulchrum dealbatum (1655-1801)*; R. V: *Organizacja wewnętrzna szkoły*; R. VI: *Rektorzy, kantorzy, bakałarze 1510-1801*; R. VII: *Z życia obyczajowego scholarów wawelskich*. Była to praca magisterska, powstała z inspiracji H. Barycza w Seminarium Średniowiecznej i Nowożytnej Historii Oświaty i Szkolnictwa UJ kierowanym przez niego. L. Hajdukiewicz egzamin magisterski na podstawie tej pracy złożył w 1950 roku. H. Barycz nie brał w nim udziału, gdyż wówczas był już zatrudniony w Uniwersytecie Wrocławskim.

¹³⁸ A.K. Banach, *Leszek Hajdukiewicz (1924-1995)*, s. 526.

¹³⁹ Problematyką szkolnictwa toruńskiego zajmował się w okresie międzywojennym, wówczas opublikował m.in.: *Dzieje Gimnazjum Toruńskiego (1568-1600)*, t. I: *wiek XVI*, Toruń 1928 i odb. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” t. 34; *Szkolnictwo Torunia w ciągu dziejów*, w: *Dzieje Torunia*, Toruń 1933 i odb. Natomiast w okresie powojennym wydał: *Dzieje Gimnazjum Toruńskiego*, t. II, Toruń 1949, ss. 256 oraz *Toruńska szkoła polska dla Niemców (1568-1793)*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 11/12, s. 433-474.

¹⁴⁰ Na strukturę *Dziejów Gimnazjum Toruńskiego* składały się: Cz. I: *W nurcie humanizmu*. R. I: *Za rektora Konrada Bayera (1600-1602)*; R. II: *Za rektora Jana Regiusa (1602-1605)*; R. III: *Za rektora Macieja Nizoliusa i kierownictwa Kaspra Friesege (1605-1611)*; R. IV: *Za rektora Konrada Gräsera (1611-1630)*; R. V: *Za rektora Piotra Zimmermana (1630-1656)* i za

i metod wychowawczych, które dokonywały się za czasów kolejnych rektorów, S. Tync przekonująco wykazał jak ważną rolę odegrało Gimnazjum jako ośrodek pracy naukowej i literackiej. W drugiej wspomnianej rozprawie S. Tync omówił zarówno historię szkoły polskiej dla Niemców, jak i sylwetki nauczycieli tej placówki mającej za zadanie udzielanie systematycznej nauki języka polskiego młodzieży przybywającej z miast pruskich. Dzięki temu zobrazowane zostało zjawisko wpływu tej szkoły na utrzymanie polskości Torunia i rangę tego miasta jako ośrodka ruchu wydawniczego i literackiego.

Wskazując na prace trzeciego z wymienionych autorów, H. Barycza, trzeba stwierdzić, że szczególne miejsce wśród opracowań, ukazujących dzieje szkół, zajmowała historia Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Problematyka ta była obecna w jego badaniach przez pół wieku. Począwszy od pierwszego odczytu w Towarzystwie Miłośników Historii i Zabytków Miasta Krakowa w 1938 roku, aż po rok 1988, w którym ukazało się drugie wydanie historii tej instytucji szkolnej. Trzeba dodać, że w tym samym roku współredagował wspomnienia byłych uczniów Gimnazjum św. Anny¹⁴¹. W okresie powojennym ukazały się dwa wydania *Historii Szkół Nowodworskich* w 1947 roku oraz 1988, jako wydanie drugie zmienione i uzupełnione. Podobnie jak prace poświęcone edukacji Sobieskich, książka ta miała swoją historię¹⁴². Wydanie, które ukazało się w roku 1947 było połączeniem opracowania opublikowanego w 1939 roku, którego druk przerwał okres okupacji¹⁴³. Ujmując w skrócie treść książki, można powiedzieć, iż autor starał się przedstawić genezę szkoły, kolejne przemiany organizacyjne i programowe, fundatorów, nauczycieli i uczniów oraz czasy jej rozkwitu i upadku. Wszystkie zagadnienia osadzone zostały na tle sytuacji społeczno-politycznej. Po ukazaniu się pracy Ł. Kurdybacha wyraził opinię, iż H. Barycz pominął jeden z ważnych czynników decydujących o powstaniu szkoły, tj. dążenia emancypacyjne mieszczaństwa krakowskiego oraz przedstawił zarzut jakoby ostatnia część pracy została napisana w pośpiechu¹⁴⁴. W od-

dyrektora Bazylego Czöllnera i Jakuba Gerhardiego (1656-1600); Cz. II, R. I: *Za rektora Henryka Schaevego (1660-1661)*; R. II: *Za rektora Jakuba Gerhardiego (1662-1666)*; R. III: *Za rektora Ernesta Königa (1667-1681)*.

¹⁴¹ *Pół wieku wspomnień uczniów Gimnazjum im. Bartłomieja Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, red. H. Barycz, F. Bielak, J. Hulewicz, Kraków 1938, ss. IX, 252. Publikacja wspomnień posiadała znaczącą wartość dla rozpoznania dziejów tej placówki, zwłaszcza, że autorami byli m.in. późniejsi uczeni tej miary co: S. Estreicher, S. Windakiewicz, F. Bielak, K. Piwarski, A. Bochnak. Wizerunek szkoły widziany oczyma uczniów był zgoła inny, aniżeli ten, który wyłaniał się z oficjalnych dokumentów.

¹⁴² Wiadomości na ten temat znajdują się w „Słowie od Autora”. Por. H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja*, Kraków 1988, s. 11-14.

¹⁴³ H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja (1588-1777)*, Kraków 1939-1947, ss. 224.

¹⁴⁴ Ł. Kurdybacha, rec. H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1948, s. 464-466.

powiedzi głównie na pierwszy zarzut, H. Barycz – posługując się materiałem źródłowym – dowiódł niesłuszności tezy recenzenta¹⁴⁵. Drugie wspomniane wydanie monografii najstarszej krakowskiej placówki oświatowej pojawiło się w roku jubileuszu 400-lecia szkoły¹⁴⁶.

W twórczości H. Barycza w tym okresie są także prace ukazujące dzieje mniej znanych polskich szkół, aniżeli Gimnazjum Nowodworskiego. W tej grupie opracowań znajdujemy szkice i przyczynki z dziejów organizacji oświaty polskiej. Na liście opracowań znajdują się szkice przedstawiające między innymi dzieje powstania i funkcjonowania szkoły żeńskiej powszechnej ss. Prezentek w Krakowie¹⁴⁷; genezę powstania, rozwoju i upadku gimnazjum w Pińczowie¹⁴⁸ oraz historię szkoły w Bojanowie, jako przykład organizacji szkolnictwa mniejszościowego w Polsce¹⁴⁹.

Wartość wymienionych opracowań H. Barycza, nie wynikała jedynie z sumiennego wykorzystania źródeł, lecz ukazania przykładów instytucji ważnych dla oświaty polskiej. Opisując historię szkoły żeńskiej w Krakowie, jej program, metody wychowania, uznał iż przewyższała ona swoim poziomem inne instytucje działające w tym okresie, a dodajmy, że jej absolwentką była H. Modrzejewska. Podobnie rzecz się miała ze szkołą w Bojanowie, której program charakteryzował ogromny utylitaryzm, a niekorzystne przejawy w praktyce pedagogicznej uległy poprawie pod wpływem pedagogiki Komisji Edukacji Narodowej. Natomiast w artykule na temat dziejów gimnazjum w Pińczowie zostały przedstawione nie tylko kolejne przeobrażenia organizacyjne i programowe tej placówki, działalność jej rektora Grzegorza Orszaka, ale nade wszystko autor zwrócił uwagę na nieporozumienia terminologiczne, które pojawiły się w literaturze na temat gimnazjum pińczowskiego. Dotyczyły one posługiwania się pojęciem gimnazjum humanistyczne w błędnym rozumieniu¹⁵⁰.

¹⁴⁵ H. Barycz, *Odpowiedź Henryka Barycza Łukaszowi Kurdybasze*, „Kwartalnik Historyczny” 1949, s. 316-319.

¹⁴⁶ H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja*, wyd. drugie zmienione i uzupełnione, Kraków 1988, s. 10. Uzasadniając słuszność nowego wydania opracowania H. Barycz pisał: „Pamiętajmy o tym, że Szkoły Nowodworskie były przede wszystkim kuźnią wielu znakomitych talentów w dziedzinie kultury i innych dziedzinach ludzkiej działalności, zwłaszcza w nauce i literaturze. W każdej epoce kulturalnej – z wyjątkiem może romantyzmu – ze szkołą związanych było wielu znakomitych twórców, którzy wyszli zarówno z grona nauczycieli, jak i uczniów”.

¹⁴⁷ H. Barycz, *Kartka z dziejów staropolskiego wychowania dziewcząt*, „Nasza Przeszłość” t. 4, 1948, s. 157-178 i nadd.

¹⁴⁸ H. Barycz, *W najstarszym ośrodku szkolnym różnowierstwa polskiego. (Powstanie, wzrost i upadek Gimnazjum w Pińczowie)*, w: *Prace z dziejów Polski Feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 381-400 i nadd.

¹⁴⁹ H. Barycz, *Szkoła miejska w Bojanowie u schyłku wieku XVIII. (Ustęp z dziejów szkolnictwa mniejszościowego w Polsce)*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 11/12, s. 585-593 i nadd.

¹⁵⁰ H. Barycz, *W najstarszym ośrodku szkolnym*, s. 381-382.

W sumie należy podkreślić, że piszący o problemach wychowania i szkolnictwa staropolskiego zwrócili także uwagę na kwestię laicyzacji oświaty. Temat laicyzacji oświaty rozwijał Ł. Kurdybacha¹⁵¹, a w późniejszym okresie, tj. po roku 1956 także M. Szulkin¹⁵² i Bolesław Pleśniarski¹⁵³.

Wielu badaczy w okresie powojennym skierowało swe zainteresowania ku historii oświaty pod zaborami. Wśród autorów poruszających różnorodne kwestie oświaty polskiej pod zaborami, a szczególnie oświaty w zaborze austriackim, ważne miejsce zajmują publikacje Jana Dobrzańskiego oraz Eugenii Podgórskiej i Zygmunta Dulczewskiego. W tym obszarze tematycznym ukazała się książka J. Dobrzańskiego *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809*, wydana nakładem Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹⁵⁴. Praca ta pod nieco zmienionym tytułem stanowiła podstawę habilitacji przeprowadzonej w 1946 roku na KUL. Licząca 128 stron monografia J. Dobrzańskiego wiązała się tematycznie z cyklem prac ogłoszonych przed wojną przez Z. Kukulskiego, dotyczących życia oświatowego Lubelszczyzny. Sformułowany w tytule pracy problem został zrealizowany na przykładzie historii lubelskiej szkoły wydziałowej na tle polityki szkolnej Austrii. W dwóch pierwszych rozdziałach tego studium omówione zostały zagadnienia administracji szkolnej i austriackiej polityki oświatowej. Stanowiły one wprowadzenie do tematu głównego. Podobnie wprowadzający charakter znamionował rozdział trzeci, w którym scharakteryzowana została szkoła lubelska w ostatnich latach Rzeczypospolitej. W dalszych częściach pracy autor omówił historię gimnazjum lubelskiego w okresie po zajęciu Lublina przez Austrię. W szczególności zajął się sprawami kadry nauczycielskiej szkoły, zagadnieniami organizacji nauczania i wychowania, a także problemami zaplecza materialnego placówki. Zwrócił również uwagę na zorganizowanie przy gimnazjum tymczasowej szkoły elementarnej zwanej niemiecką, której zadaniem było przygotowanie młodzieży do gimnazjum. Hanna Pohoska, oceniając pozytywnie monografię J. Dobrzańskiego, w swej recenzji sformułowała kilka uwag dyskusyjnych¹⁵⁵. Dotyczyły one pominięcia przez

¹⁵¹ Ł. Kurdybacha, *Walka o świeckość oświaty w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1950.

¹⁵² M. Szulkin, *400 lat walki o szkołę świecką w Polsce. Wybór tekstów i materiałów*, oprac. M. Szulkin, Warszawa 1960.

¹⁵³ B. Pleśniarski, *Zarys laicyzacji oświaty i wychowania w Polsce*, Warszawa 1961.

¹⁵⁴ J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809*, Lublin 1949, ss. 128. Książka składa się z następujących rozdziałów – I: *Zachodnia Galicja*; II: *Przemiana szkół akademickich i pijarskich na gimnazja austriackie*; III: *Szkoła wydziałowa lubelska w ostatnich latach Rzeczypospolitej*; IV: *Lata przejściowe*; V: *Gimnazjum austriackie w Lublinie*; VI: *Organizacja wychowania i nauczania w gimnazjum*; VII: *Szkoła niemiecka przy gimnazjum*; VIII: *Uposażenie przy gimnazjum*. Autor pracę poświęcił pamięci swego mistrza Stanisława Lempickiego.

¹⁵⁵ H. Pohoska, Rec. J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809*, Lublin 1949; „Kwartalnik Historyczny” 1949, s. 242-245.

autora niektórych opracowań i źródeł, zbyt szerokiego i dokładnego przedstawienia zagadnień wprowadzających, np. pruskiej polityki. Podniosła jednak wartość porównawczego potraktowania polityki oświatowej pruskiej i austriackiej oraz przedstawioną charakterystykę społeczności nauczycielskiej.

Jan Dobrzański zagadnienie szkolnictwa galicyjskiego rozwijał w innych opracowaniach. Mowa tu o studiach poświęconych szkołom pijarskim oraz kwestii nauki rolnictwa w szkołach galicyjskich¹⁵⁶. W studium mówiącym o szkołach pijarskich nakreślił losy szkół w Rzeszowie, Warężu i Złoczewie oraz Collegium Nobilium. Z kolei naukę rolnictwa w średnich szkołach galicyjskich przedstawił na przykładzie szkół w Brzeżanach, Przemyślu, Stanisławowie, Tarnowie i w kontekście ogólnych rozporządzeń ówczesnych władz oświatowych.

Interesującym ujęciem historii oświaty galicyjskiej były ówczesne opracowania przedstawiające zagadnienia oświaty poruszane podczas obrad sejmiku galicyjskiego. Ten temat zaprezentował Zygmunt Dulczewski. Wykorzystując stenogramy sejmiku galicyjskiego przedstawił walkę o szkołę ludową, odbywającą się w sejmie w latach 1861-1914¹⁵⁷. Spożytkowany przez autora materiał bezsprzecznie stwarzał możliwość zobrazowania znaczących i ważnych problemów oświaty ludowej, działań i programów stanu chłopskiego i stanu szlacheckiego, w sumie kształtowania polityki oświatowej w Sejmie Krajowym. Z. Dulczewski już na wstępie przyjął jednak założenie, że omawiając te kwestie „...ujawni aspekt klasowy, tzw. kwestii szkolnej w państwie klasowym”. W książce sprawy szkoły ludowej i zmagania o jej program i oblicze przeplatają się z zagadnieniami uwłaszczenia chłopów, działalnością organizacji chłopskich, polityki oświatowej Wiednia. W świetle analizy wspomnianych źródeł Z. Dulczewski wysunął wniosek:

Walka o szkołę przyniosła chłopom szereg zdobyczy, nie przyniosła jednak zasadniczej reformy szkół, o którą chłopom chodziło. Zwycięstwa chłopskie były więc pozornymi zwycięstwami¹⁵⁸.

W ten nurt badań nad oświatą galicyjską włączyła się Eugenia Podgórska, uczennica S. Truchima, ogłaszając studium pt. *Walka o szkołę w sejmie gali-*

¹⁵⁶ J. Dobrzański, *Nauka rolnictwa w galicyjskich szkołach średnich 1815-1849*, w: *Studia z dziejów kultury*, pr. zb., red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 489-508, tegoż, *Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji 1772-1784*, „Roczniki Humanistyczne” t. IV, 1954, s. 1-25.

¹⁵⁷ Z. Dulczewski, *Walka o szkołę na wsi galicyjskiej w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861-1914*, Warszawa 1953, ss. 205. W pracy oprócz *Wstępu* i *Zakończenia* zostały przedstawione następujące zagadnienia: *Mimo uwłaszczenia-niewola*, *Złudzenia politycznej wolności*, *Karykatura chłopskiej organizacji*, *Chłopi a sprawa polska*, *Lojalizm wiedeński szlachty*, *Historia szkoły ludowej w Galicji*, *Zamach na oświatę*, *Na drodze do postępu*, *Walka z przywilejami obszaricznymi*, *Postępowe tendencje w ruchu ludowym*, *Walka o szkołę*.

¹⁵⁸ Tamże, s. 179.

cyjskim, w ostatnich dwudziestu latach XIX wieku¹⁵⁹. Był to fragment jej rozprawy doktorskiej, obronionej w 1950 roku na Uniwersytecie Łódzkim, opartej na stenogramach sejmowych i prasie galicyjskiej¹⁶⁰. Na tle sytuacji politycznej Galicji, autorka zaprezentowała dwa etapy zabiegów o oblicze i program szkoły ludowej galicyjskiej w sejmie, mianowicie były to lata 1880-1895 i 1895-1900. Na tym tle podjęła próbę zarysowania postaw pojedynczych polityków i stronnictw politycznych w debatach sejmowych, ale i działania poza sejmem. Charakteryzując spór o galicyjską szkołę ludową stwierdzała:

To, że ruch robotniczy i ludowy szedł w Galicji w określonym momencie historycznym odrębnymi torami, a nawet w pewnych okresach się zwalczał, ułatwiało reakcyjną działalność wielkiej własności. Zejście galicyjskiego ruchu robotniczego na pozycje oportunistyczne utrudniało również walkę o reorganizację szkoły ludowej w myśl interesów mas pracujących¹⁶¹.

Trzeba jednak zaznaczyć, że tak w tym fragmencie rozważań E. Podgórskiej, jak i innych, dobrze postawione i udokumentowane zagadnienia, przesłania niekiedy w odbiorze retoryka charakterystyczna dla tamtych czasów.

Analizując dorobek piśmienniczy z zakresu historii oświaty nie trudno zauważyć, że historycy wychowania nieco mniej uwagi poświęcili historii szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Uwarunkowania rozwoju oświaty w tym zaborze uwzględnił częściowo Kazimierz Wojciechowski w pracy pt. *Oświata ludowa 1863-1905 w Królestwie Polskim i Galicji*¹⁶². Lektura *Wstępu* publikacji nie pozostawia wątpliwości, co do zasad metodologii interpretacji wybranego w pracy zjawiska oświatowego. Oto, co mówił jej autor:

Pobudką do opracowania rzeczy niniejszej była chęć dotarcia do klasowych celów oświaty w naszej przeszłości... Nadto prawie wszystkie oświetlenia do-

¹⁵⁹ E. Podgórska, *Walka o szkołę ludową w sejmie galicyjskim w latach 1880-1900*, „Studia Pedagogiczne”, t. I, Wrocław 1954, s. 267-319.

¹⁶⁰ A UL, Akta doktorskie E. Brysik, zawierają maszynopis pracy doktorskiej liczącej 226 stron. Na pracę składały się następujące rozdziały – I: *Galicja od przyłączenia do monarchii austriackiej w r. 1860*; II: *Powstanie samorządu krajowego*; III: *Szkoła austriacka w Galicji do roku 1867*; III: *Krajowy Sejm galicyjski w walce o autonomię*; V: *Sprawy szkoły ludowej w galicyjskim Sejmie Krajowym*; VI: *Ustawy szkolne z roku 1873 i ich realizacja*; VII: *Przeobrażenia ekonomiczne Galicji po uzyskaniu samorządu*; VIII: *Sprawy nauczycielstwa ludowego w Sejmie po roku 1880*; IX: *Kwestie szkoły ludowej w Sejmie w latach 1880-1895*; X: *Wyniki szkolnej polityki większości sejmowej*.

¹⁶¹ E. Podgórska, *Walka o szkołę ludową w sejmie galicyjskim w latach 1880-1900*, s. 319.

¹⁶² K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863-1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954, ss. 267. Treść książki została podzielona na cztery części zatytułowane: *Rozwój szkolnictwa początkowego i oświaty w latach 1863-1905*, *Ideologia „Oświaty dla Ludu” w okresie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego*, *W początkach imperializmu*, *Pod czerwonym sztandarem*.

tychczasowe mają charakter tradycyjny, nie uwzględniają metody materializmu historycznego¹⁶³.

W uzasadnieniu zaś wyboru reprezentantów ideologii postępowego nurtu, jak nazwał sojuszników marksizmu, poglądy ich scharakteryzował tak oto:

Myśli ich o oświacie powszechnej są buntownicze i twórcze zarazem. Wynikają z umiłowania sprawiedliwego świata i z rozważań nauki nad rozwojem społecznym. Zapowiadają dla oświaty lepszą przyszłość, która nastąpiła dopiero w Polsce Ludowej, w Polsce urzeczywistniającej socjalizm.

W kolejnych (czterech) rozdziałach składających się na treść książki K. Wojciechowski ukazał: problem głównych uwarunkowań rozwoju szkolnictwa ludowego i rodzajów szkół, a także instytucji oświatowych realizujących postulaty oświaty ludowej; głównych ideologów tzw. postępowego nurtu oświatowego i ich poglądy na oświatę ludu; przedstawicieli ugrupowań politycznych i zrzeseń oraz ich poglądy i postawy w dziedzinie oświaty; program oświatowy socjalistów polskich. W *Zakończeniu* autor podjął próbę odpowiedzi na pytanie, jakie cele przyświecały, używając jego słów, „burżuazji przy wprowadzeniu oświaty ludu”? Jego konkluzja brzmiała następująco:

Rozwój oświaty w latach 1863-1905 to nade wszystko walka o jej powszechność, o prawo ludu do wiedzy i kultury, o jej demokratyzację. W okresie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego burżuazja popiera oświatę. Potrzebna ona jej z dwóch względów. Ma poskromić „wilcze apetyty” i utrwalić porządek w społeczeństwie. Służy także produkcji fabrycznej, polepsza stan sił wytwórczych. Z biegiem jednak czasu okazuje się, iż oświata nie jest czynnikiem stabilizacji społecznej, hamulcem zatrzymującym proces dojrzewania ludu, ale przeciwnie wzmaga siłę bojową mas¹⁶⁴.

W obszernej recenzji tej publikacji E. Podgórska, po omówieniu jej treści i struktury, zwróciła uwagę na pewne niedostatki metodologiczne¹⁶⁵. Jej zastrzeżenia budziła kompozycja książki wynikająca z tego, że „autor przyjął zbyt szeroki czasokres, a szczególnie teren”, co wpłynęło na nieco powierzchowne ujęcie wielu zagadnień. Sytuacja polityczna i gospodarcza Galicji w tym czasie, różniła się od uwarunkowań rozwoju oświaty w Królestwie Polskim, dlatego trudno było zestawiać poglądy i zjawiska na tych obszarach. W dalszej części wyrażanych opinii dawała przykłady pewnych uproszczeń, niedomówień lub niefortunnych zestawień, zwłaszcza w odniesieniu do Ga-

¹⁶³ Tamże, s. 7.

¹⁶⁴ Tamże, s. 247.

¹⁶⁵ E. Podgórska, rec. K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863-1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954, „Nowa Szkoła” 1954, s. 187-192.

licji, gdyż była do tego merytorycznie przygotowana. Eksponując za autorem myśli o rozwoju postępowego nurtu w zakresie rozwoju oświaty podkreślała:

Mówiąc o rozwoju postępowego nurtu w zakresie oświaty ludowej, związanego z linią walki klasy robotniczej, pomija autor teren Galicji, w której linia rozwoju klasy robotniczej była inna niż w Królestwie, gdzie prowadziła prosta droga od Proletariatu do SDKPiL¹⁶⁶.

Na zakończenie oceny wskazała jedynie na syntetyczny charakter pracy.

Sytuację szkół elementarnych w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku omówił także J. Dobrzański¹⁶⁷. W rozprawie opartej na bogatym materiale archiwalnym (m.in. raportach i korespondencji dyrektorów szkół, inspektorów, nauczycieli) scharakteryzowane zostało położenie i rozwój szkół ludowych na przykładzie szkół w Bełżcu, Frampolu, Kraśniku. Wiele miejsca autor poświęcił nauczycielom ludowym oraz postawie społeczeństwa wobec spraw oświaty. Zagadnienia te nakreślone zostały na tle polityki zaborcy.

Jedną z niewielu prac o charakterze syntetycznym, a zarazem przeglądowym była książka Józefa Madei o elementarzach¹⁶⁸. Opracowanie to przyniosło przegląd najważniejszych książek szkolnych tego typu, ich rodzaje i opis metod nauki czytania zawartych w tych wydawnictwach. W pracy znalazły się wzmianki na temat najstarszych podręczników do nauki czytania od czasów XVI wieku do okresu międzywojennego włącznie. Autor w swych analizach odwoływał się nie tylko do polskich elementarzy, ale i wydawnictw obcych. W sumie J. Madeja przedstawił zarys rozwoju i ewolucję elementarzy, a tym samym ewolucję poglądów pedagogów na temat metod nauki czytania.

W powojennym dorobku historycznooświatowym brak w zasadzie opracowań obejmujących czasy II Rzeczypospolitej¹⁶⁹. Opublikowano zaś kilka drobnych przyczynków z dziejów szkolnictwa czasów wojny i okupacji. Kronikarzem szkolnictwa okresu wojny i okupacji był Antoni Artymiak¹⁷⁰. Jego

¹⁶⁶ Tamże, s. 190.

¹⁶⁷ J. Dobrzański, *Z dziejów walki o szkołę elementarną w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, „Studia Pedagogiczne”, t. III, Wrocław 1956, s. 206-263. W pracy J. Dobrzański, przedstawił następujące zagadnienia – I: *Z dziejów szkoły elementarnej w Bełżcu*; II: *Walka nauczyciela z dziedzicem o szkołę*; III: *Niedola szkoły elementarnej we Frampolu*; IV: *Walka mieszczan z nauczycielem w Kraśniku*.

¹⁶⁸ J. Madeja, *Elementarze, ich dzieje, rola i stan współczesny*, Katowice 1946, ss. 128. W dziesięciu rozdziałach autor ujął następujące zagadnienia – I: *Elementarze sylabizowania*; II: *Elementarze dźwiękowe*; III: *Elementarze bezpośredniego czytania*; IV: *Elementarze według metody łącznego pisania i czytania*; V: *Elementarze analityczno-syntetyczne*; VI: *Elementarze zreformowane*; VII: *Elementarze nowoczesne w świetle najnowszych poglądów na nauczanie elementarne*; VIII: *Przegląd elementarzy współczesnych*.

¹⁶⁹ Wyjątek stanowią artykuły K. Trzebiatowskiego, por. *Bibliografia* w niniejszym opracowaniu.

¹⁷⁰ A. Artymiak, *Kartki z kroniki tajnego szkolnictwa średniego w powiecie jędrzejowskim 1939-1945*, Jędrzejów 1945, ss. 23; tegoż, *Nauczycielstwo warszawskie w pracach tajnej szkoły*

niewielkich rozmiarów broszury były przykładem prac z zakresu badań regionalnych, obejmowały organizację i przebieg tajnej oświaty w powiecie jędrzejowskim. Miały one tym większą wartość, iż ich autor, jako kierownik tajnego szkolnictwa średniego, sam był uczestnikiem opisywanych wydarzeń.

Zagadnienia edukacji królewskiej

Kilka studiów z zakresu tej tematyki wydał H. Barycz. Problematyka oświaty i pedagogiki królewskiej znalazła się wśród tematów i planów badawczych H. Barycza już w latach dwudziestych XX wieku. Myśl ta zrodziła się podczas prac nad źródłami do dziejów kultury i życia umysłowego i była kontynuowana przez ponad 50 lat działalności naukowej H. Barycza. Jedną z pierwszych prac na ten temat były *Lata szkolne Jana i Marka Sobieskich w Krakowie*, opublikowane w 1939 roku jako tomik jubileuszowy z okazji 350-lecia założenia Gimnazjum B. Nowodworskiego. Wykorzystując materiały archiwalne autor pracy przedstawił instrukcje edukacyjne, najwybitniejszych nauczycieli oraz formy i metody kształcenia Marka i Jana Sobieskich. Oceniając tę publikację K. Piwarski pisał:

Ten opracowany przez H. Barycza tomik 98 Biblioteki Krakowskiej stanowi naprawdę cenny przyczynek do dziejów szkolnictwa polskiego w XVII wieku oraz wartościowy wkład do bliższego poznania młodego Jana Sobieskiego¹⁷¹.

Rok 1956 przyniósł oprócz usystematyzowania dotychczasowej wiedzy na ten temat, którą H. Barycz określił jako „stare elementy w wychowaniu rodziny Sobieskich” także nowe spojrzenie na niektóre kwestie z tym związane¹⁷². Artykuł podzielony został na osiem części, treść zasadniczą uzupełnia *Dodatek*, w którym zamieszczono wypracowania, zadania i mowy. Cel studium określił jako ukazanie kształtowania się wychowania w przekroju, w najbardziej zasadniczych momentach, w których pierwiastki narodowe łączyły się z kosmopolitycznymi. Zwraca uwagę na fakt, iż całość kształtu edukacji, kolejnych przedstawicieli rodu Sobieskich, odzwierciedla cechy charakterystyczne epoki, co się ujawniało w wyborze miejsca, programie i treściach kształcenia. Nie bez znaczenia był także stosunek obojga rodziców do spraw wychowania

średniej w powiecie jędrzejowskim, Jędrzejów 1946; *Tajna szkoła powszechna w powiecie jędrzejowskim(1939-1945)*, Jędrzejów 1948, ss.40.

¹⁷¹ H. Barycz, *Lata szkolne Marka i Jana Sobieskich w Krakowie*, Kraków 1939, rec. K. Piwarski, „Nowa Książka” 1939, z. 4, s. 205.

¹⁷² H. Barycz, *Stare i nowe elementy w wychowaniu rodziny Sobieskich*, „Studia Pedagogiczne”, t. III. 1956, s. 71-127. Opracowanie to było częścią z publikacji poświęconej wychowaniu królów Sobieskich, które nie weszło na rynek księgarski.

i kształcenia, co podyktowane było tradycjami rodzinnymi. Tu ważnym momentem w wychowaniu młodych Sobieskich było wstąpienie na tron Jana III Sobieskiego, wówczas edukacja zaczęła się opierać na zasadach „pedagogiki królewskiej”. Studium kończy uwagami krytycznymi, odnoszącymi się do ostatecznych efektów edukacji, mających wpływ tak na późniejsze życie prywatne Sobieskich, jak i na służbę publiczną. Zdaniem autora rozprawę edukację Sobieskich charakteryzował brak koordynacji dwóch zasadniczych kierunków wychowawczych: narodowego i tradycyjnego z nowym, postępowym, tj. zagranicznym. Znamionym rysem edukacji królewiczów, według H. Barycza, było zbyt małe stosunkowo przywiązywanie wagi do urabiania ich charakteru¹⁷³.

W roku 1984 H. Barycz opublikował *Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*¹⁷⁴. We *Wstępie* przedstawił dzieje powstawania opracowania tego tematu, którego pierwszy zamysł, jak wspomiano wcześniej, powstał jeszcze w 1928 roku, podczas prac związanych z kompletowaniem dokumentów do wydawnictwa pt. *Źródła do dziejów życia umysłowego Polski i jej stosunków z kulturą Zachodu*. Pierwsza „wersja” została przygotowana, jako tomik jubileuszowy Szkół Nowodworskich. Część II w zamierzeniu autora miała być omówieniem dziejów wychowania królewiczów Sobieskich, lecz do jej ukazania się nie doszło¹⁷⁵. Zadanie to podjął ponownie już w 1942 roku, gdy pracę opublikowano nie weszła na rynek księgarski, gdyż temat był „zbyt monarchiczny”. Tak też jej autor zmuszony był do dokonania skrótów i przeróbek, które jako osobne części ukazały się w Sprawozdaniach z Czynności i Posiedzeń PAU (1954) oraz Studiach Pedagogicznych (1956). Omawiana publikacja łączy dwa teksty z 1939 roku i 1956.

W pracy H. Barycz poszukiwał odpowiedzi na pytania: w jaki sposób wykształcenie wpłynęło na pełnienie przez przedstawicieli tego rodu funkcji publicznych?, co Sobiescy zawdzięczają szkole krakowskiej? Podstawowymi źródłami, które zostały wykorzystane w celu uzyskania odpowiedzi na powyższe problemy główne, były instrukcje rodzicielskie, programy nauczania, listy oraz prace uczniów (Sobieskich). W sumie w ten sposób został stworzony wizerunek edukacji, przedstawiony jako wynik pracy rodziny i nauczycieli. Zwraca uwagę niespójność wychowania, która wynikała, zdaniem autora, z kilku przyczyn: dążeń rodziców, którzy marzyli o przygotowaniu swych dzieci do pełnienia funkcji politycznych i obywatelskich, możliwości kształcenia (form, treści), jakie dawała ówczesna epoka ale i zapewne talentu nauczycieli.

¹⁷³ Tamże, s. 123.

¹⁷⁴ Przywołuję tę publikację chociaż została wydana w roku 1984, gdyż w zasadzie powstawała od roku 1939 do 1956 roku i była publikowana w częściach na skutek różnych okoliczności, o których autor wspomina w *Przedmowie*.

¹⁷⁵ *Rzecz* była gotowa już w 1940 roku, na przeszkodzie jej opublikowania stanęła wojna, a następnie wyjazd naukowy do Włoch.

Te uwarunkowania wpływały na realizację celów wychowania i kształcenia, a były nimi: kształcenie charakteru i rozwój fizyczny oraz studia w retoryce i filozofii moralnej. Pierwszym dwóm celom przyświecała maksyma brzmiąca następująco: „niech tylko będzie zdrowy a potem, aby nie był błaznem”¹⁷⁶.

Prócz historii edukacji Sobieskich H. Barycz opisał historię kształcenia królewicza Jana Olbrachta. Tekst na ten temat jest ciekawym przyczynkiem do dziejów życia i kształcenia młodzieży polskiej w XVII i XVIII wieku¹⁷⁷. Zwłaszcza że przedstawiono w nim dwa diametralnie różniące się środowiska uczniowskie: najbogatsze (młodzież z rodu królewskiego) i najbiedniejsze (młodzież żebrząca). Podstawowym źródłem wiedzy dla ukazania pierwszego środowiska był zeszyt szkolny przedstawiciela rodu Wazów. Jednak problem wychowania i kształcenia Jana Olbrachta rozpoczął od scharakteryzowania osoby królewicza. Następnie analizie pod względem formalnym i merytorycznym poddane zostały wypracowania pisemne Jana Olbrachta. Na ich podstawie H. Barycz wysnuł wnioski co do autora wypracowań, jak i poziomu ówczesnego kształcenia. Stwierdził, że pedagogika w owym czasie przywiązywała dużą wagę do wypracowań pisemnych, a jednym z ważniejszych ich tematów był problem idealnego władcy. W sumie, w opinii H. Barycza, wychowanie Wazów nie przedstawiało się zbyt korzystnie. Ujął to słowami:

Anarchiczne trzymanie się przestarzałych systemów pedagogicznych stanowiło jedną ujemną stronę wychowania królewiczów. Drugą było niedołożenie jego przeprowadzenie¹⁷⁸.

Drugie środowisko studenckie XVII i XVIII wieku zostało przedstawione na przykładzie młodzieży szkoły przy kościele Mariackim. Wykorzystując statuty i ważniejsze akta szkolne znajdujące się w Archiwum UJ, autor stworzył wizerunek tej grupy młodzieży uczącej się, poprzez ukazanie jej warunków życia, sytuacji prawnej oraz form rozrywki, które były początkiem teatru ludowego i majówek. Przedstawiając codzienne życie młodzieży żebrzącej H. Barycz pisał:

¹⁷⁶ Kontynuacje tej tematyki przynoszą następne lata pracy naukowej uczonego, bowiem uzupełnieniem wiedzy na temat edukacji Sobieskich jest przyczynek, pt. *Jakuba Sobieskiego instrukcja pedagogiczna dla brata Jana przed jego wyjazdem na peregrynację akademicką (1620)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” nr 766: *Prace Hist.* z. 81, 1987, s. 9-26.

¹⁷⁷ H. Barycz, *Obrazy z życia i kształcenia się młodzieży w Polsce w XVII i XVIII w.*, „Życie i Myśl” 1951, nr 1/2, s. 197-228.

¹⁷⁸ Tamże, s. 215.

Zgodnie z duchem i istotą ówczesnej szkoły i wychowania życie żaka zebrzącego zespolone było ściśle z przebiegiem roku kościelnego, z jego głównymi świętami i tradycją¹⁷⁹.

3. Historia myśli pedagogicznej

Autorzy podejmujący tematykę historii myśli pedagogicznej objęli swoimi badaniami epokę Odrodzenia, Oświecenia oraz wiek XIX i początek XX wieku¹⁸⁰. Przy czym trzeba zaznaczyć, że historycy, prezentując myśl pedagogiczną wymienionych okresów, czynili to skupiając się głównie na wybitnych reprezentantach poglądów pedagogicznych i twórcach koncepcji edukacyjnych. Wśród tych prac niewiele było opracowań o charakterze syntetycznym. To jednak nie może dziwić, gdyż brakowało opracowań cząstkowych przedstawiających poglądy oświatowo-wychowawcze poszczególnych pedagogów. Analizując dorobek lat powojennych nie sposób nie zauważyć, że wraz z opracowaniami poglądów pedagogicznych poszczególnych myślicieli, ukazywały się jednocześnie wybory ich pism. Wśród opracowań z historii myśli pedagogicznej czasów Odrodzenia bibliografia dysponuje jedynie studiami opisującymi niektóre przejawy rozwoju polskiej myśli renesansowej.

Publikacją o charakterze syntetycznym, zresztą jedną z niewielu, była książka B. Suchodolskiego pt. *Polska myśl pedagogiczna*¹⁸¹. B. Suchodolski w syntetycznym ujęciu zaprezentował główne nurty i przejawy w rozwoju pedagogiki renesansowej w Polsce. Na wstępie swych rozważań odniósł się krytycznie do dotychczasowego dorobku omawiającego zagadnienia pedagogiki w okresie Renesansu. Warto przytoczyć jego opinię, gdyż są w niej także sugestie odnoszące się do kwestii metodologicznych prowadzonych wówczas badań historycznooświatowych.

¹⁷⁹ Tamże, s. 222.

¹⁸⁰ Do wcześniejszych epok odnosi się jedynie opracowanie S. Wołoszyna pt. *Pedagogika sofistów. Studium z dziejów antycznej kultury pedagogicznej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1956, nr 1-2 i 1957, nr 1/3. Pomijamy także tu opracowania, które wyszły spod pióra innych specjalistów, nie historyków wychowania np. W. Witwickiego, *Platon jako pedagog*, Warszawa 1947, ss. 127.

¹⁸¹ B. Suchodolski, *Polska myśl pedagogiczna w okresie renesansu*, Warszawa 1953, ss. 106; wyd. 2 Warszawa 1954, ss. 109. Rec. L.B., „Życie Szkoły” 1954, s. 47. Autor w pracy tej wyróżnił kilka głównych kierunków badań, które odpowiadają rozdziałom książki. Są to: *Dwa nurty wychowania renesansowego*, *Zawiazki teorii pedagogicznej*, *Postulaty oświatowe szlacheckiego obozu postępu*, *Modrzewski i społeczna problematyka oświaty*, *Myśl pedagogiczna obozu różnowierców*, *Początki uwstecznienia myśli pedagogicznej*, *Reakcyjna myśl pedagogiczna*, *Szlachecki program wychowania obywatelskiego na schyłku Renesansu*, *Mieszczańska myśl pedagogiczna na schyłku Renesansu*, *Plebejska myśl pedagogiczna w walce z reakcją*.

Z lat ostatnich zarejestrować możemy tylko nieliczne rozprawy, mające charakter przyczynkarsko-kronikarski lub też popularyzacyjny, pisał. W przeciwieństwie do innych dyscyplin historia wychowania nie tylko nie dokonała przełomu, a nawet nie uruchomiła swego warsztatu w związku z nowymi zadaniami i potrzebami¹⁸².

Po tych słowach krytyki stwierdził, że w swoich rozważaniach podejmuje się zadania stworzenia wstępnej syntezy mającej na celu wskazanie dalszych kierunków badań. Omawiając główne nurty renesansowej myśli pedagogicznej wyróżnił kierunek mieszczański, szlachecki i plebejski, wskazał przy tym na postępowe i wsteczne postulaty jej rozwoju.

Wiele cennych informacji z zakresu historii polskiej myśli pedagogicznej Odrodzenia przyniosło studium Ignacego Zarębskiego mówiące o pierwszym w literaturze polskiej traktacie pedagogicznym¹⁸³. Nie było to oryginalne dzieło, którego twórcą był Polak, gdyż, zdaniem I. Zarębskiego, Polacy nie wykazywali skłonności do refleksji teoretycznej nad wychowaniem, a XVI-wieczne próby w polskiej literaturze pedagogicznej ograniczały się do zaspokojenia doraźnych potrzeb edukacji. Był to traktat-plagiat autorstwa nieznanego Polaka, który wykorzystał rozprawę Eneasza Sylwiusza pt. *O wykształceniu księcia*, napisaną w formie listu, datowaną na 1443 rok. Natomiast I. Zarębski ustalił powstanie polskiego wydania tego traktatu na rok 1467, co wiązało się z faktem organizowania wykształcenia na dworze Jagiellońskim. Prześledził także zmiany dokonane w dokumencie, a porównując treść obu tekstów, podjął także próbę charakterystyki autora i jego poziomu wykształcenia.

Problematykę wychowawczą polskiego Odrodzenia odnaleźć można w książce Ł. Kurdybachy poświęconej A.F. Modrzewskiemu¹⁸⁴. Jej dziewiąty rozdział został zatytułowany „O wychowanie nowego człowieka”. Ł. Kurdybacha rozważał w nim zagadnienia programu wychowania, organizacji szkół oraz relacji szkoła a państwo i szkoła a Kościół. Interpretując myśli A.F. Modrzewskiego stwierdzał:

Tak więc sprawę wychowania młodzieży i utrzymania szkół w państwie stawia Modrzewski na trzecim miejscu, zaraz po należytej organizacji wewnętrznej i obronie oraz po religii. Wyznaczając edukacji tak zasadniczą rolę w zabezpieczeniu bytu państwowego, nie miał oczywiście Frycz na myśli jakiegoś wychowania w ogóle ani też wychowania, które Polska XVI w. odziedziczyła po wiekach średnich¹⁸⁵.

¹⁸² Tamże, s. 6.

¹⁸³ I. Zarębski, *Z dziejów recepcji humanizmu w Polsce*, w: *Studia z dziejów kultury*, pr. zb., red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 147-171.

¹⁸⁴ Ł. Kurdybacha, *Ideologia Frycza Modrzewskiego*, Warszawa 1953, ss. 293.

¹⁸⁵ Tamże, s. 239.

Bolesław Pleśniarski oceniając pracę Ł. Kurdybachy zwrócił uwagę przede wszystkim na poglądy pedagogiczne A.F. Modrzewskiego. Uznając jego koncepcję wychowania jako propozycję „walki o nowego człowieka” zinterpretował myśli autora *O poprawie Rzeczypospolitej* w duchu ideologii marksistowskiej, podkreślając postępowość jego myśli. Oto niektóre sformułowania, którymi posługiwał się recenzent: „Frycz Modrzewski uznaje wychowanie jako środek, służący poprawie i reformie ustroju feudalnego”, „nowy typ człowieka musi być wolny od przywar i wad człowieka feudalnego”, „postępowy jest mocno przez Modrzewskiego zaakcentowany postulat wszczepiana młodzieży kultu pracy”¹⁸⁶.

Szczególne miejsce w badaniach nad historią myśli pedagogicznej ówczesnych historyków wychowania zajmował Jan Amos Komeński. Jego życiem i poglądami pedagogicznymi zajmowali się Ł. Kurdybacha, B. Suchodolski, S. Truchim i S. Tync. W studiach na temat tego myśliciela skoncentrowano się na dwóch ważnych problemach. Z jednej strony podjęto rozważania na temat działalności i myśli pedagogicznej J.A. Komeńskiego, z drugiej zaś, przedstawiono jego znaczenie w dziejach polskiej teorii i praktyki pedagogicznej. W badaniach komeniologicznych ważnym wydawnictwem była praca zbiorowa będąca pokłosiem sesji naukowej zorganizowanej przez PAN, podczas której referaty wygłosili m.in.: Ł. Kurdybacha, B. Suchodolski, S. Tync. Treści tych wystąpień dotyczyły ważnych zagadnień z punktu widzenia pedagogiki. B. Suchodolski łączył nazwisko J.A. Komeńskiego z początkiem pedagogiki jako nauki, ukazując tym samym jego znaczenie w dziejach pedagogiki naukowej¹⁸⁷. Z kolei Ł. Kurdybacha rozważał zagadnienie związków tego pedagoga z Polską¹⁸⁸. Wiele ważnych informacji przyniosło studium S. Tynca, w którym zapoznaje on czytelników z pobytem i pracą J.A. Komeńskiego w szkole w Lesznie¹⁸⁹.

¹⁸⁶ B. Pleśniarski, rec. Ł. Kurdybacha, *Ideologia Frycza Modrzewskiego*, Warszawa 1953, „Życie Szkoły” 1954, nr 4, s. 257.

¹⁸⁷ B. Suchodolski, *Początki pedagogiki jako nauki*, „Studia Pedagogiczne” t. III, 1956, s. 5-43; tenże, *Znaczenie Komeńskiego w dziejach pedagogiki*, w: *Sesja naukowa w Lesznie*, red. nauk. Ł. Kurdybacha, Wrocław 1957, s. 175-195. Była to, wspomniana już, sesja naukowa zorganizowana przez PAN w 1956 r. z okazji czterechsetnej rocznicy powstania Gimnazjum w Lesznie.

¹⁸⁸ Ł. Kurdybacha, *Jan Amos Komeński w Polsce*, w: *Sesja naukowa w Lesznie*, s. 115-174. Jak podaje K. Bartnicka to podczas tej konferencji doszło do sporu między Ł. Kurdybachą, a B. Suchodolskim, na tle oceny wątków teologicznych i postępowości myśli Komeńskiego, w rzeczywistości jednak chodziło o metodologię badań nad dziejami myśli pedagogicznej. Por. K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 144.

¹⁸⁹ S. Tync, *Szkoła w Lesznie w okresie Renesansu*, w: *Sesja naukowa w Lesznie*, s. 17-86.

Do spraw recepcji poglądów dydaktycznych J.A. Komeńskiego w Polsce nawiązał S. Truchim w rozprawie na łamach „Studiów Pedagogicznych”¹⁹⁰. Kwestię tę przedstawił omawiając podręczniki J.A. Komeńskiego i ich znajomość w polskim środowisku pedagogicznym do połowy XIX wieku.

Postać czeskiego pedagoga była przedmiotem badań historyków wychowania w II połowie XX wieku. Jego myślą pedagogiczną zajmował się m.in. Ł. Kurdybacha¹⁹¹ i B. Suchodolski¹⁹².

Do reprezentantów polskiej myśli wychowawczej XVII zaliczony został Aleksander Fredro. H. Barycza uznał Aleksandra Maksymiliana Fredrę za czołowego reprezentanta polskiej literatury pedagogicznej XVII wieku. Książka ta była jedną z niewielu prac z zakresu myśli pedagogicznej w dorobku naukowym H. Barycza, a wydano ją w serii Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce. Uzasadniając swój wybór H. Barycz stwierdzał:

Ogólnie biorąc myśl pedagogiczna Fredry wyraża się wszechstronnością i oryginalnością ujęcia zagadnień wychowawczych (...). W dobrze urządzonym wychowaniu widział Fredro niewątpliwie za pedagogiką starożytną doniosły instrument polityczny i społeczny, ważną funkcję socjalną, od której zawisło nie tylko szczęście jednostki, jej powodzenie i kariera życiowa, ale także rozwój i potęga społeczeństwa oraz państwa¹⁹³.

Zdaniem H. Barycza poglądy wychowawcze A. Fredry zasługują na analizę, gdyż obejmują niezwykle szeroki wachlarz problemów: kształcenia intelektualnego, peregrynacji zagranicznych, wychowania przedszkolnego, pedagogiki dziewcząt, kształcenia zawodowego stanów niższych. Podstawą opracowania tematu stały się nie tylko pisma pedagogiczne A. Fredry, ale także twórczość literacka tego pisarza. W pracy składającej się z czterech rozdziałów jej autor omówił następujące zagadnienia: znaczenie instrukcji dla odtworzenia pedagogiki staropolskiej, podstawy myśli pedagogicznej A.M. Fredry i jej ogólną charakterystykę m.in.: poglądy na wychowanie rodzinne i przedszkolne, publiczne i prywatne, znaczenie peregrynacji akademickich, udział państwa w wychowaniu, problem karności w wychowaniu oraz związek teorii i praktyki pedagogicznej w działalności poety. Dokonując syntezy poglądów A. Fredry, podkreślił ich nowoczesność i postępowość na tle staropolskiej

¹⁹⁰ S. Truchim, *Podręczniki Jana Amosa Komeńskiego w Polsce do połowy XIX wieku*, „Studia Pedagogiczne” 1956, s. 45-69.

¹⁹¹ Ł. Kurdybacha, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957, ss. 274.

¹⁹² B. Suchodolski, wydawca: Komeński J.A., *Pisma wybrane*, Wrocław 1964, tenże, Komeński J. A., *Pampaedia*, Warszawa 1973.

¹⁹³ H. Barycz, *Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych*, „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce”, Kraków 1948, s. 10. Praca składa się z czterech rozdziałów i *Dodatków*.

teorii i praktyki pedagogicznej. W rozdziale podsumowującym temat zwrócił uwagę na nikłość oddziaływań myśli pedagogicznej A. Fredry na współczesnych. Pisał on tak:

Otóż ogólnie stwierdzić należy, że niestety dalekosiężna myśl pedagogiczna kasztelana lwowskiego nie znalazła w ówczesnym społeczeństwie szlacheckim ani zrozumienia, ani przyjęcia, na jakie niewątpliwie zasługiwała¹⁹⁴.

A dalej na pytanie dlaczego tak się stało?, H. Barycz odpowiadał:

Najważniejszym hamulcem była niewątpliwie duża postępowość i zbyt szeroki program kształcenia intelektualnego, odcinający się od powszechnie przyjętej tradycji wychowawczej u nas. Należy sobie zdać sprawę, że nawet szczyty ówczesnej elity nie miały śmiałości oderwania się od tradycji, lecz coraz więcej pogrążały się w konserwatyzmie pedagogicznym¹⁹⁵.

Niewątpliwie była to praca niezwykle oryginalna nie tylko ze względu na wykorzystane źródła, ale i sposób ujęcia tematu. Fakt ten podkreślił Stefan Truchim w recenzji pisząc: „W metodzie pracy nie ograniczył się do luźnego zestawienia zapatrywań pedagogicznych A. M. Fredry, lecz uporządkował je, usiłując stworzyć z nich zwarty system... Autor włożył w swą pracę wiele wysiłku i benedyktyńskiej dokładności...”¹⁹⁶. Oceniając wysoko tę pracę S. Truchim jako jedyny zarzut wskazał brak w pracy elementów społeczno-ekonomicznych i połączenia przynależności stanowej Fredry z jego poglądami, co pozwoliłoby wyjaśnić szereg antynomii w pomysłach pedagogicznych.

Słabiej w tej grupie opracowań prezentowane było Oświecenie¹⁹⁷. Z przeglądu dorobku wynika, że historycy wychowania skoncentrowali bardziej swoją uwagę na publikacji źródeł do dziejów pedagogiki w epoce Oświecenia, mniej zaś poświęcili czasu omówieniu refleksji pedagogicznej.

Idee polskiej myśli pedagogicznej okresu Oświecenia zostały przedstawione w niewielkiej książeczce Ludwika Bandury, w której autor nakreślił zarys życia i poglądów pedagogicznych Stanisława Staszica, wyróżniając w jego biografii dwa okresy: przedrozbiorowy i porozbiorowy¹⁹⁸. Myśl edukacyjną

¹⁹⁴ Tamże, s. 85.

¹⁹⁵ Tamże.

¹⁹⁶ A PAN w Warszawie, sygn. III 186, j. 55, Spuścizna S. Truchima (recenzje prac wydanych lub przeznaczonych do druku).

¹⁹⁷ Wprawdzie opublikowano kilka drobnych szkiców na temat poglądów w czasopiśmiech oraz w pracach zbiorowych. M.in.: B. Suchodolski, *Pedagogiczna działalność Staszica*, „Nowa Szkoła” 1952, s. 142-152; tegoż, *Polskie tradycje demokratyczne. Idea demokracji w ujęciu myślicieli polskich od S. Staszica do S. Witkiewicza*, Wrocław 1946, s. 12-17; tegoż, *Nauka polska w okresie Oświecenia*, Warszawa 1953, passim.

¹⁹⁸ L. Bandura, *Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica*, Warszawa 1956, ss. 91. Na strukturę książki składało się osiem rozdziałów – I: *Życie i działalność Staszica w okresie porozbiorowym*; II: *Krytyka ówczesnego systemu wychowania*; III: *Filozoficzne i społeczne poglądy*

S. Staszica przedstawił w kontekście jego poglądów filozoficznych i społecznych, koncentrując się w zakresie tych pierwszych, na celach i środkach wychowania oraz organizacji szkół i programach nauczania. S. Staszic w rozprawie L. Bandury został przedstawiony jako reprezentant postępowego nurtu myśli pedagogicznej.

Dla nas postać Staszica, podkreślał L. Bandura, wyraziela postępowych dążeń mieszczaństwa polskiego zrywającego pęta feudalizmu, jest stale żywa i bliska... Na szczególną uwagę u Staszica zasługuje stałe podkreślenie politycznego charakteru wychowania i jego związku z panującym ustrojem¹⁹⁹.

W refleksji końcowej L. Bandura zwrócił uwagę na błędy i sprzeczności w poglądach S. Staszica.

Znacznie więcej uwagi poświęcono myśli pedagogicznej XIX wieku i przełomu XIX i XX wieku. Analizie poddano między innymi działalność i poglądy Ewarysta Estkowskiego oraz pedagogów pozytywizmu warszawskiego.

Analizą myśli pedagogicznej E. Estkowskiego zajął się M. Szulkin. E. Estkowski należał, zdaniem M. Szulkina, do przedstawicieli postępowej myśli wychowawczej²⁰⁰. Przedstawiając założenia swej pracy uznał, za najważniejszy jej cel wyróżnienie i omówienie dwóch okresów w życiu i działalności pedagoga oraz uwypuklenie tych wątków, które świadczą o postępowym charakterze jego działalności. Postać E. Estkowskiego została przedstawiona na tle stosunków społeczno-politycznych, gospodarczych i kulturalnych. W interpretacji autora wydarzenia polityczne miały duży wpływ na działalność i poglądy E. Estkowskiego, a szczególnie rok 1848. W pierwszym okresie, według poglądu M. Szulkina, był on „ideologiem postępowego nauczycielstwa polskiego”, w drugim zaś „szukał kompromisu z elementami zachowawczymi i reakcyjnymi społeczeństwa polskiego”. Książka M. Szulkina o E. Estkowskim zwróciła uwagę środowiska, co znalazło wyraz w recenzjach i omówieniach. Recenzent tej książki, (podpisany L.B.) tak oceniał jej wartość:

Zasługą Szulkina jest, że przedstawił nam Estkowskiego w jego klasowym powiązaniu, jako ideologa młodej burżuazji wielkopolskiej w dziedzinie wycho-

Staszica; IV: Wychowanie i jego cele; V: Środki wychowania; VI: Organizacja szkolnictwa i programy nauczania; VII: Staszic a współczesne mu poglądy pedagogiczne w Polsce; VIII: Życie i działalność Staszica w okresie porozbiorowym.

¹⁹⁹ Tamże, s. 80.

²⁰⁰ M. Szulkin, *Ewaryst Estkowski*. Warszawa 1954, ss. 146. Rozdziały składające się na strukturę pracy dotyczyły następujących kwestii – I: *Stosunki polityczne i społeczno-gospodarcze w Wielkim Księstwie Poznańskim*; II: *Stosunki kulturalne w Wielkim Księstwie Poznańskim*; III: *Życie i działalność Ewarysta Estkowskiego do roku 1848*; IV: *W dobie Wiosny Ludów*; V: *Działalność pedagogiczna Ewarysta Estkowskiego po r. 1848*.

wania, w którego twórczości odzwierciedlają się zarówno wzloty, jak i upadki wchodzącej na widownię dziejów klasy²⁰¹.

Recenzent uwypuklił też fakt, mający wpływ na poglądy E. Estkowskiego, mianowicie chodziło o jego tzw. sojuszu ze szlachtą i duchowieństwem, co przyczyniło się do „przejścia pedagoga na pozycje wsteczne”. Przypomniat też o współpracy E. Estkowskiego z duchownymi innych wyznań. Uważał, że książkę należy rozpowszechnić wśród nauczycieli, gdyż autor uniknął w przeciwieństwie do historyków burżuazyjnych jednostronnego przedstawienia osoby omawianego pedagoga.

Sporo krytycznych uwag pod adresem pracy zgłosiła Wisława Knapowska²⁰². Wynikały one z braku wykorzystania w pracy źródeł archiwalnych, co przyczyniło się w jej opinii do wielu uproszczeń. Autorka recenzji uważała, że przeświadczenie M. Szulkina, które udowadniał w swej książce, o regresie w poglądach E. Estkowskiego po roku 1848 jest nieprawdziwe, na co przytoczyła odpowiednie argumenty. Do wypowiadających się na temat tej pracy, jak i dorobku historiografii w zakresie badań nad pedagogiką E. Estkowskiego, dołączyła E. Podgórska. Omawiając powojenną twórczość o nim podkreślała, że jest ona wyrazem poszukiwania polskiej postępowej tradycji pedagogicznej. W konkluzji na temat piśmiennictwa dotyczącego tego pedagoga opublikowanego do roku 1956 stwierdzała:

Badania historyków wychowania nad pedagogiczną działalnością Estkowskiego w ostatnim jedenastolecu stanowią wielki krok naprzód. Ukazują one wielkopolskiego pedagoga nie tylko jako dobrego nauczyciela ludowego i przyjaciela ludu, ale jako człowieka o głębokiej wiedzy pedagogicznej, świadomego działacza społecznego i kulturalnego, związanego z gronem najczynniejszych i postępowych działaczy Księstwa Poznańskiego pracujących dla dobra narodu²⁰³.

Historią myśli pedagogicznej i oświatowej okresu pozytywizmu zajmował się Ryszard Wroczyński. W badaniach nad zagadnieniem oświaty w tym okresie uwzględniał aspekty społeczne i gospodarcze. Książką, w której dokonał interpretacji zagadnień oświatowych i pedagogicznych zgodnie z takimi założeniami, była rozprawa pt. *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce*²⁰⁴. Stanowiła ona podstawę przewodów habilitacyjnych, który został

²⁰¹ L.B., rec. M. Szulkin, *Ewaryst Estkowski*, Warszawa 1954, „Życie Szkoły” 1954, s. 495-496.

²⁰² W. Knapowska, rec. M. Szulkin, *Ewaryst*, „Przegląd Zachodni” 1955, nr 1-2, s. 266-271.

²⁰³ E. Podgórska, *Ewaryst Estkowski w świetle dotychczasowej bibliografii*, „Nasza Szkoła” 1956, s. 412.

²⁰⁴ R. Wroczyński, *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym*, Łódź-Warszawa 1949, ss. 188. W pracy wyróżnił następujące rozdziały – I: *Prze-*

przeprowadzony w Uniwersytecie Łódzkim w 1950 roku²⁰⁵. Prezentując dorobek pozytywizmu polskiego R. Wroczyński uwzględnił zarówno poglądy pedagogiczne najwybitniejszych przedstawicieli tego nurtu, jak też odzwierciedlenie idei pozytywizmu w praktyce edukacyjnej na ziemiach trzech zaborów.

Druga publikacja autorstwa R. Wroczyńskiego pt. *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe* nawiązywała częściowo do problematyki rozprawy habilitacyjnej. Obejmowała w swej treści przede wszystkim zagadnienia myśli pedagogicznej ze wskazaniem na najwybitniejszych przedstawicieli oraz kwestie organizacji oświaty ludu i samokształcenia²⁰⁶. Na listę najwybitniejszych pedagogów omówionych w pracy zostali wpisani: Jan Władysław Dawid, Aniela Szcówna, Stanisław Karpowicz, Ludwik Krzywicki. O książce tej K. Wojciechowski w recenzji napisał:

Po raz pierwszy krytycznie rozważono poglądy pedagogiczne Dawida i Karpowicza rysując je w powiązaniu z prądami społecznymi i politycznymi epoki. Znajdujemy tu również zarys oceny wartości Przeglądu Pedagogicznego z owych lat oraz dzieł samoistnych z pedagogiki. Szerzej i ciekawie omówiono problemy samokształcenia, sporo nowych szczegółów znajdujemy w rozdziale pt. „W walce o socjalistyczną świadomość mas pracujących”. Całość zaś przybliżył autor do czytelnika przez oświetlenie ówczesnych stosunków²⁰⁷.

Odnosząc się z uznaniem do pracy R. Wroczyńskiego, K. Wojciechowski wyraził także kilka wątpliwości. Podstawowym zastrzeżeniem była zdaniem recenzenta niekonsekwencja autora pracy, wynikająca z niejasnej formuły przyjętych zasad metodologicznych, co wpłynęło niekorzystnie na ukazanie postępowości programów oświatowych i myśli pedagogicznej pozytywizmu. Zastrzeżenia K. Wojciechowskiego budziła też interpretacja myśli Ludwika Krzywickiego oraz Konrada Prószyńskiego. Swój pogląd na temat obu prac R. Wroczyńskiego wyraził też B. Suchodolski. Jego zdaniem:

obrażenia społeczne i ekonomiczne; II: Zagadnienia i koncepcje nowego wychowania; III: Zmierzenia i prace; IV: Narastanie nowych sił.

²⁰⁵ Na temat przebiegu przewodu habilitacyjnego pisze I. Lepalczyk, *Ryszard Wroczyński w Łodzi*, w: *Pedagogika społeczna. Pytania o XXI wiek. Pamięci Profesora Ryszarda Wroczyńskiego*, Warszawa 1999, s. 43-47.

²⁰⁶ R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1955, ss. 192. Strukturę książki tworzyło dziewięć rozdziałów – I: *Zmierzch pozytywistycznych poglądów na oświatę i wychowanie*; II: *„Przegląd Pedagogiczny” i jego rola w rozwoju myśli pedagogicznej w Królestwie Polskim*; III: *Stanisław Karpowicz jako krytyk pedagogiki burżuazyjnej*; IV: *Spór o podstawy wykształcenia*; V: *Nauczanie początkowe – J.W. Dawid i A. Szcówna*; V: *Kursy naukowe, biblioteki i problemy samokształcenia*; VII: *W walce o socjalistyczną świadomość mas pracujących*; VIII: *O tzw. oświacie ludu*; IX: *Walka o czytelnictwo, Próba syntezy*.

²⁰⁷ K. Wojciechowski, rec. *Z dziejów oświaty*, „Nasza Szkoła” 1956, s. 318-321.

W pracach tych, pisanych z nowych pozycji metodologicznych, autor zwrócił uwagę nie tylko na organizacyjną działalność oświatową ludzi tego okresu, ale również i na teoretyczne założenia ich prac. Jego zasługą jest określenie pozycji S. Karpowicza... w pedagogice polskiej, jak również przedstawienie polemik pedagogicznych w związku z narastaniem kapitalizmu, a równocześnie i z narastaniem sił rewolucyjnych. Pozornemu reformizmowi pedagogiki liberalnej burżuazji przeciwstawione zostały trafnie pedagogiczne koncepcje, wyrastające z dążeń warstw robotniczych i chłopskich²⁰⁸.

Osobne miejsce w ówczesnym dorobku piśmienniczym z zakresu myśli pedagogicznej zajęła refleksja nad pedagogiką Adolfa Dygasińskiego. Autorem pracy zwartej, ukazującej poglądy A. Dygasińskiego, był Wincenty Danek²⁰⁹. Praca ukazała się jako tom pierwszy serii „Monografie Pedagogiczne”, pod redakcją B. Suchodolskiego. Lektura książki przekonuje, że zawarte w niej rozważania miały na celu nakreślenie mapy ideologicznej zasadniczych poglądów pedagoga. Opinie o opracowaniu W. Danka, wydał Jan Nowakowski, M. Szulkin i Tadeusz Pasierbiński. Dwaj pierwsi recenzenci przyjęli głównie za punkt wyjścia oceny związek A. Dygasińskiego z postępowym nurtem oświatowym lub jego brak. W opinii J. Nowakowskiego przewijają się dwa wątki, pierwszy dotyczący treści książki, drugi zaś stanowi jej uzupełnienie o refleksję autora na temat twórczości literackiej pedagoga. Oceniając pozytywnie publikację, J. Nowakowski podkreślił zasługi autora w zakresie uporządkowania spuścizny pisarskiej A. Dygasińskiego, wydzielenia działu pedagogicznego oraz ustalenia pewnych wątków biograficznych. Wydaje się, że słusznie określili postawę badawczą W. Danka stwierdzając:

Książka o poglądach pedagogicznych Dygasińskiego rzeczywiście stanowi przede wszystkim, jak wspomnieliśmy, pościg za burżuazyjnym składnikiem tych poglądów – w toku śledztwa zmierzającego do wykrycia ich podstawowej bazy klasowej²¹⁰.

Oceniając poglądy A. Dygasińskiego J. Nowakowski, sformułował opinię ogólną na temat polskiego pozytywizmu. Uważał bowiem, że przykład A. Dygasińskiego wskazuje na niewydolność ideologów w zakresie tworzenia kon-

²⁰⁸ B. Suchodolski, *Polskie badania nad dziejami myśli pedagogicznej (1945-1962)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 4, s. 574.

²⁰⁹ W. Danek, *Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego*, Warszawa 1954, ss. 119. W strukturze pracy zostały wyróżnione cztery rozdziały – I: *Czas i miejsce działalności pedagogicznej Dygasińskiego*; II: *Rozwój poglądów pedagogicznych Dygasińskiego*; III: *Związek działalności i twórczości pedagogicznej Dygasińskiego z jego twórczością artystyczną*; IV: *Charakterystyka i ocena twórczości pedagogicznej Dygasińskiego*.

²¹⁰ J. Nowakowski, rec. W. Danka, *Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego*, Wrocław 1954, „Pamiętnik Literacki” 1955, z. 1, s. 335.

struktywnego systemu interpretacji rzeczywistości i konsekwentnego programu działania.

Najbardziej krytycznym spojrzeniem na książkę W. Danka była recenzja M. Szulkina²¹¹. Wytknął autorowi pracy błędną interpretację poglądów, zwłaszcza w kontekście postępowości myśli, nieprawidłowe zaklasyfikowanie niektórych wypowiedzi A. Dygasińskiego, bezkrytyczne omówienie kilku prac i przesadną ocenę jego spuścizny. Wyraził pogląd, że zaliczenie A. Dygasińskiego do wybitnych teoretyków polskiej myśli pedagogicznej jest przesadne. W sumie polemizował z licznymi tezami W. Danka wypowiedzianymi w pracy. Z tych uwag wyprowadził taki oto wniosek:

Praca W. Danka mimo nagromadzonego obfitego materiału nie dała marksistowskiej oceny spuścizny pedagogicznej Adolfa Dygasińskiego²¹².

Z uznaniem do wysiłku badawczego i edytorskiego W. Danka odniósł się T. Pasierbiński, porównując w obszernym szkicu monografię i wydane w 1957 roku pisma A. Dygasińskiego²¹³. Wprawdzie zaproponował jej autorowi kilka zmian i korekt, lecz porównując ocenę poglądów A. Dygasińskiego w monografii i we wstępie wyboru pism, doszedł do wniosku, że ocena zawarta we wstępie pism jest bardziej przekonująca. Ujął to następująco:

...ocena ta [...] jak widać w zestawieniu obu prac, jest rezultatem dalszych badań autora nad Dygasińskim. Trzeba przyznać, że Wincenty Danek wiele twórczego trudu włożył, by uniknąć wulgaryzacji krytyki²¹⁴.

Jako pedagogów obcych, wartych przedstawienia polskiemu czytelnikowi uznano N. Krupską i Antoniego Makarenkę. Popularyzacją poglądów pedagogicznych Antoniego Makarenki zajął się Aleksander Kamiński²¹⁵. Główną ideą, która przyświecała A. Kamińskiemu w tym opracowaniu, było przedstawienie A. Makarenki jako „uosobienia” pedagogiki radzieckiej. Pokazując różne kierunki myśli pedagogicznej tego pedagoga dążył w swych rozważaniach

²¹¹ M. Szulkin opublikował dwie recenzje tej pracy, por. W. Danek, *Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego*, Wrocław 1954, „Nowa Szkoła” 1954, s. 642-646 i *O pisarstwie pedagogicznym Dygasińskiego*, „Życie Szkoły” 1954, s. 552-554.

²¹² M. Szulkin, rec. W. Danek *Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego*, s. 646.

²¹³ T. Pasierbiński, rec. *Adolfa Dygasińskiego pisma pedagogiczne*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, s. 152-160.

²¹⁴ Tamże, s. 158.

²¹⁵ A. Kamiński, *Pedagogika Antoniego Makarenki*, Warszawa 1948, ss. 103. Publikacja składała się z dziesięciu części – 1: *Wstępne wiadomości życiorysowe*; 2: *Pedagogika sowiecka przed 1932 rokiem*; 3: *Makarenko uosobienie pedagogiki sowieckiej*; 4: *Pedagogika walki*; 5: *Politechnizacja wykształcenia w ujęciu Makarenki*; 6: *Przez kolektyw, w kolektywie, dla kolektywu*; 7: *System perspektywnych linii*; 8: *O wychowaniu rodzinnym*; 9: *Pozycja Makarenki w pedagogice*.

do wyznaczenia jego miejsca w pedagogice. Po przeprowadzonych analizach jego pism A. Kamiński uważał, że:

...pedagogika ta mieści się w wielkim nurcie pedagogiki socjalnej. Jest nastawiona nade wszystko na przysposobienie nowych członków społeczeństwa sowieckiego.... pedagogika Makarenki jest więc narzędziem przebudowy społecznej i budowy państwa. Jest to zresztą właściwość pedagogiki sowieckiej w ogóle...²¹⁶.

W *Zakończeniu* zaznaczył, że niezbędne są dalsze badania nad pedagogiką A. Makarenki, swoje opracowanie zaś uważał za przyczynek do rozpoznania tej tematyki.

Popularyzatorem radzieckiej myśli pedagogicznej w Polsce, jak już wspomniano, był przede wszystkim M. Szulkin. W jego opracowaniu, ukazał się w serii „Wielcy Wychowawcy” popularnonaukowy wykład poglądów pedagogicznych N. Krupskiej. To opracowanie poprzedzało wybór pism pedagogicznych reprezentantki pedagogiki marksistowskiej, omówiony we wcześniejszym fragmencie tego rozdziału. W recenzji tej pracy Wincenty Okoń podkreślając jej walory, zaproponował kilka zagadnień, o które należałoby poszerzyć opracowanie poglądów pedagogicznych N. Krupskiej²¹⁷.

4. Biografistyka historycznooświatowa

Wyróżnienie tej grupy prac ma po części charakter umowny, bowiem biografistyka w znaczącej mierze łączy się z historią myśli pedagogicznej. W opracowaniach poświęconych historii myśli pedagogicznej warstwa biograficzna staje się nieodłącznym elementem refleksji autorów tych wydawnictw. Stąd też rozważania w tym podrozdziale są w pewnym sensie dopełnieniem poprzedniej części niniejszej pracy, odnoszącej się do dziejów myśli pedagogicznej. Tu ograniczymy się do omówienia przykładów trzech rodzajów wydawnictw wydzielonych nie tyle ze względu na zakres tematyczny, ile formę publikacji i miejsce. Ten ostatni czynnik, tj. miejsce wpływał na formę studiów biograficznych. W pierwszym rzędzie należy wskazać na publikacje zwarte, ukazujące biografie pedagogów i działaczy oświatowych. Drugi nurt badań w obrębie tej dziedziny zainteresowań stanowią biografie ludzi nauki, mające formę różnorodnych studiów i najczęściej zamieszczane w czasopismach naukowych. I wreszcie trzecia kategoria biografii, była efektem współpracy historyków wychowania z *Polskim*

²¹⁶ A. Kamiński, *Pedagogika Antoniego Makarenki*, s. 91-92.

²¹⁷ W. Okoń, rec. M. Szulkin, *N.K. Krupska. Wybitny pedagog radziecki*, Warszawa 1948, ss. 48; „Życie Szkoły” 1949, s. 164-165.

słownikiem biograficznym, w którym zamieszczano biogramy ludzi nauki, działaczy oświatowych, twórców systemów i idei pedagogicznych.

Jako przykład opracowania biograficznego mieszczącego się wśród książek zaliczonych do biografii oświatowych, można przywołać rozprawę Ignacego Szaniawskiego pt. *Diesterweg i wiosna ludów*. W książce tej A. Diesterweg jawi się nie tyle, jako przedstawiciel niemieckiej myśli pedeutologicznej, Wśród rozważań merytorycznych przeważają informacje o jego działalności oświatowej i roli w niemieckim ruchu oświatowym. Takie ujęcie wynikało z przyjętych założeń I. Szaniawskiego, który podjął się próby odpowiedzi na pytania: jaki zachodzi związek między rewolucją społeczną a ruchem pedagogicznym?, w jakim stopniu zależna jest realizacja postępowej reformy szkolnej od zwycięstwa postępowej doktryny socjalnej? W sumie rozważania autora książki pokazują, że na biografii A. Diesterwega składają się dzieje pracy pedagogicznej i walki politycznej.

Podobną wymowę poznawczą ma studium Janiny Ender poświęcone życiu i działalności śląskiego działacza Józefa Lompy²¹⁸. Na tle sytuacji społeczno-politycznej i kulturalno-oświatowej zaprezentowane zostały zasługi J. Lompy, jako krzewiciela ducha polskiego na Śląsku²¹⁹.

Dużą rolę w popularyzacji „wybitnych żywotów” odegrała wspomniana seria „Wiedza Powszechna”, w ramach, której ukazywały się biografie wybitnych działaczy oświatowych, wielkich wychowawców i twórców koncepcji oświatowych. Jako przykład można podać Kazimierza Konarskiego pracę o Konradzie Prószyńskim²²⁰ oraz A. Kamińskiego o Henryku Jordanie²²¹.

Jeśli chodzi o studia i szkice biograficzne zamieszczone m.in. w „Kwartalniku Historycznym”, „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym”, „Pamiętniku Literackim” dotyczyły one często ludzi nauki i epizodów z ich życia naukowego. W pierwszych latach po wojnie sporo artykułów poświęconych zostało osobom, zmarłym w czasie II wojny światowej lub tuż po jej zakończeniu. Szkice te miały często charakter wspomnieniowy.

Do autorów mających pokaźny dorobek w tym zakresie należy zaliczyć H. Barycza²²². Portrety przedstawione przez niego, w swej warstwie merytorycznej i narracyjnej nie miały sobie równych. Andrzej K. Banach mówiąc

²¹⁸ Janina Ender oprócz biografii Lompy opublikowała także biografię ks. Józefa Szafranka bojownika o prawa ludności śląskiej.

²¹⁹ J. Ender, *Józef Lompa. Zarys biograficzny*, Katowice-Wrocław 1947, ss. 117. Treść pracy została podzielona na pięć rozdziałów – I: *Śląsk na przełomie XVIII i XIX wieku*; II: *Młodość Józefa Piotra Lompy*; III: *W ciężkim trudzie codziennym*; IV: *Głódowa starość*; V: *Ocena działalności i znaczenia Lompy*.

²²⁰ K. Konarski, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, Łódź 1948, ss. 48.

²²¹ A. Kamiński, *Dr Henryk Jordan. Twórca nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Łódź 1946, ss.16.

²²² Por. *Bibliografia* niniejszej książki.

o biografistycie H. Barycza stwierdził, iż była ona najwyższej próby. Lech Szczucki dodał, że H. Barycz:

...był mistrzem gatunku, który można określić nazwą profilu biograficznego, subtelnej wyzyskującej rozmaite źródła analizy życia i działalności wybitnych, a niekiedy – co daleko trudniejsze – przeciętnych jednostek...²²³.

I na zakończenie uwagi o powojennej biografistycie, warto wskazać na tych historyków wychowania, którzy podjęli współpracę z PSB. Wśród autorów mających w swej bibliografii szkice i studia biograficzne zamieszczone w PSB są m.in.: H. Barycz, J. Hulewicz, A. Schletz, M. Janik, S. Kot, A. Knot, K. Lewicki, H. Pohoska, J. Poplatek, T. Turkowski. Przodowali w tego rodzaju działalności naukowej H. Barycz, J. Hulewicz, K. Lewicki, J. Poplatek, A. Schletz, nie tylko ze względu na liczbę opracowanych biogramów, czy ich rozmiary, ale i wartość wynikającą z uwzględnienia różnorodnych źródeł²²⁴.

Dokonując przeglądu powojennego dorobku w zakresie biografistyki należy stwierdzić, iż biografistyka, oprócz wymienionego już H. Barycza, stanowiła ważną dziedzinę zainteresowań i rodzaj pisarstwa uprawianego przez M. Szulkiną. Przy czym trzeba podkreślić, że M. Szulkin skoncentrował się głównie na biografiami postępowych pedagogów i działaczy oświatowych, które popularyzował tak w pracach zwartych, jak i artykułach zamieszczanych głównie na łamach „Nowej Szkoły”.

* * *

Dorobek historiografii oświatowo-wychowawczej lat 1944-1956 wskazuje, że wprawdzie prowadzono badania nad oświatą i myślą pedagogiczną w epokach, które – używając słów A.F. Grabskiego – gwarantowały odnalezienie owych postępowych tradycji, czyli Odrodzenia i Oświecenia, to jednak historia oświaty i wychowania w ogólnym rozrachunku (z małymi wyjątkami), oparła się pokusie wyszukiwania jedynie postępowych tradycji, chociaż nie można o niej powiedzieć, że tak jak historia kultury była zupełnie neutralnym obszarem badań. Wynikało to z faktu jej użyteczności dla pedagogiki, a także jej wykorzystania w kształceniu pedagogicznym. Można by nawet wyrazić pogląd, że to ostatecznie zadanie niemalże prowokowało do takiej interpretacji przeszłości oświatowo-wychowawczej, która dawałaby odpowiednie treści niezbędne dla kształcenia w duchu ideologii tamtych czasów. Tym, co gwarantowało takie, a nie inne oblicze historiografii tamtych lat byli jej twórcy. I niemożliwą rzeczą

²²³ Cytuję za: A.K. Banach, *Henryk Barycz*, s. 411.

²²⁴ Do autorów, którzy opublikowali najwięcej biogramów w PSB należą: H. Barycz – 28, J. Hulewicz – 8, K. Lewicki – 11, J. Poplatek – 11, A. Schletz – 10, Tadeusz Turkowski – 12.

było, aby historycy tej miary, co Henryk Barycz, Jan Hulewicz, Jan Dobrzański, Antoni Knot, Wanda Bobkowska, Hanna Pohoska, a także niektórzy ich uczniowie, stosowali się do zasad metodologii badań marksistowskich. Czytając prace tych autorów niekiedy odnosi się wrażenie, jakby były publikowane w innym czasie. Nie są one skażone charakterystyczną dla tamtych czasów terminologią.

W okresie o którym mowa, niektórzy autorzy prac historycznooświatowych dokonali przewartościowania swego dorobku. Dodać należy, że publikacje na tematy przeszłości oświatowej wychodziły także spod pióra pedagogów²²⁵. Są to głównie prace poświęcone pedagogom i myśli pedagogicznej. Osobne miejsce w tej ostatniej grupie zajmuje B. Suchodolski, nie tylko ze względu na twórczość pisarską, ale koncepcję podziału historii wychowania, a co za tym idzie przesłanki metodologii badań historycznooświatowych, które wywarły znaczący wpływ na podejście pedagogów do badań nad dziejami oświaty i wychowania.

Najbardziej narażoną dziedziną historiografii oświaty i wychowania była historia myśli pedagogicznej. To przede wszystkim autorzy prac z historii myśli pedagogicznej szukali w dziejach teorii i praktyki pedagogicznej przedstawicieli tzw. postępowego nurtu, przeciwstawiając go reakcyjnym tendencjom w pedagogice. Do tej grupy, z grona historyków wychowania, bez wątpienia należał M. Szulkin, propagujący idee pedagogiki radzieckiej. O nim też B. Suchodolski napisał, że odegrał on „pozytywną rolę podejmując próbę przewartościowania tradycyjnego obrazu polskiej pedagogiki”²²⁶. Również B. Suchodolski w swoich pracach na temat dróg rozwoju myśli wychowawczej, historii myśli pedagogicznej stosował zasady wynikające z nowej metodologii. Sam oceniając badania nad dziejami myśli pedagogicznej lat 1945-1962 podkreślał, że „pedagogika marksistowska dopiero torowała sobie drogę”²²⁷. W nurt przebudowy ówczesnej humanistyki włączyło się swoimi pracami kilku innych autorów prac historycznooświatowych, co zostało podkreślone w tym rozdziale. Jednak kierując się zasadą dobrze pojętego obiektywizmu, do tych uwag ogólnych trzeba dodać jedno ważne spostrzeżenie, które dyktuje analiza prac historyków wychowania. Otóż, nie należy negować całości dorobku nawet tych badaczy, którzy ulegli nowej metodologii i preferowali ją. Przykładem w tym względzie jest M. Szulkin²²⁸.

Jeśli chodzi o charakter publikacji, to oprócz wydawnictw naukowych, które bez wątpienia można zaliczyć do historiografii oświaty i wychowania, ukazało się sporo tekstów różnych rozmiarów o charakterze popularnonaukowym. Ich autorami byli profesjonalni historycy wychowania tej miary, co Ł. Kurdybacha,

²²⁵ Do pedagogów piszących na tematy przeszłości edukacyjnej należy zaliczyć m.in.: Ludwika Bandurę, Wincentego Danka, Ignacego Szaniawskiego, Wiktora Szczerbę.

²²⁶ B. Suchodolski, *Badania nad dziejami myśli pedagogicznej*, s. 571.

²²⁷ Tamże, s. 565.

²²⁸ Dorobek M. Szulkina jest znaczący, (w latach 1947-1959 opublikował ponad 100 prac) i trudno go w całości zanegować, a szczególnie jego pracę pt. *Strajk szkolny 1905 r.*

K. Konarski, M. Szulkin. Mamy tu na myśli przede wszystkim opracowania ukazujące się w serii „Wiedza Powszechna”, chociaż nie tylko. Ten rodzaj publikacji z jednej strony, skierowany był do szerszego ogółu czytelników i miał służyć jak najszybszej informacji o przeszłości historycznooświatowej. Z drugiej zaś, wydawnictwa te zaspokajały potrzeby dydaktyczne i były wykorzystywane w nauczaniu na różnych poziomach kształcenia. Popularnonaukowy charakter cechował niektóre prace opublikowane tuż po wojnie, wynikało to z faktu braku dostępu do źródeł archiwalnych lub ich zniszczenia w czasie wojny. Historycy wychowania decydowali się jednak na opracowywanie zagadnień ważnych dla kultury polskiej, wykorzystując szczątkowy materiał i podkreślając konieczność dalszych badań z wyzyskaniem wszelkich źródeł, których odnalezienia lub odzyskania (np. z archiwów pozostawionych na wschodzie) spodziewano się w najbliższym czasie. Chodziło poniekąd o szybką „inventaryzację” problemów ważnych do dalszych badań.

Należy zapytać, co decydowało o wyborze problematyki? jakie można wyróżnić cechy charakterystyczne piśmiennictwa historycznooświatowego lat 1944-1956, i jak ocenić ów dorobek?

Odpowiadając na pierwsze z postawionych pytań można się odwołać do opinii wyrażonej przez L. Hajdukiewicza, który stwierdził, że w dorobku powyższym można wyróżnić dwa kręgi zagadnień.

Pierwszy przeszedł do warsztatów badawczych niejako drogą sukcesji z obszernego katalogu wielokrotnie wysuwanych, acz nie zawsze realizowanych postulatów historiografii oświatowej, jakie pilnie rejestrowano od początku stulecia w licznych omówieniach „stanu badań i potrzeb”.... Drugi nurt wyrósł z przebudowy metodologicznej struktury odradzającej się humanistyki, społecznych i narodowych zobowiązań nauki wobec ludowego państwa i socjalistycznego społeczeństwa, rewizji starych i rehabilitacji nowych, nie dostrzeganych dotąd wartości w kulturalnym dziedzictwie współczesności²²⁹.

Podejmując próbę ogólnej oceny dorobku historiografii lat 1944-1956 można wymienić kilka jego cech charakterystycznych i sformułować kilka sądów ogólnych.

Po pierwsze, trzeba przyznać, że dorobek ten, chociaż można uznać za znaczący, był nierówny pod względem jakościowym. Po drugie, bez wątpienia dużą wartość ma dorobek edytorski, chociaż niekiedy także wydawcy źródeł szukali uzasadnienia i słuszności prezentowanych pism w metodologii marksistowskiej. Po trzecie, ogłaszane publikacje dotyczyły przede wszystkim historii polskiej oświaty i wychowania. W tym względzie historiografia oświaty i wychowania nie odbiegała od trendów historiografii polskiej w ogólności. Z ustaleń A.F. Grabskiego wynika, że historiografia PRL była w gruncie rzeczy dziejopisarstwem polocentrycznym²³⁰. Do wyjątków należeli autorzy,

²²⁹ L. Hajdukiewicz, *Szkolnictwo i wychowanie okresu staropolskiego*, s. 9.

²³⁰ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 229.

zajmujący się powszechną historią wychowania, a dokładniej mówiąc historią myśli pedagogicznej. Tu należy wymienić opracowania i wybory pism J.A. Komeńskiego, M. Montaigne'a, J.H. Pestalozziego, N. Krupskiej, J.J. Rousseau, J. Locke'a, których autorami byli H. Pohoska, M. Szulkin, B. Suchodolski. Z opracowań należy wskazać publikacje o A. Diesterwegu, N. Krupskiej i A. Makarence. Wydawnictwa te miały istotne znaczenie nie tylko dla badań, lecz wykorzystywane były w nauczaniu historii wychowania. Po czwarte, w zakresie problematyki dominowała tematyka historii oświaty polskiej, rozumianej jako historia szkolnictwa wyższego i średniego, a nawet podstawowego. Na marginesie zainteresowań pozostawały zagadnienia historii oświaty powszechnej. Jeśli zaś chodzi o okresy historyczne, widoczny jest brak zainteresowania historią oświaty i wychowania w starożytności i średniowieczu oraz II Rzeczypospolitej. Najwięcej prac opublikowano z historii oświaty okresu staropolskiego i XIX wieku. Po piąte, wiele wydawnictw było wynikiem kontynuacji tematów podjętych przez historyków jeszcze przed II wojną światową lub rekonstrukcji prac zniszczonych w okresie wojny. Podejmowano też nowe tematy, które wynikały z nowej sytuacji, w jakiej znalazła się nauka polska po II wojnie światowej. Jednak nawet w tzw. ustalonych epokach, historycy sięgali po tematy ważne dla oświaty i kultury polskiej. Przykładem w tym względzie niech będą badania nad KEN. Dlatego też można stwierdzić, że przynajmniej częściowo zostały spełnione postulaty H. Barycza wypowiedziane na początku rozdziału, gdyż wielu historyków wychowania podejmowało tematy ważne i problemy zasadnicze w historii narodu polskiego.

Rozdział szósty

Nauczanie historii wychowania w szkołach wyższych

Rekonstrukcji obrazu nauczania historii wychowania w szkołach wyższych można dokonać na podstawie analizy źródeł rejestrujących tematykę wykładów, ćwiczeń i seminariów, znajdujących się w spuściznach osób prywatnych, katedr lub zakładów naukowych, oraz spisów wykładów poszczególnych uczelni¹. Jak dotychczas niewiele opublikowano opracowań dotyczących realizowanej tematyki zajęć z historii wychowania i sposobu ich realizacji. Bez wątplenia więcej źródeł odnosi się do dziejów historii wychowania realizowanej na uniwersytetach, bowiem te uczelnie, po pierwsze, nawiązały do tradycji przedwojennej, a dotyczy to chociażby takich szkół wyższych, jak: Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Warszawski. Po drugie, przynajmniej w niektórych uniwersytetach zdołano obsadzić zakłady czy katedry wybitnymi historykami wychowania. W sumie w okresie 1944-1956 działało osiem uniwersytetów: od 1944 roku Katolicki Uniwersytet Lubelski i Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, pozostałe szkoły wyższe zaś, tj. Uniwersytet Poznański (od 1955 r. im. A. Mickiewicza), Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Wrocławski i Uniwersytet Warszawski od roku 1945. Nie we wszystkich wymienionych uniwersytetach udało się obsadzić zajęcia dydaktyczne specjalistami, czy też powołać odpowiednie jednostki naukowe zajmujące się zarówno badaniami, jak i nauczaniem historii wychowania.

Przedmiot ten wykładano także w wyższych szkołach pedagogicznych². W latach 1945-1956 rozpoczęło działalność siedem tego typu instytucji, mianowicie: w 1946 roku WSP w Gdańsku, WSP w Krakowie, WSP w Łodzi i WSP

¹ Informacje odnoszące się do niektórych uczelni, a zwłaszcza programów nauczania, tematyki seminaryjnej oparte są jedynie na Spisach wykładów, bowiem nie odnaleziono w innych źródłach danych na ten temat.

² Do roku 1952 obowiązywała nazwa Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna, jedynie w uczelni łódzkiej aż do roku 1954.

w Katowicach, w 1950 WSP we Wrocławiu, WSP w Warszawie i w 1954 roku WSP w Opolu.

Wpływ na nauczanie tak interesującego nas przedmiotu, jak i innych miało kilka czynników. Bezsprzecznie nie bez znaczenia były w tym czasie przemiany organizacyjne w szkolnictwie w związku z odbudową życia naukowego przedwojennych uczelni bądź budową od podstaw struktur nowych uczelni³. Towarzystwo temu przemieszczanie się wykładowców z jednego ośrodka uniwersyteckiego do innego. Stan kadry nauczającej zatem oraz zaplecze naukowe stanowiły ważny element organizacji i realizacji procesu dydaktycznego.

Na przebieg kształcenia uniwersyteckiego poważny wpływ miały, wspomniane już, akty prawne (dekrety, zarządzenia, ustawy). Pierwszym aktem był dekret z dnia 28 X 1947 roku, „O organizacji nauki i szkolnictwa wyższego”, miał on charakter przejściowy i stwarzał jedynie ramy prawne do dalszych regulacji w tej dziedzinie⁴. Między innymi zarządził, aby szczegółowe programy nauczania były akceptowane przez rady wydziałów poszczególnych uczelni i zatwierdzane przez senat uczelni oraz narzucał uczelniom obowiązek składania Ministrowi Oświaty rocznych sprawozdań z wyników pracy dydaktyczno-wychowawczej. Z kolei 17 X 1948 roku zarządzenie Ministra Oświaty oraz dodatkowe przepisy z 2 I 1950 roku wprowadzały studia dwustopniowe (zainaugurowane w roku akademickim 1948/1949), tj. studia I stopnia, trwające 3, 5 roku oraz II stopnia, 2-letnie kończące się magisterium⁵. Intencją tego rozporządzenia było przyspieszenie procesu kształcenia inteligencji. Wreszcie sprawy funkcjonowania szkół regulowały dwie ustawy z 15 grudnia 1951 roku („O szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki”)⁶ i nowelizacja tej ustawy z 10 września 1956 roku („O szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki”)⁷. Pierwsza z nich zobowiązywała uczelnie do realizacji centralnie opracowanych programów nauczania i regulaminu studiów oraz poszerzała plan zajęć o tzw. przedmioty ideologiczne (ekonomia polityczna, filozofia marksistowska, podstawy marksizmu leninizmu) obligatoryjne dla wszystkich studentów. Ustawa ta niejako „skazywała” studentów na korzystanie z publikacji oficjalnie dozwolonych. Drugi dokument prawny wprowadzał nowe programy nauczania usunięto z nich przedmiot „podstawy marksizmu – leninizmu”, ograniczając liczbę godzin pozostałych przedmiotów ideologicznych.

³ Szerzej na ten temat: J. Chodakowska, *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1945-1952*, Wrocław 1981; B. Krasiewicz, *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1948*, Warszawa 1976.

⁴ Dz. U. RP 1947, nr 6, poz. 415.

⁵ Tamże, 1950, nr 2, poz. 9.

⁶ Tamże, 1952, nr 6, poz. 38.

⁷ Dz. U. PRL, 1956, nr 41, poz. 85.

1. Podręczniki do nauczania historii wychowania

Innym ważnym czynnikiem warunkującym realizację nauczania historii wychowania był stan literatury fachowej, zwłaszcza podręczników. Praktycznie rzecz biorąc do czasu ukazania się podręcznika pt. *Historia wychowania* pod redakcją Łukasza Kurdybachy i *Dziejów wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie* S. Wołoszyna, czyli do początku lat sześćdziesiątych, nie opracowano nowego tego typu wydawnictwa. Dydaktycy historii wychowania dysponowali wprawdzie przedwojennymi książkami S. Kota i źródłami w opracowaniu tegoż autora⁸, jednak krytyka jego osoby, a także twórczości przekreślała jego książki, które uznano za nieaktualne w nowych warunkach politycznych⁹. Wprawdzie w 1956 roku, S. Kot otrzymał propozycję wydania w Polsce przez „Ossolineum” *Historii wychowania*, do uzupełnienia której, jak pisze Tadeusz P. Rutkowski, zabrał się z wielkim zapałem, lecz gotowy skład został przetopiony w 1958 roku¹⁰. Powodem tego była działalność polityczna S. Kota, która spowodowała, że znalazł się on na indeksie cenzury¹¹.

Feliks Korniszewski w zestawieniu bibliograficznym prac z historii wychowania i myśli pedagogicznej, opublikowanych w latach 1944-1958, zamieszczonym na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w dziale „Podręczniki historii wychowania” wymienił: wznowiony w 1947 roku *Zarys dziejów wychowania jako funkcji społecznej* S. Kota, opracowanie S. Wołoszyna w pracy zbiorowej *Elementy nauk pedagogicznych* oraz wybór tekstów źródłowych w opracowaniu I. Szaniawskiego, B. Suchodolskiego i W. Szczerby¹². Te publikacje wykorzystywano w nauczaniu historii wychowania.

⁸ Oprócz podręczników S. Kota, wznowiony po wojnie jego *Zarys dziejów wychowania jako funkcji społecznej*, wyd. 2, Warszawa 1947 był wykorzystywany przez niektórych wykładowców historii wychowania.

⁹ Sporo informacji na ten temat w: *Stanisław Kot – uczyony i polityk. Pokłosie sesji naukowej*, Kraków 2001, passim. Kłopoty w nowej sytuacji politycznej mieli jego uczniowie H. Barycz i J. Hulewicz, pisze o tym R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, s. 12-37 i 100-121.

¹⁰ T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885-1975*, s. 413. Informację tę potwierdza J. Miąso, który powołuje się na relację J. Hulewicza w tej sprawie.

¹¹ T.P. Rutkowski potwierdza ten fakt fragmentami korespondencji. W liście do Kota jeden z krakowskich przyjaciół odnotował: „*Historia wychowania* nie otrzymała potrzebnej aprobaty. Wiem – bo wydaniem interesowałem się – że całość była już prawie złożona, ale na druk nie zgodzono się. (...) Jesteś kochany Stachu na indeksie. Brak Ci entuzjazmu do rzeczywistości polskiej (List z 8 XI 1958 r.). Natomiast Kot w notatce na ten temat stwierdził: „Opowiadano mi, jakoby zakaz druku H[istorii] W[ychowania] motywowano rzekomym zwalczaniem przeze mnie delegacji parlamentarnej (sejmowej) do Francji. To nieszczerzy pretekst (...). Cytuję za: T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885-1975*, s. 413.

¹² F. Korniszewski, *Prace z zakresu historii wychowania i historii myśli pedagogicznej opublikowane w Polsce w latach 1944-1958. Wydawnictwa samoistne*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, s. 153-154.

Odnosząc się do wymienionych źródeł trudno jednak uznać za znaczące wydawnictwa: S. Wołoszyna *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, zamieszczony w pracy zbiorowej pt. *Elementy nauk pedagogicznych* (1955), czy dwutomowy wybór źródeł pt. *Pedagogika. Materiały pomocnicze dla klasy II liceum pedagogicznego. Klasowy i historyczny charakter wychowania. Teksty źródłowe*¹³. Wydawano też w tym czasie skrypty wykładów, czyniono to niejako dla użytku wewnętrznego danej uczelni. Przykładem niech będzie ogłoszony w 1946 roku przez J. Dobrzańskiego skrypt pt. *Zarys rozwoju wychowania nowoczesnego w Polsce*, będący efektem prowadzonych przez niego wykładów na Kursie Pedagogiczno-Społecznym przy KUL dla nauczycieli szkół rolniczych¹⁴. Podobny charakter miało wydawnictwo ks. Józefa Dajczaka pt. *Pedagogika historyczna epoki średniowiecznej. Wykłady akademickie*¹⁵. Wspomnieć także należy o publikacji Eugenii Podgórskiej i Karola Kotłowskiego pt. *Materiały do historii wychowania* (1956).

Wymienić już, pierwszy powojenny zarys dziejów wychowania w ujęciu S. Wołoszyna stanowił jeden z rozdziałów skryptu dla szkół wyższych będącego zbiorowym opracowaniem pracowników Katedry Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego, kierowanej przez B. Suchodolskiego. Irena Szybiak podaje, że skrypt ten powstał w związku z nową organizacją kształcenia nauczycieli na wydziałach kierunkowych¹⁶. Należy zauważyć, że bardziej uzasadnione byłoby, aby autorem rozdziału poświęconego historii wychowania był Ł. Kurdybacha, a nie S. Wołoszyn, który w spisie wykładów widniał jako wykładowca pedagogiki, a nie historii wychowania, a i jego dorobek naukowy zbliżał go raczej do pedagogiki niż historii wychowania¹⁷. Można sądzić, że nie był tak

¹³ *Pedagogika. Materiały pomocnicze dla klasy II liceum pedagogicznego. Klasowy i historyczny charakter wychowania. Teksty źródłowe* (*Od wychowania w ustroju wspólnoty pierwotnej do wychowania w ustroju kapitalistycznym*), t. I, oprac. I. Szaniawski, B. Suchodolski, W. Szczerba, Warszawa 1950, T. II, oprac. I. Szaniawski, Warszawa 1951.

¹⁴ J. Dobrzański, *Zarys rozwoju wychowania nowoczesnego w Polsce*, Lublin 1946, ss. 25.

¹⁵ J. Dajczak, *Pedagogika historyczna epoki średniowiecznej. Wykłady akademickie*, Warszawa 1955, ss. 129.

¹⁶ I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, w: *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, pod red. J. Kamińskiej, Warszawa 2004, s. 197.

¹⁷ W dorobku S. Wołoszyna (który można uznać za znaczący) opublikowanym do czasu ukazania się skryptu pt. *Elementy nauk pedagogicznych*, pod red. B. Suchodolskiego i S. Wołoszyna, Warszawa 1955 brak w zasadzie poważniejszych prac dotyczących historii oświaty i wychowania, są to opracowania poświęcone zagadnieniom pedagogiki, dydaktyki. Na jego ówczesny dorobek składały się drobne szkice zamieszczane w czasopismach, sporo recenzji i omówień, tłumaczenia z j. rosyjskiego pracy W.G. Bielińskiego i publikacji o nim. Z prac zwartych można wymienić: *Problem kształcenia w dydaktyce*, Warszawa 1952, s. 47; *Pedagogika zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych w ZSRR*, Warszawa 1952, ss. 235. Por. *Bibliografia prac Stefana Wołoszyna*, w: S. Wołoszyn, *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia. Studia i szkice*, tom przygotowała i opracowała Z. Zukowska, Toruń 1998, s. 239-246.

dobrze przygotowany merytorycznie, jak Ł. Kurdybacha do podjęcia się takiego zadania. Irena Szybiak wyjaśnia ten fakt stwierdzając, że jakoby Ł. Kurdybacha odmówił udziału pracowników Katedry w opracowaniu skryptu pedagogiki. W piśmie skierowanym do B. Suchodolskiego Ł. Kurdybacha pisał:

...komunikuję uprzejmie, że w moim przekonaniu udział pracowników Katedry Historii Szkolnictwa i Oświaty w dyskusji nad skryptem: Elementy nauk pedagogicznych nie przyniesie korzyści, ponieważ historycy wychowania nie są kompetentni do zabierania głosu w sprawach współczesnej teorii wychowania i nauczania¹⁸.

Powstaje pytanie, czyżby nie poinformowano Ł. Kurdybachę, że w przygotowywanym skrypcie ma znajdować się część poświęcona historii wychowania? Autorka opracowania o dziejach warszawskiej historii wychowania pisze dalej, iż „Odmowa współpracy prawdopodobnie miała podkreślić odrębność historii wychowania od nauk pedagogicznych”¹⁹. Widać zatem, że Ł. Kurdybacha nie zgadzał się na to, aby historię wychowania traktowano jedynie jako propedeutykę pedagogiki, bo takie właśnie przekonanie można wyrobić sobie czytając skrypt.

Stefan Wołoszyn w przywoływanym już skrypcie, zamieścił na 82 stronach tekstu całość zagadnienia dziejów wychowania, od wychowania u ludów pierwotnych, aż po XX wiek. Na strukturę opracowania składały się cztery części zatytułowane: A) Początki wychowania w społeczeństwie pierwotnym, B) Wychowanie i początki myśli pedagogicznej w społeczeństwie w ustroju niewolniczym, C) Wychowanie w ustroju feudalnym, D) Wychowanie i pedagogika w epoce kapitalizmu²⁰.

¹⁸ Cytuję za: I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, s. 197.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Całość rozdziału podzielona została na 20 paragrafów. Oto one: 1. Uwagi wstępne. Metoda poznania, 2. Przykład błędnych teorii na temat genezy wychowania, 3. Geneza wychowania w ujęciu pedagogiki marksistowskiej, 4. Bezpośrednie wrastanie w grupę. Zaczątki wychowania społecznego, 5. Ogólna charakterystyka wychowania w społeczeństwie pierwotnym, 6. Powstanie i istota ustroju niewolniczego, 7. Klasowy charakter wychowania w społeczeństwie w ustroju niewolniczym, 8. Powstanie szkoły jako specjalnej instytucji wychowawczej. Idea wykształcenia ogólnego, 9. Poglądy pedagogiczne Platona i Arystotelesa jako najwyższy wyraz starożytnej myśli pedagogicznej, 10. Charakterystyczne cechy ustroju feudalnego, 11. Stanowy charakter wychowania, 12. Wychowanie rycerskie – jego przebieg, charakterystyka i funkcja społeczna, 13. Wychowanie w terminie, jego istota przebieg, wewnętrzne sprzeczności. Rola cechu, 14. Oświata i szkolnictwo w wiekach średnich, 15. Pedagogika epoki Odrodzenia, 16. Postępowa pedagogika burżuazyjna w okresie od XVII do połowy XIX stulecia, 17. Powstanie pedagogiki naukowej, 18. Ogólna charakterystyka systemów oświatowych w krajach kapitalistycznych, 19. Pedagogika w dobie imperializmu, 20. Wnioski z historycznego przeglądu rozwoju wychowania i pedagogiki.

Zarys dziejów wychowania, w ujęciu S. Wołoszyna, kończył paragraf pt. *Wnioski z historycznego przeglądu rozwoju wychowania i pedagogiki*. Warto je przytoczyć:

1. Wychowanie jest zjawiskiem społecznym, jak najściślej związanym ze społeczeństwem ludzkim...
2. Wychowanie powstało w procesie pracy i w pierwszych okresach rozwoju społecznego jest bezpośrednio związane z pracą.
3. Wraz z podziałem społeczeństwa na klasy kształcenie umysłowe zostaje oddzielone od przygotowania do pracy produkcyjnej oraz staje się monopolem i przywilejem klasy posiadającej.
4. W społeczeństwie klasowym wychowanie ma charakter klasowy i jest orężem w rękach klasy panującej, służącym jej do umocnienia i utrwalenia swojego klasowego panowania, a jako zjawisko rzędu nadbudowy pozwala ukształtować się i umocnić bazie określonego społeczeństwa.
5. W dziedzinie wychowania przejawia się tak, jak i w innych dziedzinach życia społecznego, walka klas. Oznacza to, że wychowanie jest zawsze związane z polityką, charakter wychowania zawsze zależy od tego, w czyim ręku znajduje się ono, i kto nim kieruje.
6. Wychowanie ma charakter historyczny, to znaczy zmienia się wraz z historycznym rozwojem społeczeństwa, w zależności od konkretnych historycznych warunków, klasowej, właściwości produkcji i bazy ekonomicznej. Cele treść, metody i formy wychowania w każdej formacji historycznej, w zależności od ustroju społecznego, panowania tej lub innej klasy i charakteru walki klasowej, nabierają swoistej właściwości.
7. Wychowanie jest funkcją produkcyjnych sił społeczeństwa: różnice w charakterze produkcyjnych stosunków między ludźmi, w ustroju ekonomicznym, w materialnych siłach produkcyjnych, znajdują swoje odzwierciedlenie w konkretnych właściwościach wychowania i warunkują jego rozmaite formy. Nie oznacza to jednak, że wychowanie zawsze jest bezpośrednio związane z pracą, z wytwórczością i jej bezpośrednio służy.
8. W społeczeństwie klasowym zachodzi zawsze oderwanie pracy umysłowej od pracy fizycznej i dalsze oderwanie pracy od wychowania w ogóle.
9. Pedagogika jest nauką społeczną o charakterze historycznym, związaną z polityką i walką klasową zachodzącą w społeczeństwie. Nie oznacza to jednak, że można ją traktować w oderwaniu i nie widzieć jej podstaw przyrodniczo-naukowych, biologicznych i psychologicznych²¹.

²¹ S. Wołoszyn, *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, w: *Elementy nauk pedagogicznych*, s. 102-103.

W sumie S. Wołoszyn w swojej refleksji nad historią wychowania wskazywał przede wszystkim na klasowy jego charakter. Słusznie więc Andrzej Meissner stwierdza, że w opracowaniu tym

Akcent został położony na rolę nurtów rewolucyjnych i lewicowych w rozwoju oświaty oraz idee pedagogiczne przywódców tych nurtów, tj. Marksa, Engelsa i działaczy Komuny Paryskiej. Historia rodzima została potraktowana po macoszemu²².

Po wyczerpaniu się nakładu *Elementów nauk pedagogicznych*, w 1958 roku ukazało się jego drugie dwutomowe wydanie pod zmienionym tytułem *Zarys pedagogiki*. Część pierwszą podręcznika otwierało opracowanie S. Wołoszyna pod tym samym tytułem jak w pracy *Elementy nauk pedagogicznych*, mianowicie *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*. To studium znacznie różniło się od poprzedniego, po pierwsze, objętością – 191 stron, po drugie, szerszym ujęciem poszczególnych zagadnień oraz po trzecie, umieszczeniem pod każdym z siedmiu rozdziałów „wskazówek bibliograficznych”. Nadal autor pozostawał w tym samym nurcie metodologii marksistowskiej²³. Poprzez dzając część merytoryczną rozważań uwagami na temat ważniejszych źródeł i opracowań historii wychowania S. Wołoszyn napisał:

Najobszerniejszym i dotychczas najlepszym polskim podręcznikiem ogólnych dziejów wychowania, chociaż dziś już nie odpowiadających w pełni naszym potrzebom i dążeniom, jest dwutomowa *Historia wychowania* S. Kota...²⁴.

Sam zaś przygotował opracowanie, które odpowiadało potrzebom ówczesnej rzeczywistości politycznej²⁵. Takie przedstawienie dziejów oświaty i wychowania nie odpowiadało zapewne Ł. Kurdybasze. Dlatego też w Katedrze Historii Szkolnictwa i Oświaty podjęto dyskusję na temat opracowania najpierw skryptu, a później podręcznika do historii wychowania. Łukasz Kurdybacha w jednej ze swoich wypowiedzi podkreślał, iż potrzeba opracowania osobnego skryptu, pojawiła się już w 1954 roku, jednak brak poparcia ze strony Dziekanatu i trudności techniczne uniemożliwiły realizację tego po-

²² A. Meissner, *Polskie podręczniki do historii wychowania po II wojnie światowej*, w: *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli. Tradycja i współczesność. Teoria i praktyka*, pod red. T. Gumuły i S. Majewskiego, Kielce 2005, s. 48.

²³ Pod względem struktury formalnej poszczególnych rozdziałów to opracowanie jest zbliżone do struktury rozdziałów w wydanym w 1964 roku podręczniku *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*.

²⁴ S. Wołoszyn, *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, w: *Zarys pedagogiki*, t. I, Warszawa 1958, s. 46.

²⁵ W 1962 roku ukazała się nowa wersja tegoż opracowania S. Wołoszyna pt. *Historia wychowania*, t. I. *Historia szkolnictwa. Dla klasy II liceum pedagogicznego*, Warszawa 1962, ss. 336, wyd. II, Warszawa 1967.

mysłu. Dodał także, że jednak sprawę tę trzeba jak najszybciej rozwiązać²⁶. Uważał przy tym, że trzeba włączyć do współpracy nad skryptem (podręcznikiem) Katedrę Pedagogiki UJ²⁷. Pomysł ten torpedował M. Szulkin, który stał na stanowisku, z którego wynikało, że potrzeby te zaspokaja istniejący podręcznik radziecki, sprawa skryptu według niego była zatem nieaktualna. W jego opinii trzeba natomiast podjąć pracę nad tłumaczeniem podręcznika radzieckiego na język polski. Co więcej, M. Szulkin reprezentował pogląd, że podręcznik ten wymaga jedynie uzupełnienia o część dotyczącą dziejów pedagogiki polskiej i na ten temat odbyła się już dyskusja w Instytucie Nauk Społecznych. Tak więc w jego przeświadczeniu należało skoncentrować uwagę na napisaniu polskiej części historii pedagogiki. Odpowiadając na zarzuty M. Szulkina, Ł. Kurdybacha stwierdził, iż owszem, tłumaczenie radzieckiego podręcznika jest zasadne, gdyż może stanowi wzór metodologiczny oraz rozwiązuje ogólne problemy z historii wychowania, jednak mechaniczne dodanie do tego tłumaczenia części polskiej nie rozwiązuje sprawy ze względu na odmienną dróg rozwoju Polski w stosunku do Rosji, a później ZSRR. Twierdził też, że należy przetłumaczyć podręcznik radziecki, ale niezależnie od tego przygotować skrypt. Michał Szulkin, pomimo przedstawionych argumentów, pozostawał przy swojej opinii wyrażonej wcześniej. W protokole z tego posiedzenia Katedry zapisano:

Profesor Szulkin podkreśla, że wartość podręcznika radzieckiego jest bezsprzeczna, zaś wobec istnienia ogólnych prawidłowości rozwoju, między innymi także szkoły, odmienną rozwojową nie jest decydująca. Zanim polska kadra historii wychowania zdobędzie się na opracowanie polskiego podręcznika należy wykorzystać dorobek radziecki, dodając część polskiej historii pedagogiki²⁸.

W dyskusji na temat: „polski podręcznik historii wychowania czy rosyjskie tłumaczenie?” wziął udział Mikołaj Michiejew będący wówczas konsultantem w Katedrze²⁹. Postawa rosyjskiego uczonego była zaskakująca, bowiem po-

²⁶ Dokumenty Katedry (DK), Protokół z posiedzenia w dniu 20 XI 1956 r. Dziekanem Wydziału Pedagogicznego w roku akademickim 1953/54 była Maria Żebrowska, prodziekanem R. Wroczyński, w kolejnych latach, tj. 1954/55 – 1956/67 dziekanem był R. Wroczyński, zaś prodziekanem W. Szczerba. Por. J. Kamińska, *Dzieje Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Zarys dziejów*, w: *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, pod red. J. Kamińskiej, Warszawa 2004, s. 45.

²⁷ DK, Protokół z posiedzenia Katedry Historii Szkolnictwa i Oświaty w dniu 20. XI 1956 r. Obecni: Ł. Kurdybacha, M. Michiejew, M. Szulkin, aspirant: J. Lubieniecka, asystenci: S. Lewinowa, T. Mizia.

²⁸ Tamże. Protokolantem podczas tego posiedzenia był T. Mizia.

²⁹ Nazwisko M. Michiejewa pojawia się w Protokole z posiedzenia Katedry w dniu 18. III 1956 r. Prowadził on także wykład monograficzny nt. Rozwój szkolnictwa radzieckiego.

parł on stanowisko Ł. Kurdybacy. M. Michiejew w swojej wypowiedzi podkreślił, że

Najważniejszą rzeczą jest opracowanie polskiego podręcznika, a znajdująca się w Polsce „Istorija pedagogiki” nie jest podręcznikiem, lecz tylko pomocą³⁰.

W dyskusji prowadzonej w warszawskiej Katedrze nad kwestią podręczników rozważano także problem tzw. profilu absolwentów pedagogiki. Była to ważna kwestia, bowiem treści zawarte w podręczniku miały służyć kształtowaniu owego profilu absolwenta. Według M. Szulkina należy „kształtować pedagoga z dobrą znajomością historii pedagogiki i praktyki szkolnej”³¹. Przedstawiciele drugiego stanowiska, prezentowanego w Katedrze opowiadali się za kształceniem także pracowników kulturalno-oświatowych.

Pomimo piętrzących się trudności, Ł. Kurdybacha nie zrezygnował z inicjatywy opracowania podręcznika. Nie znalazłszy sojuszników w Uniwersytecie Warszawskim, przeniósł to zadanie do planu pracy Pracowni Dziejów Oświaty PAN³². W planie pracy Pracowni Dziejów Oświaty (na lata 1956-1960) zamieścił postulat opracowania podręcznika, a prace nad nim rozpoczęto dopiero w 1958 roku³³.

Konieczność opracowania podręcznika lub innej tego typu pomocy dydaktycznej, dostrzegano wielu ówczesnych wykładowców tego przedmiotu. Zapewne naprzeciw tych potrzebom wyszli E. Podgórska³⁴ i K. Kotłowski³⁵ publikując *Materiały do historii wychowania* przeznaczone dla studentów

³⁰ Dodał też, że podręcznik dopiero ma się ukazać z końcem roku 1956. M. Michiejew sugerował, iż ewentualnie N.A. Konstantinow może być recenzentem przygotowanego podręcznika.

I. Szybiak tak w swoim opracowaniu na temat katedry (jak i w rozmowie ze mną), zwróciła uwagę na „mądrą postawę M. Michiejewa tak w stosunku do tej propozycji M. Szulkina jak i innych kwestii dyskutowanych podczas posiedzeń Katedry.

³¹ DK, Protokół z posiedzenia w dniu 19 III 1956 r.

³² O działalności Ł. Kurdybacy w PAN por. K. Bartnicka, *Lukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 109-149, teźże, *Lukasz Kurdybacha (1907-1972), stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 30, 1998, s. 103-145.

³³ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 144-145.

³⁴ Eugenia Podgórska ur. w 1914 roku, historyk oświaty i wychowania. Magisterium ukończyła w czasie okupacji na tajnych kompletach w Warszawie, w 1948 roku ukończyła studia historyczne, a w 1950 uzyskała stopień doktora. Promotorem pracy był S. Truchim, w 1959 roku otrzymała stopień docenta, a w 1974 roku nadano jej tytuł profesora nadzwyczajnego. W latach 1967-1984 była kierownikiem Katedry/ Zakładu Historii Wychowania i Oświaty. Jej zainteresowania koncentrują się wokół dziejów zawodowego ruchu nauczycielskiego i historii szkolnictwa elementarnego.

³⁵ Karol Kotłowski (1910-1988) pedagog, historyk wychowania, uczeń S. Hessena. W 1947 roku został mianowany asystentem w Katedrze Historii Szkolnictwa U Ł, kierowanej przez S. Truchima, gdzie pracował do 1951 roku. W 1949 roku doktoryzował się, w 1956 został docentem, zaś w 1977 prof. zwyczajnym. W latach 1958-1970 pełnił funkcję kierownika Katedry

Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Warto się przyjrzeć temu wydawnictwu. Tematyka zawarta w pracy podzielona została na 29 rozdziałów, zamieszczonych na 433 stronach tekstu³⁶. Chronologicznie przedstawione zostały w niej idee wychowania od „wychowania w ustroju wspólnoty pierwotnej”, po czasy współczesne autorom, tj. oświatę w Polsce Ludowej. Materiały są zbiorem tekstów zróżnicowanych pod względem formy pisarskiej, gdyż składają się na nie fragmenty tekstu w opracowaniu E. Podgórskiej i K. Kotłowskiego, przedruki wyjątków z: *Elementów nauk pedagogicznych*, zwłaszcza części opracowanej przez S. Wołoszyna, „Studiów Pedagogicznych”, „Nowej Szkoły” i opracowań lub wyborów pism innych autorów. W sumie znaczna część wydawnictwa to kompilacja fragmentów z innych opracowań. Wszystkie teksty łączy wspólna idea, charakterystyczna dla tamtych czasów, mianowicie chęć przedstawienia przede wszystkim postępowych, świeckich, rewolucyjnych i demokratycznych nurtów w pedagogice i oświacie. Sporo miejsca zajmują w książce zagadnienia pedagogiki i pedagogów rosyjskich. Także dobór autorów i wydawnictw, z których korzystano, sprzyjał zaprezentowaniu idei przewodniej książki. Oto przykładowe tematy: Poglądy Marksa i Engelsa na wychowanie, Stanisław Karpowicz jako krytyk pedagogiki burżuazyjnej, Burżuazyjna krytyka i budujące plany marksistów, Wychowanie w okresie budowy socjalizmu w ZSRR, Wybitni pedagodzy radzieccy i inne. Inne zagadnienia „gubią” się w tej problematyce. Wśród autorów poszczególnych tekstów znaleźli się m.in.: Wiktor Szczerba, Zygmunt Mysłakowski, Ignacy Szaniawski, Władysław Spasowski, Kazimierz Wojciechowski i inni. Jak łatwo zauważyć, nie skorzystano z dorobku przedwojennych historyków wychowania, takich jak chociażby S. Kot, S. Lempicki, czy innych znawców przedmiotu. Spośród historyków wychowania sensu stricto, odwołano się jedynie do opracowań S. Truchima

Pedagogiki, a od 1972 roku do przejścia na emeryturę (1980) był kierownikiem Zakładu Teorii Wychowania. W początkowym okresie pracy naukowej zajmował się historią wychowania.

³⁶ Były to następujące rozdziały – 1: *Wychowanie w ustroju wspólnoty pierwotnej*; 2: *Klasy cy marksizmu o kulturze starożytności*; 3: *Wychowanie w ustroju niewolniczym*; 4: *Wychowanie w okresie feudalnym. Szkoły. Uniwersytety*; 5: *Szkoła i myśl pedagogiczna w okresie Odrodzenia*; 6: *Wychowanie w epoce Odrodzenia w Polsce*; 7: *Walka o świeckość oświaty w Polsce w XVII w.*; 8: *Wielki system pedagogiczny Komeńskiego*; 9: *Poglądy pedagogiczne Locke’a*; 10: *Poglądy pedagogiczne czołowych przedstawicieli Oświecenia francuskiego*; 11: *Przedstawiciele Oświecenia rosyjskiego*; 12: *Reformy oświatowe i myśl pedagogiczna w Polsce w dobie Oświecenia*; 13: *Jan Henryk Pestalozzi*; 14: *Adolf Diesterweg*; 15: *System pedagogiczny J. Herbarta*; 16: *Oświata za czasów Księstwa Warszawskiego*; 17: *Poglądy pedagogiczne Trentowskiego*; 18: *Kazimierz Deczyński*; 19: *Ewaryst Estkowski*; 20: *Poglądy pedagogiczne ros. demkr. rew. XIX w.*; 21: *Idee pedagogiczne francuskich utopistów*; 22: *Powstanie pedagogiki naukowej. Poglądy Marksa i Engelsa na wychowanie*; 23: *Szkolnictwo i pedagogika Komuny Paryskiej*; 24: *Polska postępową myśl pedagogiczna w drugiej połowie XIX i XX w.*; 25: *Krytyka niektórych prądów pedagogiki burżuazyjne*; 26: *Dwoistość systemu szkolnego w ustroju kapitalistycznym*; 27: *Wychowanie w okresie budownictwa socjalizmu w ZSRR*; 28: *Pedagogika i oświata w Polsce w latach 1918-1939*; 29: *Rozwój oświaty w Polsce Ludowej*.

i K. Mrozowskiej, poświęconych Komisji Edukacji Narodowej, przedrukowanych ze „Studiów Pedagogicznych”³⁷.

W 1955 roku wykłady akademickie pt. *Pedagogika historyczna epoki średniowiecznej* wydał ks. Józef Dajczak³⁸. Praca liczyła 129 stron, a na jej strukturę składało się oprócz *Wstępu*, *Zakończenia* i *Bibliografii*, trzy części. Odpowiadały one, według koncepcji autora, trzem okresom w dziejach wychowania średniowiecznego, tj. pierwszy okres dziejów wychowania i szkolnictwa średniowiecznego obejmujący VIII-X, drugi okres dziejów wychowania i szkolnictwa średniowiecznego dotyczący czasów XI-XIII i trzeci okres, to XIV-XV wiek³⁹. Książka ukazuje przede wszystkim rolę Kościoła w rozwoju oświaty i kształtowaniu ideału wychowania czasów średniowiecza. Gros treści poświęconych zostało historii idei wychowawczych. Autor oparł się na opracowaniach z historii Kościoła, historii filozofii oraz podręcznikach Stanisława Kota, Franciszka Majchrowicza i Walentego Gadowskiego. Oprócz literatury polskiej w pracy wykorzystano również opracowania autorów niemieckich przedstawiające zagadnienia historii pedagogiki.

W sytuacji wyrażanego uznania, przez znaczną część ówczesnych przedstawicieli świata nauki, dla osiągnięć nauki radzieckiej w tej dziedzinie, w nauczaniu tego przedmiotu sięgano także po wydawnictwa podręcznikowe wydane w byłym Związku Radzieckim. Popularnym autorem był E.N. Miedynskij (Medynskij) i jego *Istorija piedagogiki* (Moskwa 1947)⁴⁰. Była to, jak

³⁷ Były to: S. Truchim, *Uwagi na marginesie genezy organizacji administracji szkolnej i nadzoru pedagogicznego z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne” t. II, Wrocław 1955, s. 349-379; K. Mrozowska, *Nauczyciele świeccy w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, tamże, 1955, s. 370-400.

³⁸ Ks. dr Józef Dajczak (1894-1966) urodził się w Trościancu Wlkp. k. Tarnopola. Studia teologiczne odbył na UL. Doktorat uzyskał także na UJK we Lwowie w 1931 roku na podstawie pracy pt. *Herezje hystologiczno-dogmatyczne w Piśmie św. Nowego Zakonu*, napisanej pod kierunkiem ks. Franciszka Lisowskiego. Od 1951 r. był asystentem, później adiunktem na Wydziale Teologicznym UW. W roku 1954 habilitował się na podstawie pracy pt. *Osobowość biologiczno-psychiczna nauczyciela katechety*. W 1958 powołano go na stanowisko doc. ATK, zaś w 1961 powierzono mu Katedrę Katechetyki na tej uczelni. Zajmował się zagadnieniami socjologii wychowania, zagadnieniami pedagogiki i jej historii, zwłaszcza w okresie powojennym. Autor m.in. takich prac jak: *Pedagogika chrześcijańska*, Warszawa 1955; *Socjologia wychowawcza i środki wychowania*, Warszawa 1955 i 1959.

³⁹ W pracy ukazane zostały kolejno następujące zagadnienia: Cz. I, 1: *Struktura chrześcijańskiego uniwersalizmu średniowiecznego*; 2: *Benedyktyni w służbie odrodzenia szkolnictwa wczesnego średniowiecza*; 3: *Karol Wielki jako organizator szkolnictwa*; 4: *Przedstawiciele pedagogiki średniowiecznej pierwszego okresu*; Cz. II, I: *Scholastyka i mistyka w służbie wychowania i nauczania*; II: *Szkoły elementarne średnie i uniwersytety epoki średniowiecznej*; III: *Wykształcenie i wychowanie rycerskie*; IV: *Stan wykształcenia w Polsce średniowiecznej do końca XIII wieku*; Cz. III, I: *Okres schyłkowy scholastyki*; II: *Wykształcenie i wychowanie mieszczańskie*, *Pedagogowie trzeciego okresu* (tj. XIV-XV w. – W.Sz.) *epoki średniowiecznej*; IV: *Stan wykształcenia w Polsce średniowiecznej XIV i XV w.*

⁴⁰ Tłumaczono na język polski także inne prace tego autora m.in.: *Antoni Makarenko. Życie i twórczość pedagogiczna*, Warszawa 1950, *Oświata ludowa w ZSRR*, Warszawa 1950, *Oświata dorosłych w ZSRR*, Warszawa 1949.

twierdził S. Wołoszyn, przerobiona praca tegoż autora pt. *Istorija pedagogiki w swjazi s ekonomiczeskim razwitiem obszczestwa*, t. I-III wydana w 1929 roku⁴¹. Drugim podręcznikiem w języku rosyjskim, który wykorzystywany był przez niektórych polskich historyków wychowania była *Istorija pedagogiki*, wydawnictwo zbiorowe pod redakcją N.A. Kostantinowa, E.N. Miedyńskiego i M.F. Szabajewy, wydane w 1956 roku w Moskwie. O tym opracowaniu S. Wołoszyn napisał, iż jest „Najnowszym radzieckim podręcznikiem starającym się przedstawić najświeższe wyniki marksistowskich badań w tej dziedzinie...⁴². Książka zawierała przede wszystkim historię rosyjskiej pedagogiki i szkoły⁴³.

O ile wydawnictwa rosyjskich autorów, w kształceniu uniwersyteckim, wymieniane były, jak wynika z dotychczasowych badań, wśród innych lektur, o tyle w PWSP przedmiot ten realizowano często wyłącznie według tychże wydawnictw. W świetle badań Romualda Grzybowskiego w szkołach pedagogicznych często sięgano do wspomnianego już podręcznika E.N. Miedyńskiego *Istoria pedagogiki* (Moskwa 1947) oraz opracowania J. Szaniawskiego *Klasy i historyczny charakter wychowania* zamieszczonego w „Poradniku dla nauczycieli”⁴⁴.

W sumie analizując powojenne podręczniki i skrypty wykorzystywane w nauczaniu historii wychowania trzeba się zgodzić z opinią L. Hajdukiewicza, który wysunął następującą tezę:

Postulowana w wypowiedziach B. Suchodolskiego rewizja dotychczasowych założeń w badaniach historycznooświatowych i propozycja podziału sfery zainteresowań między historyków doktryn i prądów pedagogicznych a badaczy dziejów szkolnictwa – najwyraźniej ujawniły się w podręcznikowych syntezach i przekrojowych monografiach, prowadząc do dezintegracji jednolicie dotychczas traktowanego procesu dziejowego. Książki te, pisane najczęściej przez pedagogów i do nich głównie adresowane, organizowały materiał historyczny wokół centralnych problemów myśli i teorii wychowawczej, wysuwając – zgodnie z dydaktycznymi potrzebami własnej dyscypliny – systemy, prądy i kierunki przed praktykę, działanie i doświadczenie szkolne, a szeroko rozbudowana analizę współczesności – przez charakterystykę czasów dawniejszych⁴⁵.

⁴¹ S. Wołoszyn, *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki. Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, w: *Zarys pedagogiki*, pr. zb. pod. red. B. Suchodolskiego, t. I, Warszawa 1958, s. 44.

⁴² Tamże.

⁴³ *Istorija pedagogiki*, pod red. N.A. Kostantinowa, E.N. Miedyńskiego i M.F. Szabajewa, wyd. I – Moskwa 1956, ss. 480, wyd. II – Moskwa 1959, ss. 499.

⁴⁴ R. Grzybowski, *Wyższe szkoły pedagogiczne w Polsce w latach 1946-1956*, Gdańsk 2000, s. 249.

⁴⁵ L. Hajdukiewicz, *Szkolnictwo i wychowanie okresu staropolskiego w problematyce badań dwudziestolecia 1945-1964*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 1, s. 47-48.

2. Uniwersytecka edukacja w zakresie historii wychowania

Uniwersytet Jagielloński

W najstarszym polskim uniwersytecie dydaktykę historii wychowania implikowały w znacznie mierze, poza wymienionymi wcześniej czynnikami, przemiany w strukturze organizacyjnej UJ, które dotyczyły zmian w ulokowaniu katedr historii wychowania, a tym samym ich pracowników-specjalistów historii wychowania⁴⁶. Spośród wszystkich uczelni, które rozpoczęły działalność dydaktyczną po II wojnie światowej najlepszą obsadą kadrową w zakresie historii wychowania, zwłaszcza w pierwszych latach, dysponował Uniwersytet Jagielloński. A byli to jak już wspomniano: H. Barycz, J. Hulewicz, W. Bobkowska, później J. Skoczek, H. Mrozowska i związany z polonistyką, ale służący zawsze pomocą S. Łempicki.

Z wymienionych krakowskich historyków wychowania przez cały interesujący nas okres z uczelnią związany był J. Hulewicz, jemu też było dane podlegać wszystkim przeobrażeniom organizacyjnym Uniwersytetu. On także czynił starania (po przeniesieniu H. Barycza do Wrocławia) o należne miejsce historii wychowania w programach studiów. Wykłady i ćwiczenia oraz seminaria rozpoczął od roku 1945/1946, były to wykłady z historii wychowania i historii (historii nauki) dla historyków⁴⁷. W obszarze historii wychowania realizował następujące tematy: Dążenia i wysiłki pedagogiczne pozytywizmu w Polsce, Polityka szkolna państw europejskich w XIX i XX w., Dzieje szkolnictwa i myśli pedagogicznej w Polsce do końca XVIII w., Zarys dziejów wychowania w Europie w dobie nowożytnej. Natomiast podczas ćwiczeń studenci interpretowali teksty źródłowe stanowiące uzupełnienie tematyki wykładów. Jak wynika z analizy archiwaliów, dużym powodzeniem cieszyły się jego seminaria. W 1952 roku studenci skierowali do dziekana Wydziału Filozoficzno-Społecznego podanie o uruchomienie dodatkowego seminarium z historii wychowania i oświaty. W piśmie studenci stwierdzają:

Seminarium to zaspokaja nasze zainteresowania zagadnieniami historii wychowania, przyczyniłoby się zarazem do pogłębienia naszych wiadomo-

⁴⁶ Mamy tu na myśli przemiany dotyczące reorganizacji w obrębie wydziałów, w których ulokowano historię wychowania, jak i sprawy powstawania i likwidacji jednostek zajmujących się historią wychowania. W latach 1945/46 – 1950/51 jednostki związane z historią wychowania mieściły się w strukturze Wydziału Humanistycznego, następnie Katedra Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty J. Hulewicza wpisana została strukturę Wydziału Filozoficzno-Społecznego.

⁴⁷ J. Hulewicz realizował następujące tematy z historii: *Rozrost imperium brytyjskiego, Dzieje społeczno-polityczne i kulturalne Anglii w wieku XIX i XX, Dzieje polskiej Akademii Umiejętności na tle życia kulturalnego Polski XIX i XX w.*

ści z tej dziedziny, co z kolei dałoby nam lepsze przygotowanie do pracy zawodowej⁴⁸.

Prośbę studentów poparł J. Hulewicz. Tematyka prac seminaryjnych, przygotowywanych pod jego kierunkiem, dotyczyła głównie polskiej historii oświaty i wychowania XVIII-XX wieku (Aneks nr 6). Jednak pomimo dużego zainteresowania historią wychowania, które wykazywali studenci, prawidłowemu przebiegowi procesu dydaktycznego przeszkadzały m.in. trudności lokalowe, o czym informował J. Hulewicz w kolejnych pismach do władz. Renata Dutkowska przedstawiając okres powojenny w jego biografii, a zwłaszcza jego zaangażowanie w działalność uniwersytecką i pracę z młodzieżą, opisywała jego postawę wobec studentów tak oto:

Niezmiennie natomiast, w latach ciężkich i spokojniejszych okresach, cenił sobie pracę z młodzieżą, do której odnosił się z autentyczną życzliwością... Cechowała Jana Hulewicza niezwykła prostota w stosunku do magistrantów i doktorantów, daleko posunięty liberalizm wobec asystentów. Zgłaszali się do niego uczniowie w sutannach i habitach, wiedząc, że poprowadzi ich życzliwie w sytuacjach, w których opieka naukowa i dydaktyczna wymagała wówczas odwagi cywilnej⁴⁹.

Podkreślając zaangażowanie J. Hulewicza w proces nauczania historii wychowania trzeba zaznaczyć, że do jego uczniów należy m.in. wybitny znawca szkolnictwa jezuickiego o. Ludwik Piechnik.

Z kolei do pensum dydaktycznego Henryka Barycza w latach 1945-1949 i od roku 1954 wchodziły: wykłady, ćwiczenia, seminaria i proseminaria. Tematyka jego zajęć, a zwłaszcza wykładów, dotyczyła spraw historii oświaty i nauki w Polsce. Wykłady miały charakter monograficzny i brzmiały następująco: *Zarys historii wychowania w Polsce*, *Dzieje uniwersytetów w Polsce*, *Historiografia w Polsce czasów nowożytnych*, *Dzieje humanizmu w Polsce*, *Mikołaj Machiavelli na tle epoki*, *Związki umysłowe Uniwersytetu Praskiego z Polską*, *Dzieje szkolnictwa w Polsce do końca XVIII wieku*, *Rozwój życia umysłowego w Polsce w latach 1740-1898*⁵⁰. Zakres tematyczny wykładów był więc bardzo szeroki, co zjednywało mu liczne grono słuchaczy, także spoza jego seminarzystów⁵¹. A jak napisał A.K. Banach,

...jego (H. Barycza – W.Sz.) seminaria magisterskie były niezbyt liczne, a czasem skupiały zaledwie kilku studentów. Chociaż prowadził je z dużym talen-

⁴⁸ A UJ, WFS, sygn. 31, Katedra Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty 1951-1952.

⁴⁹ R. Dutkowska, *Jan Hulewicz (1907-1980)*, s. 506.

⁵⁰ Spis wykładów UJ w Krakowie.

⁵¹ A.K. Banach, *Działalność uniwersytecka Henryka Barycza*, w: *Henryk Barycz (1901-1994)*, Kraków 2004, s. 87-95.

tem pedagogicznym i na najwyższym poziomie merytorycznym, to jednak stawiał seminarzystom bardzo wysokie wymagania. Nie tolerował u swoich uczniów pozornych zainteresowań i braku sumienności, cenił natomiast systematyczną i rzetelną pracę oraz samodzielność myślenia, zaś w tajniki zawodu historyka i ukształtowania właściwej metody badawczej wprowadzał swoich podopiecznych, przez rozbiór krytyczny źródeł, zwłaszcza z epoki staropolskiej. Uzdolnionym wychowankom nie szczędził czasu, a także ułatwiał publikacje prac⁵².

O seminarium H. Barycza pochlebnie wyrażał się jego uczeń Leszek Hajdukiewicz pisząc:

Pierwsze inspiracje, kierunek zainteresowań i wprowadzenie do pracy naukowej wyniosłem z Seminarium Średniowiecznej i Nowożytnej Historii Oświaty i Szkolnictwa (1946/47-1949/50) pod kierunkiem prof. dr H. Barycza, któremu zawdzięczam od czasu studiów troskliwą i zawsze życzliwą pomoc, zwłaszcza w początkach moich trudów pisarskich⁵³.

Dzięki tym wszystkim zaletom, którym wykazywał się H. Barycz, jako wykładowca, wychował on kolejne w UJ, pokolenie badaczy historii oświaty i nauki. Należą do niego J. Dybiec, A. Banach, L. Hajdukiewicz, R. Majkowska, U. Perkowska.

Bezsprzeczne zasługi w nauczaniu historii wychowania w UJ miała W. Bobkowska⁵⁴. Wykładała ten przedmiot już od roku akademickiego 1928/1929 w Studium Pedagogicznym i Studium Spółdzielczym UJ⁵⁵. Po wojnie od 1945 roku przystąpiła do zajęć dydaktycznych na Wydziale Humanistycznym, a dokładniej w Studium Pedagogicznym i Studium Spółdzielczym⁵⁶. W kolejnych latach prowadziła wykłady zatytułowane następująco: Historia wychowania (SP)⁵⁷, Polityka szkolna pruska w latach 1793-1831, Historia i ustrój szkolnictwa (Studium Spółdzielcze), Historia wychowania i szkolnictwa (od starożytnej Grecji do końca wieku XVI), Historia wychowania i szkolnictwa (wiek XIX na tle ruchów społecznych, narodowych i gospodarczych), Historia wychowania i szkolnictwa na tle ruchów społecznych, narodowych i gospo-

⁵² Tamże, s. 92.

⁵³ A UJ, sygn. DCLXVI 83 –Dokumenty osobiste L. Hajdukiewicza (Życiorysy, recenzje prac L. Hajdukiewicza i in.

⁵⁴ Wart przypomnienia jest fakt, że pod kierunkiem doc. W. Bobkowskiej swoją pracę doktorską przygotowywała K. Mrozowska, a po jej śmierci opiekę nad doktoratem K. Mrozowskiej przejął J. Hulewicz. Por. A UJ, WHm 196 – Akta doktorskie K. Mrozowskiej.

⁵⁵ W. Szulakiewicz, *Wanda Bobkowska (1880-1948)*, s. 23-25 oraz 161-164 (Wybór zagadnień do egzaminu z historii wychowania w SP UJ), Aneks nr 7 niniejszej pracy).

⁵⁶ *Spis wykładów UJ w Krakowie za lata 1945-1956*.

⁵⁷ Wybór zagadnień z historii wychowania do egzaminu w SP, por. Aneks nr 7.

darczych i etycznych, Polityka oświatowa Metternicha i jej wpływ na szkolnictwo polskie. Trzeba zaznaczyć, że liczba godzin przeznaczonych na ten przedmiot w SP wynosiła zazwyczaj 5 godzin, w Studium Spółdzielczym zaś, 2 godziny⁵⁸.

W Spisie wykładów UJ w roku akademickim 1949/1950 pojawiło się nazwisko Józefa Skoczka, uzupełnił on w tym roku (po śmierci W. Bobkowskiej) grono wykładowców tego przedmiotu⁵⁹. Jego pensum tworzyły ćwiczenia i wykłady. Na wykładach podjął temat realizowany już przez W. Bobkowską, tj. Historia wychowania i szkolnictwa na tle prądów gospodarczych, społecznych i umysłowych⁶⁰.

Uniwersytet Warszawski

Dzieje nauczania historii wychowania na Uniwersytecie Warszawskim związane są z osobami, które pracowały w tej uczelni w okresie międzywojennym, jak chociażby Hanna Pohoska, oraz tymi, którzy zostali wykładowcami w okresie powojennym. Byli to M. Szulkin i Ł. Kurdybacha.

Najwcześniejsze zajęcia z historii wychowania na Uniwersytecie Warszawskim po zakończeniu II wojny światowej rozpoczęła H. Pohoska, która łączyła je z zajęciami z dydaktyki historii⁶¹. Trzeba przypomnieć, że podobnie jak S. Tync, miała ona długoletnie doświadczenie w tym zakresie, gdyż wykłady i ćwiczenia z tego przedmiotu prowadziła już od roku 1926. Hanna Pohoska rozpoczęła pracę na Uniwersytecie Warszawskim w 1945 roku, a z dniem 1 lipca 1946 roku została mianowana docentem etatowym⁶². W kolejnych latach realizowała następującą problematykę podczas wykładów: 1. (1946/1947) – Oświata polska w XVIII i XX wieku oraz Nauczyciel w ciągu wieków; 2. (1947/1948) – Nauczyciel w czasach nowych w. XVI-XX oraz Upowszechnienie oświaty w XIX i XX w., 3. (1949/1950) – Powstanie i rozwój świeckiego stanu nauczycielskiego w Polsce i Europie XVIII i XX w., 4. (1951/1952) – Stan akademicki

⁵⁸ W. Bobkowska wykładała też historię wychowania w PWSP w Krakowie, por. Aneks nr 8 niniejszej pracy.

⁵⁹ Por. *Spis wykładów UJ w Krakowie*. Ponadto W. Bobkowska i J. Skoczek wykładali historię wychowania w PWSP w Krakowie. W. Bobkowska historię wychowania wykładała także w PWSP w Krakowie w l. 1946-1948. Por. A. Przyboś, J. Bąkowska, A. Winiarska, *Samodzielni pracownicy nauki, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie w pierwszym piętnastoleciu rozwoju*, s. 43 i 52.

⁶⁰ *Spis wykładów UJ w Krakowie 1949/50*, Kraków 1950, s. 97.

⁶¹ A UW, sygn. K. 1542 – Akta H. Pohoskiej.

⁶² Tamże, Zaświadczenie o prowadzonych wykładach i ćwiczeniach, podpisane przez Dziekana Tadeusza Manteuffla.

1781-1830; Dzieje szkół warszawskich 1740-1830⁶³. H. Pohoska prowadziła także ćwiczenia i seminaria, niekiedy były to seminaria monotematyczne, np. na temat: Historia szkolnictwa miasta stołecznego Warszawy w XIX w.⁶⁴. W roku akademickim 1948/49 wykładała dodatkowo historię wychowania w Instytucie Pedagogicznym ZNP.

Z kolei zajęcia dydaktyczne, tj. wykłady i seminaria, realizowane przez M. Szulkina dotyczyły innej problematyki. Głównie podejmował on zagadnienia historii oświaty i myśli pedagogicznej rosyjskiej, a dokładniej w kolejnych latach były to następujące tematy: (1949/1950) – Historia rosyjskich doktryn pedagogicznych XIX w.; Wybrane zagadnienia z dziejów szkoły radzieckiej, Ruch nauczycielski w Polsce; (1950-1951) – Dzieje wychowania w Polsce w wieku XIX i początkach XX w., Wybrane zagadnienia z dziejów pedagogiki rosyjskiej i radzieckiej.

Po rozpoczęciu pracy na UW Ł. Kurdybachy nastąpił podział w zakresie problematyki wchodzącej w skład jego programu. M. Szulkin sformułował temat swojego wykładu następująco: Dzieje pedagogiki od Marksa. Taka koncepcja była sprzeczna z założeniami istoty programu pojmowanego przez Ł. Kurdybachę, o czym świadczą dyskusje prowadzone na ten temat w Katedrze⁶⁵. M. Szulkin wypromował także sporą grupę magistrów. Tematyka napisanych pod jego kierunkiem prac magisterskich obejmowała okres XIX i XX wieku (Aneks nr 9). Wśród prac dominowały monografie poświęcone pedagogom polskim i rosyjskim. W niektórych pracach podejmowano problematykę czasopiśmiennictwa pedagogicznego lub historii szkół. Z seminarium M. Szulkina wyszedł m.in. Ryszard Więckowski⁶⁶.

Łukasz Kurdybacha najpóźniej z wymienionych pracowników UW włączył się w proces dydaktyczny. Warto przypomnieć, że miał już w tym względzie doświadczenie. Był przecież asystentem w Katedrze Historii Oświaty i Szkolnictwa UJK we Lwowie, kierowanej przez S. Łempickiego⁶⁷. Prowadził od roku

⁶³ Por. poszczególne roczniki: *Skład Uniwersytetu i Spis wykładów na rok akademicki..., w latach 1946-1956*, Warszawa 1946-1956. H. Pohoska swój ostatni wykład uniwersytecki odbyła w dniu 30 września 1953 roku, zmarła po powrocie do domu.

⁶⁴ Jak podaje I. Szybiak, do pierwszych wypromowanych przez H. Pohoską magistrów należał Cz. Kupisiewicz. Por. I. Szybiak, *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, s. 184.

⁶⁵ Dyskusje odbywające się w Katedrze na temat programu nauczania i jego realizacji opisuje I. Szybiak.

⁶⁶ Pracę na temat: Poglądy pedagogiczne Józefa Lipińskiego obronił w 1961 r. A UW, Spis magisteriów wykonanych pod kierunkiem M. Szulkina, oraz *Ryszard Więckowski 19.X.1935 – 22.III.2002*, w: J. Kita, S. Pytlas, *W służbie nauki. Profesorem Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945-2004*, Łódź 2005, s. 437-440.

⁶⁷ Por. W. Szulakiewicz, *Dzieje nauczania historii oświaty i wychowania w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie*, w: AUNC, *Pedagogika XXIII, Historia Wychowania*, Toruń 2004, s. 9-30.

akademickiego 1932/1933 do 1938/1939 proseminaria. Rada Wydziału Humanistycznego UJK 22 lipca 1939 roku zatwierdziła jego kandydaturę na okres od 1 września 1939 roku do 31 sierpnia 1941 w pełnym wymiarze godzin⁶⁸. Niestety, jak wiemy, nie mógł już zrealizować tych zajęć dydaktycznych.

Na Uniwersytecie Warszawskim musiał dzielić zajęcia ze wspomnianym wcześniej M. Szulkinem. Niewątpliwie sytuacja Ł. Kurdybacy była bardzo trudna, nie znalazł on wsparcia dla swoich inicjatyw związanych z należnym miejscem historii wychowania w kształceniu pedagogicznym nie tylko w osobie kierownika Katedry Pedagogiki B. Suchodolskiego, ale i w swoim współpracowniku M. Szulkinie. Ten ostatni negował jego pomysły dotyczące programu nauczania, lektur i propozycji opracowania podręcznika. Pomimo to, Ł. Kurdybacha czynił starania u władz uniwersyteckich, kierując pisma, w których uzasadniał słuszność trzyletniego kursu historii wychowania. Podjmował dyskusję na temat programu nauczania, takiego, w którym odpowiednio omówione byłyby ważne zagadnienia z dziejów oświaty i wychowania, a nie jedynie dziejów pedagogiki od Marksa czy pedagogiki rosyjskiej, jak to preferował M. Szulkin. Stawiał jasno cel proseminariów i tematyki seminariów magisterskich. Wprawdzie i w jego programie nauczania znalazły się takie zagadnienia, jak: Marksistowska ocena poglądów na genezę i rozwój wychowania w ustroju wspólnoty pierwotnej, Engels o kulturze średniowiecza, Marks i Engels o kulturze Odrodzenia (Aneks nr 10), lecz nie przeważały one nad pozostałymi treściami. Trzeba jasno powiedzieć, że lata pracy Ł. Kurdybacy na UW to czas sporów pomiędzy nim a M. Szulkinem⁶⁹. Ale patrząc na to „bez emocji”, to też okres sporów w słusznych sprawach, istoty i znaczenia historii wychowania w kształceniu pedagogicznym, które zaowocowały tym, że historia wychowania na UW ma i dziś ugruntowaną pozycję. Wreszcie trzeba wspomnieć i o tym, że pomimo „złych” relacji pomiędzy nimi, to Ł. Kurdybacha był promotorem pracy doktorskiej M. Szulkina w 1961 roku, czyli po 10 latach współpracy⁷⁰.

Tematyka prac magisterskich powstałych pod kierunkiem Ł. Kurdybacy dotyczyła głównie historii myśli pedagogicznej, mniej dziejów oświaty (Aneks nr 11). Były to tematy ważne z punktu widzenia historii kultury powszechnej i polskiej. Ł. Kurdybacha przywiązywał dużą wagę do prac magisterskich z historii wychowania. Podczas jednego z posiedzeń Katedry odnotowano jego głos w sprawie roli historii wychowania w kształceniu specjalistów.

⁶⁸ A UW, sygn. K 7859 – Akta personalne Ł. Kurdybacy.

⁶⁹ Podobnie było w Pracowni Dziejów Oświaty PAN.

⁷⁰ Co więcej wbrew obiegowym poglądom, o „złych” relacjach Ł. Kurdybacy i M. Szulkina trzeba stwierdzić, że w oficjalnych opiniach do władz uczelni, Ł. Kurdybacha wypowiadał się pozytywnie o Szulkinie. Por. A UW, sygn. K-5473 – Akta M. Szulkina.

Jest dużo tematów bardzo ważnych w ogólnym dorobku kultury narodu polskiego. Np. sto lat walki o oświatę na Mazurach, dla życia narodu, dla jego kultury, dla pokazania polskości tych ziem. Ma to ogromne znaczenie, choć dla aktualnej pedagogiki szkolnej nie ma znaczenia. Praca historyczna robiona pod kierunkiem nawet słabego historyka będzie lepsza, niż pisana u najlepszego pedagoga. Bowiem do wiązania całości życia pedagoga nie jest przygotowany⁷¹.

Oceny prac magisterskich wystawiane przez Ł. Kurdybachę (zawarte w Sprawozdaniach do Dziekana oraz zachowane w pracach magisterskich) świadczą o stosunkowo dużych wymaganiach stawianych magistratom⁷². Doceniał stan badań, znajomość literatury przedmiotu oraz wartość pogłębionych analiz i wartościowania, a nie jedynie opisowy sposób przedstawiania zagadnień⁷³. Analiza zachowanych prac wykazuje, iż prezentowane zagadnienia należało przedstawiać na tle sytuacji społeczno-kulturalnej i politycznej.

Recenzentami prac magisterskich Ł. Kurdybacy byli: B. Suchodolski, S. Wołoszyn i W. Okoń⁷⁴. Jednak w zakresie seminariów magisterskich współpraca z Katedrą Pedagogiki Ogólnej nie układała się dobrze. Z dokumentów wynika, że to kierownik tej Katedry, tzn. B. Suchodolski, chciał wpływać na realizację historii wychowania, np. wybór przez studentów seminariów z historii wychowania. Świadczy o tym jeden z listów Ł. Kurdybacy do B. Suchodolskiego:

Dziękuję uprzejmie za nazwiska studentów, którzy zadeklarowali się na pisanie pracy magisterskiej z historii wychowania. Pozwalam sobie równocześnie zaproponować, aby w latach następnych konferencje w sprawie prac magisterskich ze studentami organizować wspólnie. Sądzę, że w ten sposób da się uniknąć wywierania presji ze strony asystentów pedagogiki na studentów, aby nie wybierali tematów z historii wychowania oraz będzie można bez żadnych zadrażeń i pomniejszania jednej katedry przed drugą załatwić tę prostą właściwie sprawę⁷⁵.

To między innymi prowadziło do konfliktów między nimi, gdyż Ł. Kurdybacha bronił swojej dyscypliny, obszaru badań i zakresu nauczania. Taka postawa B. Suchodolskiego jest trudna do zaakceptowania, zważywszy, że należał on do uczniów S. Kota i doceniał wartość przygotowania historycznego w pracy naukowej, które zdobył na seminarium S. Kota.

⁷¹ DK, Protokół z posiedzenia w dniu 19 III 1956 r.

⁷² Prace magisterskie znajdują się w Katedrze Historii Oświaty i Wychowania.

⁷³ Fakt wymagania rzetelności w badaniach naukowych stawiany przez Ł. Kurdybachę, potwierdza I. Szybiak, świadczą o tym także zachowane prace.

⁷⁴ DK, Propozycje Ł. Kurdybacy do Dziekana w sprawie recenzentów.

⁷⁵ DK, Pismo Ł. Kurdybacy do B. Suchodolskiego w dniu 13 IV 1954 r.

Kalina Bartnicka, oceniając dorobek naukowy i dydaktyczny Ł. Kurdybacy, napisała:

Ogromne zasługi dla historii wychowania w Polsce położył przez umiejętne typowanie zagadnień, które przekazywał do rozwiązania uczniom i współpracownikom...". I dalej: „Łukasz Kurdybacha miał sprecyzowany pogląd na historię wychowania, od uczniów wymagał wiele. Pozbywał się bezwzględnie osób, które się nie sprawdziły⁷⁶.

Z seminariów magisterskich i doktorskich Ł. Kurdybacy wyszło wielu znanych badaczy historii wychowania m.in.: Tadeusz Mizia, Feliks W. Araszkievicz, Łucja Borodziej, Józef Krasuski, Janina Lubieniecka, Bożena Michalik, Jędrzej Sobczak, Irena Szybiak, Tadeusz Wiczorek. W grupie seminarzystów Ł. Kurdybacy są również osoby zajmujące się naukowo w późniejszym okresie problematyką pedagogiczną⁷⁷.

Uniwersytet Wrocławski

Na wizerunek procesu nauczania historii wychowania na Uniwersytecie Wrocławskim wpłynął Stanisław Tync przybyły z Poznania. Jako kierownik Katedry Pedagogiki wraz z nominacją na profesora (5. XII 1945 r.) przystąpił do organizacji studiów pedagogicznych⁷⁸. S. Tync w gronie powojennych historyków wychowania należy do najbardziej doświadczonych dydaktyków tego przedmiotu, i osób, które zabiegały o należne miejsce historii wychowania w kształceniu pedagogicznym.

Jego zainteresowanie historią wychowania jako przedmiotem nauczania, ma swój początek w 1928 roku, kiedy to uzyskał prawo wykładania. Nie bez znaczenia w tej kwestii były działania S. Kota, który widział S. Tynca na stanowisku kierownika katedry historii wychowania w Studium Pedagogicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Niestety, pomimo poparcia S. Kota, a także I. Chrzanowskiego sprawy tej nie udało się przeprowadzić pomyślnie⁷⁹.

Stanisław Tync był także autorem wypowiedzi publikowanych dotyczących historii wychowania jako przedmiotu nauczania, zwłaszcza w kształceniu pedagogicznym. Na uwagę zasługują dwie z nich. Pierwsza, będąca wynikiem

⁷⁶ K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha- twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, s. 142-143.

⁷⁷ Na przykład Bińczycka Jadwiga.

⁷⁸ M. Chamcówna, J. Kargul, *Katedra i Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1945-1987*, s. 113.

⁷⁹ S. Tync w liście do S. Kota pisał, iż Władysław Heinrich nie był mu przychylny, zarówno w sprawie katedry, jak i odbywania wykładów. Por. BJ, Dział Rękopisów, Przyb. 168/83 Korepondencja S. Kota z S. Tyncem.

polemiki z Janem Hulewiczem, została przedstawiona na łamach „Pedagogium” w 1932 roku⁸⁰ oraz druga wydana w roku jego śmierci (1964) szkic pt. *Rola historii wychowania w podnoszeniu kultury pedagogicznej nauczycieli*⁸¹. W pierwszej wypowiedzi S. Tync, broniąc się przed zarzutem J. Hulewicza, jakoby propagował tendencje ahistoryczne w nauczaniu historii wychowania, dowodził, iż jego wypowiedź na ten temat była jedynie uwagą sformułowaną na marginesie przedstawienia problemu kształcenia nauczycieli we Francji. Natomiast najpełniejszą opinię o roli historii wychowaniu w kształceniu nauczycieli zaprezentował w drugim wspomnianym szkicu. Można stwierdzić, iż zebrał w nim zarówno osobiste doświadczenia pedagogiczne, jak też refleksje (na ten temat) zawarte w literaturze polskiej i obcej. Głównie powoływał się na doświadczenia niemieckie. Rozpatrując zagadnienie znaczenia historii wychowania dla kultury pedagogicznej nauczycieli, S. Tync widział ów problem w kontekście dobrze opracowanych podręczników do dziejów oświaty⁸². Z jego rozważań wynikało jednoznaczne wskazanie, że ważną rolę w kształceniu historycznooświatowym odgrywa dobrze opracowany podręcznik, uzupełniony tekstami źródłowymi.

Aby młodzież nauczycielska, pisał, mogła nabywać wiadomości, zdobywać wiedzę, a zwłaszcza kształtować w sobie kulturę pedagogiczną, potrzebna jej jest literatura historycznopedagogiczna, a więc pryzyczynki, monografie itp. w tej dziedzinie, a zwłaszcza podręczniki i zbiory źródeł⁸³.

Oceniając krytycznie ówczesne opracowania do nauczania historii wychowania, wysunął postulat wznowienia podręczników i źródeł swego mistrza S. Kota.

Z kolei analiza tematyki prowadzonych przez S. Tynca zajęć dydaktycznych, poczynając od okresu międzywojennego – poznańskiego, jak i później

⁸⁰ Była to odpowiedź na uwagi krytyczne J. Hulewicza (*Znaczenie historii wychowania dla kultury pedagogicznej nauczyciela*) „Pedagogium” 1932, nr 2-3, s. 37-41 będące reakcją na artykuł S. Tynca pt. *Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych we Francji*, „Pedagogium” 1931, nr 9.

⁸¹ S. Tync, *Rola historii wychowania w podnoszeniu kultury pedagogicznej nauczycieli*, w: *Pedagogika na usługach szkoły (Wybrane zagadnienia)*, pod red. F. Korniszewskiego, Warszawa 1964, s. 258-276.

⁸² Tamże, Kolejno zaprezentował następujące kwestie: 1. Podręczniki historii wychowania dawnego typu, ich charakter i zawartość treściowa; 2. Próby ulepszania podręczników historii wychowania w latach międzywojennych; 3. Charakter powojennych opracowań historii wychowania w krajach zachodnich; 4. Nowoczesne koncepcje podręczników historii wychowania; 5. Potrzeba studiowania historii wychowania dla pogłębiania zagadnień dydaktycznych i wychowawczych; 6. Zadania historiografii pedagogicznej w ujęciu polskich pedagogów i historyków wychowania; 7. Znaczenie źródeł do historii wychowania oraz; 8. Uwagi dotyczące aktualnego stanu podręczników historii wychowania w Polsce.

⁸³ Tamże, s. 276.

wrocławskiego, nasuwa kilka uwag natury ogólnej. Podobnie jak u większości historyków wychowania lat międzywojennych problematyka zajęć dydaktycznych łączyła się ściśle z tematyką badań naukowych, prowadzonych przez S. Tynca⁸⁴. W „Konspekcie zamierzonych wykładów” znajdującym się w dokumentacji przewodu habilitacyjnego S. Tynca widnieją następujące tematy ogólne w poszczególnych trymestrach: Wychowanie moralne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, Pedagogika humanistyczna (wiek XVI), Szkolnictwo protestanckie w Polsce, szczególnie w Prusach Królewskich i Wielkopolsce w w. XVI⁸⁵. Podobną uwagę można odnieść do problematyki wykładów i ćwiczeń oraz seminariów realizowanych przez S. Tynca na Uniwersytecie Poznańskim. Ulubionymi epokami, tak jak w pracy badawczej, były dzieje oświaty Odrodzenia i Oświecenia, chociaż pojawiają się tematy z dziejów oświaty i myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku⁸⁶. S. Tync oceniając sytuację historii wychowania na Uniwersytecie Poznańskim w tym czasie, tendencje do ciągłego pomniejszania liczby godzin przeznaczonych na ten przedmiot, wyrażał zaniepokojenie o dalsze losy historii wychowania w dydaktyce uniwersyteckiej, zwłaszcza w odniesieniu do studiów pedagogicznych⁸⁷.

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w tej kwestii po przejściu S. Tynca na Uniwersytet Wrocławski. Można powiedzieć, iż S. Tync miał „swobodę” w decydowaniu nie tyle o treściach historii wychowania, ile przede wszystkim o należnym jej miejscu w kształceniu pedagogicznym. Jednak tu historię wychowania musiał „dzielić” z wykładami z pedagogiki. Wynikało to z faktu, iż był kierownikiem Katedry Pedagogiki i współuczestniczył w organizacji studiów pedagogicznych⁸⁸. Tematy wykładów ukazujące największe osiągnięcia

⁸⁴ Na ten temat por. W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, s. 176-191.

⁸⁵ A UJ, WF II 122, Akta habilitacyjne S. Tynca.

⁸⁶ Skład Uniwersytetu Poznańskiego i spis wykładów za lata 1919-1939, także Kronika Uniwersytetu Poznańskiego.

⁸⁷ BJ, Dział Rękopisów, Korespondencja z S. Kotem.

⁸⁸ Por. A PAN Oddział w Warszawie, III-138, j. 40, 44-46, 63 oraz j. 119-125 – tematy wykładów S. Tynca, notatki z ćwiczeń, książka obecności, tematy i plany badań z zakresu historii wychowania.

Wśród tematów wykładów z historii wychowania w okresie wrocławskim były m.in.: I: *Historyczne podstawy pedagogiki polskiej, Historia wychowania [sic!], Polski charakter narodowy, Kościuszko wychowawcą narodu polskiego, Organizacja szkolnictwa w Polsce po odzyskaniu niepodległości, Pierwiastki wychowawcze reformy Konarskiego i KEN* (j. 40); II: *Problem historii pedagogiki. Zakres i zasięg historii wychowania. Formy i rodzaje historii pedagogiki. Znaczenie i rola historii wychowania. Praktyczne znaczenie historii wychowania w przygotowaniu nauczycieli. Metodyka nauki historii wychowania. Związek historii wychowania z innymi naukami. Historia wychowania a kształcenie kultury. Metodyka nauczania historii wychowania. Historia wychowania jako pedagogika opisowa. Dzieje idei pedagogicznych* (j. 46 notatki i wypisy do wykładów na powyższe tematy); III: *Historyczne podstawy pedagogiki. Pedagogika a dzieje przeszłości. Wychowanie greckie. Wychowanie*

w dziejach polskiej oświaty i wychowania łączył z problematyką z pedagogiki ogólnej, a nawet dydaktyki.

Na zaproszenie Aleksandra Lewina, S. Tync w 1955 roku podjął także wykłady w Instytucie Nauk Społecznych przy KC PZPR. Wówczas przedstawił konspekt wykładów i konwersatoriów pt. *Z dziejów postępowej myśli pedagogicznej. Wybrane zagadnienia*⁸⁹. Na realizację treści przedstawionego programu przewidywano 60 godzin, 44 godziny wykładu i 16 godzin konwersatoriów. Problematykę zawartą w programie rozpoczynają zagadnienia okresu Odrodzenia, a kończą czasy jemu współczesne, czyli „problemy oświatowo-wychowawcze w okresie kształtowania się i rozwoju nauk pedagogicznych w Polsce Ludowej”⁹⁰. Porównując programy realizowane na Uniwersytecie Wrocławskim i ten ostatni realizowany przy Instytucie Nauk Społecznych, łatwo zauważyć, że znacznie różnił się on w eksponowaniu określonej tematyki, a nawet stosowanej przez autora programu retoryki. W programie tym przeważały zagadnienia tzw. postępowej myśli pedagogicznej⁹¹. To prawdopodobnie na ten program powoływał się M. Szulkin w dyskusjach nad programem historii wychowania na Uniwersytecie Warszawskim⁹².

W świetle analizy różnorodnych źródeł można stwierdzić, że S. Tync uważał, iż w nauczaniu historii wychowania niezbędny jest dobrze opracowany podręcznik, uzupełniony tekstami źródłowymi. Sam zaś w swoich wykładach ukazywał najwybitniejszych myślicieli pedagogicznych oraz osiągnięcia polskiej i powszechnej oświaty. Historia wychowania była według niego niezbędna w wykształceniu pedagogicznym.

rzymskie. Wychowanie: średniowiecze, renesans. Szkolnictwo humanistyczne. Jezuici. Oświecenie. Wychowanie pijarskie.

⁸⁹ A PAN Oddział w Warszawie, III-138, j. 64. Program zawiera 18 kartek z wyszczególnioną bogatą listą lektur. S. Tync proponował, aby wykłady przejęła M. Chamicówna. Należy przypuszczać, że program ten był dyskutowany w INS, o czym wspominał M. Szulkin.

⁹⁰ Konspekt wykładów i konwersatoriów przytaczamy w oryginale: Wykłady – I: *Okres Odrodzenia (Modrzewski, Arianie, Komeński)* – 6 godz., II: *Okres Oświecenia (Dzieło KEN, Walka z jezuityzmem na terenie oświaty, Kollataj, Staszic)* – 10 godz., III: *Wiek XIX (Tradycje rewolucyjno-demokratyczne, Problematyka oświatowo-wychowawcza w dokumentach programowych i praktyce polskiego ruchu rewolucyjnego do 1905 r., Problemy oświatowo-wychowawcze w okresie rewolucji 1905 roku)* – 8 godz., IV: *Okres dwudziestolecia międzywojennego (Polityka oświatowa, Pedagogika personalistyczna, Pedagogika pragmatyczna, Pedagogika kultury, Socjologia wychowania, Postępowy nurt pedagogiki polskiej, Stan i perspektywy nauk pedagogicznych w Polsce Ludowej)* – 20 godz. Konwersatoria: I: *KEN – w świetle jej własnych źródeł i dokumentów* – 4 godz., II: *Problemy oświatowo-wychowawcze w okresie kształtowania się i rozwoju nauk pedagogicznych w Polsce Ludowej* – 4 godz., *Walka postępowych i wstecznych kierunków w pedagogice polskiej XX-lecia* – 8 godz.

⁹¹ Lecz tak naprawdę, trudno jest ustalić, czy autorem programu był jedynie S. Tync czy był to program wypracowany przez zespół pracowników Instytutu Nauk Społecznych.

⁹² Zgadniają się daty zamieszczone na dokumentach, tj. protokołach z posiedzeń Katedry i listach S. Tynca.

Efektom jego działalności dydaktyczno-naukowej (głównie na Uniwersytecie Wrocławskim) było grono wypromowanych doktorów, a wśród nich: Apollonia Głowacka, Edmund Harswas, Stefan Kaczmarek, Henryk Lange, Zofia Maresch (Maresz), Lidia Mościcka, Romuald Niewiadomski, Danuta Pachulicz, Konstanty Zajda, Zofia Zbyszewska⁹³.

Prócz S. Tynca, w pierwszych latach funkcjonowania Uniwersytetu Wrocławskiego, a dokładniej w latach 1945/1946-1950 wykładowcą był Antoni Knot. Posiadał już pewne doświadczenie w tym zakresie, które wyniósł ze Lwowa, gdyż podobnie jak Ł. Kurdybacha uczestniczył w zajęciach realizowanych w Katedrze S. Łempickiego. We Wrocławiu realizował ten przedmiot w formie ćwiczeń i wykładów. Te ostatnie miały charakter wykładów monograficznych na następujące tematy: Historia oświaty i szkolnictwa w Polsce średniowiecznej, Pedagogika humanizmu, Życie naukowe w Polsce w XIX wieku, Dzieje oświaty ludowej w Polsce, Pedagogika w okresie realizmu, Wychowanie i szkolnictwo w Polsce w okresie humanizmu i reformacji, Zarys dziejów oświaty ludowej, Komisja Edukacji Narodowej, Życie naukowe w Polsce w epoce porobiorowej⁹⁴. W następnych latach jego wykłady dotyczyły historii kultury oraz bibliologii⁹⁵. Antoni Knot wypromował liczne grono magistrów i doktorów, przy czym wśród tematów prac doktorskich dominowała problematyka historii kultury i bibliotekoznawstwa⁹⁶.

Jak już wspomiano, na krótko grono wrocławskich historyków wychowania zasilili H. Barycz⁹⁷. W okresie tym prowadził wykłady, ćwiczenia pro-seminaryjne i seminaria. Wykłady przeznaczone były dla studentów historii i polonistyki oraz pedagogiki. Tematyka ich była następująca: Rozwój życia umysłowego w Polsce w dobie Odrodzenia, Wybrane zagadnienia z dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce w dobie porobiorowej, Zarys dziejów oświaty i szkolnictwa w Polsce do końca w. XVIII, Hugo Kołłątaj i jego epoka.

⁹³ *Katalog rozpraw doktorskich i habilitacyjnych 1945-1985*, t. I, Wrocław 1989. Jak podaje M. Chamcówna efektem jego działalności dydaktycznej na Uniwersytecie Wrocławskim było 123 magistrów i 13 doktorów, z tego 105 magistrów i 5 doktorów w latach 1947-1952, tj. do chwili likwidacji kierunku pedagogika. Maszynopis artykułu M. Chamcówny pt. Stanisław Tynec w posiadaniu autorski tej pracy.

⁹⁴ *Skład osobowy i spis wykładów. Uniwersytet i Politechnika we Wrocławiu 1945/46*, Wrocław 1946 i następne lata.

⁹⁵ Wypromował w całym okresie wrocławskiej działalności 210 magistrów, 36 doktorów. A UW, sygn. 120 – Akta personalne A. Knota.

⁹⁶ *Katalog rozpraw doktorskich i habilitacyjnych 1945-1985*, t. I, Wrocław 1989, w nim odnotowano, że A. Knot wypromował 36 doktorów.

⁹⁷ *Spis wykładów roku akademickiego 1949/5. Nakładem Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu*, Wrocław 1949 (od roku 1950 Nakładem Uniwersytetu Wrocławskiego).

Należy też podkreślić, że w okresie tym H. Barycz, wypromował dwóch doktorów⁹⁸.

Uniwersytet Łódzki

Na Uniwersytecie Łódzkim historię wychowania jako przedmiot nauczania w latach powojennych kreował Stefan Truchim. Tematyka wykładów S. Truchima obejmowała czasy od starożytności do wieku XIX. Z dokumentacji archiwalnej wynika, że jego wykłady w poszczególnych latach miały charakter monograficzny⁹⁹. Przeważała tematyka dotycząca szkolnictwa w poszczególnych epokach¹⁰⁰. Początkowo prowadził wykłady głównie na kierunku pedagogika później, tj. od roku 1952/3 dla innych kierunków m.in. filozofii, filologii. Wiele szczegółowych informacji posiadamy o jego seminariach, tj. problematyce i studentach – uczestnikach tychże seminariów i autorach prac¹⁰¹. W latach 1946-1956 na jego seminariach powstało 176 prac magisterskich. Dotyczyły różnorodnej tematyki, przeważała jednak problematyka historii oświaty i szkolnictwa, mniej historii myśli pedagogicznej (Aneks nr 12). Wśród prac magisterskich było 41 monografii szkół, jeśli chodzi zaś o okresy historyczne to najwięcej prac poświęcono oświacie w XVIII-wiecznej Polsce, bo aż 44 oraz czasom wojny i okupacji 37. Zwłaszcza tym ostatnim zagadnieniom, tj. kwestiom tajnego nauczania, poświęcono większość prac w pierwszych latach po zakończeniu wojny. Autorki opracowania o S. Truchimie tak napisały:

⁹⁸ Byli to: Rombowski Aleksander i Reiter Jan, por. *Katalog rozpraw doktorskich i habilitacyjnych 1945-1985*, t. I, Wrocław 1989.

⁹⁹ A PAN, sygn. III-186, j. 45-53 – Spuścizna S. Truchima. Tematyka wykładów: *Historia szkolnictwa starożytnego* (rok 1950/51). *Historia szkolnictwa średniowiecznego* (r. 1946-1948). *Szkolnictwo w czasie humanizmu* (r. 1947). *Szkolnictwo w okresie Odrodzenia i Oświecenia* (1945-1952). *Szkolnictwo w dobie Oświecenia* (1945-1952). *Historia szkolnictwa polskiego w XVIII w.* (r. 1953), *KEN* (1949-1950). *Historia szkolnictwa XIX w.* (1949-1950).

¹⁰⁰ Tematyka wykładów realizowana w poszczególnych latach przez S. Truchima: 1946/1947 – *Szkolnictwo w dobie humanizmu*, *O studiach uniwersyteckich*, *Organizacja i ustawodawstwo szkolne*, *Historia wychowania*, 1947/1948 – *Organizacja i ustawodawstwo szkolne*, *Historia wychowania*, *Historia szkolnictwa w dobie Oświecenia*, 1948/1949 – *Staropolskie poglądy na wychowanie i szkołę*, *Historia szkolnictwa polskiego w XVIII w.*, *Najnowsze ustawodawstwo szkolne*, 1949/1950 – *Komisja Edukacji Narodowej*, *Historia szkolnictwa w XIX w.*, *Najnowsze ustawodawstwo szkolne w Polsce*, 1950/51 – *Historia szkolnictwa starożytnego*, *najnowsze ustawodawstwo szkolne*, 1952/1953 – *Ustrój, organizacja i planowanie oświaty i kultury w Polsce Ludowej*, *Historia wychowania i oświaty*, 1953/1954 – *Historia wychowania*, *KEN*, 1955/1956 – *Historia wychowania*, *czasopiśmiennictwo pedagogiczne – wykład monograficzny*. Por. *Uniwersytet Łódzki. Spis osobowy i spis wykładów*, Łódź 1946-1956.

¹⁰¹ Dokładne omówienie tych kwestii: E. Podgórska, W. Leżańska, E. Witkowska, *Bibliografia prac Stefana Truchima oraz wykaz kierowanych przez niego rozpraw doktorskich i magisterskich z lat 1945-1967*, A UL, Nauki Humanistyczno-Społeczne, S. I, z. 13, Łódź 1977, s. 149-169.

Profesor starał się pomóc słuchaczom w wydobyciu i ukazaniu obiektywnej prawdy o przeszłości. W tym celu oprócz historycznej analizy materiałów źródłowych stosowano również techniki socjologiczne: wywiad, relację, ankietę. W seminarium Stefana Truchima opracowano kwestionariusz pytań w zakresie tajnej oświaty, który stał się podstawą gromadzenia materiałów źródłowych do tej problematyki¹⁰².

Jak wynika z dotychczasowych opracowań poświęconych S. Truchimowi, postulaty badawcze, które formułował, mając na względzie rozwój tej dyscypliny, realizował częściowo na seminariach magisterskich¹⁰³.

Postulowane założenia (badawcze – W.Sz.) realizowano na seminariach magisterskich historii wychowania i oświaty w Uniwersytecie Łódzkim. Świadczą o tym tematy podejmowanych prac magisterskich lat czterdziestych. Przeważały w nich dzieje szkół oraz organizacja tajnego nauczania w różnych miejscowościach Polski. O wyborze regionu decydowało najczęściej miejsce zamieszkania czy pracy autora, znajomość przez niego badanego terenu i prezentowanej instytucji szkolnej¹⁰⁴.

Stefan Truchim na zagadnienie nauczania historii wychowania, podobnie jak inni ówczesni profesorowie tej dyscypliny, patrzył przez pryzmat kształcenia przyszłych specjalistów, badaczy przeszłości oświatowo-wychowawczej. W tej sprawie zwracał się w 1954 rku w specjalnym liście do Ł. Kurdybachy (za pośrednictwem K. Wyki sekretarza Wydziału I PAN)¹⁰⁵. Jego zdaniem historycy wychowania powinni być kształceni na Wydziale Historycznym, a nie Wydziale Pedagogicznym. W liście tym pisał:

A ja wierzę i najgłębiej jestem przekonany, że naukowego pracownika w zakresie historii szkolnictwa Wydział Pedagogiczny nie wykształci. Dzieląc się z Panem Profesorem moimi uwagami, jestem przekonany, że jedynie Pan, jak to mi opinia wykazała, potrafi uratować tę gałąź nauki polskiej przed jej zupełnym upadkiem¹⁰⁶.

Z seminariów magisterskich i doktorskich S. Truchima wyszło kilku historyków wychowania, żeby tylko wymienić: Eugenię Brysik (Podgórską), Wandę Bobrowską-Nowak, Franciszka Januszka, Teodora Musioła, Bolesła-

¹⁰² Tamże, s. 150.

¹⁰³ Mowa tu o postulatach badawczych przedstawionych przez S. Truchima na VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich.

¹⁰⁴ E. Podgórska, W. Leżańska, E. Witkowska, *Bibliografia prac Stefana Truchima oraz wykaz kierowanych przez niego rozpraw doktorskich i magisterskich z lat 1945-1967*, s. 150.

¹⁰⁵ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 119-120.

¹⁰⁶ Tamże, s. 120.

wa Pleśniarskiego¹⁰⁷. W zestawieniu osiągnięć dydaktycznych Wydziału Filozoficzno-Historycznego, w skład którego wchodziła katedra S. Truchima, napisano, iż wśród katedr pozahistorycznych największą liczbę doktorów mają Katedry Archeologii i Katedra Historii Wychowania i Szkolnictwa¹⁰⁸. Ćwiczenia z historii wychowania wspólnie z S. Truchimem od 1947 roku prowadziła Eugenia Brysik (Podgórska), a od roku akademickiego 1949/1950 Karol Kotłowski¹⁰⁹. W pierwszych latach funkcjonowania Uniwersytetu Łódzkiego historię pedagogiki wykładał także Wiktor Wąsik¹¹⁰.

Problematykę dziejów oświaty i wychowania podejmowano w wykładach i podczas seminarium w Katedrze Pedagogiki Społecznej UŁ kierowanej przez H. Radlińską¹¹¹. To właśnie ona, prócz zagadnień pedagogiki społecznej, pracy oświatowej, wykładała przez trzy lata dzieje pracy społecznej i oświatowej. Również niektóre z prac magisterskich powstałych pod jej kierunkiem wchodziły w zakres historii oświaty¹¹². Historyczne aspekty rozwoju oświaty podejmował podczas swoich zajęć Aleksander Kamiński, będąc pracownikiem tej Katedry. Jak podaje Irena Lepalczyk, w roku 1946/47 wykładał na temat „Historii samorządu w szkole i internacie”, a w roku akademickim 1948/49 rozpoczął proseminarium na temat „Główne kierunki pedagogiki społecznej. Zarys historyczny”¹¹³. W roku akademickim 1950/51 na polecenie Ministra Oświaty został zwolniony z pracy na UŁ z powodów ideologicznych¹¹⁴. Do-

¹⁰⁷ Prace magisterskie pod kierunkiem S. Truchima obronili m.in. tacy historycy wychowania jak: W. Bobrowska – temat: *Szkolnictwo elementarne w Księstwie Warszawskim* (1952 r.); T. Musioł – temat: *Zmiany w organizacji władz szkolnych II instancji województwa śląskiego w latach 1922-1950* (1951 r.); Franciszek Januszek – temat: *Działalność Piramowicza w KEN* (1955 r.). Prace doktorskie: wspomniana już E. Brysik, *Sejm galicyjski a oświata ludowa w latach 1861-1895* (1950); B. Pleśniarski, *Poglądy Wielkopolan na sprawy wychowawcze i oświatowe w świetle prasy Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1815-1847* (1959); W. Bobrowska-Nowak, *Czasopisma polskie dla dzieci i młodzieży w Królestwie Kongresowym w pierwszej połowie XIX w.* (1964).

¹⁰⁸ J. Dutkiewicz, *Wydział filozoficzno-historyczny*, w: *Uniwersytet Łódzki 1945-1970*, Łódź 1970, s. 50-51.

¹⁰⁹ *Uniwersytet Łódzki. Spis osobowy i spis wykładów*, Łódź 1946-1956. K. Kotłowski, od roku 1950/51 prowadził wykłady monograficzne nt. *Doktryny pedagogiczne w starożytności i średniowieczu*, *Szkolnictwo we Francji w XIX w.*

¹¹⁰ *Uniwersytet Łódzki. Spis osobowy i spis wykładów*, Łódź 1947/48, s. 7.

¹¹¹ Píše o tym I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 134-140.

¹¹² Przykładowe tematy prac magisterskich: *Działalność oświatowa Rechniewskiego*, *Działalność społeczna i pedagogiczna w twórczości Prusa*, *Wkład Ruskina w myśl społeczno-pedagogiczną*.

¹¹³ I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 216. A. Kamiński, historyczne aspekty rozwoju oświaty podejmował także podczas ćwiczeń, które prowadził w latach 1946/1949.

¹¹⁴ J. Kita, S. Pytlas, *W służbie nauki. Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945-2004. Pro memoria*, Łódź 2005, s. 160; I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 216.

piero w 1959 roku powrócił na Uniwersytet. Od 1947 roku w Katedrze Radlińskiej pracował R. Wroczyński, który po habilitacji w 1950 roku, oprócz wykładów w swoim pensum miał proseminaria i seminaria. Wśród tematów jego wykładów znalazły się zagadnienia z historii oświaty: Dzieje pracy oświatowej wśród robotników, Teoria i historia oświaty dorosłych, Programy oświatowe w Polsce w okresie 1864-1914¹¹⁵. Także jego seminarzyści przygotowali prace z historii oświaty¹¹⁶. R. Wroczyński od 1952 roku związał się z Uniwersytetem Warszawskim.

Katolicki Uniwersytet Lubelski i Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Jak już wspomniano w rozdziale drugim, w uczelniach Lublina (KUL i UMCS) wykładowcą historii wychowania był Jan Dobrzański. Pracę wykładowcy KUL-u, podjął już w 1944 roku, pracował do 1956 roku prowadząc wykłady, ćwiczenia i seminaria. Tematyka wykładów początkowo sformułowana ogólnie, brzmiała następująco: Historia wychowania i historia szkolnictwa, Historia wychowania i szkolnictwa (czasy nowożytne), następnie przybierała formułę wykładów monograficznych, tj. Pedagogika wieku oświecenia, Szkolnictwo na ziemiach polskich pod zaborami, Oświata i szkolnictwo elementarne na Lubelszczyźnie 1795-1866¹¹⁷. Oprócz J. Dobrzańskiego w spisie wykładów widnieje nazwisko Mariana Plezi, który prowadził wykład na temat Ideały wychowawcze kultury greckiej¹¹⁸. Trzeba dodać, że w latach 1951-1953 był prorektorem tej Uczelni¹¹⁹.

Po zlikwidowaniu Sekcji Pedagogiki na Wydziale Humanistycznym KUL J. Dobrzański otrzymał propozycje przejścia na UMCS. Z Uczelnią tą związany był wcześniej, gdyż od 1948 roku przez dwa lata prowadził w niej wykłady z historii wychowania. Na UMCS-ie został kierownikiem Katedry Pedagogi-

¹¹⁵ I. Lepalczyk, *Ryszard Wroczyński w Łodzi*, w: *Pedagogika społeczna – pytania o XXI wiek. Pamięci Profesora Ryszarda Wroczyńskiego*, red. A. Przeclawska, W. Theiss, Warszawa 1999, s. 48; także A UK, sygn. 150, 150a – Akta habilitacyjne R. Wroczyńskiego.

¹¹⁶ Przykładowe tematy prac: *Życie i kierunki działalności pedagogicznej A. Szycówny, Poglądy społeczno-pedagogiczne Piotra Chmielowskiego*. Por. I. Lepalczyk, *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, s. 242-244.

¹¹⁷ *Skład osobowy i spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na rok akademicki 1946/47 oraz sprawozdania za lata poprzednie*, Lublin 1947; *Spis wykładów na rok akademicki 1947/1948* i *Spis wykładów na rok akademicki 1947/1948 – 1948/1949*, Lublin 1948-1949.

¹¹⁸ *Spis wykładów na rok akademicki 1948/1949*, Lublin 1948, s. 5.

¹¹⁹ K. Poznański, *Profesor Jan Dobrzański (1901-1997) – pro memoria*, w: *Jana Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel*, red. K. Przybyłko, Lublin 2001, s. 85.

ki na Wydziale Humanistycznym, którego był współtwórcą¹²⁰. W toku pracy na UMCS pełnił funkcje dziekana Wydziału Humanistycznego (1958/59), a w latach 1959-1962 był prorektorem. Początkowo tematy jego wykładów dotyczyły kwestii pedagogiki (Elementy nauk pedagogicznych) i historii polskiej (Historia Polski)¹²¹. W późniejszych latach, kiedy już kierował Katedrą Historii Oświaty i Wychowania prowadził systematyczne wykłady z historii oświaty i wychowania obejmujące okres od starożytności po historię oświaty lat powojennych¹²².

Jaki utrwalił się wizerunek Jan Dobrzański jako wykładowcy historii wychowania? Co mówią na ten temat jego uczniowie?

Ksiądz profesor Bolesław Kumor, który był jego studentem, tak wspomina J. Dobrzańskiego, z czasów pracy na KUL:

Profesor był wymagający na egzaminach. Pytał w małych grupach od 3 do 5 osób, nie pytał w pojedynkę. Postawione przezeń zagadnienie było pytaniem dla całej grupy. Wszyscy podejmowali to samo pytanie, uzupełniając lub prostując odpowiedzi poprzedników. W klasyfikacji korzystał z całej skali ocen... Mimo wysokich wymagań przy egzaminie i nierzadkich ocen negatywnych nie słyszałem, aby któryś z Kolegów, czy Koleżanek nazwał profesora niesprawiedliwym¹²³.

Halina Pawężka, wspominając pierwsze, tuż po II wojnie, wykłady i seminaria J. Dobrzańskiego na KUL stwierdziła:

Pamiętam jego wykłady. Mówił zwięźle, treściwie i w miarę wolno, tak by studenci zdążyli zrobić notatki na podstawie, których mogli ugruntować zdobyte wiadomości... W następnych latach seminaria, na których obecność była obowiązkowa, jak również liczyła się bardzo aktywność uczestników¹²⁴.

Inny student Władysław Froch, jego zajęcia ocenia następująco:

Wielką wagę przykładął Profesor do czynnego udziału studentów w ćwiczeniach i seminariach z historii wychowania i szkolnictwa. Zajęcia te dawały uczestnikom gruntowne podstawy do pracy twórczej w tej dziedzinie. Profesor dawał cenne i praktyczne wskazówki metodyczne dotyczące pisania prac

¹²⁰ K. Myśliński, *Profesor Jan Dobrzański – współtwórca Wydziału Humanistycznego na Uniwersytecie Marii Skłodowskiej-Curie*, w: *Jana Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel*, s. 103-105.

¹²¹ UMCS. *Spis wykładów na rok akademicki 1955/1956 i 1956/1957*, Lublin 1956, s. 37 i 63 i 1957 s. 46 i 75.

¹²² Oprócz *Spisu wykładów* powołuję się na „Zakres wymagań do egzaminu z historii wychowania” u Prof. J. Dobrzańskiego, por. Aneks nr 13.

¹²³ B. Kumor, *Refleksje studenta o Profesorze*, w: *Jana Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel*, s. 98.

¹²⁴ H. Pawężka, *Ecce homo. (Wspomnienie o profesorze Janie Dobrzańskim)*, tamże, s. 158.

historycznych. Tematy prac magisterskich nie były narzucane, lecz uzgadniane z poszczególnymi studentami oraz dostosowane do ich indywidualnych zainteresowań i predyspozycji. Zdolniejsi i ambitni studenci otrzymywali tematy prac magisterskich, które wymagały kwerendy w archiwach¹²⁵.

Podobne opinie powtarzają się we wspomnieniach innych uczniów J. Dobrzańskiego.

Profesor Karol Poznański, który jako student KUL wybrał seminarium J. Dobrzańskiego (oprócz seminarium z pedagogiki u S. Kunowskiego), udział w nim wspomina tak:

Szczególnie silnie emocjonalnie przeżywałem seminaria u prof. Dobrzańskiego, które skupiało studentów z III, IV, a nawet V roku studiów. Toczyły się na nim autentyczne dyskusje naukowe. Profesor doskonale je aranżował i czuwał, by dyskusja nie schodziła na boczne tematy. Zwykle każdemu pomagał w dotarciu do najcenniejszych opracowań i udzielał konsultacji. Kiedy przed świętami wielkanocnymi w 1953 r. wystąpiłem z referatem o szkolnictwie jezuickim, rzucili się na mnie niemal wszyscy uczestnicy, bo ja w dużej mierze wykorzystałem niezbyt przychylnie jezuitom pamiętniki Wybickiego. Dyskusja była trudna... Profesor taktycznie przerwał ją i przełożył na po świętach, za dwa tygodnie. Miałem więc oddech. Dosłownie całymi dniami siedziałem w bibliotece i przygotowywałem się do obrony swoich tez. I udało się dzięki dyskretnemu wsparciu Profesora¹²⁶.

Jakkolwiek literatura pamiętnikarska jest jedynie jednym ze źródeł poznania przeszłości, w której wartość niektórzy badacze powątpiewają, to w tym przypadku zapewne wymienieni wypromowani przez J. Dobrzańskiego magistrzy i doktorzy nie mogą zanegować wartości jego działalności dydaktycznej. Profesor J. Dobrzański był promotorem kilku prac późniejszych badaczy historii wychowania m.in.: K. Poznańskiego. M. Krupy¹²⁷. Uczestniczył w licznych przewodach doktorskich w roli recenzenta m.in. Józefa Miąso, Belli Sandler, Michała Szulkina, Czesława Majoraka. Był ponadto autorem sporej liczby recenzji habilitacyjnych, opinii i recenzji o kandydatach do tytułów i stopni naukowych.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

W świetle zachowanej dokumentacji na Uniwersytecie Poznańskim historia oświaty i wychowania nie miała należnego miejsca w planie studiów. Wynikało to nie tylko z tendencji zmierzających do likwidowania pedagogiki jako kie-

¹²⁵ W. Froch, *Mój Mistrz Profesor Jan Dobrzański*, w: tamże, s. 94.

¹²⁶ Wspomnienia Profesora Karola Poznańskiego w posiadaniu autorki pracy.

¹²⁷ Są to jednak prace obronione po 1956 r.

runku studiów, co miało miejsce w latach pięćdziesiątych, i dotknęło wszystkie uczelnie, ale i z nastawienia twórców i realizatorów planów studiów w tym ośrodku naukowym¹²⁸. W pierwszym roku działalności Uniwersytetu, tj. w roku akademickim 1945/1946 przedmiot ten wykladał jeszcze S. Tync, który już w tym czasie przyjął propozycje Uniwersytetu Wrocławskiego. Skupiał się głównie na historii pedagogiki rodzimej, tytułując swój wykład „Historyczne podstawy pedagogiki polskiej”¹²⁹. W następnym roku akademickim, tj. od 1947 wykłady przejął Marian Wachowski (1903-1970) pedagog, uczeń Ludwika Jaxy-Bykowskiego, który swe zainteresowania kierował głównie ku andragogice¹³⁰. Jednak zajęć z tego przedmiotu nie realizował systematycznie, a tematyka wykładów dotyczyła „Wybranych zagadnień z historii wychowania” w wymiarze jedynie 1 godziny tygodniowo. Było tak dlatego, że M. Wachowski był przede wszystkim wykładowcą pedagogiki i jej się głównie poświęcał. W roku akademickim 1950/1951 do grona pracowników Katedry Pedagogiki dołączył dr S. Wołoszyn, pełniąc także w latach 1950-1953 funkcję kierownika Katedry¹³¹. Prowadził on jednak zajęcia z pedagogiki ogólnej i doktryn pedagogicznych i były to zajęcia nt. Analiza doktryn pedagogiki epoki niewolnictwa i feudalizmu¹³². Były one przeznaczone dla słuchaczy studium pedagogiki, psychologii oraz studium nauk społecznych (specjalizacja kulturalno-oświatowa). W roku akademickim 1951/1952 wykladał jedynie pedagogikę (tj. Zasady pedagogiki ogólnej, Wybrane zagadnienia z pedagogiki – wykład monograficzny oraz wykład pt. Oświata i kultura w ZSRR). Prowadził też seminarium z pedagogiki ogólnej, nie zaś historię wychowania¹³³. Tylko jednogodzinny wykład z tego przedmiotu realizowała dr A. Głowacka¹³⁴. Z początkiem roku akademickiego 1953/1954, tj. 1 września 1953, S. Wołoszyn został przeniesiony do Warszawy, gdzie został docentem przy Katedrze pedagogiki UW i kierownikiem Katedry Pedagogiki Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie. Następcą S. Wołoszyna, tj. kierownikiem Katedry mianowano wówczas doktora Józefa Kwiatka mającego w swoim dorobku także publikacje z dziejów oświaty.

¹²⁸ Szerzej na ten temat: J. Hellwig, *Historia wychowania w poznańskim ośrodku naukowym*, w: *Z prac poznańskich historyków wychowania*, Poznań 1994, s. 19 i n.

¹²⁹ *Uniwersytet Poznański. Spis wykładów na rok akademicki 1945/46*, Poznań 1945, s. 37-38 i 59.

¹³⁰ J. Hellwig, *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001, s. 221-231; A. Matuszczyk, *Marian Wachowski (1903-1970). Prekursor pedagogiki*, w: *Ocalić od niepamięci*, pod red. J. Szablickiej-Żak, Kraków 2002, s. 39-60.

¹³¹ *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata akademickie 1945-1954/55*, Poznań 1958, s. 353-357.

¹³² *Uniwersytet Poznański. Spis wykładów na rok akademicki 1950/51*, Poznań 1950, s. 30.

¹³³ *Uniwersytet Poznański. Spis wykładów na rok akademicki 1951/52*, Poznań 1951, s. 56. Zajęcia te realizował w Studium Nauk Społecznych – Kierunek oświatowo-kulturalny.

¹³⁴ Tamże.

Po reaktywowaniu pedagogiki początkowo historii wychowania nie było w programie studiów¹³⁵. Sytuacja uległa poprawie dopiero od roku akademickiego 1958/1959, kiedy to wykłady z historii wychowania prowadził dr Zdzisław Grot, a ćwiczenia S. Michalski¹³⁶. Ten ostatni, uzyskawszy doktorat w 1958 roku przejął wykłady i związał się z poznańską historią wychowania, aż do śmierci, tj. 1990 roku¹³⁷.

W sumie odnosi się wrażenie, że na Uniwersytecie Poznańskim historię wychowania traktowano jako propedeutykę pedagogiki. Poniekąd wpływ na ten stan rzeczy miały zapewne warunki kadrowe. W sytuacji ciągle zmieniających się wykładowców trudno zapewne było o wypracowanie stałych tendencji w nauczaniu tego przedmiotu.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Ze względu na brak źródeł trudno odtworzyć dokładnie jak przebiegał proces nauczania historii oświaty na tym Uniwersytecie. Wiadomą rzeczą jest, iż zajęcia z historii wychowania prowadziła (w latach 1946-1952) J. Lechicka¹³⁸. W pierwszych latach działalności uczelni były to 2 godz. wykładu i 2 godz. ćwiczeń, ale w roku 1951/1952 liczba godzin zarówno wykładów, jak i ćwiczeń wynosiła 4 godziny. Tytuł jej wykładów brzmiał: „Historia oświaty i wychowania w Polsce”. Ponadto J. Lechicka w roku 1950/51 wykładała organizację szkolnictwa na Wydziale Sztuk Pięknych¹³⁹. Seminaria zaś początkowo prowadziła wspólnie z kierownikiem Katedry Pedagogiki Kazimierzem Sośnickim, później zaś samodzielnie, wspólnie też przeprowadzali egzaminy¹⁴⁰.

W „Ocenie dorobku naukowego doc. J. Lechickiej” napisanym przez K. Sośnickiego, w związku z wnioskiem o uzyskanie tytułu profesora nadzwyczajnego, na temat jej działalności dydaktycznej czytamy:

¹³⁵ *Uniwersytet Poznański. Spis wykładów za rok akademicki 1955/58*, Poznań 1957 s. 25 i 4-41.

¹³⁶ *Uniwersytet Poznański. Spis wykładów za lata 1958/59*, s. 38, i *za lata 1959/60*, s. 44-45.

¹³⁷ Szerzej o S. Michalskim: W. Jamrózek, *Kierunki badań historyczno-pedagogicznych Stanisława Michalskiego*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, s. 145-149; tenże *Z założeń metodologicznych historii wychowania Stanisława Michalskiego*, w: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004, s. 105-113.

¹³⁸ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955*, Warszawa 1957, s. 47-49 i 71.

¹³⁹ A UMK, sygn. K-11/22 – Akta personalne J. Lechickiej (ankieta personalna, życiorys), oraz H-33/12 – Akta habilitacyjne J. Lechickiej (opinia o jej działalności dydaktycznej).

¹⁴⁰ W dokumentach archiwalnych znajduje się informacja, iż do 1953 wypromowała 50 magistrantów jako egzaminator wspólnie z K. Sośnickim oraz 3 prace przeznaczone na konkurs ZMP w Warszawie.

Przez szereg lat w naszym uniwersytecie prowadziła ona wykłady z dziejów wychowania i oświaty dla studentów pedagogiki oraz ćwiczenia z tego przedmiotu – przeważnie bez wynagrodzenia. Rezultatem tej pracy było kilka prac magisterskich z dziedziny dziejów wychowania wykonanych pod jej kierunkiem ¹⁴¹.

W innym piśmie (1 X 1952) skierowanym do Dziekana Wydziału Humanistycznego Stanisława Hoszowskiego, K. Sośnicki napisał:

...stwierdzam, że doc. J. Lechicka współpracuje z Zakładem Pedagogiki... opiekując się przedmiotem Historia wychowania. ... musi Ona wykończyć prace związane z magisteriami z tego działu, z konsultacjami, z egzaminami cząstkowymi oraz wspólnie ze mną z egzaminami końcowymi studentów, których liczba w tej chwili wynosi jeszcze 14 osób. Od 1 września doc. J. Lechicka nie pobiera żadnego wynagrodzenia, ani za powyższą pracę, ani też nic nie otrzymywała za ćwiczenia, które odbywała bezpłatnie przez ostatnie dwa lata w wymiarze 2 godz. tygodniowo ¹⁴².

Kazimierz Sośnicki sugerował też, aby do pensum J. Lechickiej, przy Zespole Katedr Historycznych, dopisać co najmniej 5 godzin tygodniowo. Zatem z dokumentów wynika, że to J. Lechicka sprawowała faktyczny nadzór merytoryczny nad historią wychowania w latach 1946-1952. Nie wolno też zapominać, że podobnie jak na Uniwersytecie Warszawskim H. Pohoška, J. Lechicka prowadziła wykłady i ćwiczenia z dydaktyki historii, łącząc je z licznymi hospitacjami w szkołach oraz lekcjami próbnymi.

W następnych latach historią wychowania na UMK zajmowali się Kazimierz Kubik, który był zatrudniony na Uniwersytecie w latach 1956-1966 i Bolesław Pleśniarski, uczeń Ludwika Jaxy-Bykowskiego (magisterium) i S. Truchima (doktorat).

* * *

Trudno jest jednoznacznie ocenić proces nauczania historii wychowania we wszystkich uczelniach powojennej Polski. Nie ma chyba nawet potrzeby, aby podejmować się formułowania jednoznacznych ocen. Zawsze bowiem, w każdym okresie wyniki nauczania zależały przede wszystkim od wykładowców.

Bezspornie to, co wynika z zachowanym źródłem, pozwala stwierdzić, że autorzy wówczas realizowanych programów (z małymi wyjątkami) nawiązywali do przedwojennych propozycji w tym zakresie. Dla znacznej większo-

¹⁴¹ A UMK, sygn. H-33/12 – Ocena dorobku naukowego doc. Jadwigi Lechickiej napisana przez K. Sośnickiego.

¹⁴² Tamże.

ści wykładowców tego przedmiotu wzorem nadal pozostawał wykład historii wychowania przedstawiony w podręcznikach S. Kota. Jeśli chodzi o tematykę wykładów, to w dużym uproszczeniu można stwierdzić, że kładziono nacisk na dzieje polskiej oświaty i wychowania. Wpływ na dobór problematyki miały także indywidualne zainteresowania naukowe historyków wychowania i realizowane przez nich badania. Da się również zauważyć nawiązywanie do specyfiki pojmowania historii wychowania (badanie i nauczanie) oraz jej popularyzowania w poszczególnych uczelniach w latach międzywojennych. Oto przykłady. W programach nauczania historii wychowania na UJ zawsze znajdowały się elementy historii nauki, podobnie jest po II wojnie światowej (wykłady H. Barycza i J. Hulewicza). Na Uniwersytecie Poznańskim tak w międzywojniu, jak i po II wojnie dominowała historia myśli pedagogicznej. Najobszerniejszy zakres zagadnień proponował w swoich wykładach Ł. Kurdybacha, w tym względzie nawiązywał do doświadczeń lwowskich.

Analizując problem nauczania historii wychowania trzeba stwierdzić, iż poza różnymi czynnikami natury prawno-organizacyjnej, o programie i przekazywanych treściach decydowali ówcześni wykładowcy. Trzeba docenić wartość działalności w tym obszarze wykładowców już doświadczonych, bo wykształconych w okresie międzywojennym. Mamy na myśli osoby, które zdobyły doświadczenie już w okresie międzywojennym, żeby tylko wymienić: W. Bobkowską, H. Barycza, J. Dobrzańskiego, J. Hulewicza, A. Knota, Ł. Kurdybachę, H. Pohoską, S. Tynca.

W świetle analizy programów nauczania, zalecanych lektur, wymagań egzaminacyjnych, tematów prac magisterskich wydaje się, że wykładowcom, ze „starej” – międzywojennej szkoły historii wychowania S. Kota i S. Łempickiego nie stanęły na przeszkodzie w odpowiednim widzeniu tego przedmiotu nauczania, wszelkie utrudnienia wynikające z powojennej polityki naukowej. Jakkolwiek niekiedy musieli w swojej pracy dydaktycznej uwzględnić zalecenia wynikające z ówczesnych zarządzeń władz oświatowych, to jednak rzetelne podstawy metodologiczne, właściwy stosunek do uprawianej dyscypliny, który przejęli od swoich mistrzów, uchronił ich od całkowitej ideologizacji. I chyba na dzieło powojennych historyków wychowania, tak w zakresie prowadzonej dydaktyki, jak i badań naukowych, należy patrzeć nie przez pryzmat znamiennej dla tamtych czasów „poetyki” ideologicznej, która była obecna także w programach nauczania, ale dokonana w postaci wykształconych rzetelnie badaczy, których nazwiska zostały przywołane w tym rozdziale pracy.

Zakończenie

Polska historia oświaty i wychowania, po wojennych zniszczeniach, podjęła próby odrodzenia w wielopłaszczyznowych działaniach jej przedstawicieli. Trzeba podkreślić, że jej stan i rozwój warunkowały wszystkie te czynniki, które dotyczyły w ogóle polskiej nauki w tym czasie. Jeśli analizujemy źródła i wydawnictwa tego okresu, to bezsprzecznie z nich wynika, iż były to lata poszukiwania, z jednej strony, „stabilizacji”, z drugiej zaś próby określenia swojego miejsca wśród innych dyscyplin i stworzenia własnego obszaru badań. Był to także czas działań, mających na celu rejestrację strat kultury i nauki polskiej oraz przedstawienia jej funkcjonowania w czasie drugiej wojny światowej. W pierwszych latach po wojnie podejmowano próby nakreślenia najpilniejszych postulatów badawczych, tworząc niejako katalog zadań stojących przed historykami wychowania.

Ważnym zadaniem było rozpoczęcie procesu instytucjonalizacji polskiej historii wychowania. Wielu przedstawicieli środowiska przystąpiło do odbudowy dawnych ośrodków badań i organizacji nowych struktur, w postaci seminariów, zakładów czy katedr w uczelniach wyższych. Ponadto podejmowano działania na rzecz powołania czasopism fachowych i serii wydawniczych. Przejawem tego jest powstanie w 1947 roku „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, a od 1955 roku próby powołania „Rozpraw z Dziejów Oświaty”, które zakończyły się powodzeniem w 1958 roku. Nawiązując do międzywojennej tradycji podjęto inicjatywy, mające na celu powołanie specjalistycznych komisji, zajmujących się badaniem przeszłości oświatowo-wychowawczej.

Jeśli chodzi o dorobek twórczy, to wielu przedwojennych historyków wychowania po II wojnie światowej kontynuowało problematykę badawczą, podjętą w okresie międzywojennym. Ich uczniowie zaś podejmowali nowe tematy, jednak bardzo często z inspiracji swoich mistrzów.

Oceniając dorobek twórczy lat 1944-1956 warto go porównać z kierunkami badań i problematyką badawczą, realizowaną przez historyków wychowania

lat 1918-1939. Dla międzywojennych historyków wychowania ważnymi dziedzinami były historia szkolnictwa i biografistyka, na trzecim miejscu plasowała się historia myśli pedagogicznej. Mniejsze znaczenie przywiązywali do edytorstwa źródeł¹. W opracowaniach dotyczących historii szkół, sporo miejsca zajmowały publikacje do dziejów uniwersytetów. W zakresie problematyki badawczej ważnym problemem było poznanie dziedzictwa Komisji Edukacji Narodowej. Należy zapytać, jaki był stopień zainteresowania powojennych historyków wychowania wyspecjalizowanymi dziedzinami historii wychowania?

Podobnie jak w latach międzywojennych najwięcej prac powstało w zakresie historii szkolnictwa i oświaty oraz biografistyki. Znacznie większy – w porównaniu z okresem międzywojennym – był powojenny dorobek w zakresie edytorstwa źródeł. Zmieniła się bowiem sytuacja, jeśli chodzi o historię myśli pedagogicznej. W tej dziedzinie odnotowano najmniejsze osiągnięcia wydawnicze.

Historycy wychowania lat 1944-1956 włożyli wiele wysiłku w publikację źródeł, zwłaszcza do dziejów polskiej oświaty i wychowania i było to zrozumiałe ze względu na zniszczenia archiwów polskich. Poza wyborami pism pedagogów podjęto publikację pamiętników i wspomnień. Natomiast w zakresie historii szkół także ważne miejsce, tak jak w poprzednim okresie, zajmowały dzieje uniwersytetów. Powojenni historycy wychowania podjęli próbę przedstawienia historii Uniwersytetu: Wrocławskiego, Jagiellońskiego, Lwowskiego. Zabrakło opracowań do dziejów Uniwersytetu Wileńskiego. Trzeba przyznać, iż nie były to jednak tak monumentalne dzieła, jak chociażby wydana w 1935 roku, H. Barycza *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, licząca 762 strony. Wynikało to z faktu rozproszenia, zniszczenia lub braku dostępu do odpowiednich źródeł. Były to jednak prace ważne, a ich autorom chodziło o spopularyzowanie tej problematyki i podkreślenie znaczenia tych instytucji w dziejach kultury polskiej, a także wskazanie na kierunek i konieczność dalszych badań. Szczególnie pogłębionych badań wymagał Uniwersytet Wrocławski. Jednym ze znaczących tematów realizowanych przez badaczy były dzieje Komisji Edukacji Narodowej. To, co cechowało powojenny dorobek w tym zakresie, to naukowy charakter prac. W dorobku piśmienniczym na ten temat z lat międzywojennych, znajdowało się wiele studiów popularnonaukowych, które miały charakter okolicznościowych opracowań ze względu na przypadającą wówczas 150 rocznicę powstania KEN.

Wielokrotnie w tej pracy podkreślano, jak wielką rolę w rozwoju tej dyscypliny odegrali wybitni historycy. Analiza różnorodnych źródeł wskazuje, że koniecznym wydaje się zwrócenie uwagi na pewien aspekt badań prowadzonych nad środowiskiem historyków wychowania. Analizując biografie poszczególnych twórców i ich dorobek naukowy oraz wypowiedziane w różnym czasie opinie na ich temat, wciąż odnosi się wrażenie, że w niektórych przy-

¹ W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939*, s. 144-157.

padkach trudno jest ocenić i wydzielić granice „uległości” wobec konieczności dziejowej i warunków, w których działali ówczesni historycy wychowania, a prawdą o ich rzeczywistych przekonaniach. Jest to tym trudniejsze, gdy weźmiemy pod uwagę w naszych analizach całość dorobku naukowego i organizacyjnego tych osób, nie tylko wyróżniony okres, czy tylko lata pięćdziesiąte. O wielu tych biografiiach można powiedzieć, że były to biografie tragiczne w swej ostatecznej wymowie i wycinkowe, niekiedy niezwykle krytyczne oceny, sformułowane pochopnie, nie są „całą prawdą” o tych ludziach i ich życiu. W świetle biografii historyków wychowania tego okresu łatwo zauważyć istnienie różnorodnych uwarunkowań rozwoju nauki polskiej. Stąd też ocena pisarstwa tego okresu jest zadaniem trudnym i złożonym. Jak wynika z przeprowadzonych analiz dorobku naukowego wśród historyków wychowania byli tacy, którzy uprawiali historię z „jedynie słusznej”, klasowej perspektywy i ulegli stalinowskiemu sposobowi myślenia o historii. Przy tym w interpretacji dziejów posługiwali się językiem, który gwarantował opis, a raczej tworzenie przeszłości oświatowo-wychowawczej, zgodne z dyrektywami ideologiczno-metodologicznymi. Ale byli i tacy, którzy nie pisali pod „dyktando”, lub też rezygnowali z publikowania swoich prac. Ocena dorobku tamtych lat jest sprawą skomplikowaną, bowiem biorąc do ręki współcześnie publikacje z tamtego okresu trudno jest niekiedy jednoznacznie stwierdzić, co w niektórych pracach było dziełem ich autora, a co efektem pracy cenzorów. Powstaje także pytanie, ile prac nie zostało opublikowanych, gdyż ich autorzy nie wyrazili zgody na dokonanie zmian w ich treści w myśl obowiązujących kanonów. O powojennych historykach wychowania zapewne jednak można sformułować opinię, że pomimo niekiedy różnic ideologicznych wykazali się świadomością konieczności działań na rzecz rozwoju omawianej dyscypliny.

I na koniec trzeba stwierdzić, że to, co zawsze było charakterystyczne dla polskiej historii wychowania, tj. łączność badania i nauczania, to także cechowało omawianą dyscyplinę w latach powojennych. Może nawet z większą mocą akcentowany był dydaktyczny aspekt historii wychowania. Bowiem chodziło o przygotowanie nowej grupy wyspecjalizowanych badaczy przeszłości oświatowo-wychowawczej, aby uzupełnić lukę poniesioną na skutek strat wojennych.

Aby „właściwie” ocenić osiągnięcia opisywanej dyscypliny, konieczne są odniesienia do sposobu uprawiania historii wychowania w innych krajach².

² Podstawowym, i jak dotychczas najpoważniejszym źródłem na temat europejskiej i amerykańskiej historii wychowania jest: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, hrsg. von M. Heinemann, Stuttgart, t. I, 1979, t. II 1985. Por. też rec. tego wydawnictwa: J. Miąso, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XXX 1987, s. 232-234. Ponadto dwutomowe dzieło: W. Brezinka, *Pädagogik in Österreich. Die Geschichte des Faches an den Universität vom 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*. Bd 1: *Einleitung: Schulwesen, Universitäten und Pädagogik im Habsburger Reich und in der Republik. Pädagogik an der Universität Wien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000, Bd 2: *Pädagogik an den*

Bowiem w każdym okresie historycznym rozwój nauki uzależniony jest nie tylko od uwarunkowań wewnętrznych w danym kraju, lecz także od możliwości kontaktów z nauką światową. Nauka polska tak w omawianym okresie, tj. od zakończenia wojny do 1956 roku, jak też w późniejszych latach, była odizolowana od nauki światowej. Kontakty z nauką zagraniczną miały jedynie charakter oficjalny i ograniczały się w zasadzie do państw komunistycznych. Przykładowo, ukazując sytuację polskiej historii wychowania na przykładzie Pracowni Dziejów Oświaty PAN okazuje się, że dopiero od połowy lat sześćdziesiątych następowała pewna poprawa, przejawiająca się możliwością dostępu do literatury fachowej i rozwijania współpracy z ośrodkami zagranicznymi.

Trzeba zatem zapytać co cechowało europejską i amerykańską historię wychowania po II wojnie światowej?, i jak na tym tle plasowała się polska historia oświaty i wychowania?

Nie podejmując się szczegółowych analiz tego problemu, ograniczymy się jedynie do skrótowych informacji o głównych tendencjach w rozwoju europejskiej i amerykańskiej historii wychowania i historiografii oświatowo-wychowawczej³.

Ważnym czynnikiem stanowiącym o sposobie uprawiania badań historycznooświatowych w poszczególnych krajach, była tradycja w tej dziedzinie, bądź jej brak. Inaczej historia wychowania rozwijała się w tych krajach, które posiadały już pewien dorobek, tak w zakresie badań, jak i nauczania, aniżeli w państwach, w których ta dyscyplina była na wstępnym etapie unaukowieńia. Do pierwszej grupy należą W. Brytania, Stany Zjednoczone, Francja, była NRD i RFN i Polska.

Podobnie jak w Polsce niemalże we wszystkich krajach badania w zakresie historii wychowania prowadzone były zarówno przez osoby z wykształceniem pedagogicznym, jak i historycznym. Przy czym odnotować należy fakt dą-

Universitäten Prag, Graz und Innsbruck, Wien 2003. Wiele informacji dotyczących problemu europejskiej i amerykańskiej historii wychowania przynoszą opracowania autorstwa: K. Bartnickiej, *Przemiany w amerykańskich poglądach na historię edukacji w ostatnim trzydziestolecie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1987, nr 4, s. 59-79; J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 141-142 i 163-165; tegoż, *Historia oświaty w Republice Federalnej Niemiec*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXIX, 1986, s. 201-215; L. Zasztowta, *Współczesne problemy amerykańskiej i brytyjskiej historiografii*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXIII, 1980, s. 205-215.

³ Źródłem informacji na ten temat jest głównie wydawnictwo *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, zawiera artykuły na temat badań historycznooświatowych w: NRD, RFN, Czechosłowacji, Danii, Hiszpanii, Portugalii, Szwecji, Szwajcarii, ZSRR i na Węgrzech – t. 1; oraz Austrii, Belgii, Finlandii, Holandii, Francji, Wielkiej Brytanii, Norwegii, Polsce, USA i Włoszech – t. 2. Przy czym trzeba stwierdzić, że poszczególne rozdziały tej dwutomowej publikacji nie mają jednolitego charakteru, jeśli chodzi o prezentowane informacje o historii wychowania w różnych krajach. Fakt ten utrudnia przedstawienie analiz porównawczych. w zakresie dorobku historycznooświatowego czy kwestii metodologicznych. Ponadto niektórzy autorzy więcej uwagi poświęcają historii wychowania do II wojny światowej lub koncentrują się na latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku.

zenia jej przedstawicieli, zwłaszcza w krajach z tradycjami, do rozszerzenia pola badań i poszukiwania silniejszych związków z naukami społecznymi. Tendencje te są charakterystyczne głównie dla amerykańskiej i brytyjskiej historiografii. Również we francuskiej historiografii widoczne jest podejście socjologiczne⁴.

Znamienną rzeczą jest, że w krajach, w których historia wychowania posiadała w omawianym okresie ustaloną pozycję wśród innych dyscyplin humanistyki, podjęto dyskusje na tematy metodologiczne. Wiązało się to z kwestią standardów naukowych w piśmiennictwie historycznooświatowym oraz koniecznością refleksji nad przedmiotem badań historii wychowania. Podobnie jak w Polsce kwestie te pozostawały w związku z praktyką edukacyjną. Najwcześniejsze prace w tym obszarze podjęło środowisko amerykańskie⁵. W 1954 roku zwołana została konferencja z udziałem czołowych amerykańskich historyków (nie historyków wychowania), podczas której miano dyskutować nad poszerzeniem obszaru badań historycznych o problemy oświaty i jej roli w rozwoju amerykańskiego społeczeństwa. Dwa lata później, na kolejnej konferencji utworzono specjalny komitet, który miał inspirować badania nad rolą oświaty w amerykańskiej historii.

W sumie można stwierdzić, że przemiany, jakie nastąpiły w historiografii, związane były z działalnością i głoszonymi poglądami zawartymi w publikacjach takich historyków jak: William W. Brickmann i Bernard Bailyn w środowisku amerykańskim, zmiany zaś w angielskiej historiografii były udziałem Briana Simona⁶.

Poruszając kwestie metodologiczne należy zauważyć, że w niektórych krajach widoczna jest w badaniach naukowych orientacja marksistowska, nie tylko w krajach komunistycznych, ale i w państwach Europy Zachodniej (W. Brytanii, Hiszpanii, Włoszech).

Przedstawiając uwagi o rozwoju historiografii oświatowo-wychowawczej nie sposób nie odnieść się do kwestii problematyki badawczej i kierunków badań, prowadzonych w poszczególnych krajach⁷. Należy stwierdzić, że w każdym kraju dominuje tematyka badawcza związana z rodzimą historią oświaty i wychowania lub też wynikająca z przemian metodologicznych, a w związku z tym poszerzający się obszar badań. Oto przykłady. W historiografii szwajcarskiej wiele opracowań poświęcono działalności i myśli J.H. Pestalozziego

⁴ V. Karady, *Das Studium der Geschichte der Erziehung und der Pädagogik in Frankreich. (Ein Überblick)*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. 1, s. 61-85.

⁵ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 163, także, K. Bartnicka, *Przemiany w amerykańskich poglądach na historię edukacji w ostatnim trzydziestoleciu*, s. 60-62.

⁶ Dokładniej ich poglądy i publikacje charakteryzują K. Bartnicka, J. Miąso i L. Zasztowt w cytowanych opracowaniach.

⁷ Przedstawiając uwagi na ten temat uwzględniamy jedynie prace opublikowane do 1956 roku.

oraz zagadnieniom szkolnictwa szwajcarskiego⁸. Austriaccy historycy wychowania skupili swoje zainteresowania głównie na oświacie rodzimej, publikując między innymi prace związane z jubileuszem powstania austriackich szkół i instytucji naukowych⁹. Interesująco prezentuje się dorobek francuskich badaczy przeszłości oświatowej, a dokładniej grupy historyków wychowania związanych z tzw. szkołą naukową *Annales*. Objęli oni badaniami zagadnienia: polityki szkolnej, roli szkoły w społeczeństwie, mentalności i wychowania w rodzinie¹⁰. Z kolei hiszpańscy badacze skoncentrowali się w swoich opracowaniach na historii myśli pedagogicznej okresu humanizmu oraz pedagogice katolickiej¹¹. Odrębnym zagadnieniem są publikacje ukazujące się w państwach komunistycznych, na przykład, w czechosłowackim piśmiennictwie dużo miejsca zajmują studia konomiologiczne¹², a w Związku Radzieckim dominuje problematyka marksistowskiej historii myśli pedagogicznej¹³.

Lektura prezentowanego dorobku historiografii oświatowo-wychowawczej zawarta w *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, nasuwa jeszcze jedno spostrzeżenie. W krajach posiadających dłuższą tradycję uprawiania tej dyscypliny problematyka historii myśli pedagogicznej stanowiła margines zainteresowań badawczych. Dominowała zaś lub przeważała, jako problem badawczy, w takich krajach jak na przykład: Hiszpania, a także pod presją obowiązującej ideologii w Czechosłowacji i Związku Radzieckim. Z kolei wspomniane już dyskusje nad metodologicznymi aspektami badań w zakresie historii oświaty i wychowania w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, spowodowały rozszerzenie pola badań, co było wynikiem wykorzystania metod badań socjologicznych, psychologicznych i statystycznych. Dlatego też w zakres badań brytyjskiej i amerykańskiej historii wychowania weszło wiele nowych zagadnień, nie tylko historia szkolnictwa, myśli pedagogicznej, czy instytucji oświatowych¹⁴.

Środowisko historyków wychowania we wszystkich krajach czyniło starania o powołanie profesjonalnych instytucji, które patronowałyby badaniom

⁸ F.-P. Hager, *Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie in der Schweiz seit 1945*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. II, s. 125-148.

⁹ H. Engelbrecht, *Die österreichische pädagogische Historiographie im 20. Jahrhundert*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. I, s. 187-218.

¹⁰ V. Karady, *Das Studium der Geschichte der Erziehung und der Pädagogik in Frankreich. (Ein Überblick)*, t. I, s. 69-77.

¹¹ F. Cómez de Castro, *Die Geschichte der pädagogischen Historiographie in Spanien seit 1939*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. II, s. 149-165.

¹² J. Mátej, *Die Entwicklung der Geschichte der Pädagogik in der Tschechoslowakei nach 1945*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. II, s. 173-175.

¹³ K.I. Salimowa, *Historisch-Pädagogische Forschungen in der UdSSR*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, t. II, s. 193-217.

¹⁴ L. Zasztowt, *Współczesne problemy amerykańskiej i brytyjskiej historiografii*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XXIII, 1980, s. 215.

historycznooświatowym. Należy zauważyć, że z jednej strony, historia wychowania znalazła oparcie w instytucjach badawczych, rozwijających nauki pedagogiczne (w takich krajach jak NRD, Czechosłowacja, Francja i Związek Radziecki). Z drugiej strony zaś, ważniejsze było dla środowiska historyków wychowania powstawanie specjalistycznych towarzystw naukowych, skupiających badaczy tej profesji, które powoływały do życia fachowe periodyki. I w tej ostatniej kwestii, jak wykazują dotychczasowe ustalenia, Polska wyprzedzała kraje europejskie, bowiem jako jedyny kraj w Europie w latach pięćdziesiątych Polska posiadała dwa specjalistyczne czasopisma, wspomniane już „Rozprawy z Dziejów Oświaty” i „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. W innych krajach specjalistyczne czasopisma powstawały w późniejszym okresie, a dokładniej proces powoływania czasopism rozpoczyna się od lat sześćdziesiątych XX wieku. Do tego czasu rozprawy z zakresu historii wychowania zamieszczano bądź na łamach czasopism pedagogicznych, bądź historycznych. I tak kolejno, od roku 1961 ukazuje się w Belgii „Paedagogica Historica” czasopismo o charakterze międzynarodowym, które zamieszcza rozprawy i informacje bibliograficzne oraz kronikę wydarzeń z życia naukowego. W tym samym roku w byłej NRD powołano do życia „Jahrbuch für Erziehungs- und Schulgeschichte”, wydawany przez Kommission für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte, działającą w ramach Akademii Nauk w Berlinie. Również w 1961 roku w Stanach Zjednoczonych powstaje nowoczesne czasopismo naukowe „History of Education Quarterly”. W Wielkiej Brytanii zaś, periodyk „History of Education” istnieje od 1967 roku.

W sumie trzeba się zgodzić z opinią J. Miąso, który przytaczając informacje o problematyce badawczej i myśli teoretyczno-metodologicznej w europejskiej i amerykańskiej historii wychowania wyraził pogląd, że „polska historia wychowania była w swoim głównym nurcie do nich zbliżona”¹⁵. Poparciem dla tej tezy jest zapewne fakt, że to właśnie w Polsce w 1979 roku odbyło się spotkanie historyków wychowania (z Belgii, RFN, Francji i W. Brytanii), podczas którego opracowano projekt międzynarodowej organizacji historyków wychowania pod nazwą The International Standing Conference for the History of Education.

¹⁵ J. Miąso, *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, s. 165.

Geschichte der Bildung und Erziehung in Polen in den Jahren 1944-1956

Zusammenfassung

Die Abhandlung wurde der Entwicklung der polnischen Geschichte der Bildung und Erziehung in den Jahren 1944-1956 gewidmet. Es handelt sich dabei um die Zeit des Wiederaufbaus des wissenschaftlichen Lebens, der Schaffung von neuen methodologischen Konzeptionen und Forschungsprogrammen, und um Aufbau von wissenschaftlichen Zentren. Für die Erziehungsgeschichte bedeuteten diese Jahre einerseits die Suche nach „Stabilisierung“, andererseits den Versuch, ihren Platz unter anderen Disziplinen zu finden und eigenes Forschungsgebiet zu schaffen. Die Autorin geht manchmal bewusst über die im Titel festgelegte Zeitspanne hinaus, indem sie ihre Reflexionen in die Zeit nach 1956 versetzt, um dadurch die Einseitigkeit bei der Beurteilung von Personen zu vermeiden, indem ihre methodologischen Ansichten und deren Anwendung in der Forschungspraxis berücksichtigt werden.

Die Arbeit ist nach Problemen aufgebaut, ihre Struktur bilden sechs Kapitel und der Abschluss. Das erste Kapitel geht über den festgelegten chronologischen Rahmen hinaus, und dessen Inhalt ist vielmehr eine Einführung in die eigentliche Problematik. Darin wurden die Kriegsschicksale der Erziehungsgeschichte und der Erziehungshistoriker dargestellt. Dies war, nach Meinung der Autorin, unerlässlich, denn dank Informationen zu diesem Thema kann die Tätigkeit, und manchmal auch die Haltungen der Nachkriegsgeneration der Erziehungshistoriker besser verstanden werden.

Das zweite Kapitel wurde der Institutionalisierung der Erziehungsgeschichte in der Nachkriegszeit gewidmet. Die Ausführungen zu diesem Thema beginnen mit der Präsentation von Bemerkungen über die Entwicklungssituation der polnischen Wissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg. Dazu ist festzustellen, dass sich Erziehungshistoriker in der Nachkriegszeit viel Mühe gegeben haben, um die Infrastruktur dieser Disziplin zu schaffen. Eine wichtige

Aufgabe war die Neuaufnahme des Institutionalisierungsprozesses der polnischen Erziehungsgeschichte. Viele Vertreter dieses Kreises begannen die alten Forschungszentren wiederaufzubauen, und an Hochschulen neue Strukturen in Form von Seminaren, Arbeitsgruppen oder Lehrstühlen zu organisieren. Darüber hinaus wurden Schritte zwecks Gründung von Fachzeitschriften und Veröffentlichungsreihen, sowie Fachgesellschaften eingeleitet, die sich mit der Erforschung der Vergangenheit im Bereich der Bildung und Erziehung befassen sollten. Der Wert dieser Schritte ist umso bedeutender, als von den damals ins Leben berufenen Institutionen manche bis heute überdauert haben.

Ein Versuch der Schaffung eines Porträts der Erziehungshistoriker aus den Jahren 1944-1956 wurde im dritten Kapitel aufgenommen. In der Charakteristik dieses Kreises wurden folgende Aspekte berücksichtigt: Generationsstruktur, die darin herrschenden Verhältnisse, Ausbildung, Forschungsinteressen und Teilnahme am wissenschaftlichen Leben. Dieser Kreis war nicht einheitlich. Einige haben vor allem wissenschaftliche Forschungen geführt, die anderen dagegen haben sich hauptsächlich auf die Schaffung der neuen, sozialpolitischen Wirklichkeit konzentriert und standen unter ihrem Einfluss, was sowohl in ihrer Tätigkeit, als auch im schriftstellerischen Schaffen sichtbar war. Bei der Analyse der Biografien der einzelnen Schöpfer und deren wissenschaftlichen Ertrags nämlich, sowie der über sie in verschiedener Zeit geäußerten Meinungen hat man immer wieder den Eindruck, dass es in manchen Fällen schwierig ist, Grenzen zwischen der „Nachgiebigkeit“ gegenüber der historischen Notwendigkeit und den Bedingungen, unter denen die damaligen Erziehungshistoriker tätig waren, und zwischen der Wahrheit ihrer tatsächlichen Anschauungen einzuschätzen und zu ziehen. Über Erziehungshistoriker der Nachkriegszeit kann man jedoch sicherlich sagen, dass sie trotz manchmal bestehender ideologischer Unterschiede das Bewusstsein der Notwendigkeit des Einsatzes für die Entwicklung der zu besprechenden Disziplin an den Tag legten. Im Lichte der Biografien der Erziehungshistoriker aus dieser Zeit ist leicht das Vorhandensein von verschiedenartigen Einflussfaktoren der Entwicklung der polnischen Wissenschaft zu bemerken. Daher ist auch die Einschätzung des schriftstellerischen Ertrages dieser Zeit eine schwierige und komplizierte Aufgabe.

Im vierten Kapitel wurden manche Äußerungen des theoretischen und methodologischen Gedankens der Erziehungshistoriker dargestellt. Umfangreicher wurde jedoch das Problem der methodologischen Grundlagen der Erziehungsgeschichte im fünften Kapitel der vorliegenden Arbeit dargestellt, in dem über Hauptforschungsrichtungen die Rede ist. Dieser Aspekt wurde dank Inhaltsanalysen der wichtigsten bildungshistorischen Arbeiten dargestellt.

Der nächste Teil der Arbeit, d.h. das fünfte Kapitel, ist als Versuch der Präsentation von Hauptrichtungen des schöpferischen Ertrags der Jahre 1944-1956 zu betrachten. Relativ viel Platz nimmt darin die Besprechung des editorischen Ertrags ein. Dies findet seine Begründung darin, dass nach Meinung der Au-

torin in den bisherigen Bearbeitungen viel zu wenig Aufmerksamkeit dieser Art der Tätigkeit der Erziehungshistoriker gewidmet wurde, die sowohl aus wissenschaftlichen, als auch didaktischen Gründen äußerst wichtig ist. Dargestellt wurde auch der schriftstellerische Ertrag im Bereich der Geschichte des Schulwesens, der Bildung und des pädagogischen Gedankens sowie der bildungshistorischen Biographistik. Dieses Kapitel hat vor allem einen analytischen, und nicht synthetisch-bewertenden Charakter. Dies ergibt sich aus der Tatsache, dass keine partiellen Bearbeitungen vorhanden sind, welche die einzelnen Erziehungshistoriker, deren Schaffen und ihre „Haltungen in der Wissenschaft“ betreffen würden. Dies erschwert oft das Fällen von ausgewogenen allgemeinen Urteilen über Schöpfer der bildungserzieherischen Historiographie und deren Ertrages. Wir waren lediglich auf Rezensionen, Beurteilungen und Besprechungen angewiesen, in denen die in dieser Zeit veröffentlichten Arbeiten eingeschätzt wurden. In diesem Kapitel wurden auch Arbeiten berücksichtigt, die nach 1956 erschienen sind, und von denen man jedoch weiß, dass sie in der in der vorliegenden Arbeit zu besprechenden Periode entstanden sind, jedoch aus verschiedenen Gründen bis 1956 nicht veröffentlicht wurden. Beim Versuch der allgemeinen Einschätzung des Ertrags der Historiographie aus den Jahren 1944-1956 können einige allgemeine Urteile formuliert werden. Erstens ist zuzugeben, dass dieser Ertrag, obwohl man ihn zwar als bedeutend anerkennen kann, in qualitativer Hinsicht ungleich war. Zweitens hat der editorische Ertrag zweifelsohne einen großen Wert, obwohl manchmal auch Quellenherausgeber nach Begründung und Billigkeit der präsentierten Schriften in der marxistischen Methodologie suchten. Drittens betrafen die veröffentlichten Publikationen vor allem die Geschichte der polnischen Bildung und Erziehung. In dieser Hinsicht unterschied sich die Historiographie der Bildung und Erziehung nicht von Trends der polnischen Historiographie im Allgemeinen. Viertens, im Bereich der aufgenommenen Problematik dominierte die Geschichte der polnischen Bildung, die als Geschichte des Hoch- und Mittelschulwesens, und sogar des Grundschulwesens verstanden wurde. Am Rande der Interessen blieben die Fragen der Geschichte der Bildung. Wenn es sich dagegen um historische Perioden handelt, ist das Fehlen des Interesses an der Geschichte der Bildung und Erziehung im Altertum und im Mittelalter sowie in der Zeit der Zweiten Polnischen Republik sichtbar. Die meisten Arbeiten betrafen die Geschichte der Bildung der altpolnischen Zeit und des 19. Jh. Fünftes, viele Veröffentlichungen waren ein Ergebnis der Fortsetzung von Themen, die von Historikern noch vor dem zweiten Weltkrieg aufgenommen wurden bzw. der Rekonstruktion der während des Krieges vernichteten Arbeiten. Es wurden auch neue Themen aufgenommen, die sich aus der neuen Situation ergaben, in der sich die polnische Wissenschaft nach dem zweiten Weltkrieg wieder gefunden hat.

Im letzten Teil der Arbeit, im sechsten Kapitel, wurde das Problem der Vermittlung der Erziehungsgeschichte an Hochschulen, hauptsächlich an Uni-

versitäten dargestellt. Hier ist über Lehrbücher zur Erziehungsgeschichte, über Bildungsprogramme und Dozenten die Rede. Und nun der Abschluss, der eine doppelte Rolle erfüllt. Neben der Aufzeichnung der charakteristischen Merkmale der polnischen Erziehungsgeschichte in den Jahren 1944-1956 wurden darin nämlich manche Aspekte der Forschungen zur Geschichte und Bildung in anderen Ländern nach dem zweiten Weltkrieg angesprochen, d.h. in Westeuropa, in den Vereinigten Staaten und in der ehemaligen Sowjetunion. Bezugnehmend auf die Frage der Erziehungsgeschichte in anderen Ländern ist festzustellen, dass obwohl die polnische Wissenschaft in dieser Zeit von der westeuropäischen Wissenschaft abgesondert war, war sie in ihrer Hauptströmung der europäischen Erziehungsgeschichte ähnlich. Wenn es sich dagegen um die Zeitschriften handelt, war Polen den anderen europäischen Ländern voraus, denn als das einzige Land in Europa besaß es in den 50er Jahren zwei Fachzeitschriften: „Rozprawy z Dziejów Oświaty“ [„Abhandlungen aus der Geschichte des Bildungswesens“] und „Przegląd Historyczno-Oświatowy“ [„Bildungsgeschichtliche Rundschau“]. In anderen Ländern erschienen Fachzeitschriften zu einem späteren Zeitpunkt, und genauer gesagt: fängt die Zeit der Herausgabe von Zeitschriften in den 60er Jahren des 20. Jh. an.

Übersetz von Józef Jarosz

Wykaz skrótów

- A PAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
A PAN i PAU – Archiwum Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie
A UJ – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
A UMK – Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
A UŁ – Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego
A UMCS – Archiwum Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
A UW – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
A UWrocław. – Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego
A AP – Archiwum Akademii Pedagogicznej w Krakowie
BN – Biblioteka Narodowa
FKN – Fundusz Kultury Narodowej
NTP – Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne
PWSP – Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna
SP UJ – Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego

Bibliografia

Najważniejsze prace z historii oświaty i wychowania opublikowane w latach 1944-1956

Artymiak Antoni

Kartki z kroniki tajnego szkolnictwa średniego w powiecie jędrzejowskim 1939-1945, Jędrzejów 1945.

Materiały archiwalne dotyczące nauczycieli Stefana Żeromskiego, Teki Archiwalne, t. 6.

Ofiary zbrodni niemieckich w powiecie jędrzejowskim w latach 1939-1945, Jędrzejów 1945.

Tajna szkoła powszechna w powiecie jędrzejowskim (1939 –1945) w wspomnieniach młodzieży, Jędrzejów 1948.

Barycz Henryk

Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. 4 Continens nomina studiosorum ab anno 1607 ad annum 1642. Editionem curavit Georgius Zathej adiutus ab H. Barycz, Cracoviae 1950.

Aleksander Brückner, „Kwartalnik Historyczny” 1946, z. 3/4, s. 661-681.

Aleksander Krasuski (1890-1940), „Kwartalnik Historyczny” R. 54 1947, s. 59-60.

Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych, Kraków 1948.

Bronisława Trentowskiego marzenia o katedrze uniwersyteckiej w Krakowie, „Przegląd Historyczny” 1948, s. 203-220.

Brożek Jan: Wybór pism, t. 1, oprac..., Warszawa 1956.

Drosch, Droschius Wolfgang, PSB, t. 5, Kraków 1946, s. 390-391.

Dudith Sbardellat Andrzej (1533-1589), PSB, t. 5, Kraków 1946, s. 445-448.

- Dwa trudne żywoty. Na drogach rozwoju naukowego Tadeusza Wojciechowskiego i Ludwika Kubali*, „Życie i Myśl” 1951, nr 9/10, s. 366-397, nr 11/12, s. 601-656.
- Dziedzic Jan, prof. Akademii Krakowskiej*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 128-129.
- Działalność naukowa krakowskiego ośrodka historycznego w okresie okupacji niemieckiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1939-1945, druk 1946, z. 3/4, s. 744-746.
- Dzieje zakładów naukowych wyższych uczelni akademickich w Krakowie w okresie drugiej wojny światowej (1939-1945)*, „Rocznik Krakowski” t. 31.
- Dziejowe związki Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze*, Poznań 1948, odb. „Przegląd Zachodni”.
- Eck Walenty, wędrowny humanista z XVI w.*, PSB, t. VI, Kraków 1947, s. 198-199.
- Ekart Jan (zm. 1729), prof. prawa w Uniwersytecie Krakowskim*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 218.
- Elgot Jan (zm. 1452) prof. i rektor Uniwersytetu Krakowskiego*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 227-228.
- Eliasz z Wawelnicy (zm. po 1446), prof. teologii i rektor Uniwersytetu Krakowskiego*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 232-233.
- Elyan (Elian, Helian) Kasper (zm. 1486)*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 237-238.
- Ephorinus Anzelm (zm. 1566)*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 281-282.
- Erazm z Rotterdamu: Pochwała głupoty*. Przekład z oryg. łac. i objaśn. E. Jędrkiewicz, *Wstęp...*, Wrocław 1953.
- Falkener Michał (Michael Vratislaviensis) (zm. 1534)*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 357-358.
- Falkowski (z Falkowa) Jan, prof. prawa i rektor Uniwersytetu Krakowskiego*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 360.
- Fantini Albert (zm. 1516), prof. Uniwersytetu Krakowskiego*, PSB, t. 6, Kraków 1947, s. 368-369.
- Fedorowicz Maciej Stanisław (1686-1744)*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 381-382.
- Fijałkowski (Fiałkowski) Marcin (zm. 1820)*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 446-447.
- Filipowicz (Philipowicz, Filipowicz) Stanisław Jan*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 456-457.
- Foltański Wojciech Joachim (zm. 1777)*, PSB t. 7, Kraków 1948, s. 50.
- Formankowic Samuel (1626-1692)*, PSB, t. 7, Kraków 1948 s. 64.
- Fox Marcin (zm. 1588)*, PSB, t. 7, Kraków 1948 s. 72-73.
- Franciszek z Brzegu (zm. 1432)*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 75-76.
- Franconius Maciej*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 81.

- Frankowic Marcin Ignacy* (zm. 1718), PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 93.
- Fuzorius Bartłomiej* (zm. 1637), PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 187-188.
- Gallinius Marcin* (zm. 1526), PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 327-328.
- Garsias Quadros* (zm. 1518), PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 287-288.
- Garwaski Stanisław* (zm. 1635), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 292.
- Garycki Bonifacy* (1742-1822), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 293-294.
- Gąsiołek (Anserinus) Stanisław* (zm. 1562), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 341-343.
- Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy Hugona Kollątaja (1588-1777)*, Kraków 1939-1947.
- Jan Brożek na tle walki elementów postępowych z tradycyjnymi w Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Krakowskie Odrodzenie*, Referaty z konferencji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii Zabytków Krakowa z września 1953, pod red. J. Dąbrowskiego, Kraków 1954, s. 78-105.
- Józef Dietl w przededniu uzyskania Katedry w Uniwersytecie Jagiellońskim (1850-1851)*, Spraw. PAU, t. 53, 1952 (druk) 1953-1954, nr 7/10 s. 515-518.
- Józef Lewicki (1882-1942)*, „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945, (druk) 1946, z. 3/4, s. 533-535.
- Józefa Lompy wspomnienia z okresu studiów we Wrocławiu*, „Przegląd Zachodni” 1951, nr 11/12, s. 579-583 i nadb.
- Józef Seruga (1886-1940)*, „Kwartalnik Historyczny” R. 54, 1947, s. 65-66.
- Kartka z dziejów staropolskiego wychowania dziewcząt*, „Nasza Przyszłość”, t. 4, 1948.
- Kazimierz Piekarski*, „Pamiętnik Literacki” R. 6, 1946, z. 3/4, s. 313-326 i nadb.
- (z K. Estreicherem) *Kolegium Większe (Collegium Maius) Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Kraków 1946.
- Komisja dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności (1929-1952). Przegląd działalności. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 53, 1952 druk 1954, nr 7/10 i nadb.
- Krakowski doktorat Joachima Lelewela (Gawęda historyczna)*, „Nauka i Sztuka” R. 4, 1948, t. 8, s. 17-28.
- Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939-1945 oraz za rok akademicki 1945*, red..., Kraków 1946.
- Ks. Stanisław Bednarski (1896-1942)*, „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945, (druk) 1946, z. 3/4, s. 421-425.
- Michał Marczuk*, „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945, (druk) 1946, z. 3/4, s. 541-542.
- Losy zakładów naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945. Przyczynę do spustoszeń kulturalnych nazizmu*, „Przegląd Zachodni” 11, 1955, nr 7/8.

- Metryka promowanych Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Krakowskiego 1683-1741*. Wyd..., „Nasza Przeszłość” 3, 1947 i odb. Kraków 1947.
- Mikołaj Kopernik wielki uczony Odrodzenia*. Wyd. 1, Warszawa 1953.
- Mikołaj Kopernik w dziejach narodu i kultury polskiej*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 11/12 i odb. Poznań 1953.
- Nowe i stare elementy w wychowaniu rodziny Sobieskich*, „Studia Pedagogiczne” t. 3, 1956.
- Obrazy z życia i kształcenia się młodzieży w Polsce w XVII i XVIII wieku*, „Życie i Myśl” 1951, nr 1/2.
- Obrazy życia uczonego polskiego w pierwszej połowie XIX w. (Uwagi na temat Pamiętników Fr. Hechla)*, „Życie Nauki” t. 4, 1947, s. 145-152.
- O nowe drogi historiografii polskiej*, „Nauka i Sztuka” R. 2, 1946.
- Polska młodzież akademicka we Wrocławiu przed powstaniem styczniowym (1858-1863)*, „Sobótka” R. 1, 1946 i nadb.
- Rola Polaków w Uniwersytecie Wrocławskim*, Wrocław 1946.
- Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce*, Kraków 1949.
- Rozwój nauki w Polsce w okresie Odrodzenia*, Warszawa 1953.
- Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3/4.
- Stanisław Estreicher i rozwój jego twórczości naukowej*, „Pamiętnik Literacki” 1946, z. 1/2, s. 124-150 i odb. Warszawa 1947.
- Stanisław Windakiewicz (1863-1943)*, „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945 (druk) 1946, z. 3/4, s. 625-631 i odb., Kraków 1946.
- Stefan Pawlicki. Studia i docentura warszawska*, „Życie i Myśl” 1952, nr 7/9, s. 317-329.
- Szymon Marycjusz z Pilzna: O szkołach, czyli akademiach ksiąg dwoje*. Przełożył A. Danysz. Wstępem i objaśnieniami opatrzył..., Wrocław 1955.
- Studia polskie w Wiedniu w epoce humanizmu, reformacji i kontrreformacji katolickiej*, „Sprawozdania PAU” t. 51, 1950, (druk) 1951, nr 1, s. 25-29 i odb.
- Studia włoskie Stanisława Orzechowskiego*, w: *Studia z dziejów kultury*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949, s. 209-231.
- Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949.
- Szkoła miejska w Bojanowie u schyłku wieku XVIII. (Ustęp z dziejów szkolnictwa mniejszościowego w Polsce)*, „Przegląd Zachodni” R. 8, 1952, nr 11/12, s. 585-593 i nadb.
- Śniadecki Jan. Żywot literacki Hugona Kołłątaja z opisem stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się znajdowała przed rokiem 1780*, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył, Wrocław 1951.
- Ślązacy w polskiej kulturze umysłowej na tle polsko-śląskich związków duchowych w przeszłości*, Wrocław 1946.

- Uniwersytet Jagielloński w życiu narodu polskiego*, Warszawa 1948.
- Uniwersytet Wrocławski w przeszłości i teraźniejszości*, „Zaranie Śląskie” 1946, Katowice 1946.
- Wanda Konczyńska* (1876-1942), „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945, (druk) 1946, z. 3/4, s. 519-520.
- Wincenty Pol jako profesor geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków 1949.
- Wojciecha Kętrzyńskiego starania o katedrę uniwersytecką w Krakowie*, „Przegląd Historyczny” 1948, s. 322-342.
- Wspomnienia o ks. Stanisławie Bednarskim*, „Pamiętnik Literacki” 1946, z. 1/2, s. 9-20 i nadb.
- Zagadnienia uniwersyteckie w epoce Oświecenia*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948 r.*, t. 2, z. 1, Warszawa 1948, s. 83-91 i nadb.
- Znaczenie założenia Uniwersytetu Kazimierzowskiego w Krakowie*, Zesz. Nauk. Uniw. Jagiell. 1956, nr 7, Historia, z. 2, s. 3-16.
- Zygmunt Kukulski (1890-1944)*, „Kwartalnik Historyczny” R. 53, 1939-1945, (druk) 1946, z. 3/4, s. 529-532.
- Związki intelektualne Pomorza z Uniwersytetem Krakowskim w XIV-XVII w.*, „Przegląd Zachodni” R. 11, 1955, nr 1/2, s. 233-343.
- Z zagadek Uniwersytetu Kazimierzowskiego w Krakowie*, „Przegląd Zachodni” R. 8, 1952, nr 9/10, s. 113-125 i odb., Poznań 1952.

Bandura Ludwik

Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica, Warszawa 1956.

Bednarski Stanisław

Dunin Tomasz, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 3.

Dunin Wawrzyniec, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 3-4.

Stanisław Warszewicki pochodzenie, młodość, studia w Wittenberdze i Padwie, w: *Studia z dziejów kultury*, red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 243-255.

Bobkowska Wanda

Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793-1806, Kraków 1948.

Chamcówna Mirosława

Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa, t. 2: 1787-1807, ze spuścizny po Ludwiku Kamykowskim, do druku przygotowała M. Chamcówna i S. Tync, Wrocław 1954.

Szkoła Główna Koronna w latach (1777-1786), Spraw. PAU, t. 52 (druk), 1951/53, nr 1, s. 49-53.

Szkoła Główna Koronna w latach 1786-1795. Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, 1956 (druk 1959), s. 87-89.

Śniadecki Jan., O Koperniku, opracowała..., Wrocław 1955.

Z życia studentów polskich w Prószkowie na Opolszczyźnie w II połowie XIX, „Sobótka” 1949, s. 120-137.

Danek Wincenty

Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego, Wrocław 1954.

Dobrowolska Mieczysława

O pierwszym podręczniku do nauki historii i teorii literatury w języku polskim, Katowice 1956.

Dobrzański Jan

Czasy szkolne Bolesława Prusa w świetle źródeł archiwalnych, „Roczniki Humanistyczne TN KUL”, Lublin 1949.

Ksiądz Piotr Ściegienny nauczycielem szkoły wydziałowej w Opolu Lubelskim, „Przegląd Historyczny” 1949.

Materiały do dziejów szkolnictwa w archiwach lubelskich, „Roczniki Humanistyczne TN KUL”, 1954.

Nauka rolnictwa w galicyjskich szkołach średnich 1785-1849, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949, s. 489-508.

Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji 1772-1784, „Roczniki Humanistyczne” TN KUL, t. 4, z. 4, Lublin 1954.

Szkolnictwo Zachodniej Galicji w świetle Instrukcji Publicznej... Józefa Koźmiana z 1810 r., Sprawozdania TN KUL, Lublin 1949.

Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1859, Lublin 1949.

Zarys rozwoju wychowania nowoczesnego w Polsce. Skrypt według wykładów na Kursie Pedagogiczno-Społecznym przy KUL dla nauczycieli szkół rolniczych, Lublin 1946.

Z dziejów walki o szkołę elementarną w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku, „Studia Pedagogiczne” t. 3, 1956.

Z niedawnych lat. Wspomnienia o nauczycielach i uczniach I Państwowego Liceum i Gimnazjum im. S. Staszica w Lublinie, Lublin 1948.

Dulczewski Zygmunt

Walka o szkołę na wsi galicyjskiej – w świetle stenogramów Sejmu Krajowego (1861-1914), Warszawa 1953.

Ender Janina

Józef Lompa. Zarys biograficzny, Katowice 1947.

Ks. Józef Szafranek, trybun ludu śląskiego, Warszawa 1952.

Sprawy oświaty ludowej na Śląsku w r. 1848, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948 r.*, t. 2, Warszawa 1948.

Fierich Jerzy

Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej, Kraków 1950.

Hajdukiewicz Leszek

Krakowska Szkoła Zamkowa w latach (1510-1801), w: *Studia z dziejów Wawelu*, t. 1, Kraków 1955.

Przegląd badań nad dziejami reformacji i kontrreformacji w Polsce 1939-1952, „Reformacja w Polsce” R. 12, 1953/1955, s. 150-214.

Hulewicz Jan

Akademia Umiejętności w Krakowie w latach 1973-1918. Zarys dziejów życia organizacyjnego i naukowego, Spraw. Pol. Akad. Umiej., t. 52, 1951, (druk) 1953, s. 768-780.

Dupont de Nemours Piotr Samuel (1739-1817), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 8-9.

Dzieduszycka z Jełowieckich Anastazja (1842-1890), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 103.

Dziedzicki Ludwik (1844-1903), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 130.

Dziekoński Tomasz Sylwester (1790-1875), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 136-137.

Edling Jerzy, PSB, t. VI, Kraków 1948, s. 202.

Estkowska Antonina z Fenrychów (1825-1913), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 303.

Fedorowicz Władysław Józef (1860-1922), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 390-391.

Friedländer Michał (1894 – ok. 1942/43), PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 139-140.

Ignacy Chrzanowski, zmarły w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu, w: *Straty kultury polskiej 1939-1944*, t. 2, Glasgow 1945.

Kollątaj H., Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764), oprac. i wstęp, J. Hulewicz, Wrocław 1953.

Komisja do Badań w Zakresie Historii Literatury i Oświaty w Polsce Akademii Umiejętności 1876-1918. (Fragment z dziejów PAU), Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, t. 51, 1950.

Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949 i odb.

Polska Akademia Umiejętności 1873-1948. Zarys dziejów, Kraków 1948.

Polski ruch wydawniczy w Wielkiej Brytanii w latach wojny 1940-1945, „Twórczość” 1946, z. 7/8.

Polskie życie uniwersyteckie w Wielkiej Brytanii w latach wojny 1940-1945, „Nauka i Sztuka” 1946, nr 4.

Stanisław Bednarski, zmarły w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, w: Straty kultury polskiej 1939-1944, t. 1, Glasgow 1945.

Stanisław Łempicki (25 V 1886 – 2 XII 1947), „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4.

Studia z dziejów kultury polskiej, pr. zb. pod red. H. Barycza i J. Hulewicza, Warszawa 1949.

Straty kultury polskiej 1939-1944, red. (wspólnie z T. Terleckim), t. 1-2, Glasgow 1945.

Wanda Bobkowska (22 X 1880 – 30 XI 1948), „Kwartalnik Historyczny” 1949, s. 337-339.

Wysiłki Akademii Umiejętności na polu badań historii oświaty i szkolnictwa w latach 1873-1918. (Fragment z dziejów PAU), Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, t. 51, 1950.

Janik Michał

Dubiecki Marcin Karol, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 428-430.

Dydacki Franciszek, PSB, t. 6, Kraków 1946, s. 24-25.

Fiszler Oton, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 22.

Kamiński Aleksander

Pedagogika Antoniego Makarenko, Warszawa 1948.

Konarski Kazimierz

Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk), Warszawa 1948.

Ministerstwo W R i O P w latach 1917-1921, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4, s. 15-31.

Kot Stanisław

Dąbrowski Józef, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 14.

Demitrowicz Paweł, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 104-105.

Drohojewski Jan, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 380-382.

Dzieje kultury polskiej, t. 4: *Dzieje Polski rozbiorowej 1775 (1772)-1914*, A. Brücker, do druku przygotowali S. Kot i J. Hulewicz. Z przedmową autora i słowem wstępnym S. Łempickiego, Kraków 1946.

Stanisław Estreicher zmarły w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu w 1939 r., *Odb. Straty kultury polskiej 1939-1942*, t. 2, Glasgow 1945.

Zarys dziejów wychowania jako funkcji społecznej, wyd. 2, Warszawa 1947. Podręczna Biblioteka Nauczyciela, nr 6.

Knot Antoni

Dolnicki Julian, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 288.

- Drezner Tomasz*, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 376.
Dudziński Adam, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 450.
Dworski Emanuel, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 24-25.
Galiczyjskie wspomnienia szkolne, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył, A. Knot, Kraków 1955.
Karol Badecki (1886-1953). Archiwista i bibliotekarz, „Pamiętnik Literacki” 1953, z. 2-3, s. 392-404 i odb.
Kazimierz Chłędowski. Ze spotkań z Sienkiewiczem 1900-1901, wydał i notą opatrzył, „Zeszyty Wrocławskie” 1950, nr 1-2.
Klemens Mochnacki. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela 1811-1848, wydał i objaśnił., Kraków 1950.
Ryszard Roepell (1808-1893) związki z Polską, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 1-3, s. 108-168 i odb., Poznań 1953.
Zofia Gostomska Zarzycka (1899-1952), „Bibliotekarz” 1952, nr 3, s. 92-94.

Kubik Kazimierz

- Polskie szkolnictwo prywatne w Gdańsku w XVI-XVIII wieku*, w: *Konferencja Pomorska 1954 r.*, Warszawa 1956.

Kurdybacha Łukasz

- (Wyd.) Andrzej Frycz Modrzewski, *Wybór pism*, Warszawa 1953.
(Wstęp) Andrzej Frycz Modrzewski, *Dzieła wszystkie*, t. II: *Mowy o karze za mężobójstwo*, Warszawa 1954.
(Wstęp i komentarz) Andrzej Frycz Modrzewski, *Dzieła wszystkie*, t. 3: *O kościele*, Księga II, Warszawa 1956.
Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce, Warszawa 1957.
Dzieje kodeksu Andrzeja Zamoyskiego, Warszawa 1951.
Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII wieku, Warszawa 1949.
Humanizm i jezuici, Warszawa 1950.
Ideologia Frycza Modrzewskiego, Warszawa 1953.
Ideal wychowawczy w rozwoju dziejowym. Z cyklu: „Z Historii Wychowania” z. 6, Warszawa 1948.
Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783. PAU „Archiwum do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce” nr 7, Kraków 1949.
Spoleczna rola nauki i uczonych w ujęciu A. F. Modrzewskiego, Warszawa 1953.
Średniowieczna oświata kościelna, Warszawa 1950.
Walka o świeckość oświaty w XVII i XVIII wieku, Warszawa 1950.
Zawód nauczyciela w ciągu wieków, „Z Historii Wychowania” z. 9, Warszawa 1948.

Kwiatek Józef

Ewaryst Estkowski o roli czasopisma pedagogicznego, „Życie Szkoły” 1956, nr 6.

Ewaryst Estkowski o nauce czytania i pisania, „Życie Szkoły” 1956, nr 9.
Szkolnictwo elementarne w Wielkim Księstwie Poznańskim w okresie Wiosny Ludów. Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1, z. 1, Poznań 1955.

Lechicka Jadwiga

Wybicki i Komisja Edukacji Narodowej, *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 15, 1949, s. 157-172.

Lewicki Karol

Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. 5: *Continens nomina studiosorum ab anno 1720 ad annum 1780*, wyd. K. Lewicki i J. Zatheya, Kraków 1956.

Bibliografia prac ks. Prof. dr. Józefa Umińskiego, „*Nasza Przeszłość*” 1948, s. 8-16.

Centralny Komitet Akademicki we Lwowie w r. 1848, „*Roczniki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*” t. 34, s. 291-319 i nadb., Wrocław 1948.

Dziakiewicz-Michnowicz Bronisław Stanisław, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 73-74.

Ernst Marcin (1869-1930), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 291-292.

Etgens de Etgenson Władysław (1836-1892), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 315.

Fabian Oskar (1846-1899), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 335-336.

Filarski (Albert) Wojciech (1831-1898), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 449.

Finsinger (Finsinger) Jan Babtysta, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 469-470.

Fotynowicz Marcin, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 50-51.

Füger v. Rechtborn Maksymilian Alojzy, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 188.

Gajsler Justyn Feliks (1848-1910), PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 219.

Gargul Władysław (1883-1946), PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 280.

Gawroński (Rawita) Franciszek Salezy (1787-1871), PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 328-329.

Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Materiały do dziejów nauczania bibliografii w Polsce, „*Ze Skarbnicy Kultury*” 1953, z. 2, s. 35-54.

Lwowska legia akademicka 1948 r., „*Przegląd Historyczny*” 38, 1948, s. 187-202.

Pamiętnik spiskowców i więźniów galicyjskich w latach 1832-1846, wyd. K. Lewicki, Wrocław 1954, s. 288.

Studia Stefana Jaracza w Uniwersytecie Jagiellońskim, „Teatr” 1951, nr 1, s. 102-103.

Walka z niemczyzną w Uniwersytecie Lwowskim w 1848 r., „Sobótka” 4, 1948, s. 141-167.

Wykaz osób i miejscowości, ułożył K. Lewicki, w: *Stanisław Łempicki, Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, Kraków 1952, s. 451-471.

Życie religijno-kulturalne w Polsce powojennej, Kraków 1946, nadb. „Nasza Przeszłość”.

Łempicki Stanisław

Kazimierz Twardowski – filozof i wychowawca, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3/4.

Nowe szczegóły do historii szkoły lewartowskiej, „Reformacja w Polsce” t. 12, 1953.

W murach starej biblioteki, „Nauka i Sztuka” 1945, nr 2/3.

Złote paski wspomnienia ze szkoły galicyjskiej, Warszawa 1957.

Madeja Józef

Elementarze, ich dzieje, rola i stan współczesny, Katowice 1946.

Manteufel Tadeusz

Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/1940 – 1944/1945, Warszawa 1948.

Maleczyńska Ewa

Polskie tradycje naukowe i uniwersyteckie Wrocławia, Wrocław 1946

Tradycje szkoły polskiej na Śląsku na tle walki o narodowość, w: *Oblicze Ziemi Odzyskanych*, Wrocław 1948.

Mościcki Henryk

Szymon Konarski, Warszawa 1949.

Mrozowska Kamilla

Nauczyciele świeccy w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony, „Studia Pedagogiczne”, t. 2, 1955, s. 370-400.

Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony, Wrocław 1956.

Zarys działalności pedagogicznej Michała Hubego (1737-1807), „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” t. 2, 1954.

Musiół Teodor

Oświata na Opolszczyźnie, „Kwartalnik Opolski” 1955, nr 2.

Nawroczyński Bogdan

Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Materiały do jego dziejów w latach 1907-1950, Warszawa 1950.

Marceli Handelsman (Przemówienie na akademii w Warszawie: wspomnienie pośmiertne), „Nauka i Sztuka” 1946, nr 9.

Życie duchowe. Zarys filozofii kultury, Kraków-Warszawa 1947.

Nowacki Tadeusz

Stanisław Staszic. Pisma i wypowiedzi pedagogiczne, oprac. wstęp i komentarz..., Wrocław 1956.

Plezia Marian

Dookoła reformy szkolnej S. Konarskiego (Studia klasyczne pijarów polskich), Lublin 1953.

Podgórska Eugenia

E. Podgórska, K. Kotłowski, *Materiały do historii wychowania*, Łódź 1956.

Początki zawodowego ruchu nauczycielstwa ludowego w Galicji i czasopismo „Szkolnictwo”, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 4, Łódź 1955, s. 265-291.

Walka o szkołę ludową w sejmie galicyjskim w latach 1880-1900, „Studia Pedagogiczne” t. 1, Wrocław 1954.

Zagadnienia pedagogiczne w polskim czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII wieku, „Studia Pedagogiczne”, t. 3, Wrocław 1956 s. 128-205.

Pohoska Hanna

Edrdman Jan, PSB, t. VI, Kraków 1948, s. 286-287.

Locke J., *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1948.

Montaigne M., *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1948.

Rousseau J.J., *Wybór tekstów pedagogicznych*, oprac. H. Pohoska, Warszawa 1949.

Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej, (wstęp H. Barycz), Lublin 1957.

Poplatek Jan

(Współautor) *Elger Jerzy*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 227.

Engel Michał, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 271-272.

Estka Piotr, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 271-272.

Ejnarowicz Krzysztof, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 327.

- Fenicki Franciszek Stanisław*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 314.
Filipowicz Jakub, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 453-454.
Fimiarski Błażej, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 464.
Frisius Filip, PSB, t. 7, Kraków 1948-1956, s. 149.
Gawroński Andrzej, PSB, t. 7, Kraków 1948-1956, s. 323-324.
Gengell Jerzy, PSB, t. 7, Kraków 1948-1956, s. 385.
Ginkiewicz Michał, PSB, t. 7, Kraków 1948-1956, s. 359-360.

Radlińska Helena

- Badania regionalne dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Warszawa 1948.
Fröhlich Robert, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 154.
Materiały do dziejów walki o duszę ludu, w: *Studia z dziejów kultury*, red. H. Barycz, J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 517-537.
Oświata dorosłych. Zagadnienia – dzieje – formy pracownicy – organizacja, Warszawa 1947.
Stanisław Kalinowski, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 215-219.

Rudniański Stefan

- Idea wychowania społecznego w dziejach myśli pedagogicznej. Szkice z historii wychowania*, wyd. 2, Warszawa 1949.

Ks. Schletz Alfons

- Ejmont Konstanty (1819-1898)*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 213.
Erdman Jan (1797-1875), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 287.
Eveillard Jakub (ur.1631), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 322-323.
Fabri Jan Antoni (1652-1723), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 340-341.
Fiedorowicz Józef (1777-1860), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 435.
Gajdziński Marcin (zm. 1794), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 212.
Gajewska Aniela (ok. 1814-1864), PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 213.
Gaworzewski Józef (1873-1936), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 320-321.
Gawronski Hilary Feliks (1835-1919), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 331-332.
Gąsowski Jakub (1788-1844), PSB, t. 7, Kraków 1949, s. 357.
Stanisław Lempicki (1886-1947), „Nasza Przeszłość” t. 4, 1948 i odb. Kraków 1948.
Studia kardynała Ledóchowskiego w seminarium świętokrzyskim w Warszawie, „Nasza Przeszłość” t. 2, 1947, s. 245-253.
Współpraca misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773-1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce, Kraków 1946.

Skoczek Józef

Wybór pism pedagogicznych doby Odrodzenia, opracował J. Skoczek, Wrocław 1956.

Ze studiów nad książką zachodnio-europejską w Polsce, Sprawozdanie PAU 1952.

Ze studiów nad książką włoską w Polsce renesansowej, Sprawozdania PAU 1951.

Suchodolski Bogdan

Etapy rozwoju burżuazyjnej pedagogiki, „Myśl Współczesna” 1950 nr 1.

Karol Libelt, *Wybór pism pedagogicznych*, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1947.

Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*. Wstępem i komentarzem, opatrzył B. Suchodolski, (Przełożyła z języka łac. K. Remerowa), Wrocław 1956.

Marks jako krytyk pedagogiki Oświecenia, „Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału II Nauk Historycznych, Społecznych, Filozoficznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” R. 1950, wyd. 1952.

Pedagogiczna działalność Stanisława Staszica, „Nowa Szkoła” nr 2.

Początki pedagogiki jako nauki (J.A. Komeński – analiza twórczości), „Studia Pedagogiczne” t. 3, 1956.

Polska myśl pedagogiczna w okresie Renesansu, Warszawa 1953.

Postępowe tradycje wychowawcze epoki Odrodzenia w Polsce, „Nowa Szkoła” nr 6.

Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce, Warszawa 1951.

Szaniawski Ignacy

Diesterweg i Wiosna Ludów. Dramatyczne dzieje pewnej reformy, wyd. 1 – Warszawa 1949, wyd. 2 – Warszawa 1950.

Szulkin Michał

Drogi rozwojowe szkolnictwa radzieckiego, Warszawa 1947.

Estkowski Ewaryst, *Wybór pism pedagogicznych*. Oprac. i wstępem poprzedził..., Warszawa 1955.

Ewaryst Estkowski. Z dziejów polskiej postępowej myśli wychowawczej, Warszawa 1954.

Filipina Płaskowicka (1847-1880). Działaczka I Proletariatu – nauczycielka, „Nowa Szkoła” 1949, nr 5-6.

Hugo Kolltąj jako działacz oświatowy, „Nowa Szkoła” 1950, nr 1-2.

Jan Henryk Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*. Oprac. W. Szewczuk i M. Szulkin, Wrocław 1955.

Kształcenie politechniczne w dziejach szkolnictwa radzieckiego, „Szkoła Zawodowa” 1953.

- N. K. Krupska jako organizator szkolnictwa i oświaty w ZSRR*, „Nowe Tory” 1948 nr 3.
- N.K. Krupska. Wybitny pedagog radziecki*, Warszawa 1948, wyd. 2 uzup. 1950.
- Pierwsze lata szkolnictwa radzieckiego (1917-1918)*, „Nowe Tory” 1947, nr 3.
- Poglądy pedagogiczne Czernyszewskiego*, „Nowa Szkoła” 1948, nr 4.
- Poglądy pedagogiczne M. Dobrolubowa*, „Nowa Szkoła” 1949, nr 8-9.
- Poglądy pedagogiczne Aleksandra Hercena*, „Nowa Szkoła” 1953, nr 5.
- Postępowe tradycje w pedagogice polskiej*, „Nowa Szkoła” 1950, nr 5.
- Szkoła radziecka w okresie uprzemysłowienia i kolektywizacji*, „Nowa Szkoła” 1949, nr 3-4.
- Wstęp, w: W.S. Szewkin, *Reakcyjna pedagogika Johana Deweya*, Warszawa 1948.
- Wstęp, w: J. H. Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*, Wrocław 1955.
- Z dziejów walki lewicy nauczycielskiej. Towarzystwo Oświaty Demokratycznej*, „Nowe Tory” (1932-1939), „Nowa Szkoła” 1951, nr 1-2.

Truchim Stefan

- Ewaryst Estkowski. W setną rocznicę zgonu (15 VIII 1856 – 15 VIII 1956)*, „Nowa Szkoła” 1956, nr 5.
- „Pismo dla Nauczycieli Ludu” – pierwsze czasopismo pedagogiczne w Polsce*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” t. 4, Łódź 1954.
- Podręczniki Jana Aмоса Komeńskiego w Polsce do połowy XIX w.*, „Studia Pedagogiczne” t. 3, 1956.
- Postulaty w zakresie organizacji badań szkolnictwa i wychowania w Polsce*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948 r.*, Warszawa 1948.
- Rozkwit i upadek wyższych szkół w starożytnym Rzymie*, w: *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego* 1950, Wrocław 1953, s. 68-81.
- Uwagi na marginesie genezy organizacji administracji szkolnej i nadzoru pedagogicznego z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne” t. 2, 1955.
- Wzajemne stosunki pijarów i Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdania z czynności i posiedzeń za pierwsze półrocze 1947*, Łódź 1947.

Trzebiatowski Klememens

- Szkolnictwo i oświata polska na ziemiach Pomorza Zachodniego w okresie międzywojennym (1918-1939)*, w: *Konferencja Pomorska*, Warszawa 1956.
- Szkolnictwo i oświata polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1918-1939*, „Przegląd Zachodni” R. 1956, nr 3/4.

Turkowski Tadeusz

Dłużyk Kamieński Adam, PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 200.

Dobrowolski Adolf, PSB, t. 5, s. 251.

Dobrowolski Stanisław Kostka, PSB, t. 5, s. 257.

Doboszewicz Tomasz Jerzy Ejtwid, PSB, t. 5, s. 276–277.

(Współautor) *Domeyko Ignacy*, PSB, t. 5, s. 313-318.

Felińska Ewa, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 407-408.

Fonberg Ignacy, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 51-52.

Gąsiorowski Konrad, PSB, t. 7, s. 350.

Gibel Jakub, PSB, t. 7, s. 422.

Giedroyć Jan Stefan, PSB, t. 7, s. 427-428.

Geniusz Paweł, PSB, t. 7, s. 441.

Gintyłło Jan Chryzostom, PSB, t. 7, s. 474.

Tync Stanisław

Dzieje gimnazjum toruńskiego, t. 2, Toruń 1949. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R. 53.

Komisja Edukacji Narodowej. (Pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł i oprac. S. Tync, Wrocław 1954.

Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa. T. II, Ze spuścizny po Ludwiku Kamykowskim do druku przygotowali M. Chamcówna i..., Wrocław 1954.

Korespondencja rektora toruńskiego Piotra Jaenichena z początku XVIII w. w sprawie różnowierstwa polskiego, „Reformacja w Polsce” 1956, s. 282-302 i nadb.

Ulryk Schober, humanista śląski XVI w..., Sprawozdania PAU, R. 53, 1952 (druk) 1953/54, nr 8, s. 416-419 i nadb.

Toruńska szkoła polska dla Niemców (1568-1793), „Przegląd Zachodni” 1952, nr 11/12, s. 433-474 i odb.

Wędrowki Ślązaków, profesorów i studentów do Prus Królewskich w XVI w., „Śląsk” R. 3, 1948, nr 1/3, s. 12-20.

Teatr polskich szkół różnowierzycych. Uwagi o programie badań, „Pamiętnik Teatralny” 1950.

Zygmunt Kukulski, „Pamiętnik Literacki” R. 31, 1946, s. 235-240 i nad.

Z życia patrycjatu wrocławskiego w dobie Renesansu, „Sobótka” R. 8, Wrocław 1954, s. 69-123 i nadb.

Wąsik Wiktor

Sebastian Petrycy z Pilzna. Pisma wybrane, t. 1 i 2, oprac. W. Wąsik, Wstępem poprzedził K. Grzybowski, Warszawa 1956.

Wachowski Mieczysław

Biblioteka Główna Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu, w: *Biblioteki Województwa Poznańskiego w latach 1945-1954*, prac. zb., Warszawa 1956.

Przyczynek do historii studiów rolniczych Polaków w Pruszkowie na Śląsku, „Sobótka” 1956, nr 2.

Studenci kościańscy w XV i XVI, „Przegląd Wszzechpolski” 1946, nr 11.

Wojciechowski Kazimierz

Oświata ludowa 1863-1905 w Królestwie Polskim i Galicji, Warszawa 1954.

Wojcieński Teofil

Nauczycielstwo w walce z sanacją. Na dziesięciolecie strajku, „Nowe Tory” 1947, nr 3.

(współautor) *Niezwyuczona szkoła. Tajne nauczanie w okresie okupacji na terenie Okręgu Szkolnego Warszawskiego*, Warszawa 1947.

Organizacja tajnego nauczania w okresie okupacji, „Kuźnica” 1946, nr 17.
Publicystyka okresu pozytywizmu (wybór tekstów), Wrocław 1953.

Wojtyński Wacław

Spasowski Władysław. Wybór pism pedagogicznych, oprac. W. Wojtyński, Warszawa 1949.

Woloszyn Stefana

Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki, w: *Elementy nauk pedagogicznych*, pr. zb. Warszawa 1955.

Pedagogika sofistów. Studium z dziejów antycznej kultury pedagogicznej, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1956, nr 1/2 i 1957, nr 1/3.

Postępowe tradycje polskiego Odrodzenia. Andrzej Frycz Modrzewski o znaczeniu szkoły i godności stanu nauczycielskiego, „Widnokrąg” 1953, nr 31 i 32.

W sprawie uprzywilejowania myśli pedagogicznej Prusa, „Życie Szkoły” 1949, nr 4/5.

Wroczyński Ryszard

Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku, Warszawa 1955.

Pedagogika pozytywizmu warszawskiego, Warszawa-Wrocław 1958.

Pozytywizm warszawski. Zarys dziejów oraz wybór publicystyki i krytyki, Warszawa 1948.

Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym, Warszawa 1949.

Zmierzch pozytywizmu oświatowego w Polsce, Łódź 1952 (nad. Spraw. z Czynności i Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego 1949, nr 2).

Zarębski Ignacy

Mieszczańskie tendencje do uwzględnienia języka polskiego w nauczaniu szkolnym, w: *Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN 25-30 października 1953 roku*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1956.

Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce w XVI wieku, Wrocław 1955.

Szkola w walce o prawa języka ojczystego w epoce Odrodzenia, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1955, nr 3.

Z dziejów recepcji humanizmu w Polsce. Pierwszy w literaturze polskiej traktat pedagogiczny, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 147-171.

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Akta osobowe:

Chmaj Ludwik – sygn. 1975, Konarski Kazimierz – sygn. 3458, Kot Stanisław – sygn. 3550, Kukulski Zygmunt – sygn. 3801, Łempicki Stanisław – sygn. 4076, Mościcki Henryk – sygn. 4486, Pohoška Hanna – sygn. 5082, Ręgorowicz Ludwik – sygn. 5334.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Archiwa osobiste uczonych polskich:

Natalia Obrębska – sygn. III-281, Ludwik Ręgorowicz – sygn. III-111, Stefan Truchim – sygn. III-186, Tadeusza Turkowski – sygn. 41, Stanisław Tync – sygn. III-138, Jadwiga Zanowa – sygn. III-140.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

PAU – I-31a i PAU I-31b – Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce. (Protokoły z posiedzeń, korespondencja, spis członków).

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Spuścizny:

Akta Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego

DL 2,3, Księga protokołów walnych zebrań NTP

DL 12, Księga protokołów posiedzeń Zarządu NTP 1946-1957.

DL 13, Akta i korespondencja za lata: 1945-1947, 1948, 1950.

DL 30, Korespondencja 1929-1947, Sprawozdanie z Walnego Zebrania NTP.

DL 19, 31, Konferencja programowa NTP przy współudziale delegatów Ministerstwa Oświaty z dnia 23 XI 1947 r. w Krakowie; Konferencja w sprawie zorganizowania prac naukowo-badawczych w zakresie nauk pedagogicznych odbyta w Krakowie w dniach 19 i 20 marca 1948 r.; Sekcje specjalistyczne NTP 1929-1950.

Spuścizny osób prywatnych:

DXLVII – Spuścizna Jana Hulewicza

DCLXVI – Spuścizna Leszka Hajdukiewicza

DCXXXIV – Spuścizna Mariana Plezi

DC II – Spuścizna Józefa Skoczka

DXVII – Spuścizna Wandy Bobkowskiej

Akta doktorskie:

WHm 196 Akta doktorskie: Mirosława Chamcówna, Kamilla Mrozowska

WFII 504 Akta doktorskie: Karol Lewicki

Akta habilitacyjne:

WHm 36 Akta habilitacyjne: Józef Skoczek

Akta osobowe – teczki personalne:

S III

Wanda Bobkowska, Mirosława Chamcówna, Jan Hulewicz, Stanisław Łempicki, Kamilla Mrozowska, Józef Skoczek, Ignacy Zarębski.

Akta zakładów i katedr:

WFS 31 Akta Katedry i Seminarium Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty 1951-1952.

WHm 13 Sprawozdania z działalności zakładu i seminariów.

WHm 83 Akta Katedry i Seminarium Historii Najnowszej Wychowania i Oświaty. 1945-1951. Instytut Badań Dziejów Nowszego Szkolnictwa i Wychowania w Polsce 1946-1947 (Próby utworzenia).

WHm 83 Akta Katedry Historii Średniowiecznej i Najnowszej Wychowania i Oświaty 1946-1949.

Archiwum Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie Dział spraw osobowych:

Jan Dobrzański – sygn. K.-3760.

Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Akta osobowe:

Kazimierz Kubik, Lechicka Jadwiga – sygn. K-11/22; Bronisław Nadolski sygn. K-17/130, Bolesław Pleśniarski sygn. K-39 N/42, Stefan Wołoszyn sygn. K-1/340.

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego**Akta osobowe:**

Helena Radlińska – sygn. 2326.
Stefana Truchima – sygn. 4019.
Wiktor Wąsik – sygn. 3043.
Ryszard Wroczyński – sygn. 3189.

Akta doktorskie:

Eugenia Brysik (Podgórskiej) nr 24.
Wanda Bobrowska-Nowak – sygn. 13 i 13a.

Akta habilitacyjne:

Ryszard Wroczyński – sygn. 150, 150a.

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego**Akta osobowe:**

Rafał Gerber – sygn. K. 2608; Hanna Pohoska – sygn. K. 1542.
Łukasz Kurdybacha – sygn. 6758 zw., Michał Szulkin – sygn. K-5473.

Akta studenckie:

Łucja Borodziej – sygn. WH 28. 424.

Akta doktorskie:

Łucja Borodziej – sygn. W Ped. dr 1/ 221; M. Szulkin – sygn. WWP – dr 1, 71.

Akta habilitacyjne:

Michał Szulkin – sygn. WPP – hab. 1, 10.

Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego**Akta osobowe:**

Henryk Barycz, Antoni Knot, Mirosława Chamcówna, Stanisław Tync.
Album Dwudziestolecia Uniwersytetu Wrocławskiego im. B. Bieruta we
Wrocławiu 1945-1965. T. I: Życiorysy, sygn. AU-0734/I.

Archiwum Uniwersytetu Poznańskiego**Akta osobowe:**

Józef Kwiatek – sygn. 205/818, 191 – Wydział Filozoficzny.
Stanisław Tync – sygn. 82/474, 15/611/31 – Rektorat.
Marian Wachowski – sygn. 15/618/69 – Rektorat, sygn. 82/482 – Dział
personalny, sygn. 185/19 – Wydział Filozoficzno-Historyczny (Praca
habilitacyjna).

Archiwum Akademii Pedagogicznej w Krakowie**Akta osobowe:**

Wanda Bobkowska, Ignacy Zarębski.

Źródła drukowane

- Dziennik Urzędowy Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego (1950-1956).*
Katalog rozpraw doktorskich i habilitacyjnych 1945-1985, Wrocław 1989.
Katolicki Uniwersytet Lubelski. Spis wykładów na rok akademicki 1948/ 1948,
Lublin 1948.
*Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za lata akademickie 1945/1946 – 1955/
1956*, Kraków 1971.
Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za rok akademicki 1957/1958, Kraków
1962.
Kronika Uniwersytetu im. A. Mickiewicza z lat 1945-1956, Poznań 1958.
*Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939-1945 oraz za rok
akademicki 1945*, Kraków 1946.
Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za lata akademickie 1945/46 – 1955/56,
Kraków 1971.
Powstanie i pierwsze dziesięć lat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945-1956.
Wybór źródeł, wyd. H. Duczkowska-Moraczewska, Toruń 1995.
*Skład osobowy i spis wykładów. Uniwersytet i Politechnika we Wrocławiu
1945/46*, Wrocław 1946.
Skład Uniwersytetu i Spis wykładów. Uniwersytet Warszawski, Warszawa
1946-1957.
*Skład osobowy i spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubel-
skiego w roku akademickim 1946/47 oraz sprawozdania za lata poprzednie*,
Lublin 1947.
Skład osobowy i spis wykładów. Uniwersytet Łódzki, Łódź 1946-1956.
Spis wykładów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie 1945/46, Kraków
1946.
*Spis wykładów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, rok akademicki
1946/47 – 1954/1955*, Kraków 1946-1955.
*Uniwersytet Marii Curie –Skłodowskiej. Spis wykładów i skład osobowy na
rok akademicki 1955/1956 – 1956/1957*, Lublin 1956-1957.
Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955, t. 1 i 2, Wrocław 1959.
*Źródła do dziejów Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Na-
rodowej w Krakowie (1946-1981)*, cz. 1. Przygotował i wstępem opatrzył
Z. Ruta, Kraków 1982.

Wspomnienia

- G. Brzęk, *Z Błazowej ku źródłom wiedzy*, Lublin 1992.
L. Ręgorowicz, *Wspomnienia śląskie i poznańskie*, Opole 1976.

K. Lanckorońska, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939 – 5 IV 1945*. Słowo wstępne L. Kalinowski i E. Orman, Kraków 2003.

M. Tyrowicz, *W poszukiwaniu siebie*, t. 1 i 2, Lublin 1988.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników, pod red. A. Tomczaka, Toruń 1995.

Bibliografia przedmiotowa

Opracowania (wybór)

- Baranowski B., Baranowski K., *Pierwsze lata Uniwersytetu Łódzkiego 1945-1949*, Łódź 1985.
- Bartnicka K., *Łukasz Kurdybacha (1907-1972), stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 30, 1998, s. 103-145.
- Bartnicka K., *Łukasz Kurdybacha – twórca Pracowni Dziejów Oświaty (1907-1972)*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004, s. 109-149.
- Bartnicka K., *Profesor Józef Miąso – historyk wychowania i współtwórca Towarzystwa Historii Edukacji*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2003, s. 162-168.
- Bartnicka K., *Przemiany w amerykańskich poglądach na historię edukacji w ostatnim trzydziestoleciu*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 4, 1987, s. 59-79.
- Barycz H., *Historia kultury, nauki, oświaty i wychowania w Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1961.
- Barycz H., *Pięćdziesiąt lat Polskiego Słownika Biograficznego. Jego narodziny trudne początki – perspektywy rozwoju*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” R. 38, 1988, s. 185-225.
- Barycz H., *Stanisław Kot – historyk polskiego Odrodzenia i reformacji*, Warszawa 1978.
- Bibliografia prac Heleny Radlińskiej 1897-1947*, Łódź 1947.
- Biogramy uczonych polskich*, cz. 1, oprac. A. Środka, P. Szczawiński, Wrocław 1985.
- Brzęk G., *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskiem i Dębickiem w mroku hitlerowskiej okupacji*, Rzeszów 1988.

- Chodakowska J., *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*, Wrocław 1981.
- Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, hrsg. von M. Heinemann, Klett-Cotta, Stuttgart, t. 1 – 1979, t. 2 – 1985.
- Draus J., Zasztowt L., *Aresztowanie Profesora Ludwika Chmaja w świetle materiałów archiwalnych 1944/45 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 44, 2005.
- Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin 1993.
- Draus J., Terlecki R., *Polskie szkoły wyższe i instytucje naukowe na emigracji 1939-1945*, Wrocław 1984.
- Draus J., *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie w 1939-1944*, w: *Historia – Społeczeństwo – Wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, pod red. K. Bartnickiej..., Pułtusk-Warszawa 2004, s. 77-100.
- Draus J., *Tajny Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* (maszynopis).
- Dutkova R., *Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921-1952. Zarys działalności*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, nr 4.
- Drynda D., *O niektórych koncepcjach historii wychowania – jako dyscypliny naukowej w Polsce drugiej połowy XX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1995, nr 1/2.
- Dwudziestolecie Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu 1950-1970. Księga pamiątkowa*, Opole-Wrocław 1970.
- Dybiec J., *Profesor Kamilla Mrozowska*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1999, s. 39-42.
- Dybiec J., *Profesor Czesław Majorek (1938-2002)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2002, s. 10-12.
- Dybiec J., Majorek C., *Współczesna koncepcja historii wychowania jako nauki*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1989, t. 32.
- Dyskusja nad rolą badań regionalnych dla historii oświaty*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, nr 2.
- Dyskusja nad stanem badań tajnej oświaty w Polsce w latach drugiej wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978.
- Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919-1969*, Poznań 1972.
- Dziesięciolecie Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie 1946-1956. Zbiór rozpraw i artykułów*, Kraków 1957.
- Gąsiorowska N., *Materiały do dziejów Uniwersytetu Łódzkiego*, Łódź 1952.
- Grabski A.F., *Modele historiografii współczesnej*, „Przegląd Humanistyczny” 1981, nr 4.
- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000.
- Gralak B., *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.
- Grzebień L., *Naukowa sylwetka ks. Profesora Ludwika Piechnika SJ*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego WSP Ignatianum w Krakowie”, Kraków 2001, s. 71-90.

- Grzybowski R., *Wyższe szkoły pedagogiczne w Polsce w latach 1946-1956*, Gdańsk 2000.
- Hajdukiewicz L., *Szkolnictwo i wychowanie okresu staropolskiego w problematyce badań dwudziestolecia 1945-1964*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 1.
- Hellwig J., *Historia wychowania „pedagogiczna” i „historyczna”?*, „Przegląd Humanistyczny” 1991, nr 5-6.
- Hellwig J., *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001.
- Hellwig J., *Z dziejów historii wychowania i jej teorii w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 1.
- Hellwig J., Jamrożek W., Żołądź D., *Z prac poznańskich historyków wychowania*, Poznań 1994.
- Henryk Barycz (1901-1994), *Materiały z Posiedzenia naukowego PAU w dniu 22 czerwca 2001 roku*, Kraków 2004.
- Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego, S. Majewskiego, Kielce 1998.
- Historia wychowania w starym i nowym stylu*, (M. de Vroede, tł. z ang. C. Majorek), „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, Prace z Historii Oświaty i Wychowania WSP”, Kraków 1984, s. 7-16.
- Historiografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczkowski, P. Kras, Lublin 1997.
- Historycy wychowania II Rzeczypospolitej*, pr. zb. pod red. W. Szulakiewicz, Warszawa 2000.
- Hulewicz J., *Historia nauki polskiej w monografiach Polskiej Akademii Umiejętności*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 18, 1973.
- Hulewicz J., *Historia wychowania i oświaty*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1972-1952. Nauki humanistyczne i społeczne*, Wrocław 1974.
- Hübner P., *Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje*, Warszawa 1987.
- Hübner P., *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953. Geneza systemu*, Wrocław 1992.
- Hübner P., *Siła przeciw rozumowi. Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989*, Kraków 1994.
- Hübner P., *Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, red. R. Bäcker i P. Hübner, Warszawa 1997.
- Jakubiak K., *Międzywojenne i współczesne tendencje oraz propozycje programowe w polskiej dydaktyce historii wychowania*, w: *Stan i perspektywy historii wychowania*, pod red. W. Jamrożka, Poznań 1995.
- Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004.
- Jałmużna T., *Z dziejów akademickiej Łodzi. Wyższa Szkoła Pedagogiczna 1946-1956*, Łódź 1996.

- Jamrożek W., *Pedagogiczna koncepcja historii wychowania Stanisława Michalskiego*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, pod red. T. Jałmużny, I. i G. Michalskich, Łódź 1993.
- Jamrożek W., *Z założeń metodologicznych historii wychowania Stanisława Michalskiego*, w: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004.
- Kleiner J., *Stanisław Lempicki*, w: *Stanisław Lempicki. Wiek złoty i czasy romantyzmu w Polsce*, wybór i oprac. J. Starnawski, Warszawa 1992, s. 5-13.
- Komisja do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania Z N P*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 238-239.
- Korniszewski F., *Prace z zakresu historii wychowania i historii myśli pedagogicznej, opublikowane w Polsce w latach 1944-1958*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, nr 1.
- Krasiewicz B., *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1948*, Wrocław 1976.
- Kurdybacha Ł., *Działalność Pracowni Dziejów Oświaty PAN*, „Nauka Polska” 1966, nr 3.
- Kurdybacha Ł., *Katedra Historii Szkolnictwa i Oświaty 1953-1963*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1964, z. 2.
- Kurdybacha Ł., *O nowy podział historii wychowania*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, Warszawa 1948.
- Kurdybacha Ł., *Wspomnienia o Stanisławie Lempickim*. „Pamiętnik Literacki” 1947, s. 367-376 i odb.
- Kutrzeba S., *W obronie spotwarzonej instytucji. Rzec o Polskiej Akademii Umiejętności roku 1945*, Kraków 2003.
- Lakiewicz H., *Bibliografia źródeł do dziejów oświaty i wychowania opublikowanych w Polsce Ludowej w latach 1944-1964*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 3.
- Lewnadowski C., *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944-1948*, Wrocław 1993.
- Majorek C., *Biografia edukacyjna*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesności*, pod red. K. Puchowskiego i J. Żerko, Gdańsk 1996.
- Majorek C., *Innowacje pedagogiczne jako przedmiot badań historii wychowania w Polsce*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Pedagogiczne” z. 14, 1991, s. 139-146.
- Majorek C., *Metoda porównawcza w badaniach historyczno-oświatowych*, „Przegląd Humanistyczny” 1979, nr 7.
- Majorek C., *Przewyciężenie diaspory. Współczesne tendencje w rozwoju historii wychowania*, w: *Szanse naukowe rozwoju pedagogiki*, red. S. Palka, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Pedagogiczne”, z. 6, Kraków 1987.

- Majorek C., *Rola badań biograficznych w rekonstrukcji dziejów oświaty i pedagogiki w Galicji*, w: *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 9: *Biografie pedagogiczne*, Rzeszów 1997.
- Manteuffel T., *Warunki rozwoju nauki historycznej w dziesięcioleciu 1948-1958*, w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930-2005*, Warszawa 2005, s. 360-372.
- Marmon W., *Problemy metodologiczne i warsztatowe badań regionalnych nad dziejami polskiej oświaty w Małopolsce w XIX i XX w.*, w: *Historia wychowania w XX wieku dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego, S. Majewskiego, Kielce 1998, s. 353-360.
- Maternicki J., *Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice*, Warszawa 1990.
- Maternicki J., *Historiografia polska i jej rola w edukacji historycznej społeczeństwa 1880-1980*, „Przegląd Historyczny” 1981, nr 4.
- Maternicki J., *Narodziny polskiej historii historiografii*, „Przegląd Humanistyczny” 1978, nr 1.
- Maternicki J., *Polskie badania w zakresie historii historiografii (1936-1986)*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1.
- Maternicki J., *Polskie badania nad środowiskami historycznymi*, „Przegląd Humanistyczny” 1995, nr 1.
- Maternicki J., *Rozwój polskiej historii historiografii w ostatnim dwudziestoleciu (1957-1977)*, w: tegoż, *Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Warszawa 1979.
- Maternicki J., *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1990.
- Mauersberg S., *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944-1948*, Wrocław 1974.
- Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1990.
- Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*, pod red. J. Maternickiego, Rzeszów 1998.
- Meissner A., *Polskie podręczniki do historii wychowania*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 32, 1989.
- Meissner A., *Profesor Kamilla Mrozowska (1917-2002)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2002, s. 5-9.
- Miąso J., *Garść wspomnień i refleksji*, w: *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953-2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, pod red. J. Schiller i L. Zasztowta, Warszawa 2004, s. 33-49.
- Miąso J., *Historia oświaty i wychowania oraz perspektywy jej rozwoju*, „Kwartalnik Pedagogiczny” t. 24, 1979.
- Miąso J., *Historia oświaty i wychowania (stan i perspektywy)*, w: *O sytuacji w naukach pedagogicznych*, red. W. Okoń, Wrocław 1985, s. 77-91.

- Miąso J., *Historiografia oświaty w Republice Federlanej Niemiec*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 29, 1986, s. 201-215.
- Miąso J., *O potrzebie przygotowania nowych podręczników historii wychowania oraz wydawnictw pomocniczych*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, 15.
- Miąso J., *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953-1974)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 40, 2000.
- Michalska I., *Między polityką a nauką. Ostatnie lata działalności Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego*, w: *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945-1989). Rozprawy i szkice*, pod red. R. Grzybowskiego, Toruń 2004, s. 59-69.
- Michalski S., *Geneza i rozwój historii wychowania*, w: *Nauki pedagogiczne w Polsce. Tradycja. Współczesność. Przyszłość*, pod red. S. Michalskiego i R. Ossowskiego, Bydgoszcz 1994.
- Michalski S., *Miejsce historii wychowania w systemie nauk humanistycznych*, „Studia Metodologiczne” 1970.
- Michalski S., *O niektórych zagadnieniach przedmiotu badań historii wychowania*, „Ruch Pedagogiczny” 1964, nr 1.
- Michalski S., *O niektórych zagadnieniach przedmiotu badań historii wychowania i jej roli w edukacji pedagogicznej*, w: *Z zagadnień metodologicznych historii wychowania*, oprac. S. Truchim, Łódź 1965.
- Mokrzecki L., *Historia wychowania w Gdańsku z perspektywy pięćdziesięciolecia (1946-1996)*, „Ars Educandi” 2000, t. 2, s. 19-33.
- Mrozowska K., *Historia oświaty i wychowania w Polsce w latach 1918-1978. Przeszłość, stan obecny i perspektywy*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1992, nr 3.
- Mrozowska H., *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945-1965*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 2.
- Mrozowska K., *Historia wychowania w kształceniu pedagogicznym nauczycieli*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Nauk Pedagogicznych PAN”, Oddział. w Krakowie, t. 17, 1973, cz. 2, druk 1974.
- Mrozowska K., *Twórcy historii wychowania jako dyscypliny naukowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1989, t. 32.
- Musioł T., *Działalność Instytutu Pedagogiki*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Pedagogika nr 10, Opole 1977.
- Nowarski Cz., *Akademickie kształcenie nauczycieli historii w Polsce (1945-1980)*, Kraków 1999.
- Nicieja S.S., *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu 1950-1990*, Opole 1990.
- Nowacki T., *Badania w zakresie historii oświaty zawodowej (stan i potrzeby)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 4.
- Olszewicz B., *Lista strat kultury polskiej (I IX 1939 – I III 1946)*, Warszawa 1947.
- Osiągnięcia Uniwersytetu Jagiellońskiego w Polsce Ludowej 1945-1970*, „ZNUJ, Prace Historyczne” z. 47, Warszawa-Kraków 1974.

- Pomorski J., *Środowisko jako przedmiot badań historiograficznych. Uwagi metodologiczne*, w: *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. 2, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1987, s. 106-117.
- Poznański K., *Historia wychowania. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, „Rocznik Pedagogiczny” 18/1995, s. 39-45.
- Poznański K., *Profesor Jan Dobrzański (1901-1997) – pro memoria*, w: *Jan Dobrzański. Profesor, Mistrz i Przyjaciel*, red. K. Przybyłko, Lublin 2001, s. 82-88.
- Ruta Z., *Ludwik Ręgorowicz (1888-1970)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych Oddział w Krakowie”, 1974.
- Rutkowski T.P., *Stanisław Kot (1885-1975) – biografia polityczna*, Warszawa 2000.
- Sapia-Drewniak E., *Opolska Katedra Historii Oświaty i Wychowania*, „Biuletyn Historii Wychowania” 1998, s. 39-40.
- Słownik biograficzny historyków łódzkich*, red. J. Kita, R. Stobiecki, Łódź 2000.
- Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994.
- Słownik pedagogów polskich*, pod red. W. Bobrowskiej-Nowak i S. Dryndy, Katowice 1998.
- Stan i perspektywy historii wychowania*, pod red. W. Jamrożka, Poznań 1995.
- Stanisław Kot – uczony i polityk*, Kraków 2001.
- Starnawski J., *Rozproszyli się... Losy historyków literatury polskiej – Lwówian – po II wojnie światowej*, „Rocznik Lwowski” 1993/94, s. 59-78.
- Starnawski J., *Sylwetki lwowskich historyków literatury*, Łódź 1997.
- Staszewski J., *Studium Historyczne UMK w Toruniu 1945-1975*, „AUNC, Historia XII, Nauki Humanistyczno-Społeczne” z. 86, 1978.
- Stobiecki R., *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce. (II połowa lat czterdziestych – początek pięćdziesiątych)*, Łódź 1993.
- Stobiecki R., *Historia i historycy wobec nowej rzeczywistości. Z dziejów polskiej nauki historycznej w latach 1945-1951*, „AUL, Folia Historica” 43, 1991.
- Stobiecki R., *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, red. R. Bäcker i P. Hübner, Warszawa 1997.
- Stobiecki R., *Stalinowska wizja dziejów Polski – próba rekonstrukcji modelu*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 3.
- Suchodolski B., *O nową koncepcję historii kultury polskiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, R. XX, 1975, nr 3-4.
- Suchodolski B., *O nowy typ historii wychowania*, „Nowa Szkoła” 1948, nr 4, s. 197-216.
- Suchodolski B., *Początki pedagogiki jako nauki*, „Studia Pedagogiczne” t. 3, 1956, s. 5-44.
- Suchodolski B., *Polskie badania myśli pedagogicznej (1945-1962)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 4, s. 562-585.

- Suchodolski B., *Stosunek pedagogiki do historii wychowania*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, Warszawa 1948.
- Suchodolski B., *Z prac Zakładu Historii Nauki i Techniki* (współaut. Z. Skubała), „Nauka Polska” nr 6, s. 69-84.
- Suleja T., *Uniwersytet Wrocławski w okresie centralizmu stalinowskiego 1950-1955*, Wrocław 1955.
- Szews J., *Bibliografia historii oświaty i wychowania na Pomorzu Gdańskim (publikacje z lat 1945-1963)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1964, nr 2.
- Sztobryn S., *Historia doktryn pedagogicznych – niepokoje interpretacyjne*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jałmużna, I. i G. Michalscy, Łódź 1993.
- Straty bibliotek polskich w czasie II wojny światowej*, oprac. B. Nienkowska, Warszawa 1994.
- Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945*. Wstępny raport o stanie wiedzy, cz. 1: *Analiza*, cz. 2: *Tablice*, red. nauk. A. Mężyński, Warszawa 1994.
- Szulakiewicz W., *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918-1939. Studium historiograficzne*, Toruń 2000.
- Szulakiewicz W., *Hanna Póhoska jako historyk wychowania. Między nauką, ideologią a rzeczywistością*, w: *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, t. 2, pod red. W. Jamrozka i D. Żołądź-Strzelczyk, Poznań 2001, s. 111-122.
- Szulakiewicz W., *Ideologia w narracji historycznej. Stanisława Łempickiego wizerunek polityka-wychowawcy*, w: *Polityczna obecność filozofii*, pod red. M. Szulakiewicza, Toruń 2002, s. 115-126.
- Szulakiewicz W., *Stanisław Franciszek Tync. Szkic portretu historyka oświaty i wychowania*, w: *Ocalić od niepamięci*, pr. zb. pod red. J. Szablickiej-Żak, Kraków 2002, s. 11-25.
- Szulakiewicz W., *Dialog w historii wychowania – perspektywa biograficzna*, w: *Dialog w kulturze*, pod red. M. Szulakiewicza i Z. Karpusa, Toruń 2003, s. 291-320.
- Szulakiewicz W., *Lwowski okres w życiu i twórczości Antoniego Knota*, w: *W służbie szkoły i nauki*, Kraków 2003, s. 294-303.
- Szulakiewicz W., *Źródła do dziejów środowiska historyków wychowania w archiwach Polskiej Akademii Nauk*, w: *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, pod red. W. Szulakiewicza, Toruń 2003, s. 229-240.
- Szulakiewicz W., *Podręczniki historii wychowania jako źródło historyczne „adresowane”*, w: *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, Toruń 2003, s. 109-126.
- Szulakiewicz W., *Ludwik Chmaj – zarys biografii i twórczości pedagogicznej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 42, 2003, s. 161-182.

- Szulakiewicz W., *Henryk Barycz jako historyk oświaty*, w: *Henryk Barycz (1901-1994)*, pod red. R. Majkowskiej, Kraków 2004, s. 51-66.
- Szulakiewicz W., *Pokolenie lwowskich historyków oświaty i wychowania*, w: *Historia. Społeczeństwo. Wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, Pułtusk-Warszawa 2004, s. 137-148.
- Szulakiewicz W., *Kierunki badań historyczno-oświatowych w Szkole Stanisława Kota*, w: *Stan i perspektywy historii wychowania*, pod red. W. Jamrożka, Poznań 1995.
- Szulakiewicz W., *Mysł pedagogiczna jako przedmiot badań historiografii edukacyjnej*, „Chowanna” 1998, t. 2.
- Szulakiewicz W., „*Rozprawy z Dziejów Oświaty*” (1958-2003). *Studium z historii czasopisma*, Toruń 2003.
- Szulakiewicz W., *Udział Stanisława Łempickiego w kształtowaniu oblicza naukowego historii wychowania*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dobre i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Krasuskiego, S. Majewskiego, Kielce 1998.
- Szulakiewicz W., *Wanda Bobkowska (1880-1948). Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*, Rzeszów 1998.
- Szybiak I., *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953-2003)*, w: *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, pod red. J. Kamińskiej, Warszawa 2004, s. 183-226.
- Szymiczek F., *Ludwik Ręgorowicz (1888-1970)*, „*Kwartalnik Opolski*” 1972, z. 4, s. 87-96.
- Śląski słownik biograficzny*, Katowice 1977.
- Świdwiński S., *Sprawozdanie z prac Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP*, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*” 1947, nr 1, s. 187-192.
- Taraszkiewicz J., *Kierunki badań w Zakładzie Historii Nauki, Oświaty i Wychowania Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Gdańskiego w latach 1953-2001*, „*Biuletyn Historii Wychowania*” 2001, s. 50-55.
- Toruńscy twórcy nauki i kultury (1945-1985)*, pod red. M. Biskupa i A. Gizińskiego, Warszawa-Poznań-Toruń 1989.
- Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930-2005*, Warszawa 2005.
- Truchim S., *Postulaty w zakresie historii szkolnictwa i wychowania w Polsce*, w: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, Warszawa 1948.
- Walczak M., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Wrocław 1978.
- Wieczorek B., *Historia szkół zawodowych. Materiały bibliograficzne za lat 1946-1967*, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*” 1969, nr 3.
- Uniwersytet Gdański i jego poprzedniczki*, pod red. R. Wapińskiego, Gdańsk 1980.

- Uniwersytet Łódzki 1945-1970, oprac. zb., Łódź 1970.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955, Warszawa 1957.
- Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1970. *Księga jubileuszowa*, pod red. W. Floryna, Wrocław 1970.
- Wołoszyn S., *Bogdan Suchodolski jako historyk myśli pedagogicznej (projekt badawczy)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1996, nr 3-4.
- Wołoszyn S., *Die pädagogische Historiographie in Volkspolen*, w: *Die historische Pädagogik in Europa und den USA*, hrsg. von M. Heinemann, Verlag: Klett-Cotta, t. 1, Stuttgart 1979.
- Wołoszyn S., *Historiografia pedagogiczna w Polsce Ludowej*, w: *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, pod red. T. Gumuły, J. Kruskiego, S. Majewskiego, Kielce 1998.
- Wyglenda E., *Materiały do bibliografii szkolnictwa na Śląsku za lata 1945-1967 (druki zwarte)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 2.
- Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie w latach 1946-1981, pod red. Z. Ruty, Kraków 1981.
- Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu 1950-1985, Opole 1985.
- Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Katowicach 1950-1968, Katowice 1971.
- Z zagadnień metodologicznych historii wychowania*, oprac. S. Truchim, Łódź 1965.
- Zasztowt L., *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939-1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1993, nr 4.
- Zasztowt L., *Współczesne problemy amerykańskiej i brytyjskiej historiografii oświatowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 23, 1980.
- Żurawicka J., *Struktura polskiego środowiska naukowego w świetle materiałów pozostałych po „Minerwie Polskiej”*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria E, z. 4, s. 154-197.
- Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i XX wieku. Organizacja i instytucje*, pod red. B. Jaczewskiego, Wrocław 1987.

Źródła fotografii

1. Barycz Henryk – *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, pod red. J. Dybca, Kraków 2000, s. 403.
2. Chamcówna Mirosława – Fotografia w posiadaniu autorki pracy.
3. Chmaj Ludwik – L. Chmaj, *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Warszawa 1962.
4. Dobrzański Jan – Archiwum UMCS – Dział spraw osobowych, sygn. K.-3670.
5. Hajdukiewicz Leszek – *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, pod red. J. Dybca, Kraków 2000, s. 525.
6. Hulewicz Jan – *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, pod red. J. Dybca, Kraków 2000, s. 499.
7. Knot Antoni – Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego – Akta osobowe.
8. Kot Stanisław – *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*, pod red. J. Dybca, Kraków 2000, s. 259.
9. Kurdybacha Łukasz – Ze zbiorów rodzinnych Łucji Kurdybacy.
10. Lewicki Karol – „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 1977, s. 179.
11. Łempicki Stanisław – A. Środka, *Uczeni polscy XIX-XX stulecia*, t. II: *H-L*, Warszawa 1995, s. 544.
12. Mrozowska Kamilla – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego.
13. Piechnik Ludwik – ze zbiorów Biblioteki Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie.
14. Pohoska Hanna – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego – Akta osobowe.
15. Radlińska Helena – W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1997, s. 9.
16. Ręgorowicz Ludwik – L. Ręgorowicz, *Wspomnienia śląskie i poznańskie z lat 1919-1934*, Opole 1976, s. 2.
17. Skoczek Józef – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego – Spuścizna Józefa Skoczka, DC II.

18. Tync Stanisław – Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego – Akta osobowe.
19. Zarębski Ignacy – Archiwum Akademii Pedagogicznej w Krakowie – Akta osobowe.

Aneksy

Aneks nr 1

Projekt Statutu Instytutu Badania Dziejów Nowszego Szkolnictwa i Wychowania w Polsce¹

1. Instytut Badania Dziejów Nowszego Szkolnictwa i Wychowania w Polsce związany jest z Katedrą Historii Nowszego Szkolnictwa i Wychowania na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego.

2. Celem Instytutu jest gromadzenie i opracowanie materiałów odnoszących się do historii wychowania i oświaty w Polsce w wieku XIX i XX, a więc zarówno materiałów urzędowych, jak czasopism, korespondencji, pamiętników, podręczników i ilustracji, jak wreszcie przeprowadzenie ankiet.

3. Instytut gromadzi w szczególności materiały z zakresu:

a/ Dziejów szkolnictwa polskiego pod zaborami ze szczególnym uwzględnieniem drugiej połowy XIX wieku.

b/ Organizacji tajnego nauczania polskiego na przełomie XIX i XX wieku, w związku z walką o szkołę polską prowadzoną przez starsze społeczeństwo, a w szczególności organizacji młodzieży.

c/ Materiałów o studiach młodzieży polskiej w uniwersytetach zagranicznych w wieku XIX i XX.

d/ Materiałów odnoszących się do dziejów zawodowego ruchu nauczycielskiego.

e/ Zebranie materiałów o organizacji tajnego nauczania w czasie okupacji niemieckiej w kraju w latach 1939-1945.

f/ Poza tym Instytut gromadzić będzie materiały odnoszące się do dziejów szkolnictwa zagranicznego w XIX i XX wieku.

¹ A UJ, Spuścizna Jana Hulewicza, sygn. DLVII.

4. Prace wykonane w Instytucie, które będą zasługiwać na opublikowanie będą się ukazywały w odrębnych wydawnictwach Instytutu bądź w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym”, którego redaktorem jest kierownik Instytutu.

5. Kierownikiem Instytutu jest każdorazowy profesor historii nowszego szkolnictwa i wychowania na Wydziale Humanistycznym UJ.

6. Instytut otrzymuje na przeprowadzenie prac osobną dotację Ministerstwa Oświaty.

Aneks nr 2

Plan prac Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP¹

Warszawa oświatowa oskarża.

(Z dziejów walki o oświatę w Warszawie w latach 1939-1945)

- I. Od komitetu: geneza wydawnictwa.
- II. Słowo wstępne redakcji.
- III. Tradycje walki o oświatę w stolicy – oprac. S. Świdwiński.
- IV. Rola nauczyciela i oświatowca Warszawy wśród grobowców i zgliszcz.
- V. Podstawowe założenia rządów niemieckich w szkolnictwie warszawskim – oprac. S. Świdwiński.
- VI. NIE ZAPOMNIMY!
 Lista imienna zmarłych, zaginionych, zamordowanych w walce z Niemcami działaczy oświatowych Warszawy na terenie:
 - a) przedszkoli
 - b) szkół powszechnych
 - c) szkół średnich i zawodowych
 - d) zakładów kształcenia nauczycieli
 - e) szkoły sztuk plastycznych i Instytutu Głuchoniemych
 - f) szkół wyższych
 - g) bibliotek
 - h) archiwów
 - i) administracji szkolnej

¹ Jest to plan pracy pt. *Warszawa oświatowa oskarża. Z dziejów walki o oświatę w Warszawie w latach 1939-1945*, w: *Sprawozdanie z prac Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 187. W oryginalnym zapisie wymieniono nazwiska autorów odpowiedzialnych za opracowanie poszczególnych rozdziałów.

- VII. Oświata i nauka w walce z wrogiem na terenie:
- a) przedszkoli
 - b) szkół powszechnych Warszawy
 - c) szkoły prywatnej, powszechnej, średniej
 - d) szkół średnich ogólnokształcących Warszawy
 - e) szkolnictwa zawodowego w Warszawie
 - f) seminariów i instytutów pedagogicznych
 - g) szkoły sztuk plastycznych im. Norwida
 - h) instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych
 - i) szkolnictwa wyższego w Warszawie
 - j) oświaty dla dorosłych
 - k) nauki, kultury i prasy
 - l) bibliotek i archiwów
 - m) administracji szkolnej
- VIII. Getto warszawskie: dziecko, nauczyciel, szkoła.
- IX. Dzieci i młodzież Warszawy.
- X. Życiorysy szczególnie zasłużonych.
- XI. Wybrane raporty i dokumenty.
- XII. Źródła pracy i indeks.

Aneks nr 3

Wykaz zarejestrowanych historyków wychowania Komisji Historii Wychowania Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego (stan z roku 1948)¹

Warszawa

1. Bluszcz Leokadia
2. Dobrowolski Antoni Bolesław
3. Hajnus Eleonora
4. Kadzińska Krystyna
5. Klimek Karol
6. Kuczyńska Halina
7. Kuligowski Kazimierz
8. Kuligowski Tadeusz
9. Paszkiewicz Maria
10. Proniewska (Broniewska) Maria Jadwiga
11. Ręgorowicz Elżbieta

¹ A PAN w Warszawie, Spuścizna S. Tynca, sygn. III-138, j. 107.

12. Rulewicz Pelagia
13. Samotyhowa Nella
14. Szczegodzińska Bronisława
15. Świdwiński Stanisław
16. Tokaj Bronisława
17. Tkaczyk Feliks
18. Wajda Anna
19. Żyłko Alicja

Wrocław

1. Ender Janina
2. Knot Antoni
3. Chamcówna Mirosława
4. Rombowski Aleksander
5. Tync Stanisław
6. Walinski Marian

Łódź

1. Brysikówna Eugenia
2. Kaczamarek Roman
3. Kotłowski Karol
4. Truchim Stefan
5. Wierciochowa Dioniza
6. Wąsik Wiktor

Lublin

1. Dobrzański Jan
2. Froch Władysław
3. Głowińska Feliksa
4. Kowalski Witold
5. Stole Kazimierz

Aneks nr 4

Wykaz członków i zapraszanych gości posiedzeń Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU (1947-1952)¹

1. Artymiak Antoni
2. Barycz Henryk

¹ A PAN i PAU w Krakowie, PAU I 31a i 31b. Protokoły z posiedzeń Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU.

3. Bazieliówna W.
4. Birkenmajer Aleksander
5. Bobkowska Wanda
6. Bochnak Adam
7. Brodowska Helena
8. Budka Włodzimierz
9. Bujak Franciszek
10. Chamcówna Mirosława
11. Dąbrowski Jan Konstanty
12. Dobrowolski Kazimierz
13. Ehrlich Ludwik
14. Ender Janina
15. Estreicher Tadeusz
16. Fierich Jerzy
17. Gałęcki Włodzimierz
18. Grabowski Tadeusz
19. Grodecki Roman
20. Hajdukiewicz Leszek
21. Hulewicz Jan
22. Kleczkowski Adam
23. Kleiner Juliusz
24. Knot Antoni
25. Kot Stanisław
26. Kozłowska-Budkowa Zofia
27. Kurdybacha Łukasz
28. Lachs Jan
29. Lepszy Kazimierz
30. Lewicki Karol
31. Łempicki Stanisław
32. Michalski Stanisław
33. Mościcki Henryk
34. Mrozowska Kamilla
35. Pigoń Stanisław
36. Pohoska Hanna
37. Poplatek Jan
38. Radlińska Helena
39. Schletz Alfons
40. Skulski Ryszard
41. Strzelecka Anna
42. Szumowski Władysław
43. Szymiczek Franciszek
44. Turkowski Tadeusz
45. Tync Stanisław

46. Vetulani Adam
47. Wereszycka Helena
48. Willaume Juliusz
49. Wroczyński Ryszard
50. Wrzosek Adam
51. Zarębski Ignacy
52. Zathay Jerzy

Aneks nr 5

Konkurs Polskiej Akademii Nauk na pamiątki z dziejów szkolnictwa i oświaty z okresu międzywojennego¹

Polska Akademia Nauk ogłasza konkurs na pamiątki (wspomnienia) z dziejów szkolnictwa i oświaty z okresu od początków pierwszej wojny z r. 1914 do końca drugiej wojny i okupacji w r. 1945 – z ewentualnym uwzględnieniem ostatnich lat zaborów. Pamiątki mogą dotyczyć różnych rodzajów szkół i różnych rodzajów pracy oświatowej, jak też różnych terenów pracy Rzeczypospolitej Polskiej i różnych lat okresu międzywojennego. Autorom pamiątek pozostawia się swobodę wyboru tematyki i ustalenia rozmiarów pamiątki.

Do udziału w konkursie powołani są przede wszystkim nauczyciele i pracownicy oświatowi, czynni w okresie międzywojennym.

Warunkiem zasadniczym wartości pamiątek jest swobodny, nie skrepowany ubocznymi względami dobór prawdziwych faktów, mających istotne znaczenie, dla charakterystyki pracy szkolnej i oświatowej na tle ówczesnych warunków gospodarczych i społeczno-politycznych i ścierania się prądów postępowych z zachowawczymi. Nie tyle strona literacka, co dokumentarna będzie stanowiła o wartości pamiątki.

Polska Akademia Nauk wyznacza 5 nagród: pierwsza w kwocie 15 000 zł, druga w kwocie 12 000 zł, trzecia w kwocie 8.000 zł, i dwie czwarte po 5000 zł.

Termin nadsyłania prac na konkurs upływa z końcem roku kalendarzowego 1956.

W związku z konkursem na pamiątki mające charakter większych prac, mogą być nadsyłane również mniejsze prace i materiały, które będą gromadzone przez Archiwum Oświatowe Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk. Ogromne zniszczenia, jakim uległy materiały źródłowe w czasie ostat-

¹ Treść ulotki informacyjnej o konkursie opublikowana przez Pracownię.

nie wojny i okupacji, nadają nie tylko większym pracom pamiętnikarskim, ale i fragmentarycznym informacjom bądź też ułamkowym dokumentom-duże nieraz znaczenie dla studium z dziejów oświaty tego okresu.

Polska Akademia Nauk zastrzega sobie prawo zatrzymania dla potrzeb archiwalnych materiałów nadesłanych na konkurs, które uzna za czyniące zadość tym potrzebom. Za materiały te lub dokumenty nadesłane do skopiowania zwracane będą autorom kwoty będące równoważnikiem kosztów odpisu maszynowego, w granicach przeznaczonych na ten cel sumy w budżecie Pracowni. Prace nie zatrzymane dla Archiwum zostaną autorom zwrócone.

Dla oceny nadesłanych prac i przyznania nagród – Prezydium Polskiej Akademii Nauk powoła z końcem roku 1956 Komitet Konkursowy. Do chwili powołania Komitetu sekretariat prac związanych z konkursem prowadzi Pracownia Dziejów Oświaty PAN.

Na prace Komitetu Konkursowego, wypłatę nagród i należności za prace zakwalifikowane do zbiorów archiwalnych, jak też na zwrot prac nie włączonych do tych zbiorów – wyznacza się pierwsze półrocze r. 1957. Polska Akademia Nauk może jednak przedłużyć ten termin w razie nieodzownej potrzeby – na drugie półrocze 1957 r.

Komunikaty w sprawach konkursu i ogłoszenia nagród podane będą w „Nowej Szkole” i w „Głosie Nauczycielskim”.

O regulaminie konkursu i bliższe informacje zwracać się należy do Pracowni Dziejów Oświaty PAN – (Warszawa Polska Akademia Nauk) – z dopiskiem na kopercie: „Pamiętniki”. Dotyczy to również rękopisów pamiętników.

Wydział I Nauk Społecznych PAN
Warszawa, dnia 5. VIII 1955 r.

Aneks nr 6

Tematy prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem Jana Hulewicz¹

1. Tematyka pedagogiczna na łamach „Monitora” 1765-1784.
2. Charakterystyka czasopisma „Szkolnictwo Ludowe” w latach 1891-1912.
3. Polskie szkolnictwo mniejszościowe w Niemczech w latach 1945-1948.
4. Działalność kulturalna i wychowawcza Piotra Świątkowskiego.
5. Dzieje szkoły żeńskiej św. Jana w Krakowie.
6. Działalność pedagogiczna i oświatowa Marii Wysłouchowej.
7. Działalność pedagogiczna Izy Moszczeńskiej.

^{1*} A UJ, Spuścizna J. Hulewicza.

8. Echa strajku szkolnego 1905 w Galicji.
9. Poglądy pedagogiczne Karola Libelta.
10. Poglądy pedagogiczne Antoniego Popławskiego.
11. Działalność pedagogiczna Józefy Dobieszewskiej.
12. Działalność Pauliny Krakowskiej na polu literatury dla młodzieży.
13. Praca Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech w l. 1945-1956.
14. Monografia Gimn. im. M. Darowskiej w Jarosławiu jako przykład rozwoju szkolnictwa prowincjonalnego żeńskiego w Galicji w II połowie XIX w.
15. Początki ruchów radykalno-społecznych wśród młodzieży akademickiej UJ w l. 1887-1891.
16. Kolegium XX Pijarów w Piotrkowie w okresie działalności KEN.
17. Literatura powojenna dla dzieci w wieku przedszkolnym. Analiza i krytyka z punktu widzenia wartości wychowawczych.
18. Walka o oświatę ludową w sejmie galicyjskim w latach 1865-1874.

Aneks nr 7

Wybór zagadnień z historii wychowania autorstwa Wandy Bobkowskiej¹

1. Znaczenie Rousseau w rozwoju myśli wychowawczej.
2. Rozwój świeckiego szkolnictwa ludowego na zachodzie i w Polsce.
3. Ideały wychowawcze Oświecenia.
4. Rozwój wyższego szkolnictwa na ziemiach polskich w epoce humanizmu. Zaslugi Zamoyskiego w dziedzinie oświaty.
5. Poglądy na wychowanie kobiet w epoce Oświecenia (Rousseau, KEN).
6. Polscy teoretycy wychowania w XIX wieku.
7. Walka o narodowość przez szkołę w zaborze austriackim z uwzględnieniem Śląska Cieszyńskiego.
8. Rozwój instytucji kształcenia nauczycieli.
9. Pierwsi racjonalści i ich wpływ na myśl wychowawczą.
10. Indywidualizm wychowawczy w polskiej literaturze pedagogicznej.
11. Pierwszy projekt szkoły powszechnej narodowej i próby jego urzeczywistnienia na ziemiach polskich.
12. Stosunek KEN do oświaty ludowej.
13. Wychowanie obywatelskie w polskiej praktyce wychowawczej.
14. Rozwój oświaty ludowej przez wieki w Europie, a w szczególności w Polsce.
15. Galicja i jej szkolnictwo po pierwszym rozbiorze.
16. Przedstawiciele intelektualizmu wychowawczego.

¹ Jest to wybór zagadnień z historii wychowania do egzaminu w Studium Pedagogicznym. Por. A UJ, sygn. DXVII-2.

17. Najwybitniejsi dydaktycy i ich stosunek do metody pogładowej.
18. Zagadnienie wychowania fizycznego w traktatach pedagogicznych Oświecenia.
19. Działalność jezuitów na polu oświaty i szkolnictwa w Polsce.
20. Rozwój metod nauczania elementarnego.
21. Zasługi Czartoryskich ojca i syna na polu oświaty i wychowania.
22. Stan oświaty i szkół w Polsce za Sasów i pierwsze ich reformy.
23. Pozytywizm w wychowaniu na Zachodzie i w Polsce.
24. Znaczenie Uniwersytetu Wileńskiego dla polskiej oświaty i kultury.
25. Współpraca Kołłątaja i Czackiego w obronie polskości na kresach państw wschodnich.
26. Szkolnictwo w Rzeczypospolitej Krakowskiej.
27. Oświata ludu na ziemiach polskich po trzecim rozbiore.
28. Ewolucja zapatrywań na wychowanie kobiet w wieku XIX.
29. Wychowanie obywatelskie w ustawach i pracach KEN.
30. Wpływ reformacji na rozwój oświaty i szkół.
31. Losy Uniwersytetu Wileńskiego pod kuratorią Czartoryskiego.
32. Szkoła polska pod zaborem pruskim.
33. Ideały wychowawcze Oświecenia i ich echa w Polsce.
34. Skąd bierze początek francuszczyzna w wychowaniu polskich kobiet.
35. Losy oświaty w czasie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego.
36. Działalność i znaczenie Konarskiego.
37. Wychowanie obywatelskie w polskich ustawach szkolnych i polskiej praktyce szkolnej.
38. Pierwsze polskie elementarze.
39. Rozwój metody pogładowej.
40. Wychowanie kobiet w literaturze pedagogicznej.
41. Wychowanie stanowe w wiekach średnich.
42. Zasługi S. Augusta w dziedzinie wychowania.
43. Stan akademicki w ustawach KEN.
44. Stosunek Uniwersytetu Krakowskiego do humanizmu, a rozwój szkół wyższych w Polsce. W dobie humanizmu.
45. Działalność i znaczenie Konarskiego.
46. Zasługi Pestalozzkiego – jego wpływ na szkolnictwo ludowe w Polsce.
47. Poglądy na wychowanie fizyczne w epoce Oświecenia na Zachodzie i w Polsce.
48. Reforma Kołłątajowska Uniwersytetu Krakowskiego.
49. Zasługi Czackiego w dziedzinie oświaty.
50. Przedstawiciele polskiej myśli wychowawczej w epoce stanisławowskiej.
51. Znaczenie reformacji dla rozwoju szkolnictwa.
52. Doła polskiej szkoły pod zaborem austriackim.
53. Działalność Kołłątaja na polu szkolnictwa.
54. Oświata ludu po trzecim rozbiore.

55. Poglądy na duszę dziecka w różnych epokach ery chrześcijańskiej.
56. Reforma Aleksandra Wielopolskiego.
57. Stan szkolnictwa w Polsce po utworzeniu KEN.
58. Pierwsi szermierze oświaty ludowej w Polsce.
59. Wysiłki polskie wokół oświaty ludu w wieku XIX.
60. Znaczenie Komeńskiego w dziejach oświaty. Jego stosunek do Polski.
61. Stosunek Prus do oświaty i szkół po trzecim rozbiorze.
62. System wychowawczy szkół jezuickich.
63. Okresy działalności KEN.
64. Twórcy metody poglądowej jako podstawy nauczania elementarnego.
65. Losy polskiej oświaty w zaborze austriackim.
66. Geneza uniwersytetów średniowiecznych.
67. Szkoły pijarskie i ich reforma przez Konarskiego.
68. Zaslugi Piramowicza w dziele oświaty polskiej.
69. Stosunek duchowieństwa polskiego do prac i dążeń KEN.
70. Wpływ Polski na oświatę na Rusi.
71. W jakich epokach przyznaje się naukom matematyczno-przyrodniczym oddziaływanie wychowawcze.
72. Stosunek państwa do wychowania w różnych epokach.
73. Losy polskiej oświaty po powstaniu listopadowym.
74. Rozwój uniwersytetów w Niemczech i w Polsce w drugiej połowie XVIII w.
75. Stosunek KEN do uniwersytetów.
76. Znaczenie rewolucji francuskiej dla ideologii wychowawczej.
77. Polska literatura pedagogiczna w czasach KEN.
78. Zagadnienie kary i nagrody w literaturze pedagogicznej.
79. Szkolnictwo w Rzeczypospolitej Krakowskiej
80. Cele wychowawcze Konarskiego i sposób ich urzeczywistnienia.
81. Działalność Kołłątaja na niwie oświaty szkolnej.
82. Geneza Uniwersytetu Krakowskiego. Okresy rozwoju i upadku.
83. Pierwsze polskie seminaria nauczycielskie.
84. Znaczenie Uniwersytetu Wileńskiego w dziejach polskiej kultury.
85. Polscy fizjokraci.
86. Zaslugi Pestalozziego w dziejach oświaty.
87. Zagadnienia uniwersytetów w ustawach KEN.
88. Znaczenie Locke'a w dziejach wychowania.
89. Losy szkół i oświaty w Królestwie Kongresowym.
90. Jakie czynniki wywołały ruch oświatowy w drugiej połowie XVIII w.
91. Jakie postulaty wysunęło Oświecenie w dziedzinie wychowawczej.
92. Zaslugi Konarskiego w dziedzinie wychowania.
93. Polscy fizjokraci i ich działalność na polu oświaty ludowej.
94. Stosunek pedagogiczny do kary cielesnej w różnych epokach.
95. Przygotowanie zawodowe nauczycieli ludowych.
96. Rozwój szkolnictwa średniego w Polsce.

Aneks nr 8

Wybór zagadnień do egzaminu z historii wychowania¹

1. Pojęcie wychowania pierwotnego i wychowania w społeczeństwach kulturalnych.
2. Wychowanie kobiet w historycznym rozwoju.
3. Wychowanie stanowe w średniowieczu.
4. Powstanie uniwersytetów.
5. Założenie i odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego.
6. Wychowanie humanistyczne.
7. Szkolnictwo i program szkolny w okresie hellenistycznym.
8. Reforma ks. Konarskiego.
9. Szkolnictwo polskie pod zaborem pruskim.
10. Szkoły różnowiercze w Polsce.
11. Szkoła elementarna, szkoła ludowa – jej rozwój i przeobrażenia.
12. Szkolnictwo w Polsce odrodzonej.
13. Szkolnictwo w epoce humanistycznej.
14. Szkoła elementarna w epoce humanistycznej.
15. KEN – powstanie, działalność, organizacja.
16. Szkolnictwo jezuickie.
17. Nauka elementarna w Galicji.
18. Główne założenia teorii pedagogicznej greckiej.

Aneks nr 9

Wykaz tematów prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem Michała Szulkina do 1956 roku²

1. Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Emilii Sczanieckiej obecnie Szkoła TPD stopnia podstawowego i licealnego w Łodzi.
2. Komuny więzienne jako kuźnie wychowania rewolucyjnego.
3. Slöjd w szkołach galicyjskich.
4. Ewaryst Estkowski jako redaktor „Szkoły Polskiej”.
5. Próba krytycznej analizy poglądów Janusza Korczaka.
6. Poglądy pedagogiczne M. G. Czernyszewskiego.
7. Zarys dziejów Technikum Włókienniczego dla Robotników Ministerstwa Przemysłu Lekkiego w Łodzi.

^{1*} A AP w Krakowie, Akta personalne W. Bobkowskiej. Jest to wybór zagadnień egzaminacyjnych z historii wychowania dla studentów PWSP w Krakowie z roku 1946.

^{2*} A UW, Wykaz prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem M. Szulkina – rejestr komputerowy.

8. Oświata robotnicza w Polsce w l. 1922-1924 (w świetle działalności Uniwersytetu Ludowego i czasopisma "Kultura Robotnicza").
9. Tomasz Nocznicki o oświacie i szkole wsi.
10. Początki szkolnictwa dla głuchoniemych w Polsce.
11. Zygmunt Nowicki jako pedagog i działacz społeczny.
12. Walka z germanizacją szkolnictwa na Górnym Śląsku w latach 1872-1914.
13. Poglądy pedagogiczne Ludwika Krzywickiego.
14. Działalność pedagogiczno-publicystyczna Jana Władysława Dawida w dobie rewolucji 1905 roku na terenie Królestwa Polskiego i po jej upadku.
15. Ewaryst Estkowski jako pedagog.
16. Karol Libelt jako pedagog.
17. Sprawy szkolne i nauczycielskie na łamach „Głosu Nauczycielskiego” w latach 1918-1930.
18. Strajk szkolny w Królestwie w r. 1905.
19. Zarys rozwoju i problemy szkolnictwa specjalnego w Polsce Ludowej.
20. M. Kalinin. Życie i działalność rewolucyjna i poglądy na wychowanie komunistyczne.
21. Poglądy pedagogiczne Lwa Tołstoja.
22. Stanisław Karpowicz.
23. Władysław Spasowski. Postępowy człowiek i pedagog.
24. Miesięcznik Nauczycielski – bojowy organ lewicy nauczycielskiej.
25. Stanisław Kostka Potocki jako działacz polityczny i kierownik oświaty polskiej.
26. Stefania Sempołowska i jej poglądy pedagogiczne.
27. Poglądy pedagogiczne Anieli Szycówny.
28. Jan Kanty Krzyżanowski jako kontynuator zachodnioeuropejskiej myśli pedagogicznej w Polsce w I połowie XIX w.
29. Bieliański i jego poglądy na wychowanie estetyczne.
30. Poglądy na socjalistyczne wychowanie w rodzinie w świetle prac Antoniego Makarenki.
31. Optymizm pedagogiczny w pracy pedagogicznej Antoniego Makarenki.
32. Zagadnienie wychowania estetycznego na łamach czasopisma pedagogicznego „Nowe Tory”.
33. Życie i działalność Jana Baudouina de Courtenay i jego poglądy pedagogiczne.
34. Elementy politechnizacji w nauczaniu szkolnym w Polsce XIX wieku.
35. Postępowy ruch nauczycielski w latach międzywojennych na Białostocczyźnie (1918-1939).
36. Dygasiński i jego poglądy na wychowanie.

Aneks nr 10

Konspekt programu wykładów Historii Wychowania dla II stopnia studiów pedagogicznych opracowany przez Łukasza Kurdybachę¹

- I. Wychowanie w ustroju wspólnoty pierwotnej – 1 godz.
Marksistowska ocena poglądów na genezę i rozwój wychowania w ustroju wspólnoty pierwotnej.
- II. Wychowanie w ustroju niewolniczym – 8 godz.
1. Grecja starożytna – 4 godz.
Klasowe różnice wychowania w Sparcie i Atenach V i VI w. Zmiana poglądów w V w. Sofiści. Platon – społeczne znaczenie jego pedagogiki. Arystoteles szczytem greckiej teorii pedagogicznej.
 2. Wychowanie w okresie hellenistycznym – 1 godz.
 3. Rzym starożytny – 3 godz.
Rzymskie wychowanie rodowe. Szkolnictwo w okresie republiki. Upowszechnienie szkolnictwa w okresie cesarstwa. Kwintylijan. Krytyczne losy szkoły rzymskiej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.
- III. Wychowanie w ustroju feudalnym – 31 godz.
1. Oświata i wychowanie wczesnego średniowiecza – 4 godz.
Powstanie nowych społeczeństw europejskich. Niechęć Kościoła do oświaty i kultury. Asecea religijna. Engels o kulturze średniowiecza. Warunki ekonomiczno-społeczne Monarchii Karola Wielkiego, jego dążność do oświaty. Oświata mnichów irlandzkich. Alkuin. Zmiany w polityce oświatowej Kościoła. Szkoły klasztorne i katedralne.
 2. Wychowanie w okresie rozkwitu feudalizmu – 4 godz.
Filozofia arabska i rozwój dialektyki średniowiecznej. Rozwój miast w Europie XI-XII w. i ich ambicje kulturalne. Powstanie uniwersytetu paryskiego i bolońskiego. Wychowanie kleru i rycerstwa. Początki szkolnictwa stanów upośledzonych.
 3. Oświata i szkolnictwo w Polsce średniowiecznej – 2 godz.
Powstanie szkół katedralnych w Polsce XII wieku. Dążenia polityczne K. Wielkiego i powstanie Uniwersytetu Krakowskiego. Jego charakterystyka i dzieje do końca XV wieku łącznie.
- IV. Pedagogika Odrodzenia – 5 godz.
- Marks – Engels o kulturze Odrodzenia we Włoszech. Walka mieszczaństwa włoskiego z feudalizmem i papieżem. Zwrot do klasycznej przeszłości Italii. Pedagogika włoskich humanistów. Rabelais, Erazm z Rotterdamu, Vives, Tomasz Morus.

¹ Dokument przechowywany w Katedrze Historii Wychowania Uniwersytetu Warszawskiego, datowany na rok 1954.

- V. Oświata i wychowanie w Niemczech w okresie reformacji. – 2 godz.
Społeczno-gospodarcze przyczyny reformacji. Luter a oświata ludu. Ograniczoność postępu reformacji. Melanchton, Sturm.
- VI. Pedagogika jezuitów – 2 godz.
Stosunek papieżstwa do reformacji. Powołanie do życia inkwizycji i zakonu jezuitów. Pedagogika jezuitska.
- VII. Wychowanie w Polsce renesansowej.
Zwrot przywilejów szlachty w XV w. i wyzysk feudalny chłopów. Upośledzenie miast. Dążność kultury renesansowej w Polsce do unarodowienia życia umysłowego w Polsce. Walka renesansu ze scholastyką na Uniwersytecie Krakowskim. Projekty reform szkolnych. Szymon Marycki, Andrzej Frycz Modrzewski, Erazm Gliczner, Rej.
- VIII. Polskie szkolnictwo różnowiercze w XVI i XVII w. – 3 godz.
Szkoła w Pińczowie i jej program nauczania języka polskiego. Inne szkoły kalwińskie. Szkoły luterskie, ariańskie. Gimnazjum w Lubartowie. Akademia w Rakowie i racjonalizm arian.
- IX. Oświata katolicka w Polsce w okresie reformacji – 2 godz.
Upadek Uniwersytetu Krakowskiego w XVI w. Szkolnictwo jezuitskie w Polsce i jego walka z Akademią Krakowską. Akademia Zamoyska. Rozwój i upadek szkolnictwa parafialnego na tle wzmożonego ucisku feudalnego.
- X. Jan Amos Komeński – 4 godz.
Ideologia Braci Czeskich. Jan Amos Komeński i jego pobyt w Polsce. System pedagogiczny Komeńskiego.
- XI. Oświata i wychowanie w początkach okresu kapitalizmu – 20 godz.
1. Myśl pedagogiczna młodej burżuazji angielskiej – 4 godz.
Plany oświatowe Samuela Hartliba i działaczy rewolucji. Wzrost uprzemysłowienia i wyzysku kapitalistycznego. Projekty szkolnictwa zawodowego Williama Patteny i Johna Bellersa. Pedagogika Johna Locke'a.
 2. Walka o świeckość oświaty we Francji w XVIII w. – 2 godz.
Wypędzenie jezuitów z Francji. Parlamentaryzm francuski i La Chalotais. Rolland i projekty organizacji szkolnictwa.
 3. Materializm francuski w XVIII w.
Pogłębienie się konfliktów społecznych we Francji XVIII w. Francuska filozofia materialistyczna XVIII w. Helwecjusz i Diderot.
 4. Jan Jakub Rousseau – 2 godz.
Rousseau – przedstawiciel średniej burżuazji francuskiej. „Emil” i wychowanie naturalne. Wsteczne poglądy na rolę kobiety. Wpływ Rousseau na rozwój myśli pedagogicznej.
 5. Francuska pedagogika rewolucyjna – 2 godz.
Obalenie feudalizmu we Francji. Projekt oświatowy Condorceta. Plan Lepletiera. Reakcja francuska po 1794 r.
 6. Reforma szkolna Stanisława Konarskiego – 3 godz.

Rozwój ustroju feudalnego w Polsce w XVIII w. Pojawienie się elementów kapitalistycznych w gospodarce polskiej. Collegium Nobilium Konarskiego próba pogodzenia feudalizmu z potrzebami nowych form życia. Reforma szkolnictwa pijarskiego. Postępowe zasady pedagogiki Konarskiego.

7. Komisja Edukacji Narodowej – 5 godz.

Początki ustroju kapitalistycznego i konieczność nowego wychowania. Szkoła Rycerska. Zniesienie jezuitów. Postępowe zasady w pierwszych przepisach KEN. Trzy okresy jej dziejów. Charakterystyka Ustaw KEN z 1783 r. Uwstecznienie się Komisji po 1780 r. Powinności nauczyciela Piramowicza. Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Walka o nowe podręczniki i reforma Szkół Głównych. Unarodowienie programów nauczania. Kształcenie świeckich nauczycieli. Wrogie stanowisko reakcji. Upadek KEN.

Aneks nr 11

Wykaz tematów prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem Łukasza Kurdybachy w latach 1954-1956¹

1. Decroly w polskim przedszkolu.
2. Działalność pedagogiczna Grzegorza Piramowicza.
3. Erazm Gliczner jako pedagog.
4. Poglądy pedagogiczne Szymona Maryckiego.
5. Działalność pedagogiczna Michała Dymitra Krajewskiego.
6. Działalność pedagogiczna Adolfa Kamińskiego.
7. Działalność pedagogiczna Kajetana Józefa Skrzetuskiego.
8. Działalność pedagogiczna B. Herbesta w XVI wieku.
9. Jan Śniadecki jako pedagog.
10. Działalność Michała Poniatowskiego w dziedzinie szkolnictwa parafialnego
11. Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica.
12. Kształcenie nauczycieli w pracach Komisji Edukacji Narodowej.
13. Poglądy pedagogiczne Jana Sebastiana Petrycego z Pilzna.
14. The Pedagogical Views of Plato as presented in the Laws.

¹ Jest to wykaz tematów prac magisterskich przygotowanych pod kierunkiem Ł. Kurdybachy z lat 1954 do 1956. Dane w oparciu o Sprawozdania Ł. Kurdybachy oraz prace znajdujące się w Dokumentacji Katedry i zbiorach. Pierwsze promocje jego magistrantów odbyły się w roku 1954. Prawdopodobnie nie jest to kompletny wykaz tematów prac. Na stronach tytułowych prac (jest ich w Katedrze 83) nie zawsze podawano daty ich ukończenia, tych tematów nie zamieszczono w niniejszym wykazie. Natomiast w zarejestrowanym spisie komputerowym A UW podane są daty promocji, które nie zawsze zgadzają się z datami ukończenia prac, znajdującymi się na ich stronach tytułowych.

15. Reforma Kołłątajowska w Krakowie w latach 1777-1780 w świetle badań materiałów Archiwum Głównego Akt Dawnych.
16. Szkolnictwo parafialne w okresie Komisji Edukacji Narodowej.
17. Szkoła parobcza w dobrach Zamojskich 1819-1834.
18. Hugo Kołłątaj jako reformator Uniwersytetu Krakowskiego.
19. Szkolnictwo reformacyjne w Polsce.
20. Współpraca Hugona Kołłątaja przy organizowaniu Liceum Krzemienieckiego.
21. Szkolnictwo ariańskie w Polsce w XVI i XVII.
22. Poglądy pedagogiczne Platona w dziele „O prawie”.
23. Zagadnienia oświatowe i pedagogiczne w piśmie Piotra Świtkowskiego.
24. Metoda pogładowości w dziełach Jana Amosa Komeńskiego.

Aneks nr 12

Wykaz tematów prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem Stefana Truchima w latach 1946-1956¹

1. Działalność Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech 2 IV 1945-15 VIII 1946.
2. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie miasta Radomia.
3. Organizacja szkół handlowych w Polsce w latach 1932-1939.
4. Cele i ideały wychowawcze Collegium Nobilium.
5. Tajna oświata w okresie okupacji 1939-1945 na terenie powiatu warszawskiego (część prawobrzeżna).
6. Szkolnictwa parafialne w dobie Komisji Edukacji Narodowej.
7. Historia czteroklasowej szkoły pospolitej męskiej im. T. Kościuszki w Wieliczce od 1872 do 1918 r.
8. Stosunek okupanta niemieckiego do szkolnictwa polskiego na terenie miasta Włocławka (1939-1945).
9. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie powiatu nowosądeckiego w latach 1939-1945.
10. Historia szkoły powszechnej w Gliniaku (1897-1946).
11. Zniszczenia okupanta niemieckiego w szkolnictwie na terenie miasta Zgierza (1939-1945).
12. Stosunek okupanta niemieckiego do publicznej szkoły powszechnej na terenie powiatu sandomierskiego (1939-1945).

¹ Podaję za: E. Podgórska, W. Leżańska, E. Witkowska, *Bibliografia prac Stefana Truchima oraz wykaz kierowanych przez niego rozpraw doktorskich i magisterskich z lat 1945-1967*, „Acta Universitatis Lodziensis, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, S. I, Z. 13, 1997, s. 149-169.

13. Przystosowanie dziewcząt w gospodarstwie rodzinnym w średniej szkole ogólnokształcącej III Rzeszy.
14. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły oraz tajne nauczanie w środkowej części powiatu opatowskiego.
15. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły oraz tajne nauczanie w Łomży.
16. Szkolnictwo polskie w powiecie lublinieckim (1922-1945).
17. Szkoły podwydziałowe w Strzemiesznie i Wschowie za czasów KEN.
18. Historia szkoły powszechnej w Wawrzeńczycach, powiat miechowski (1839-1945).
19. Tajne nauczanie w powiecie sochaczewskim (1939-1945).
20. Dzieje szkoły podwydziałowej w Toruniu (czasy KEN 1773-1786).
21. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie powiatu Biała Podlaska.
22. Płace nauczycieli publicznych szkół powszechnych (1917-1939).
23. Monografia Prywatnego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego Janiny Czapczyńskiej w Łodzi.
24. Monografia publicznej szkoły powszechnej w Kaczcze (powiat rawski).
25. Tajne nauczanie na terenie powiatu olkuskiego (1939-1945).
26. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie gminy wiejskiej i miejskiej Zduńska Wola.
27. Tajne nauczanie w powiecie Mińsk Mazowiecki (1939-1944).
28. Kształcenie młodzieży pracującej w rzemiośle na terenie województwa łódzkiego w latach 1932-1938.
29. Stosunek okupanta niemieckiego do szkoły polskiej w powiecie piotrkowskim.
30. Państwowe Gimnazjum im. J. Długosza w Nowym Sączu w dobie austriackiej.
31. Historia publicznej szkoły powszechnej im. A. Mickiewicza w Przemyślu.
32. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie powiatu sandomierskiego.
33. Stosunek okupanta niemieckiego do szkolnictwa polskiego na terenie powiatu opatowskiego w latach 1939-1945.
34. Historia publicznej szkoły powszechnej w Gowarczowie.
35. Historia publicznej szkoły powszechnej w Książynie.
36. Historia gimnazjum w Stryju.
37. Poglądy pedagogów polskich na sprawę kształcenia nauczycieli w pierwszej połowie XIX wieku.
38. Historia szkoły powszechnej w Gnaszynie w latach 1926-1939 jako szkoły doświadczalnej.
39. Tajne nauczanie na terenie powiatu bocheńskiego w latach 1939-1945.
40. Tajne nauczanie w powiecie mławskim w okresie 1939-1945.
41. Działalność KEN w latach 1773-1775.

42. Monografia szkoły powszechnej w Tuczępach od chwili powstania do wybuchu wojny w 1939.
43. Szkoły realne w Niemczech do połowy XIX w.
44. Historia zakładów szkolnych w Maniówce Opolczyńskiej.
45. Losy szkoły polskiej na terenie powiatu mławskiego (1939-1945).
46. Stosunek okupanta niemieckiego do szkolnictwa polskiego w powiecie biłgorajskim (1939-1945).
47. Łódzkie szkoły włókiennicze Ministerstwa Przemysłu i Handlu.
48. Szkoła podwydziałowa powiatu węgrowskiego w czasach KEN.
49. Historia szkoły powszechnej w Głuchowie.
50. Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Rosji w pierwszej połowie XIX w.
51. Rola Zakładów Doskonalenia Rzemiosła w szkolnictwie rzemieślników.
52. Ustawodawstwo szkolne KEN na podstawie szkolnictwa średniego.
53. Historia Wiejskiego Uniwersytetu Orkanowego w Gaci (1922-1939).
54. Tajne nauczanie podczas okupacji niemieckiej na terenie powiatu krasnostawskiego (1939-1944).
55. Szkoła podwydziałowa plocka za czasów KEN.
56. Monografia szkoły im. S. Staszica w miejscowości Jezowe powiat Nisko, województwo Rzeszów.
57. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiego szkolnictwa na terenie powiatu radzymińskiego.
58. Monografia szkoły „Spod Strzechy” w Modrzejowej Wólce powiatu iłżeckiego.
59. Szkoła podwydziałowa kaliska za czasów KEN.
60. Historia publicznej szkoły powszechnej w Siennicy Lipusach.
61. Historia szkoły ogólnokształcącej stopnia podstawowego w Garnku powiat Radomsko.
62. Wpływ wojny 1939-1945 na szkolnictwo niemieckie.
63. Komisja Rozdawnicza Koronna.
64. Organizacja i program nauczania pruskiej publicznej szkoły powszechnej „Volksschule” w latach 1920-1945.
65. Akcja kulturalno-oświatowa i wychowawcza wśród więźniów Polaków w obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie w latach 1940-19945.
66. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie powiatu krotoszyńskiego (1939-1945).
67. Stosunek okupanta niemieckiego do polskiej szkoły powszechnej na terenie powiatu opoczyńskiego (1939-1945).
68. Historia Gimnazjum w Rzeszowie w XIX w.
69. Monografia publicznej szkoły powszechnej im. M. Konopnickiej w Radomsku.
70. Monografia szkoły podstawowej w Gałkowie.
71. Szkoła podwydziałowa w Pułtusku w czasach KEN.

72. Dzieje KEN od 1776 do 1782 r.
73. Tajne nauczanie podczas okupacji na terenie powiatu zawierciańskiego (1939-1945).
74. Biografia Antoniego Popławskiego.
75. Kształcenie kobiet w czasie KEN.
76. Antoni Wiśniewski – pijar.
77. Jan Gwalbert Bystrzycki (1772-1835).
78. Pedagogiczna działalność pijarów w czasie KEN.
79. Płocka Szkoła Wojewódzka w ostatnich pięciu latach przed powstaniem listopadowym.
80. Szkoła sanatoryjna w Zakopanem Bystre.
81. Wincenty Skrzetuski (monografia).
82. Szkoła parafialna w Kunowie
83. Monografia szkoły w Przyrowie.
84. Tajne nauczanie w latach 1940-1945 w powiecie stopnickim.
85. Józef Korzeniowski jako działacz na polu szkolnictwa.
86. Ewaryst Estkowski na tle epoki.
87. Historia szkoły podwydziałowej w Rawie za czasów KEN.
88. Dzieje wychowania przedszkolnego w Europie ze szczególnym uwzględnieniem Polski.
89. Historia Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Głownie.
90. Powstanie i organizacja Rady Szkolnej Krajowej.
91. Działalność Izby Edukacyjnej za czasów Księstwa Warszawskiego na polu szkolnictwa ludowego.
92. Młodość H. Kołłątaja.
93. Szkoła pijarów w Piotrkowie Trybunalskim.
94. Siedmioklasowa Publiczna Szkoła Powszechna nr 1 K. Promyka w Pabianicach.
95. Organizacja szkolnictwa ogólnokształcącego w ZSRR.
96. Monografia Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie.
97. Szkolnictwo spółdzielcze w Łódzkim Okręgu Szkolenia Zawodowego (1945-1950).
98. Szkolnictwo zawodowe w latach 1918-1939.
99. Reforma Akademii Krakowskiej przez H. Kołłątaja.
100. Historia szkoły wydziałowej poznańskiej w czasie KEN.
101. Edward Czarnecki (1774-1831).
102. Rozwój szkolnictwa na Śląsku Cieszyńskim do pierwszej wojny światowej.
103. Projekty organizacji szkolnictwa ułożone w KEN.
104. Szkoły luterskie w Polsce.
105. Organizacja szkół i władz szkolnych w Królestwie Kongresowym od roku 1834 do reformy szkolnej Wielopolskiego.
106. Tajne nauczanie podczas okupacji niemieckiej na terenie powiatu i miasta Skierniewice.

107. Poglądy pedagogiczne Staszica.
108. Szkoły przysposobienia przemysłowego w przemyśle papierniczym.
109. Onufry Kopczyński.
110. Szkolnictwo polskie w zaborze pruskim w pierwszej połowie XIX w.
111. Historia szkoły podstawowej w Tychowie powiatu iłżyckiego (1918-1950).
112. Szkoła wydziałowa warszawska w czasie KEN.
113. Collegium Nobilium.
114. Estkowski jako redaktor pierwszych czasopism pedagogicznych.
115. Oświata ludowa w opinii publicznej Królestwa Kongresowego.
116. Tajne nauczanie w czasie okupacji niemieckiej na terenie powiatu łomżyńskiego.
117. Tajne nauczanie na poziomie szkoły średniej i oświata pozaszkolna w powiecie łowickim (1939-1945).
118. Uposażenie nauczycieli szkół średnich pomiędzy pierwszą a drugą wojną światową w Polsce.
119. Szkolnictwo polskie w powiecie wrocławskim w okresie okupacji.
120. Opieka nad dzieckiem w mieście Łodzi w okresie 1945-1950.
121. Szkolnictwo przemysłu gumowego w Polsce.
122. Wizytatorzy KEN.
123. Ideologia wychowawcza KEN.
124. Historia publicznej szkoły powszechnej w Mrozach w latach 1908-1947.
125. Walka jezuitów z pijarami w XVIII w.
126. Tajne nauczanie w powiecie Chojnickim w czasie okupacji.
127. Dwie koncepcje szkolnej władzy zwierzchniej w Księstwie Warszawskim.
128. Stopień zniszczenia szkolnictwa w latach 1939-1945.
129. Szkoły pijarskie za czasów KEN.
130. Wychowanie kobiet w publicystyce w okresie KEN.
131. Organizacja wczasów letnich dla dzieci i młodzieży na terenie Kuratorium Okręgu Szkolnictwa Łódzkiego.
132. Wilhelm Kaliński (1747-1789).
133. Wojciech Anzelm Szwejkowski (1773-1836).
134. Szkolnictwo powiatu drawskiego w Planie Sześćioletnim.
135. Rola szkolnictwa ewangelickiego w walce o uświadomienie narodowe i kulturę ludową na Śląsku Cieszyńskim.
136. Reforma szkolna Wielopolskiego na tle społeczno-politycznym.
137. Działalność Izby Edukacyjnej w dobie Księstwa Warszawskiego.
138. Idee pedagogiczne Stanisława Staszica.
139. Idee pedagogiczne Hugona Kołłątaja.
140. Szkolnictwo ariańskie w Polsce.
141. Zmiany w organizacji władz szkolnych II instancji województwa śląskiego w latach 1922-1950.
142. Działalność Staszica na polu szkolnictwa zawodowego.
143. Hugo Kołłątaj jako współtwórca Krzemieńca.

144. Działalność Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych na polu szkolnictwa w czasie Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego.
145. Szkolnictwo wyższe w Księstwie Warszawskim i Królestwie Kongresowym.
146. Zagadnienia oświatowe i wychowawcze w „Przeglądzie Tygodniowym” w latach 1866-1871.
147. Szkolnictwo elementarne w Księstwie Warszawskim.
148. Polskie szkolnictwo średnie w zaborze austriackim w czasie Rady Szkolnej Krajowej.
149. Poglądy pedagogiczne Lenina.
150. Problemy pedagogiczne na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w latach 1859-1965.
151. Szkolnictwo powszechne w powiecie wieluńskim w latach 1918-1939.
152. Idee pedagogiczne socjalistów utopijnych R. Owena, K. Fouriera, Saint-Simona.
153. KEN w latach 1773-1776.
154. Uniwersytet Jagielloński w zaborze austriackim w latach 1860-1890.
155. Zagadnienia pedagogiczne w „Monitorze.
156. Rozwój i organizacja szkolnictwa w Chorzowie w latach 1934/1935 – 1950/1951.
157. Szkolnictwo zawodowe w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim.
158. Działalność H. Kołłątaja na polu szkolnictwa.
159. Stosunek Dietla do zagadnień oświatowych.
160. Wychowanie kobiet w świetle staropolskich teorii pedagogicznych XVI i XVII.
161. Szkolnictwo polskie w latach 1864-1900 na terenie Królestwa Kongresowego.
162. Krupska jako teoretyk wychowania politechnicznego.
163. Zagadnienia pedagogiczne w czasopiśmie „Magazyn Warszawski” (1784-1785).
164. Reforma szkolna Wielopolskiego.
165. Zagadnienia czytania i pisania w projekcie Izby Edukacyjnej.
166. Zagadnienia pedagogiczne w „Gazecie Warszawskiej”.
167. Historia szkolnictwa w gminie Będków.
168. Szkolnictwo polskiego pod zaborem pruskim (1772-1806).
169. Szkolnictwo polskie w zaborze pruskim w latach (1815-1879).
170. Deczyński na tle epoki.
171. Zagadnienia społeczno-pedagogiczne na łamach „Magazynu Warszawskiego” (1784-1785).
172. Historia Uniwersytetu Ludowego w Brzeziu (?) na Odrą
173. Działalność Piramowicza w KEN.
174. Pierwsze czasopismo dla dzieci i młodzieży w Wielkim Księstwie Poznańskim.
175. Idee społeczne na łamach „Krzyża i Miecza”.
176. Szkolnictwo elementarne w Łodzi w pierwszym trzydziestolecu XIX w.

Aneks nr 13

Zakres wymagań do egzaminu z historii wychowania. (Egzaminator Jan Dobrzański)¹

Wychowanie u ludów pierwotnych.
Wychowanie w ustroju niewolniczym, klasowy charakter wychowania.
Wychowanie w Sparcie.
Rozwój systemu wychowania w Atenach.
Rozwój greckiej myśli pedagogicznej.
Rola sofistów w dziejach greckiej pedagogiki.
Poglądy pedagogiczne Sokratesa, Platona, Arystotelesa.
Szkoła w czasach hellenistycznych.
Wychowanie i szkolnictwo w Rzymie.
Wpływy greckie. Wykształcenie gramatyczne.
Kwintylijan i jego dzieło „O wychowaniu mówcy”.
Wychowanie w ustroju feudalnym.
Niechęć Kościoła do oświaty i kultury starożytnej.
Klasztory benedyktyńskie i ich rola w dziedzinie oświaty do VIII wieku.
Rola klasztorów irlandzkich.
Troska Karola Wielkiego o rozwój szkół.
Alkuin.
Dążność do oświaty świeckiej.
Zmiana stosunku Kościoła do oświaty.
Rozwój szkół klasztornych i katedralnych.
Początki szkół katedralnych i klasztornych.
Początki szkół parafialnych.
Rozwój ekonomiczny Europy X-XII wieku i ambicje oświatowe mieszczaństwa.
Abelard.
Początki uniwersytetu paryskiego. Powstanie innych uniwersytetów.
Scholastyka.
Świeckie wychowanie rycerskie.
Wychowanie rzemieślników.
Miejskie szkolnictwo parafialne w XIV w.
Oświata na Rusi Kijowskiej.
Szkolnictwo w Polsce średniowiecznej.
Założenie Uniwersytetu Krakowskiego.
Pedagogika epoki Odrodzenia

¹* Są to wymagania do egzaminu z historii wychowania dla studentów UMCS-u. Na dokumencie brak daty. Sądząc z wykazu lektur wymagania dotyczą okresu po 1956 r., zapewne jednak przed ukazaniem się podręcznika pod red. Ł. Kurdybachy i podręcznika w opracowaniu S. Wołoszyna. Dokument w posiadaniu autorki.

Powstanie kapitalizmu.
Renesans jako przewrót w życiu duchowym Europy.
Myśl pedagogiczna Odrodzenia, jej główni przedstawiciele.
Poglądy pedagogiczne Erazma z Rotterdamu.
Pedagogika J.L. Vivesa.
Początki systemu kapitalistycznego w Anglii. „Utopia” T. Morusa.
Kultura renesansowa we Francji.
Franciszek Rabelais, jego krytyka wykształcenia scholastycznego i obraz nowego wychowania.
Pedagogika reformacji.
Rola M. Lutra w dziedzinie unarodowienia szkoły.
Sprawa oświaty ludu.
Filip Melanchton i jego organizacja szkoły średniej w Niemczech.
Rola Kalwina w dziedzinie oświaty.
Rola średniej szkoły J. Sturma.
Oświata i wychowanie w Polsce w okresie Odrodzenia
Przemiany społeczno-gospodarcze w Polsce w XV w.
Uniwersytet Krakowski i jego rozkwit w XV w.
Szkolnictwo w Polsce w początkach XVI w.
Studia zagraniczne szlachty i bogatego mieszczaństwa.
Rozwój nauki polskiej.
Projekty reform szkolnictwa i wychowania.
Myśl pedagogiczna – Sz. Marycki, A.F. Modrzewski, E. Gliczner.
Szkolnictwo różnowiercze na ziemiach polskich w XVI i XVII w.
Wychowanie i szkolnictwo w dobie kontrreformacji.
Stosunek papieża do reformacji.
Organizacja szkół jezuickich i ich zasady wychowania.
Szkolnictwo katolickie w Polsce w dobie kontrreformacji.
Wychowanie i pedagogika w początkach rozwoju kapitalizmu.
Jan Amos Komeński i jego poglądy pedagogiczne oraz działalność w Polsce.
Akademie rycerskie.
Poglądy pedagogiczne J. Locke’a.
Walka o świeckość szkoły i wychowania we Francji.
Poglądy pedagogiczne J.J. Rousseau.
Idee pedagogiczne francuskich encyklopedystów.
Reforma szkolna S. Konarskiego.
Reforma szkolnictwa ludowego w XVIII w.
Komisja Edukacji Narodowej.
Reformy oświatowe Katarzyny II w Rosji.
Programy oświatowe burżuazyjnej rewolucji francuskiej i ich wpływ na rozwój szkolnictwa w Europie.
Poglądy pedagogiczne i znaczenie J.H. Pestalozziego.
Ruch oświatowy w Anglii w I połowie XIX w.

Szkolnictwo i oświata w Niemczech.
Pedagogika J. F. Herbarta.
Rola Fröbela w dziejach wychowania.
Działalność Diesterwega. Seminaria nauczycielskie.
Rozwój oświaty w Rosji w I połowie XIX w.
Oświata i szkolnictwo na ziemiach polskich w I połowie XIX w.
Szkolnictwo w zaborze pruskim.
Szkolnictwo w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym.
Reforma Wielopolskiego.
Szkoła Główna w Warszawie.
Oświata i wychowanie w Europie w I połowie XIX w.
Polska myśl pedagogiczna – S. Staszic, J. Śniadecki, E. Estkowski, B. Trentowski.
Angielskie dążenia do reformy szkolnictwa w II połowie XIX w.
Poglądy pedagogiczne H. Spencera.
Powstanie naukowej pedagogiki proletariatu.
Marks i Engels o wychowaniu.
Klasowy i historyczny charakter wychowania.
Działalność oświatowa Komuny Paryskiej.
Oświata i szkolnictwo w II połowie XIX w. i na początku XX w./Francja,
Niemcy, Stany Zjednoczone/
Uwstecznienie się pedagogiki burżuazyjnej.
Nowe kierunki w pedagogice burżuazyjnej/materialistyczne i socjologiczne/
Pedagogika kultury.
Nowe koncepcje kształcenia /John Dewey, Georg Kerschensteiner/
Oświat i szkolnictwo w Rosji w II połowie XIX i na początku XX w.
Szkolnictwo w Galicji w okresie autonomii.
Szkolnictwo na ziemiach zaboru pruskiego, germanizacja szkoły.
Szkolnictwo w Królestwie Polskim. Szkoła narzędziem polityki szkolnej caratu.
Rozwój postępowego ruchu oświatowego.
Strajk szkolny z 1905 roku.
Szkolnictwo prywatne.
Rozwój polskiej myśli pedagogicznej.
Myśl pedagogiczna pozytywizmu warszawskiego.
Czołowi przedstawiciele pedagogiki końca XIX i początku XX wieku. J.W. Dawid, S. Karpowicz, A. Szycówna.
„Przegląd Pedagogiczny”.
Zdobycze oświatowe rewolucji październikowej.
Lenin o wychowaniu.

Literatura:

Podręczniki:

1. S. Kot, *Historia wychowania*, t. I – Lwów 1933, t. II – Lwów 1934.
2. Ł. Kurdybacha, *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII w.*, Warszawa 1949.
3. *Zarys pedagogiki*, pod red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1958.

Literatura uzupełniająca (do wyboru dwie pozycje)

1. H. Barycz, *Uniwersytet Jagielloński w życiu narodu polskiego*, Warszawa 1948.
2. Z. Dulczewski, *Walka o szkołę na wsi galicyjskiej w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861-1914*, Warszawa 1953.
3. G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, oprac. K. Mrozowska, Wrocław 1958.
4. S. Truchim, *Ewaryst Estkowski*, „Nowa Szkoła” 1956, nr 5.
5. *Komisja Edukacji Narodowej (Pisma Komisji i o Komisji)*, wybór źródeł i oprac. S. Tync, Wrocław 1954.
6. R. Wroczyński, *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1955.
7. M. Szulkin, *Strajk szkolny 1905 r.*, Wrocław 1959.
8. S. Rudniański, *Idee wychowania społecznego w dziejach myśli pedagogicznej. Szkice z historii wychowania*, wyd. 2, Warszawa 1950.

Indeks osób ^{1*}

- A**
 Abramowski 69
 Ambros Michał 72
 Araszkiewicz Feliks 216, 242
 Artymiak Antoni 20, 77, 99, 101, 108, 152, 177
- B**
 Banach Andrzej 17, 21, 50, 170, 192, 193, 210, 211
 Bandura Ludwik 99, 101, 109, 185, 186
 Baraniecki Stefan 69
 Baranowski Krzysztof 57
 Baranowski Bohdan 57
 Baranowski Adam B. 150
 Bardach Juliusz 132, 133, 152
 Barthusel Mateusz 166
 Barlicki Norbert 69
 Bartnicka Kalina 33, 34, 79, 83, 84, 96, 117, 118, 183, 205, 216, 235
 Bartoszewski Władysław 12
 Barycz Henryk 12-14, 16, 17, 20, 21, 30, 31, 36, 37, 50-54, 56, 57, 64, 65, 67, 73-78, 78, 84-86, 88, 89, 97, 98, 100, 101, 105-107, 110, 111, 113, 114, 133, 135, 137-139, 143, 151-157, 165, 170-172, 174, 178, 179-180, 182, 184, 185, 192-194, 196, 199, 209-211, 220, 230, 232, 242
 Bąkowa J. 212
 Bednarski Stanisław 11, 13, 14, 33, 47
 Berbelicki Władysław 23, 96, 106
- Bielak Franciszek 152, 171
 Bieliński Franciszek 200
 Bieńkowska Barbara 15
 Bieńkowska-Trzcińska Cecylia 69
 Biernacki Andrzej 49
 Bierut Bolesław 55, 56, 147
 Biliński Piotr 49
 Birkenmajer Aleksander 63, 65, 76, 78
 Bobkowska Wanda 15, 21, 50, 54, 67, 68, 71-74, 78, 97, 99, 101, 110, 159, 163, 164, 194, 209, 211, 212, 230
 Bobrowska-Nowak Wanda 48, 100, 101, 222, 223
 Bonusiak Włodzimierz 19
 Borodziej Łucja 216
 Borowski Andrzej 24
 Bostel Ferdynand 17
 Brodacka-Adamowicz Ewa 23
 Brodziński Kazimierz 150
 Broniewski Władysław 14
 Bruchnalski Wilhelm 75
 Brzeziński Stefan J. 72
 Brzęk Gabriel 22
 Bujwidowa Kazimiera 69, 70
- C**
 Chałasiński Józef 46, 48
 Chamcówna Mirosława 137, 144, 216, 219, 220
 Chłędowski Kazimierz 152
 Chmaj Ludwik 18, 28, 29, 30, 50, 80

* Indeks nie obejmuje Bibliografii i Aneksów

- Chodakowska Janina 43, 44, 198
Chrobry Bolesław 37
Chrzanowski Ignacy 11, 13, 216
Condorcet Jan A. 145
Cygielstreich Adam 69
Cynarski Jan 69
Czapliński Władysław 49, 56
- D**
Dajczak Józef 200, 207
Danek Wincenty 99, 100, 101, 189, 190
Danilewicz-Zielińska Maria 34
Daniszewski Tadeusz 81
Danysz Antoni 13, 86, 139
Dawid Jan Władysław 88, 188
Dąbrowski Jan 51, 52, 78
Dewey John 128
Diesterweg Adolf 192, 196, 206
Dobrowolski Antoni Bolesław 72
Dobrzański Jan 21, 58, 59, 67, 68, 75, 80, 81, 96, 97, 99, 101, 105, 108, 110, 152, 173, 174, 177, 194, 200, 224-226, 230
Draus Jan 4, 9, 14, 15, 19, 28, 30-34, 79, 96
Drynda Danuta 11, 48, 60, 109
Duczowska-Moraczewska Henryka 61
Dulczewski Zygmunt 94, 99, 101, 173, 174
Dulemba Kazimierz 69
Dutkiewicz Józef 58, 223
Dutkowa Renata 210
Dybiec Julian 20, 21, 97, 119, 211
Dygasiński Adolf 71, 189, 190
Dziamski Seweryn 14
Dzierżanowska Maria 65
Dziubińska Jadwiga 69
- E**
Ender Janina 72, 73, 77, 97, 99, 101, 192
Engels Fryderyk 88, 203, 206, 214
Estkowski Ewaryst 81
Estreicher Stanisław 33, 171
Estricher Tadeusz 74, 78
- F**
Falski Marian 72, 80, 83
Fierich Jerzy 77, 86, 101, 159, 161
Filiłowicz Tadeusz 69
Florczak Zofia 142
Floryn Władysław 56, 57
Folkierski Władysław 13
- Forelle Edmund 69
Fredro Aleksander 86, 184
Froch Władysław 225, 226
- G**
Gadowski Walenty 207
Gawęda Stanisław 19
Gąsiorowski Andrzej 62
Gerber Rafał 98, 100, 101, 109, 131
Gębarowicz Mieczysław 23
Giedroyc Jerzy 34
Gładysz Antoni 43, 44
Głowacka Apolonia 220, 227
Gnorowski Mieczysław 69
Goriszewski Włodzimierz 119
Grabowski Tadeusz 78
Grabski Andrzej F. 7, 116, 130, 131, 132, 193, 195
Gralak Bronisław 18
Grodecki Józef 72
Grodecki Roman 78, 172
Grot Zdzisław 152, 228
Grundtvig Mikołaj F. 40
Grzybowski Romuald 59, 136, 140, 208
Gumuła Teresa 66
- H**
Hajdukiewicz Leszek 36, 52, 54, 78, 85, 97, 99, 100, 101, 106, 170, 195, 208, 211
Haller Józef 35
Handelsman Marcei 35, 80
Harswas Edmund 220
Hartleb Kazimierz 61
Heine Heinrich 37, 152
Heinemann Manfred 242
Heinrich Władysław 50, 71, 72, 73, 88, 122, 216
Hellwig Jan 11-13, 62, 227
Herder Johan G. 11
Hewelke Paulina 72
Hornowska Maria 11, 14, 16
Horwitz Maksymilian 69
Hoszowski Stanisław 229
Hryciuk Grzegorz 23
Hube Michał 77, 85, 163
Hübner Piotr 21, 43, 47-49, 74, 76, 109, 111
Hulewicz Jan 13, 16, 32-34, 50-55, 57, 63-68, 73-78, 81, 85-89, 95, 97-99,

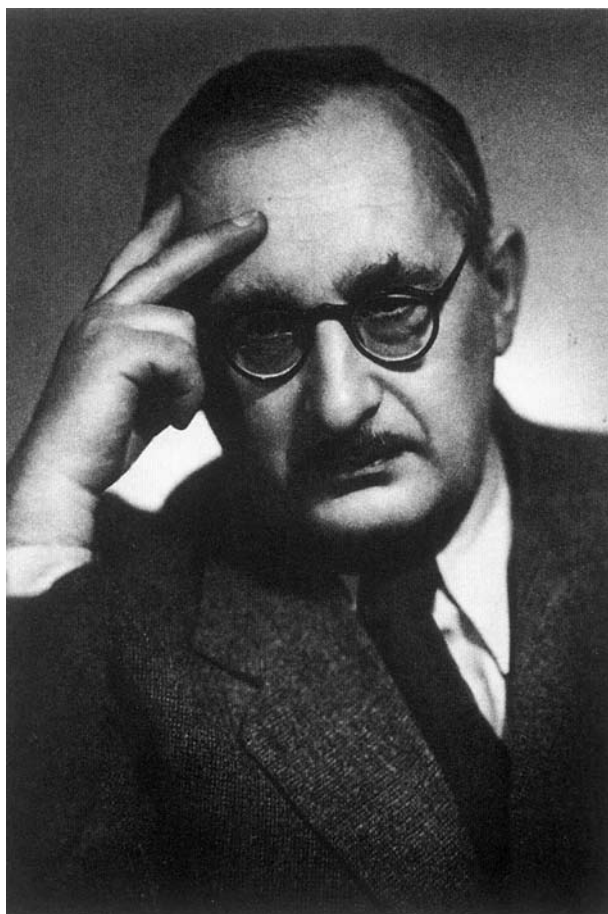
- 102, 105-108, 110, 113, 119, 122, 142,
159, 160, 164, 171, 174, 182, 193-194,
199, 209-21, 217, 230
Hussarzewski Tomasz 166
- I**
Inglot Mieczysław 19
- J**
Jaczewski Bohdan 11, 13
Jakubowski Józef 96, 166
Jałmużna Tadeusz 119
Jamrożek Wiesław 228
Janik Michał 97, 99, 102, 193
Januszek Franciszek 20-22, 100, 102
Jaxa-Bykowski Ludwik 50
Jobert Ambroise 76, 78, 141
Jordan Henryk 192
Józeczyk Andrzej 150
- K**
Kaczmarek Stefan 137, 220
Kalembka Sławomir 61
Kalinowski Lech 23
Kalinowski Stanisław 65, 69
Kaliński Wilhelm 166
Kamińska Janina 56, 79, 200, 204
Kamiński Aleksander 38, 98, 102, 190-
-192, 223
Kamiński Waldemar 56
Kamykowski Ludwik 11, 15, 144
Kaniewska Irena 96
Kargul Józef 216
Karpowicz Michał 166
Karpowicz Stanisław 188, 189, 206
Kasprzyk J. 137
Kicowska Alicja 62
Kita Jarosław 58, 213, 223
Klanowski Tadeusz 61
Kleczkowski Adam 74
Kleiner Juliusz 23, 58, 78, 95
Klemensiewicz Zygmunt 54
Klimek Karol 65
Kmieciak Zenon 80
Knapkowska Wisława 187
Knot Antoni 18, 22, 56, 57, 67, 73, 87, 96,
97, 99, 100, 105-108, 131, 137, 149,
150-153, 193, 194, 220, 230
Kochański Aleksander 14
Kolankowski Ludwik 60
Kołaczkowski Stefan 33
Kołłątaj Hugo 12, 16, 57, 77, 86, 88,
142-144, 155, 171, 172, 219, 220
Kołodziej Adam 69
Komarnicki Lucjan 69
Komeński Jan 73, 84, 86, 128, 140, 141,
183, 184, 192, 206, 219
Konarski Kazimierz 64, 65, 99, 102, 109,
192, 195, 218
Konarski Stanisław 13, 145, 169
Koniński Karol 33
Konopnicki Jan 60
Konstantinow Nikołaj A. 205
Kopciński Stefan 69
Korczak Janusz 69, 70
Kormanowa Żanna 81, 111, 131, 148
Korniszewski Feliks 120, 199, 217
Kosmowska Irena 69
Kot Stanisław 13, 14, 16, 27, 30-34, 52,
55, 74, 75, 79, 87, 95-98, 102, 110, 122,
125, 136, 137, 139, 158-159, 161, 193,
199, 200, 203, 206, 207, 215-218, 223,
230
Kotusiewicz Alicja 25
Kotłowski Karol 58, 98, 99, 100, 102,
200, 205, 206
Kowal Stanisław 19
Kowolik Piotr 109
Koźmian Danuta 53, 62
Kraków Paulina 72
Krasiewicz Bolesław 43, 198
Krassowska Eugenia 44, 49, 51
Krasuski Józef 32, 62, 95, 127, 216
Kreczmar Jan 69, 72
Kreczmar Michał 69
Kręgiel Jadwiga 54
Krępowiecki Tadeusz 69
Krupska Nadieżda 148, 149, 190, 191
Kruszewski Stanisław 69
Kryńska Elwira 22
Krzczkowski Konstanty 69
Krzywicki Ludwik 188
Kubik Kazimierz 20, 22, 59, 60, 61, 80,
99, 100, 102, 108, 229
Kubik Ludwik 21
Kucha Ryszard 59, 96
Kuczyński Stefan 133
Kukulski Zygmunt 15, 34, 35, 37, 159,
173

- Kulczyński Stanisław 153
Kumor Bolesław 225
Kunowski Stefan 226, 242
Kupczyński Tadeusz 72
Kupisiewicz Czesław 213
Kurdybacha Łukasz 17, 33, 34, 55, 56, 67, 68, 72, 73, 77, 79, 81-84, 88, 89, 95-98, 102, 105, 106, 110, 116, 117, 131, 137, 140, 159, 168, 171, 173, 182-194, 200, 201, 203-205, 212-216, 220, 230
Kwiatek Józef 99, 102
Kwiecińska Roma 19
- L**
Lachs Jan 74, 78
Lange Henryk 220
Lechicka Jadwiga 61, 80, 99, 102, 108, 164, 228, 229
Lechicki Czesław 97
Lepalczyk Irena 16, 26, 27, 39, 97, 137, 188, 223, 224
Lepszy Kazimierz 78
Lewicka Maria 13
Lewicki Józef 11-13, 159
Lewicki Karol 17, 22, 23, 96-100, 102, 105, 106, 108, 152, 153, 157, 158, 193
Lewin Aleksander 219
Lewinowa Sabina 204
Leżańska Wiesława 57, 106
Libelt Karol 86, 89, 147
Liske Ksawery 54
Litak Stanisław 14, 100, 102
Locke John 26, 88, 145-147, 196, 206
Lompa Józef 192
Lorentz Stanisław 63, 65
Lubieniecka Janina 56, 80, 100, 102, 204, 216
- Ł**
Łempicki Stanisław 58, 60, 61, 64, 65, 74-76, 78, 89, 95-98, 102, 108, 110, 114, 115, 136, 151, 157, 159, 167, 173, 206, 213, 220, 230
Łopuska Maria 69
Łuczak Czesław 31, 32
Łysakowski Felicjan 69
- M**
Machiavelli Mikołaj 210
Madeja Józef 24, 60, 99, 102, 109, 177
Magiera J. 75
Majchrowicz Franciszek 207
Majewski Stanisław 32, 62, 66, 95, 127, 203
Majkowska Rita 76, 211
Majorek Czesław 27, 97, 119
Makarenko Antoni 190, 207
Maleczyńska Ewa 99, 102, 153, 156
Mamczar Kazimierz 65, 69
Manteuffel Tadeusz 19, 26, 153, 158
Marciniak Zbigniew 87, 100, 103, 109
Marczuk Mieczysław 59
Marek Franciszek 23, 25, 108
Maresz Zofia 100, 103, 109, 220
Markiewicz Henryk 13, 92
Markiewicz Władysław 61
Marks Karol 88
Marycjusz z Pilzna 73, 86
Maternicki Jerzy 7, 19, 25, 41 91-93, 110
Matuszczyk Alojzy 227
Mauersberg Stanisław 11, 35, 43-45, 49
Mazurkiewicz Karol 11, 13
Meissner Andrzej 24, 62, 203
Męczkowska Teodora 72
Miąso Józef 4, 9, 19, 30, 33, 34, 79-81, 83, 96, 100, 103, 106, 119, 128, 140, 199, 205, 222, 226, 233-235, 237
Michalik Jan 13
Michalik Bożena 216
Michalski Grzegorz 119
Michalski Stanisław 14, 61, 72, 75, 100, 103, 120, 228
Michałowski Kazimierz 54
Michiejew Mikołaj 204, 205
Mickiewicz Adam 12, 61, 197, 226
Miedynskij E.N. 207
Mikołajczyk Stanisław 31, 52
Mikulski Tadeusz 99, 103, 151
Miszko I 37
Mitera-Dobrowolska Mieczysława 99, 101, 110
Mitrega 15, 18
Mizia Tadeusz 24, 80, 100, 103, 204, 216
Mochnacki Klemens 150, 151
Mochnacki Maurycy 150
Modrzejewska Helena 172
Modrzewski Andrzej F. 79, 139, 140, 181-183, 219
Mokrzecki Lech 59, 60, 100, 103

- Montaigne Michał 86, 88, 138, 145, 147, 196
Mońka-Stanikowa Anna 25
Moszczeńska Iza 69, 70
Mościcka Lidia 220
Mościcki Henryk 98, 103
Mrozowska Halina 24
Mrozowska Kamilla 12, 15, 20, 24, 54, 53, 54, 77, 80, 85, 99, 100, 103, 119, 143, 159, 161-163, 167, 207, 209, 211
Müller Eugeniusz 65, 72
Musioł Ludwik 48, 80, 103, 109
Musioł Teodor 25, 60, 98, 100, 103, 108, 109, 222, 223
Mysłakowski Zygmunt 50, 60, 68, 122
Myśliński Kazimierz 225
- N**
Nadolski Bronisław 61, 96, 99, 103, 108
Nałkowski 69
Natoński Bronisław 14, 99, 103
Nawroczyński Bogdan 25, 33, 37, 38, 46, 49, 54, 55, 58, 67, 98, 103, 108
Nehrebecki Józef 56
Niewiadomski Romuald 220
Nowacki Tadeusz 66, 99, 103, 143
Nowak Stanisław 65
Nowakowski Zygmunt 30
Nowarski Czesław 44
Nowicki Zygmunt 65
- O**
Obrębska Natalia 95
Odrzywolski Marian 69
Okoń Wincenty 144, 191, 215
Olbracht Jan 180
Olesiak Z.S. 19
Opalek Kazimierz 85
Orman Elżbieta 23
Oryng Tadeusz 69
Osowski Marian 69
Ossowski Roman 129
Ostrowski Wincenty 30, 152
- P**
Pachulicz Danuta 220
Palka Stanisław 119
Pasierbiński 56, 81, 189, 190
Pastuszka Józef 99
Paszenda Jerzy 14
Pawężka Halina 225
Pawlicki Stefan 153, 154
Perkowska Urszula 211
Pestalozzi Henryk 73, 86, 88, 128, 146, 196, 206, 235
Petrycy z Pilzna 40, 140
Petrykiewicz Władysław 69
Piechnik Ludwik 100, 103, 210
Pieńkowski Stefan 63, 65
Pietrzyk 33, 79
Pigoń Stanisław 13, 57, 74, 78
Piramowicz Grzegorz 69, 167, 233
Piwarski Kazimierz 50, 54, 57, 171, 178
Pleśniarski Bolesław 61, 62, 98, 100, 103, 173, 183, 233, 229
Plezia Marian 99, 100, 103, 169
Płaskowicka Filipina 69
Podgórska Eugenia 20, 27, 57, 58, 80, 99, 100, 103, 106, 160, 174-176, 187, 205, 221-223
Podraza Antoni 51
Pohoska Hanna 20, 25, 26, 50, 56, 67, 68, 72, 73, 86, 88, 97, 98, 104, 138, 144-147, 159, 164-166, 173, 193, 194, 196, 212, 213, 229, 230
Polkowski Wacław 95
Pollak Roman 65
Pomorski Jan 91, 92, 106, 110
Poplatek Jan 67, 78, 99, 103, 105, 108, 193
Posadzy Ludwik 11, 12
Posner 69
Potocki 69
Potyrała Bolesław 56
Poznański Karol 12, 21, 96, 98, 100, 104, 120, 224, 226
Prauss Ksawery 65, 72
Próchnik Adam 65, 69
Prószyński Kazimierz 188, 192
Przeclawska Anna 224
Przyboś Adam 212
Przybyłko Kazimierz 21, 59, 224
Przybyszewski Eugeniusz 69
Puchowski Kazimierz 59
Pytlas Stefan 58, 213, 223
- R**
Radlińska Helena 16, 20, 26, 27, 38, 39, 64, 67, 72, 77, 95, 97, 98, 104, 125, 129, 137, 223, 224

- Radzik Tadeusz 19,
 Ramułłtowa Maria 72
 Rechniewski Tadeusz 69
 Reiter Jan 221
 Ręgorowicz Ludwik 27, 84, 97, 99, 100,
 104, 108, 109
 Rogowska-Falska Maryna 69
 Rolbiecki Waldemar 46-48
 Rombowski Aleksander 221
 Rowid Henryk 65, 68
 Rudniański Stefan 11, 14, 69
 Russeau Jan Jakub 73, 86, 145-147, 196
 Ruta Zygmunt 28, 56, 62, 97
 Rutkowski Tadeusz 30, 31, 197
 Rybicki Andrzej 24
- Samotyhowa Nella 72
 Sandler Bella 226
 Sapia-Drewniak Eleonora 62
 Sawczyński Zygmunt 150
 Schaff Adam 133
 Schiller Joanna 19, 33, 79, 80
 Schletz Alfons 23, 39, 75, 95, 96, 99, 104,
 107, 159, 166, 167, 193
 Sempołowska Stefania 70
 Siemieński Mikołaj 166
 Skobel Fryderyk 150
 Skoczek Józef 86, 96, 97, 99, 104, 110,
 138, 139, 209, 212
 Skrzyszewski Stanisław 44, 49, 66-68
 Skubała Zofia 85
 Skulski Ryszard 75, 77, 78
 Smarzyński Henryk 60
 Smoleński Władysław 160
 Smołański Antoni 57
 Smulikowski Julian 65
 Sobczak Jędrzej 216
 Sobieski Stanisław 150
 Sobieski Wacław 150
 Sośnicki Kazimierz 61, 228, 229
 Spasowski Władysław 69, 70, 86, 146,
 148, 206
 Stasiewicz- Jasiukowa Irena 19
 Staszic Stanisław 69, 73, 86, 88, 96, 143,
 152, 185, 186, 219
 Stempowski Stanisław 72
 Stepak S. 142
 Stobiecki Rafał 44, 45, 47, 131, 132, 137
- Suchmiel Jadwiga 97
 Suchodolski Bogdan 15, 23, 39, 40, 43-45,
 54-56, 66, 72, 73, 84-86, 88, 89, 98,
 104-108, 116, 118-128, 131-133, 140,
 141, 145, 147, 181, 183-185, 188, 189,
 194, 195, 199, 200, 201, 208, 214, 215
 Surdacki Marian 14
 Sygocki Witold 84, 85
 Sylwiusz Eneasz 182
 Szabajewa Maria F. 208
 Szablicka-Żak Jolanta 56, 134
 Szaniawski Ignacy 73, 192, 194, 199,
 200, 206, 208
 Szczerbińska M. 57
 Szczucki Lech 28, 193
 Szech Antoni 70
 Szczerba Wiktor 200, 204, 206
 Szewczuk Włodzimierz 86, 146
 Szmyd Jan 14
 Szocki Józef 22, 96
 Szuba Ludwik 7
 Szulakiewicz Władysława 12, 13, 15, 21,
 28, 53, 56, 62, 74, 75, 79, 93, 95, 97,
 136, 137, 159, 163, 211, 213, 218, 232
 Szulkin Michał 35, 55, 56, 73, 80, 81, 86,
 88, 98, 100, 104-107, 131, 146-148,
 173, 186, 187, 189-191, 193-196, 204,
 205, 212-214, 219, 226
 Szumowski Władysław 78
 Szumska Jadwiga 70
 Szybiak Irena 9, 56, 79, 80, 200, 201, 205,
 213, 215, 216
 Szyc Aniela 188, 224
 Szymiczek Franciszek 77
- Ślęczka Ryszard 59
 Śliwicki Piotr H. 166, 167
 Śliwińska B. 16
 Śniadecki Jan 73, 143, 144
 Śródka Andrzej 13, 81
 Świdwiński Stanisław 63, 68, 73
- Tabaka Zbigniew 62
 Tarnowski Stanisław 150
 Tazbir Maksymilian 65
 Terlecki Ryszard 4, 9, 19, 52, 97, 199
 Terlecki Tymon 11, 32
 Theiss Wiesław 26, 38, 224

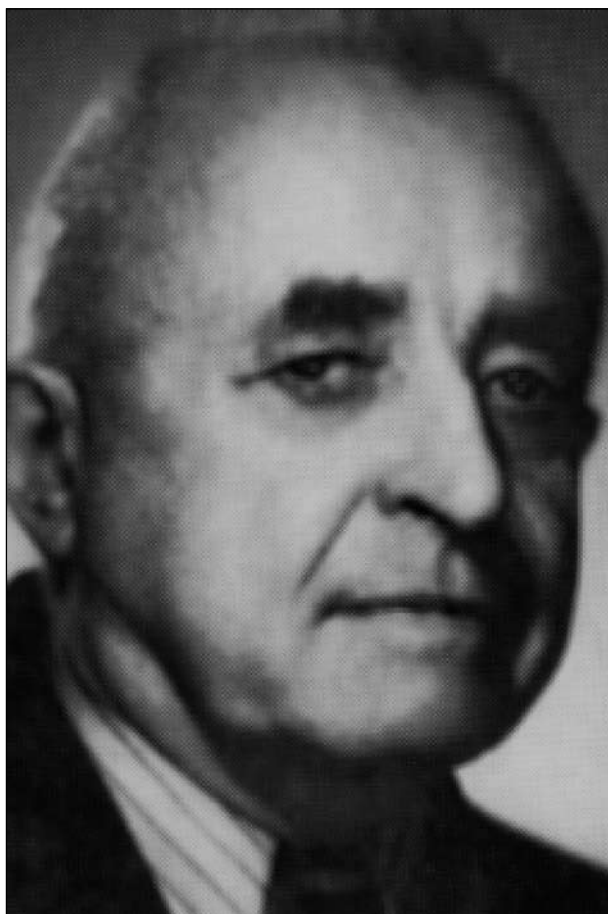
- Tokarz Waclaw 16
Tomaszewski Eugeniusz 44
Topolski Jerzy 130
Treichel Irena 14
Truchim Stefan 16, 20, 27, 57, 58, 73, 78, 80, 81, 97, 100, 104, 105, 106, 108, 110, 114-116, 120, 137, 159, 166-167, 174, 183, 184, 185, 205-207, 221-223, 229
Trzebiatowski Klemens 43, 80, 100, 104, 109, 110, 177
Turkowski Tadeusz 67, 68, 74, 75, 77, 78, 100, 104, 105, 108, 193
Twardowski Kazimierz 65
Tync Stanisław 16, 17, 37, 50, 56, 66-69, 71, 77, 78, 80, 85, 86, 89, 97, 98, 104-106, 108, 110, 120, 137, 138, 141, 142, 144, 159, 170, 171, 183, 212, 216-220, 227, 230
- Viveger T. 58
- W**
Wachowski Marian 227
Walczak Marian 7, 11, 18
Walecki Waclaw 13
Wat Aleksander 14
Wąsik Wiktor 20, 40, 98, 104, 140, 223
Weichert-Szymanowska Władysława 72
Weintraub Wiktor 31
Weisblum Marek 31
Weryho Maria 72
Wichrzycki Marian 70
Wieczorek Tadeusz 216
Więckowski Ryszard 213
Willaume Juliusz 58, 78
Windakiewicz Stanisław 171
Winiarska A. 212
Winnicka Halina 13, 19, 96
Witkowska Ewa 57, 106, 221, 222
Witwicki Władysław 181
Wojciechowski Kazimierz 81, 97, 99, 104, 175, 176, 188, 206
Wojewski Teofil 99, 104, 147
Wojtkowski Andrzej 58, 59
Wojtyński Waclaw 86, 148
Wołoszyn Stefan 61, 67, 99, 100, 104, 120, 122, 181, 199, 200-203, 206, 208, 215, 227
Wołoszyński Ryszard 28
Wroczyński Ryszard 17, 27, 40, 66, 77, 97, 100, 104, 144, 147, 187, 188, 204, 224
Wrzosek Adam 77
Wybicki Józef 164, 226
Wycech Czesław 44, 51, 64, 65
Wyka Marta 13
Wyka Kazimierz 92
Wyrozumka Bożena 48
Wyrozumski Jerzy 48
Wysłouch Bolesław 70
Wysłouch Maria 70
- Zathey Jerzy 152
Zajda Konstanty 220
Zaleska Halina 97, 106
Zaleski-Światłomir Stefan 65
Zamorski J. 75
Zaniewska Teresa 19
Zanowa Jadwiga 95
Zarębowie Maria i Alfred 19, 169, 182
Zarębski Ignacy 27, 28, 62, 75, 78, 80, 85, 97, 99, 100, 104, 108, 109, 169, 182
Zaszkilniak Leonid 134
Zasztowt Leszek 28, 33, 44, 77, 80, 100, 101, 102, 234-236
Zbyszewska Zofia 220
Zdulski Stanisław 166
Zdzitowiecka-Jasieńska Halina 14, 16
Zieleńczyk Adam 40
- Ż**
Żebrowska Maria 133, 204
Żerko Józef 22, 59
Żmichrowska Jolanta 25, 26
Żukowska Zofia 200

1. Henryk Barycz

2. Mirosława Chamcówna

3. Ludwik Chmaj

4. Jan Dobrzański

5. Leszek Hajdukiewicz

6. Jan Hulewicz

7. Antoni Knot

8. Stanisław Kot

9. Łukasz Kurdybacha

10. Karol Lewicki

11. Stanisław Łempicki

12. Kamilla Mrozowska

13. Ludwik Piechnik

14. Hanna Pohoska

15. Helena Radlińska

16. Ludwik Ręgorowicz

17. Józef Skoczek

18. Stanisław Tync

19. Ignacy Zarebski